

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад:

Школовање у југозападном Банату од 1918. до 1929. године

Ментор:

Проф. др Љубодраг Димић

Студент:

Никола Конески
(бр. индекса ИС 19/32)

Београд, септембар 2020.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
УВОДНА ПОГЛАВЉА:	
Простор југозападног Баната и утицај на човека	10
Друштво, култура, привреда	14
Држава Срба, Хрвата и Словенаца и просветна политика	24
Школе на простору југозападног Баната пре 1918. године	40
НАРОДНЕ (ОСНОВНЕ) ШКОЛЕ	45
Народне школе у Панчеву	47
Народне школе у селима Панчевачког среза	51
Народне школе у Ковачичком срезу	64
Народне школе у Ковинском срезу	78
ШКОЛЕ ЗА ДОМАЋИЦЕ	89
Школа за домаћице у Баваништу	96
Школа за домаћице у Панчеву	111
ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ	121
Женска занатска школа у Панчеву	124
Женска занатска школа у Делиблату	143
Женска занатска школа у Ковину	145
Приватна практична текстилна школа у Панчеву	148
ЗАНАТСКО-ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ	151
ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ	178
Вечерња школа Трговачке омладине	180
Трговачка академија	194
ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ	209
Мушка грађанска школа у Панчеву	215
Женска грађанска школа у Панчеву	222
Грађанска школа у Ковину	224
Грађанска школа у Дебелјачи	234
ГИМНАЗИЈЕ	235
Гимназија у Панчеву	236
ЗАКЉУЧАК	249
СКРАЋЕНИЦЕ:	259
ПРИЛОЗИ	260
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	267

ПРЕДГОВОР

Предмет истраживања у овом раду је школовање у југозападном Банату од 1918. до 1929. године. Најпре да објаснимо наслов рада, односно да објаснимо детаљније шта је то заправо предмет нашег истраживања. Прва одредница у наслову је тематска – „школовање“. Она нам „говори“ да ћемо се бавити ученицима, они се школују зар не? Тачно је да школе постоје због ученика и њиховог учења (школовања), али је и тачно да се оно не може разумети ако занемаримо саме школе, њихове циљеве, положај, организацију, затим учитеље, наставнике, школске зграде итд. Међутим, будући да ћемо се у раду бавити великим бројем школа, и то школа различитих типова (основне, грађанске, домаћичке, занатске, трговачке, Гимназија итд), ипак смо се морали ограничити само на писање појединих елемената тих школа које смо ми сматрали најважнијим. У раду се нећемо бавити забавиштима будући да она представљају посебну тему, која је уз то још и одређеним делом истражена.¹ Такође, у раду нећемо посветити пажњу, колика је потребна, „продужним“ школама. И оне, као уосталом и остали типови школа, заслужују посебну пажњу, али њих нисмо успели на довољно добар начин да истражимо да бисмо их приказали у раду. Следећа одредница је географска – „југозападни Банат“. Сматрамо да би се школовање, у периоду који истражујемо, могло проучавати на територији читавог Баната, али и ширег простора. Међутим, ми смо „исекли“ један део тог простора и посветили му посебну пажњу. Зашто баш југозападни Банат? Наиме, територија три политичка среза (Панчевачки, Ковински, Ковачички) које смо проучавали налазили су се на простору који је географски омеђен. На југу, од територије која је некада припадала Краљевини Србији раздваја га Дунав. На западу протичу реке Дунав и Тамиш, који би се, условно, могао узети и као северна граница. На истоку се простире Банатска пешчара. Дакле, ради се о географски омеђеном простору, који се налази на југозападу Баната, али Баната који је, након Првог светског рата припао Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Међутим, то не значи да смо тај простор посматрали као неко изоловано острво у Краљевини. Напротив! Последња одредница у наслову је временска – период од 1918. до 1929. године. Почетну годину нашег истраживања није потребно превише објашњавати. Ради се о години великих промена. Простор који истражујемо је „преко ноћи“ престао да буде јужни део Аустро-Угарске и постао део државе Срба, Хрвата и Словенаца. Није се променио само назив државе! Годину 1929, која представља млађу границу нашег истраживања, изабрали смо такође из много разлога. Тада је дошло до великих промена када је у питању Краљевина, између осталог, и на пољу просвете, њене организације, њених циљева итд.

¹ М. М. Вучетић, *Предиколско васпитање у Војводини: 1918-1941*, Нови Сад 1985.

Један од основних циљева био нам је да покушамо приказати школство на простору југозападног Баната, које представља део школског система Краљевине СХС, односно да уочимо који су се све типови школа налазили на поменутом простору и да покушамо да их прикажемо у раду. Наметало се и питање зашто је одређени тип школе подигнут у једном месту, а није у другом? Такође, сматрали смо да је врло важно приказати како су ученици, учитељи, родитељи, власти (локалне, државне) и други посматрали одређени тип школе. Да ли је било повлашћених школа, или дискриминисаних, и зашто је владало такво стање? Шта су те школе нудиле ученицима? Који били највећи проблеми наставе? Шта је све утицало на број ученика у одређеној школи у одређеном тренутку? Желели смо приказати и како државна, односно просветна политика „спуштала“ до самих школа, на који начин се примењивала и да ли је наилазила на препреке у томе? Како је изгледао школски живот ђака? Какве су га све тешкоће чекале на путу до школовања итд. Много питања нам се отварало током истраживања, али ми нећемо моћи да одговоримо на свако у овом раду.

Многи су се бавили, и још увек се многи баве историјом школовања. То само по себи сведочи да се ради о једној врло важној теми. Међутим, то није резултирало потпуном истраженошћу ове теме. Још увек је могуће уочити „празан“ простор за даља истраживања приликом читања било које књиге са овом тематиком. Нарочито много таквих простора, „рупа“, могли би се наћи у југозападном Банату. Један од „криваца“ за то је и сама природа ове теме, односно њена „ширина“. Други би се могао наћи у људима, односно недостатку стручњака. Данас сви пишу о историји на овом подручју, само је историчаре тешко наћи међу тим „свима“. Додуше, то није само случај са овим подручјем.² Чињеница је да је до данашњег дана написан одређени број књига, радова, споменица о историјату појединих школа у појединим местима југозападног Баната. Међутим, оне, углавном, нису написане од стране историчара. Резултат је одуство стручних монографија које би се бавиле било којом облашћу људске стварности у прошлости, па и школовањем. Многи до сада написани радови написани су без потпуног осврта на све важне елементе историје школовања, са одређеним бројем грешака, са „набацивањем“ информација, без навођења извора и литературе итд. Поједини радови су написани и кроз идеолошку „призму“. Међутим, врло су ретки радови који обухватају више школа и који сагледавају одређене проблеме из шире перспективе када је у питању време и простор који ми истражујемо. Изузетак чиње књиге које су нам и најчешће

² Недељко Радосављевић пишући о проблемима истраживања локалне историје на примеру западне Србије, истиче да су често писци радова о локалној историји и многи истраживачи аматерски заинтересовани за завичајну прошлост. Наводи пример књига о појединим селима на ширем подручју Ужица – међу 16 аутора тих књига налазио се само 1 историчар и 1 етнолог! (Н. Радосављевић, „Проблем истраживања локалне историје (пример западне Србије)“, *Историјски архив Ваљево: Гласник*, бр. 36, Ваљево 2002).

биле на столу за време истраживања и писања рада, односно дела Љ. Димића,³ Б. Шимуновић-Бешлин,⁴ Владимира Радашина,⁵ Николе Милутиновића,⁶ Милана Тодоровића и Елзе Хеш.⁷ Међутим, будући да је већи део наше теме неистражен, или истражен недовољно и на довољно квалитетан начин, већу пажњу смо посветили изворима и у многим деловима рада решавали смо да „воду пијемо директно на извору“, јер је ту свежија и мање је замућена. Такође, током истраживања, постепено, проналазили смо све оне изворе које су проналазили и аутори многих радова везаних за нашу тему.

Такође, током истраживања, један од циљева нам је био да покушамо покрити све стране на којима би се могли наћи извори за нашу тему. Најтеже је било доћи до извора који би потенцијално били сачувани код самих некадашњих ученика и учитеља. Како бисмо барем покушали, одлучили смо да у процесу истраживања употребимо и Интернет и друштвене мреже. Тај покушај није много тога донео корисног за овај рад, али је за нас представљао важно искуство. Наиме, многи су поделили нашу објаву у којој смо обавестили Фејсбук кориснике да прикупљамо изворе за мастер рад. Једна од њих била је и етнолог Љиљана Гавриловић, коју иначе, до тада нисмо познавали, нити смо је имали међу Фејсбук-пријатељима. Испод наше објаве коју је она поделила на свом профилу, у коментарима ће се отворити неколико важних питања везаних за нашу струку, дакле и овај рад. Једно било је и однос историје и других дисциплина, односно, у овом случају, етнологије и антропологије. Аутору овог рада се поручивало да се „спакује па свако село полако да посети“, а у његову одбрану дошао је коментар, уз смајли који намигује: „А кад си ти чула да су историчари ишли на терен“? Ту смо увидели како поједини антрополози и етнологи посматрају историчаре, али се ту и отворило питање да ли историчари иду на теретн и да ли они уопште требају да иду на терен? Такође, касније се отворило и питање да ли треба и да ли је корисно у истраживања укључити и друштвене мреже? Међутим, одговори на ова питања морају сачекати рад који ће бити посвећен методологији историје. Резултат нашег покушаја истраживања на друштвеним мрежама ипак је донео одређене резултате. Многи људи су нам се јављали, нудили своју помоћ, а поједини су нам заиста и помогли. На овај начин смо дошли до неколико докумената и фотографија који су се чували у личним, кућним, архивима. Већина се односи на четврту деценију 20. века, као и сећања усмених извора које

³ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941*, I-III, Београд 1997.

⁴ Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929-1941)*, Нови Сад 2007.

⁵ V. Radašin, *Školska uprava u Vanatu, Vačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine: Doktorska disertacija*, Novi Sad 1986.

⁶ Н. Милутиновић, *Широм Наше Отаџбине: Књига прва: Наше Вароши, њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића*, Панчево 2004. (репринт књиге из 1922)

⁷ М. Todorović, Е. Heš, „Istorija škola u Pančevu 1872-1970, II deo“, *Informator*, br. 22, Pančevo 1990.

смо успели „прикупити“,⁸ али су нам свакако помогли у бољем разумевању наше теме, у покушају да што реалистичније замислимо ту стварност међуратног периода. Са друге стране, погледе ученика и учитеља ипак смо успели „видети“, будући да су поједини сачувани у њиховим дописима школама, министарствима итд. Наравно, школе су у Краљевини, као и данас, имале своје школске архиве. Неке су их водиле пажљиво и уредно, неке нису. Такође, неке данас, нажалост, нису сачуване. Архива одређене школе могла је пропасти услед неадекватног чувања, пожара, поплава, али је такође могла бити и уништена, украдена итд. Уколико грађу није задесила таква судбина, она би се данас могла наћи у зградама школа које данас постоје као њене наследнице, или би се могла наћи у појединим архивима, којима је та грађа предата од стране самих школа – наследница. Архив који је надлежан за примање грађе, између осталог и школске, из највећег броја места која истражујемо јесте Историјски архив у Панчеву. Из тог разлога нам је он био од посебне важности. Такође, школе су добијале дописе, и исте слале, од надзорништава, инспектората, одсека, министарстава итд. Дакле, грађа за нашу тему је потенцијално лежала и међу сачуваним списима тих органа. Грађа многих таквих органа данас је сачувана у архивима. Заправо, велики део нашег рада се и састављен управо захваљујући тој грађи. И саме фусноте у нашем раду сведоче колико су нам били значајни фондови Министарства просвете и Министарства трговине и индустрије, који се чувају у Архиву Југославије. Истраживали смо и у Архиву Војводине, а планирали смо да истражујемо и у Историјском архиву у Зрењанину. Међутим, будући да су нам из те институције, на претходно послат мејл са објашњењем теме и потенцијално потребне грађе, одговорили врло кратко и негативно, односно одговорили су нам да ништа од тога што смо навели они немају, од одласка у Зрењанин смо ипак одустали. Такође, истраживали смо и у Рукописном одељењу Матице српске. Наравно, незаобилазне су нам биле и библиотеке, а посебно су нам биле корисне библиотека Матице српске, библиотеке одељења (пре свега за историју и педагогију) Филозофског факултета у Београду, као и Градска библиотека у Панчеву и „Вук Караџић“ у Ковину. Поред свега горе наведеног, податке за рад смо тражили, и нашли, и у штампи (*Панчевац*, *Банатски радикал*, *Народна слога*, *Политика*, *Време* итд). Она нам неће представљати само одређену допуну рада, већ ћемо њу посматрати као један од важнијих извора сазнања за нашу тему.

Сматрамо да је важно да укажемо на неке тешкоће са којима смо се суочили у раду, као и на нека наша основна размишљања током истраживања и писања овог рада, будући да је састављен управо на основу тих размишљања, али и још неких других. Морамо признати

⁸ Тешко је било пронаћи особу која се школовала у периоду који истражујемо, а још теже особу која се у том периоду радила као учитељ. Али нас то није било обесхрабрило да покушамо да такве особе пронађемо. Међутим, нисмо успели.

да смо се упорно борили са историјским изворима, и да су, често, они бивали победници. Дуго нисмо желели себи да признамо да одређени подаци можда нису ипак сачувани, да ипак не можемо прикупити све изворе који су потенцијално сачувани за нашу тему. Толико их је много, а времена је било толико мало. Поред тога, истраживање нам је пореметило изненадно ванредно стање, епидемија, „полуредовно“ стање итд. То нас је натерало да почнемо писати рад и пре потпуног завршетка истраживања. У једном тренутку смо се осетили, на неки начин, као Бродел. И ми смо писали затворени, додуше у пријатнијем окружењу, у својој кући. Међутим, та чињеница нам није много помогла током рада. Грађа коју смо тражили и коју смо пронашли, била је врло разноврсна и обимна. Било је много дописа, писама, одлука, статистика, извештаја итд. Иако смо очекивали супротно, можда су нам највише времена „одузеле“ статистике. Често нису биле потпуне, па смо их морали допуњавати другим изворима, понекад су обухватале и места која не спадају у подручје нашег истраживања, или су нису обухватале сва места на подручју истраживања. Било је и примера непоузданих статистика, статистика са грешкама и слично. Такође, посебан проблем су чиниле одреднице у статистикама, односно рубрике. У неким су се посебно наводили Срби, Хрвати и Словенци, у неким су били обједињени. Исто важи и за Чехе и Словаке. Одређивање нечије националности је такође посебно питање. И данас је питање националности без једног и потпуно јасног одговора, али је у периоду који је предмет нашег истраживања, то питање било посебно компликовано. Исто важи и за вероисповест. Још је и Питер Берк постављао питање како да „измеримо“ нечију побожност?⁹ Навешћемо само један пример. Док смо у средњој школи читали дела Душана Васиљева, стекли смо утисак да је био атеиста (понављамо, ради се само о нашем утиску). Међутим, у статистикама, уопште није ни постојала рубрика у којој би се бележио број атеиста. Ми смо у раду ипак преносили податке какве смо их проналазили у изворима и нисмо испред сваког напомињали да морамо бити ипак обазриви са тим подацима, то би умногоме оптерећивало текст. Са друге стране, податак да је неко сврстан у статистикама као „православац“, ако ништа друго, говори о једном културном кругу који је окруживао ту особу. Такође, посебне тешкоће су нам представљали бројеви, односно посебно је било тешко „ухватити“ бројеве, нарочито бројеве ученика, будући да су се они свакодневно мењали. Током школске године прављено је више пресека стања, и многи од њих су нам данас сачувани. Није било лако изабрати један. Мислимо да је важно да укажемо како смо у овом раду посматрали чињенице. Као што у рудницима руде „чекају“ да их рудари ископају, тако и многе чињенице „чекају“ у документима (или другим изворима) да их историчари пронађу.¹⁰ Међутим, као што рудари најпре требају наћи место

⁹ P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.

¹⁰ Овај део „Предговора“ инспирисан је делом књиге: Р. Еванс, *У одбрану историје*, Београд 2007.

на коме постоји одређена руда, тако и историчари најпре требају пронаћи место где се документи и други извори могу пронаћи. За неке „руднике“ се већ зна, као што је случај са Архивом Југославије. Али у ком смеру „копати“, где ли се може наћи „руда“ која нас у одређеном тренутку највише интересује? И када пронађемо „руду“, око ње се налази много већа количина стена, камења, које нам, врло често, за истраживања нису потребна... Када коначно пронађемо руду која нас највише интересује и када је ископамо, да ли је ту крај посла за нас историчаре? Да ли бисмо били задовољни сировим материјалом, необликованом рудом, али рудом која је таква какву смо је ископали? Да ли је треба такву оставити? Ако је треба спојити са другим рудама, како то учинити, а не променити им облик, не прилагодити је једна другој? Можда је још важније да укажемо како смо у овом раду посматрали истину. Било би неумесно рећи да желимо да прикажемо прошлост у овом раду онакву каква је заиста била. Боље би било рећи да желимо да прикажемо прошлост на онај начин на који смо је ми „видели“ након прочитаних и анализираних бројних историјских извора. И пре него што смо започели истраживање, знали смо да ћемо прошлост видети само „кроз стакло, замућену“, али нас то није спречавало да настојимо да је сагледамо што је јасније могуће. У овом раду смо хтели приказати истину. Међутим, будући да је апсолутна истина недостижна, идеал, можда је боље да напишемо да смо хтели, барем, „отворену истину“, у како је назива Андреј Митровић.¹¹ Такође, врло је важно да укажемо како смо посматрали сопствени рад. Наиме, када смо неким колегама рекли назив теме нашег мастер рада, одмах су прокоментарисали да се ради о „локалној историји“. Зашто се често локалном историјом не сматра тема која проучава, на пример, историјат неког позоришта, неке фабрике или школе у Београду? Или, зашто се локалном историјом не сматра рад чија је тема историја Војводине? Како одређујемо шта припада локалној историји, а шта не? Где поставити границу? Да ли се при том одређивању узима површина истраживаног простора, или број становника који на њему живи? Ми бисмо више волели да свој рад посматрамо као скуп више локалних историја, као неку посебну врсту која се налази између локалне и „велике“ историје. Сматрамо да је локална историја врло важна и да без њеног темељног обрађивања не можемо имати потпуно „чврсту“ националну, државну, како смо је ми назвали „велику“ историју. Међутим, чини нам се да је она врло запостављена, нарочито када су поједини простори у питању. Један од тих простора је и простор југозападног Баната. То је један од разлога због којег нисмо као тему за свој мастер рад узели шире географско подручје (које би укључило и више насељених места, више школа). Нисмо желели да се превише удаљимо од насеља југозападног Баната, од школа које се у њима налазе јер бисмо у том случају морали да, због ограниченог времена за истраживање, мање пажње посветимо изворима, односно више

¹¹ А. Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio: Doradeno izdanje*, Beograd 2001.

пажње постојећој литератури, која није увек била на висини задатка. Такође, није нам циљ био да прикажемо „свет у зрну песка“, већ зрно песка у свету, односно, није нам циљ да приказујући школство у југозападном Банату прикажемо и школство у читавој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, већ нам је циљ да покушамо приказати школство на простору југозападнoг Баната као саставног дела поменути државе. Наравно, при томе морамо узети у обзир и одређене посебности овог простора, као и одређене типичности које су важиле за читаву земљу.¹²

На крају „Предговора“ укратко ћемо приказати шта ће се све то наћи на наредним страницама нашег рада. Будући да смо свој рад замишљали и као једну тачкицу која је окружена многим круговима (контекстима), попут табле за пикадо, најпре смо написали неколико уводних поглавља. Желели смо да барем делимично покушамо да се приближимо идеји Фернана Бродела и представимо „споро време“, нешто „брже“ од њега и оно „најбрже“.¹³ Из тог разлога смо почели са простором, наставили са друштвом, културом и привредом и завршили са политичком историјом. Брзо смо схватили да ће бити јако тешко потпуно следити Броделов пример, као и да за то немамо довољно времена за истраживање и промишљање (сетимо се само колико је он дуго радио на свом раду), као ни довољно знања из свих тих многобројних нијанси људске стварности. Из тог разлога смо реализовали само неке његове идеје, можемо рећи само оне почетне. Потом смо писали о народним школама. Издвојили смо градске (у Панчеву) од сеоских (све школе у свим селима Панчевачког, Ковачичког и Ковинског среза). Наредна поглавља су посвећена школама које су се похађале после народне. Најпре смо писали о школама за домаћице, затим о женским занатским школама, занатско-трговачким, Вечерњој школи Трговачке омладине и Трговачкој академији у Панчеву, затим о грађанским школама и на крају о панчевачкој Гимназији.

¹² Овај део „Предговора“ инспирисан је делом књиге: P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.

¹³ Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992.

УВОДНА ПОГЛАВЉА

Простор југозападног Баната и утицај на човека

Све о чему ћемо у овом раду писати, морамо спустити на тло. И школске зграде, и учитеље, и ученике, и њихове родитеље, и насеља у којима се налазе школе, све. Природа тла утицала је на настајање и гашење насеља, на њихов положај и облик, на живот у тим насељима. Природни положај одређеног насеља са околином, воденим токовима, обрадивим и необрадивим површинама, конфигурацијом земљишта, климатским условима утицали су на начин живота људи у тим насељима, на избор њихових занимања, на начин привређивања, структуру становништва, идентитет, (не)постојање установа и институција, просветне традиције и навике. Тако су планине биле „чуvari прошлости“. Обичаји ношња, стари алати, традиције, митови, празноверја, преживели менталитети тешко су уступали пред савременошћу. Затворене за сваки утицај са стране оне су биле „неприступачне“ за путника намерника али и за учитеља, књигу, писану реч.¹⁴ Не потпуно, али знатно се разликовала ситуација у равничарским крајевима. Тешко је и покушати поредити начин живота у једном селу у близини Нове Вароши на пример, и начин живота у селима у околини Панчева. Дакле, нас у овом раду највише интересује само један делић светског простора, само један делић слагалице која се зове Панонска низија – Банат (простор јужно од реке Мориш, северно од Дунава, источно од Тисе и западно од Јужних Карпата), односно само један његов део – југозападни Банат.

Југозападни Банат се сврстава у низијско земљиште, односно земљиште испод 200 метара надморске висине.¹⁵ Међутим, то не значи да на том простору није било разлика. Кренућемо од Пешчаре и кретати се све до инундационих равни, попут ходања од врха пирамиде (али степенасте) до њеног подножја.

Банатска (или Делиблатска) пешчара представља највећу област континенталних пескова у Европи, због чега је називају и „Европском Сахаром“. Управо је песак био „оружје“ са којим се Пешчара борила против човека. Тако би се могло рећи из перспективе човека. Без вегетације која би га прекрила, ветар је развејавао песак и он би допирао и до пољопривредних површина и насеља. Из тог разлога су још и аустријске власти одличиле да

¹⁴ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри: К СХС/Југославије: 1918-1941*, Београд 2000, 8.

¹⁵ Ј. Ј. Пић, „Развој и основне карактеристике становништва југозападног Баната са посебним освртом на општину и град Панчево: прилози за монографију“, *Informator*, br. 19, Панчево 1984, 14.

песак „вежу“ и то његовим пошумљавањем. Рад на том задатку почео 1818. године и потрајао је деценијама. Сађене су тополе, борови (црни и бели), багрем итд. Са пошумљавањем се наставило и након 1918. године. Међутим, чињеница што је песак дуго био „слободан“ утицала је на то да је и педогенеза, односно формирање тла, била спора. Због тога је на том простору земља била млада и некавалитетна. То је свакако био један од разлога, уз одсуство воде (нема површинских вода, а издан је веома дубоко), што на овом простору, па чак и на његовим границама, није образовано више насеља. „Ово је најненасељенији део Војводине“, писао је С. Ђурчић.¹⁶ Насеље које се налази на простору југозападног Баната, а које је најближе Пешчари јесте Дубовац. Он се налази на контакту пешчаре, инундационе равни и дилувијалне терасе.

Банатска лесна зараван, која окружује Банатску пешчару (границу представља ивица Пешчаре, односно руб шумског појаса), састављена је од песковитог леса, и у њој се комбинују дински рељеф и лесне утолеглице. Дакле, лесна зараван није потпуно зарављена и одликује се заталасаним земљиштем – лесним динама, лесним вртачама и долинама. Надморска висина лесних терена креће се од 80 до 115 метара. Тераса и зараван углавном су прекривени черноземом, па је то најплоднији део југозападног Баната. Ово земљиште је погодно за гајење жита, шећерне репе, сунцокрета и других ратарских култура. Међутим, у сушним годинама јавља се нестацица влаге у земљишту, услед чега долази до смањења приноса ратарских култура. Дакле, отежано је и снабдевање водом пошто се ту издан налази на великој дубини. Али, са друге стране, у на овом простору су максималне падавине у мају и јуну.¹⁷ У лесној заравни се налазе Падина, Долово и Банатско Ново Село. На контакту лесне заравни и дилувијалне терасе налазе се Делиблато, Мраморак и Качарево.

Дилувијалне терасе чине чак 38,1% територије Војводине. На њима је снабдевање изданским водама лако, а такође, на довољној су висини па су безбедне од речних поплава. Поред тога, „земљишта имају добре производне вредности и дилувијалне терасе су по правилу најгостољубивији геоморфолошки члан у Војводини“. Насеља која се налазе унутар дилувијалне терасе: Јарковац, Ковачица, Дебељача, Црепаја, Баваниште. На контактима дилувијалне (лесне) терасе и инундационе равни налазе се: Омољица, Старчево (налазе се у равни Дунава), Панчево, Јабука, Глогоњ, Сефкерин, Опово, Баранда, Сакуле, Идвор, Уздин, Томашевац, Чента, Фаркаждин (сва изнад равни Тамиша). Насеља на контактима

¹⁶ С. Ђурчић, „Географски услови за насељавање Војводине“, *Човек и природа: Здравље људи у Војводини*, Нови Сад 2001, 22-23.

¹⁷ Р. Р. Томић, *Општина Ковин*, Нови Сад 1981, 9-11; Ј. Ј. Илић, *нав. дело*, 14.

дилувијалне терасе и алувијалне терасе су Банатски Брестовац, Плочица, Скореновац, Ковин, Гај. И коначно, унутар инундационе равни налази се Иваново.¹⁸

Алувијалне терасе су за два до три метра ниже од дилувијалних (просечна надморска висина 72 метара) и природни услови за насељавање и коришћење пољопривредних површина су на њима сличне као онима са више терасе.

Инундационе равни окружују све веће војвођанске реке и оне чине најниже делове Војводине (просечна надморска висина 67-68 метара). Ови простори су често угрожени поплавама и зато је њихова насељеност мала. Унутар инундационе равни налази се Иваново.¹⁹

Поред рељефа, од изузетне важности за човека биле су и воде. Територију коју истражујемо, са две стране (јужне и западне) граничи Дунав. Такође, и Тамиш би се могао узети као западна граница, па чак и као северна (само Чента и Јарковац не би остали у оквирима такве границе). Дакле, веће реке протичу око овог, не тако малог простора, а у његовој унутрашњости налазе се још само мање, „унутрашње“ реке, као што су Поњавица и Надела.²⁰ За човека су оне биле врло важне. Навешћемо само пример Тамиша и становника Опова. Андреас Мајер пише да Оповчани знају коју им је предност доносио Тамиш, али и колико им је брига задавао. Наводи и да се из ове реке узимала риба, вода за пиће и вода за прање која се носила и лети и зими. Лети су жене доносиле корпу с вешом и хоклицу на реку, па су тако стојећи, у води до колена, лакше прале. „Оповчани нису могли замислити Тамиш без гусака и патака (чак из Кертиса, дела новог насеља у Опову, научили су гуске да иду на Тамиш)“. Овом реком се на дереглијама носило жито. „Најзад, Тамиш је значио и купање“. Мајер наводи да је живот уз реку ипак имао и негативних страна, пре свега због тога што је село било често плављено.²¹ На простору југозападног Баната било је и више језера и бара, као и подземних вода. Велики проблем за многа насеља биле су поплаве. Оне су угрожавале поједина насеља, ометале обраду земљишта, саобраћај, загађивале бунаре, доприносиле ширењу маларије итд. На решавању овог проблема, ангажовале су се још аустријске власти (1718). Прављени су канали, насипи. Ћурчић истиче да су ипак мелиорације су „највећа мера коју је човек предузео ради промена природне средине у Војводини“, као и то да ипак њима нису постигнути сви циљеви.²²

¹⁸ С. Ћурчић, *Насеља Баната: Географске карактеристике*, Нови Сад 2004, 11.

¹⁹ С. Ћурчић, *Насеља Баната: Географске карактеристике*, 23; Ј. Ј. Пић, *nav. delo*, 14.

²⁰ С. Ћурчић, „Географски услови за насељавање Војводине“, 23.

²¹ А. Мајер, *Опово: прилози за монографију: друго издање*, Рапчево 2008, 81-82.

²² С. Ћурчић, „Географски услови за насељавање Војводине“, 26-27.

Врло је важно истаћи зашто су поједина насеља настала баш на одређеном месту. Најпре треба рећи да су важни тренуци за историју насеља на простору потоње Војводине (између осталих и на простору који ми истражујемо) наступили након што је Хабзбуршка монархија запосела ове просторе (1718). Она је настојала да, ове за њу пограничне области, што пре насели и тиме ојача своје јужне ободне. У том циљу се приступили детаљном планирању будућих насеља. То је рађено толико темељно да се уређење поменутог простора током 18. и 19. века, како је писао С. Ћурчић, „може сврстати међу прве примере просторног планирања у свету“. Водило се рачуна да се за изградњу насеља не одабере простор који је подложен поплавама, на коме се може снабдети водом, али и да у његовој близини буду земљишта различитих производних могућности – из тог разлога су многа насеља формирана уз границе геоморфолошких целина. Овакве положаје има данас чак 71,6% банатских насеља. У нижим деловима села су, ради безбедности од поплава, грађена на вишим члановима (алувијална или дилувијална тераса), а у вишим деловима, ради лакшег снабдевања водом, на нижим земљиштима (подно заравни, у долинама потока итд). Остала насеља су подизана у „унутрашњости“, али је и за већину њих одабран положај уз мање долине, фосилна корита и слично, како би се барем донекле остварили услови за разноврснију производњу. Идеално је било ако би у близини насеља било земљишта погодних за њиве, баште, ливаде, пашњаке, да у њиховој близини буду шуме итд. Такође, било је много случајева када су се села расељавала или измештала због одабира лошег топографског положаја. Тражио се најбољи могући положај. Водило се рачуна и о оптималној величини насеља, о његовом уређењу (решеткаст размештај улица, правилан облик основе). Међутим, све се то морало радити у складу са природом тла на коме се насеље подиже.

Природа тла није само утицала на положај посединих насеља. Наиме, играла је важну улогу и када је у питању положај појединих школских зграда. Велики број њих, када је у питању простор који истражујемо, подигнут је још и пре Првог светског рата. Навешћемо пример Долова. У школској 1920/21. години у овом месту је било четири школских зграда: „Нова школа“ (сазидана 1902), „Прва стара школа“ (тзв. прекодолине), „Друга стара школа“, (тзв. прекодолине), „Трећа стара школа“ (тзв. у долини).²³ Наиме, природа тла је утицала да се формира овална основа села, дол Морава га је поделио на два полукружна дела.²⁴ На формирање и облик овог насеља утицале су и друге долине, брда итд. Међутим, важна је чињеница да је насеље било практично подељено на два дела (граница дол Морава) која су се касније развијала и ширила. То је довело до тога да би школа, подигнута на једној страни

²³ И. В. Тошић, *Школа у Долову 1772-1997*, Долово 1997, 100-101.

²⁴ С. Ћурчић, *Насеља Баната: Географске карактеристике*, 356-357.

насеља, била превише удаљена за ученике који би становали на ободу другог краја Долова. Наравно, било је и других фактора који су утицали на положај одређене школске зграде, али то би требало подробније истражити и приказати у посебном раду.

На све ово треба додати и климатске прилике. Уколико они не би били довољно добри, не би било довољно приноса, а то би са собом повлачило бројне последице. На овом простору влада умерено-континентална клима, а она је повољна за гајење већине биљака умереног појаса.²⁵ Међутим, понекад би се клима окренула против човека. Тако је на пример, зоком треће деценије 20. века било је сушних година и, будући да је велики део становништва зависио од приноса са земље, тешко је и описати последице тих суша. Клима, али и не само она, умногоме је утицала и на здравље људи. У свом извештају о стању здравља и хигијене у Панчеву из 1924. године, доктор Панта Тодоровић је, између осталог, истакао и да је пијаћа вода тешка и нездрава пошто су бунари по кућама већином плитки и на нечистом терену,²⁶ да је кланица у граду стара о нехигијенска, да су гробља препуна, да су многе куће влажне и зато „легло туберкулозе, шкрофле, реуме и дечијих заразних болести“. Истакао је Тодоровић да је управо то узрок што сваке године влада „по која“ епидемија дечијих заразних болести.²⁷

Друштво, култура, привреда

Од 1918. године Аустро-Угарска је наставила да постоји „само“ у мислима људи, „само“ у њиховим сећањима, „само“ у прошлости, у историји. Од те године реалност становништва на простору који истражујемо, постала је држава Срба, Хрвата и Словенаца. Створена поменуто 1918. године, она је била много млађа од друштва које ју је чинило, од сопственог становништва, од многих чинилаца који су одређивали њену привреду итд. Била је, и то не само прве године свог постојања, попут млађе сестре у друштву старије браће и сестара.

²⁵ J. J. Pić, *nav. delo*, 14.

²⁶ Још је и 1891. године Љ. Ненадовић писао да је становницима Панчева било лако доћи до воде и да је свака кућа имала студенац. Међутим, земљиште је садржало много салитарске киселине, услед чега су сви ти студенци имали нездраву, покварену и неукусну воду. Према одређеним испитивањима више студенца у Панчеву, само се за воду из студенца у Народној башти могло рећи да је била здрава. Такође, наводи се да ни вода у Тамишу не може бити здрава, „кад се зна да у Тамиш, и то у средини града, утичу градски канали, да се ту чине коже, да је купка ту, да ту и коње купају, да на обали ђубре стоваривају и т. д.“. (Љ. Ненадовић, *О здравственим приликама у Панчеву: (Прилог монографији Панчева)*, Панчево 2010, 13-20)

²⁷ Матица српска, М. 7584, В. Марган, *Начелнички извештај*, Панчево 1924, 141-143.

Какво је то било друштво Краљевине СХС? Заправо не можемо говорити о једном потпуно јединственом друштву. Можемо рећи да је друштво ове државе имало велике разлике унутар себе, или да је у њој постојало заправо више различитих друштава. Може ли се уопште говорити о једном друштву које унутар себе има групе становништва које су биле различите националности, различите вероисповести, групе које пишу различитим писмима и говоре различитим језицима, групе различитог степена просвећености и културне развијености, различитог менталитета, различитих обичаја и традиција, затим различите економске развијености, начини производње, различите прошлости, различитог животног искуства, политичке културе? Превише различитости (овде нису све ни написане). Оне су спречавале брзу и лаку интеграцију у једну друштвену и цивилизацијску средину и додатно су подстицале неравномеран развој. „Све се то нашло на путу економске и културне интеграције нове државе, попут преграда удаљавало једну историјску покрајину од друге, политичко јединство и независност чинили илузорним, спречавало да узајамност култура, које су по својој природи уједињавале простор Краљевине, добије пуни замах и постане израз културног бића и духа народа који су отпочињали заједнички живот“.²⁸ Додаћемо још да се те разлике нису могле уклонити једним потезом, једном политичком одлуком, једним законом, као што се то, врло често, желело у Краљевини. Оне ће упорно настављати свој живот у овој земљи. Наравно, било је ствари које су свакако биле заједничке сваком становнику Краљевине, као што су, на пример, сама држава и државни симболи, исти владар, иста Влада са својим министарствима и министрима и друго. Такође, тежило се да се што више тога уједначи, да што више тога постане заједничко. Међутим, те тежње ће се константно суочавати са горе наведеним различитостима и са свим оним што су оне доносиле.

Краљевина је на свом простору од скоро 250 километара квадратних, према попису из 1921. године, имала 11 милиона, 685 хиљада и 911 становника.²⁹ До наредног пописа (1931) тај број ће се повећати на око 13 милиона и 934 хиљада људи. Била је то последица, углавном, високог наталитета који је владао, а он је био последица патријархалног начина живота, постојеће привредне структуре, општих културних прилика и других узрока.³⁰ Поменути узроци наталитета нису се могли променити „преко ноћи“. Са друге стране, владала је и велика смртност, нарочито деце. На пример, у 1919. години, у Панчеву, просечна

²⁸ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Први део: Друштво и држава*, Београд 1997, 24-25.

²⁹ Најбројнији су били „Срби или Хрвати“ (74,36%) и Словенци (8,1%), а бројне су биле и националне мањине: Немци (4,2%), Мађари (3,9%), „Арнаути“ (3,67%), Румуни (1,93%), Турци (1,2%), „Чехословаци“ (0,96%) итд. (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год*, Сарајево 1932)

³⁰ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Први део: Друштво и држава*, 34.

смртност деце која нису још напунила годину дана износила је скоро 27%.³¹ Овај проценат је, између осталог последица и чињенице да је преко три четвртине свих домаћинстава у Краљевини живело од пољопривреде.³² „Наши ратари живе неразумно, хране се неразумно, матере из земљорадничког сталежа не знају да однегују децу. Породиља не чува себе, никад није чула о најосновнијим појмовима о нези одојчета. Лечник се не зове, слушају се бабе“. Из тих разлога у „ратарском сталежу“ влада највећу смртност код деце. Милутиновић још додаје да је већа смртност деце код панчевачких Срба, него код панчевачких Немаца.³³ Дакле, и менталитет је био врло важан. Такође и традиционализам. Он је имао неке своје позитивне стране, али је уједно био и значајна препрека ширењу просвећености. Културни и просветни ниво (не)развијености становништва умногоме је утицао на квалитет исхране, на хигијену, (не)распрострањеност „социјалних болести“ и многе друге елементе људске стварности. Све наведено говори о врло важној улози која је школи одређена, јер се од ње очекивало да она допринесе напретку и у овом погледу. Како би у томе успеле, оне су морале уносити много тога новог, много тога што је плашило велики део становништва државе. Дакле, поред тешке улоге, морала се, често, и суочавати са отпором људи. Оне су свакако имале и важну улогу у продору „културе Европе“ у Краљевину (стизала је преко Панонске низије и долинама река), која је потискивала остале културне слојеве (турски, патријархални итд).³⁴ Тако је, на пример, Ч. Јоксимовић писао да се већина варошких учитељица, „које се у ношњи управљају по најновијим модним часописима“ оне заправо на тај начин „штетно утичу на девојчице пошто су код њих у тим годинама утисци најјачи“. То је, према његовом мишљењу, шететило не само народном оделу, него и народној текстилној орнаментици, „која се органски развијала из народног живота“.³⁵ Навели смо само један пример, само поглед једног појединца, али је било много оваквих, или њему сличних.

Међутим, школа је свакако имала важну улогу у томе што се у међуратном периоду општа култура живљења мењала на боље. Село, на коме је живела већина становника (76%), захваљујући културним и просветним акцијама, просвећивању, подизању школа, успостављању здравствене службе, мењало се, постојало економски јаче, културније, живот у њему бивао је конфорнији, здравији, лакши. Такође, још један у низу проблема у Краљевини била је мала социјална мобилност становништва (највећи део становништва је остајао на селу и радио на земљи). То је сужавало културне видике људи, онемогућило међусобно упознавање, културну интеграцију, затварало село, области за сваки утицај са

³¹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 11.

³² Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Први део: Друштво и држава*, 35.

³³ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 11.

³⁴ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *нав. дело*, 9.

³⁵ Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиност: Књига I: Ручно брзо предење и ткање на селу*, Београд 1933, 10.

стране. И овде је школа могла помоћи, пре свега организовањем екскурзија. Као што смо већ написали, највећи део становништва бавио се пољопривредом, а мањим делом индустријом и занатством, трговином, јавним службама и слично, што није било довољно да се значајније покрене процес друштвене модернизације. Ипак, и у овом питању је свој допринос могла дати школа. Треба додати још и то да је Краљевина била земља ситних сељачких газдинстава. Газдинства мања од 5 хектара чинила су 68% свих поседа. По мерилима која су у то време важила у Европи, ти поседи нису били у могућности да обезбеде нормалан економски живот. Акумулација на таквим газдинствима била је мала и недовољна да се пређе на интензивну обраду земље, нове пољопривредне културе, рационалнија пољопривредна оруђа и машине. Дакле, може ли се говорити о култури живљења у условима када је стандард живота знатног дела становништва био испод минимума потребног за сношљив живот, када је владао страх од глади?

На простору југозападног Баната 1921. године живело је, према статистикама, 146.159 људи, што је представљало 1,22% укупног становништва у земљи. По броју становника, на првом месту је био Панчевачки срез (46.947), одмах за њим и Ковачички (46.101) и на крају Ковински (33.704). Овим бројевима се треба придодати још и 19.407 колико је становника имао град Панчево који је издвојен у попису.

Дакле, насеља у југозападном Банату можемо поделити на градска (само Панчево) и општине (сва остала насеља – укупно 35). Будући да се на овој територији налазио само један град, праћење градског становништва заправо представља праћење панчевачког становништва. Године 1921. био је на четвртном месту у Банату по броју становника (иза В. Бечкерека, Вршца и В. Кикинде). Треба споменути да је поред наведених градова, у Банату био још један мањи град – Бела Црква. Када говоримо о општинама, ту можемо увести једну вештачку категоризацију. Наиме, ради лакшег разумевања и праћења података, општине ћемо разврстати у пет категорија: **(1)** општине са више од 5.000 становника: Ковин (6.720), Долово (6.498), Банатско Ново Село (6.260), Баваниште (6.173), Дебељача (5.551), Уздин (5.339), Омољица (5.242), Ковачици (5.033); **(2)** општине са више од 4.000 и мање од 5.000 становника: Мраморак (4.737), Црепаја (4.634), Падина (4.513), Францфелд (4.450),³⁶ Делиблато (4.367), Скореновац (4.195), Опово (4.069); **(3)** општине са више од 3.000 и мање од 4.000 становника: Брестовац (3.800), Старчево (3.595), Јабука (3.265), Војловица (3.135),³⁷ Чента (3.055); **(4)** општине са више од 2.000 и мање од 3.000 становника: Јарковац (2.938), Сефкерин (2.910), Сакуле (2.690), Глогоњ (2.659), Томашевац (2.580), Гај (2.517), Иваново

³⁶ Ово насеље се до 1924. године звало Францфелд, а потом Краљевићево, односно Банатско Краљевићево. (М. Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad 1966, 85)

³⁷ Ово насеље се до 1922. године звало Хертелендифалва (Hertelendifalva). (М. Marković, *nav. delo*, 194)

(2.271), Плочица (2.269), Идвор (2.028); (5) општине које су имале мање од 2.000 становника: Фаркаждин (1.845), Баранда (1.826), Дубовац (1.518), Овча (1.465), Борча (1.397), Острово (1.208).³⁸

Након рата, број становника у југозападном Банату био је нешто мањи него у годинама пре рата. То смањење свакако је једна од многобројних последица рата. Наиме, за време рата, цивилно становништво овог подручја није директно страдало (нису се водиле борбе на том простору), али то не значи да није било индиректних последица рата – опао је наталитет и природни прираштај, због нарушавања полне структуре становништва (због мобилизације одраслих мушкараца). На смањење броја становника су утицали и смањени наталитет током рата, повећани морталитет и друго. Такође, након рата одређени број Мађара се одселио са овог подручја (углавном државни службеници, официри и други).³⁹ Многи су одлазили и у иностранство (нарочито САД). Одређени број људи је прелазео у друге, најчешће суседне срезове у оквиру Краљевине. Међутим, након рата у овим крајевима ће доћи и до насељавања одређеног броја становника. Доселили су се колонисти из динарско-планинских крајева, оптанти из Мађарске, руске избеглице и други. То је, уз природни прираштај и друге факторе, утицало да се до следећег пописа број становника ових крајева повећа.⁴⁰ Наиме, дакле, десет година касније (1931), према попису, живело је 6.303 становника више на овом простору (сада 152.462). Сада је највећи број становника имао Ковачички срез (47.719), али није много заостајао ни Панчевачки (47.050), док је Ковински начинио већи раст броја становника у односу на ова два среза, али је и даље имао мање становника од њих (35.598). Град Панчево је сада имао више становника – 22.095 становника.

На подручју које истражујемо владала је велика национална шароликост, односно нехомогеност. Најбројнији су били Срби (65.900), потом Немци (32.343), Румуни (19.865), Мађари (14.100), Словаци (у попису, заједно са Чесима, дакле „Чехословака“ је било 10.399) и други.⁴¹ У многим местима је ово становништво живело измешано, али је било и етнички скоро потпуно „чистих“ насеља.

³⁸ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год, Сарајево 1932.

³⁹ Појединци су чак помишљали и да се врате у домовину Буковину, али је већина ипак желала да остане. Говорили су да је много патње иза њих, али да им се ипак изградио осећај припадности да је то њихова земља. (V. Kiš, *Mađari/Sekelji u jugozapadnom Banatu: Istorija, demografija, identitet*, Vršac 2019, 66)

⁴⁰ J. J. Plić, *nav. delo*, 64-66.

⁴¹ На простору који истражујемо било је много досељавања и велики део њих догодио се у 18. и 19. веку. Из тог разлог је већи део становништва у насељима југозападнoг Баната у међуратном периоду, ако можемо тако рећи, староседелачки. Више о досељавању на ове просторе, али и шире: Б. Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Панчево 2003.

Како је у попису наведено „Срби или Хрвати“, имали су већину у следећим местима: Баранда – 1.739 (95.24%), Идвор 1.956 (96.45%), Јарковац 2.509 (85.40%), Опово 3.697 (90.86%), Сакуле 2.361 (87.77%), Томашевац 2.402 (93.10%), Фаркаждин 1.812 (98.21%), Црепаја 4.421 (95.40%), Чента 2.964 (97.02%), Борча 1.372 (98.21%), Долово 4.652 (71.59%), Панчево 9.312 (48%), Сефкерин 2.770 (95.19%), Старчево 2.555 (71.07%), Баваниште 5.721 (92.68%), Гај 1.932 (76.76%), Делиблато 2.473 (56.63%), Дубовац 1.219 (80.30%), Острово 1.129 (93.46%), Плочица 1.123 (49.49%). Њих је такође било и у следећим насељима где нису чинили већину: Ковин 2.183, Омољица 2.078, Брестовац 1.140, Мраморак 955, Банатско Ново Село 937, Дебељача 245, Глогоњ 136, Уздин 72, Ковачица 29, Падина 21, Скореновац 20, Јабука 20, Војловица 15, Иваново 15, Краљевићево 10, Овча 5.⁴² У свим наведеним местима су свакако најбројнији били Срби, док је Хрвата било у већем броју само у Старчеву, Опову,⁴³ Глогоњу.

Мађари су чинили већину у следећим насељима: Дебељача 4.933 (88.87%), Војловица 1.396 (44.53%), Иваново 1.152 (50.73%), Скореновац 3.379 (80.55%). Мађара је било и у следећим местима: Ковин 551, Гај 149, Дубовац 130, Ковачица 92, Баваниште 90, Јабука 73, Краљевићево 63, Мраморак 63, Старчево 51, Уздин 51, Банатско Ново Село 37, Баранда 35, Делиблато 32, Чента 31, Глогоњ 30, Јарковац 29, Омољица 23, Падина 23, Томашевац 22, Долово 21, Опово 21, Црепаја 19, Сакуле 18, Идвор 16. Било их је још у другим местима, али нигде више од 10.

Немци су чинили већину у следећим насељима: Омољица 2.667 (50.88%), Францфелд 4.333 (97.37%), Ковин 2.496 (37.14%), Мраморак 2.475 (52.25%), Брестовац 2.642 (69.53%), Глогоњ 1.736 (65.29%), Јабука 2.819 (86.34). Живели су и у следећим местима: Плочица 1.112, Старчево 962, Војловица 723, Иваново 385, Скореновац 334, Јарковац 330, Опово 320, Баваниште 268, Сакуле 265, Дебељача 167, Уздин 134, Делиблато 125, Банатско Ново Село 109, Долово 99, Томашевац 99, Ковачица 78, Дубовац 68, Сефкерин 63, Гај 49, Баранда 48, Падина 47, Црепаја 45, Чента 39, Идвор 17, Фаркаждин 15, Острово 8, Овча 7, Борча 4.

Румуни су чинили већину у следећим насељима: Уздин 5.023 (94.08%), Банатско Ново Село 5.130 (81.95%), Овча 1.450 (98.98%). Такође, било их је и у следећим местима: Делиблато 1.781, Долово 1.537, Ковин 1.310, Мраморак 1.211, Глогоњ 726, Омољица 393, Јабука 348, Гај 300, Дубовац 89, Дебељача 66, Јарковац 57, Сефкерин 39, Краљевићево 39, Острово 17, Борча 14, Баваниште 11. Било их је још 49 у осталим местима (изузев Ченте, Брестовца, Војловице, Иванова где нису забележени), али у ниједном месту више од 10.

⁴² Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год, Сарајево 1932.

⁴³ Д. Николић, *Срби у Банату у прошлости и садашњости: (Монографија Баната)*, Ново Милошево 2019, 167.

„Чехословаци“ су имали већину у Ковачици 4.725 (93.88%) и Падини 4.275 (94.73%), а било их је и у: Војловици 990, Гају 82, Сакулама 29, Дебељачи 24 и у још неким местима, али нигде више од 10.

Словенаца је било у Скореновцу 258, Падини 131, Дебељачи 46, Ковачици 40, Ковиу 17, Војловици 11 и још 46 у другим местима, али нигде више од 10.

Руса је било у следећим местима: Ковин 39, Томашевац 37, Црепаја 28, Сефкерин 25, Идвор 24, Уздин 19, Опово 19, Падина 13, Јарковац 11, Ковачица 10 још 43 у другим местима али нигде више од 10. Међутим, Руса ће на простору који истражујемо бити и знатно више, многи су долазили и након пописа становништва, а по свему судећи, многи нису ни пописани. Знамо да је и у време пописа било Руса у Панчеву. Заправо, руска колонија у Панчеву биће једна од највећих у Краљевини. У овом граду они су имали своју болницу, своје школе итд.⁴⁴

На простору који истражујемо било је и Бугара. Међутим, тешко је утврдити колико их је тачно било, будући да су у попису уврштени у „остале“. Међутим, знамо да их је било, у већем броју, у Иванову и Скореновцу. Они су често називани и „банатским Бугарима“, „Бугарима католицима“, „Павлићанима“ итд.⁴⁵

Такође, било је и Јевреја. Међутим, један од проблема приликом утврђивања колико их је тачно било, јесте и тај што су се они, понекад, изјашњавали и као Мађари, понекад као Немци, а понекад и као Срби. Највише их је било, компактно, у Панчеву.

По вероисповести, највише је на простору југозападнoг Баната било православаца – 84.650 (57,9%), потом римокатолика – 33.083 (22,6%), евангелиста – 26.828 (18,4%), „израелћана“ – 952, „без конф. и непознато“ – 421, грко-католика – 128, „других“ – 59, муслимана – 38.⁴⁶ У већини места верски објекти су изграђени пре Првог светског рата, али то не значи да се ипак и 1920-их година нису подизани поједини верски објекти. Навешћемо само пример Панчева. У њему су још пре рата постојале православне цркве – Успенска, Преображенска, Румунска православна, затим римокатоличка – Светог Карла Боромејског, реформатска, евангелистичка, као и синагога. У близини Панчева се налазио и манастир Војловица. Било је и мањих капела. Једина црква која је била подигнута у Панчеву у трећој

⁴⁴ Више о Русима у Панчеву: Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву: 1919-1941*, Панчево 2005.

⁴⁵ Више о њима у текстовима више аутора који су објављени у часопису: *XXI vek: forum za proevropsku komunikaciju*, бр. 3, уредник: S. Nikolin, Панчево 2008.

⁴⁶ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год*, Сарајево 1932.

деценији 20. века, била је римокатоличка црква Свете Ане – задужбина чувеног Ђорђа Вајферта (подигнута 1923. године).⁴⁷

Иако су услови након рата, нарочито у првим послератним годинама, били врло неповољни, ипак је било и културних догађаја у југозападном Банату у периоду којим се бавимо. Они су били врло потребни „обичним људима“ због тога што су утицали на њихово образовање, на њихово мишљење, због тога што су им они скретали поглед од тешке свакодневнице. Они су били потребни и властима у Краљевини јер су многи од тих културних догађаја имали за циљ стварање осећаја јединства Срба, Хрвата и Словенаца, осећања привржености овој држави итд. Из тих разлога су организована разна јавна предавања о разним темама. Организују се и забаве, села, представе, концерти. Оснивају се разна друштва (певачка, хуманитарна, занатска, трговачка итд), спортски клубови и друго. Важно је рећи и да се већ 1919. године у Панчеву се обнавља соколство (друштво „Српски Соко“ основано је још 1911. године). Оно ће око себе окупити велики број становника Панчева, али ће се идеје соколства ширити и по његовој ужој и широј околини. Међутим, оно ће се ипак највише развијати у Панчеву. Соколско друштво из тог места је организовало разне вежбе, села, излете, посете, учествовало је у разним манифестацијама, обележавањима празника. Сарађивало је са разним другим друштвима, институцијама, наравно и школама.⁴⁸ Међутим, ипак није било културног садржаја у оној мери која је била потребна друштву какво је тада постојало, а такође, они нису допирали до великог дела становништва.

На привреду овог простора после Првог светског рата, и не само њега, утицало је много фактора. Као и пре рата, наравно, највише је су утицали природни фактори, а они су нарочито били погодни за бављење пољопривредом (равница, плодно тло итд). Они су утицали и на многе друге факторе важне за привреду. Навешћемо само пример саобраћаја и пример Тамиша, односно његов утицај на саобраћај Панчева. Велика количина муља којим се стално пунило његово корито отежавало је пловидбени саобраћај, нарочито у сушним годинама, што је доводило до чак и до тога да бродови уопште не могу ући у ову реку. Када су копнени путеви у питању, уколико се желело повезати са Београдом, требало је најпре премостити ову реку. Међутим, то није било лако будући да је околина Тамиша често подложна поплавама и подводним водама које није било лако исушити будући да се те воде „хране“ из Тамиша и Дунава.⁴⁹ Ту су наравно били и друштвени фактори. Услед великих

⁴⁷ Н. Конески, „Црква Свете Ане: Задужбина Ђорђа Вајферта у Панчеву“, *Зборник радова: Прилози историји града Панчева*, Панчево 2017.

⁴⁸ С. Петровски, *Споменица соколског покрета у Панчеву*, Панчево 2017.

⁴⁹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 24-25; Матица српска, М. 7584, В. Марган, *Начелнички извештај*, Панчево 1924, 87-89.

промена у политичкој историји, односно стварањем Краљевине СХС, дошло је до великих промена и на пољу саобраћаја. За простор који истражујемо су се промениле, ако можемо тако рећи, условно речено наравно, и стране света. Од периферије државе, нашао се у близини средишта државе. Преко ноћи ће се променити престоница државе у којој се налази овај простор. За њега сада она није тако много удаљена, напротив. Дунав више није представљао границу и убрзо по стварању нове државе се почело размишљати о могућностима његовог премошћавања. Марган пише да је Панчево „постао у један мах и тако рећи преко ноћи, као нека врста предграђа наше Престонице, тако исто и капија целог Баната“ и да се велики део теретног промета обавља преко Панчева.⁵⁰ Међутим, поново су и сада играли важну улогу природни фактори, који су „кочили“ саобраћај. На привреду је наравно утицао и сам рат, односно његове последице. Иако ово подручје не спада у најоштећенија подручја, ипак су и овде последице рата негативно утицале на привреду. Не сме се заобићи ни аграрна реформа и колонизација која ју је пратила. Још неки од фактора који су утицали на привреду били су и образовање становништва, традиција и друго, а они су углавном упућивали становништво на пољопривреду.

Према подацима из пописа становништва из 1931. године, преко четири петине становништва југозападнoг Баната живело је од пољопривреде. Ни у првој деценији постојања Краљевине СХС ситуација није била много другачија. Дакле, пољопривреда је имала доминантну улогу. Међутим, то не значи да није постојало одређених разлика између појединих насеља. Панчево се посебно издвајало, као градско насеље, када говоримо о подручју које истражујемо. Н. Милутиновић је писао да већ улазећи лађом у Тамиш путник запажа неке главне црте Панчева. Између осталог, пише да оно има своју индустрију, о чему путнику, чим му се приближи, сведоче велика стоваришта, велики број лађа са житарицама, творнички димњаци. Такође, наводи и да се панчевачко становништво ипак претежно бавило земљорадњом. Пише и да су се по улицама могла видети понекад и читава стада оваца, чопори крава и крда свиња, али да и поред тога Панчево има изглед вароши, „и то трговачке вароши“. Колико је већ тада у Панчеву било индустријских, занатских и трговачких предузећа, можда најбоље сведочи простор који је за њих одвојио Милутиновић у свом раду, можемо заправо рећи да је цела друга половина његовог дела посвећена управо њима. Постојало је тада више млинова, пивара, циглана, свилара, велики број трговинских радњи итд. Наводи и да су од 12 већих панчевачких индустријских предузећа само 3 у власништву Срба, док 5 Јевреја, односно са претежним јеврејским капиталом у њима, и са 4 у Немаца. Такође, од укупно 645 занатлија, које је Милутиновић набројао (могуће чак да их је било и

⁵⁰ Матица српска, М. 7584, В. Марган, *Начелнички извештај*, Панчево 1924, 77-78.

више), 326 су били Срби, а 319 „Несрби“.⁵¹ И Миливоје Савић, касније, пише о панчевачкој привреди. Између осталог, наводи и да у Панчеву 60% становништва живи од пољопривреде, 20% од занатства и трговине, док 20% чине чиновници и радници, као и они које они издржавају, по свему судећи. По свему судећи, ради се о крајем 1920-их година.⁵² И у осталим местима Панчевачког среза доминантна је била земљорадња. Међутим, то не значи да се у њима није развијало и занатство и трговина. Тако је крајем 1920-их година у Краљевићеву било чак 193 занатлија и 22 трговца, Омољици – 122 занатлија, Долову – 114 занатлија и 27 трговаца, Банатском Новом Селу – 114 занатлија и 16 трговаца, Сефкерину – 74 занатлија и 11 трговаца, Брестовцу – 64 занатлија и 13 трговаца, Борчи – 54 занатлија, Старчеву – 41 занатлија и 13 трговаца, Иванову – 23 занатлија и 10 трговаца, Глогоњ – 12 трговаца, Јабука – 10 трговаца (у њеној близини је била и фабрика штирка и сирупа), Војловици - 5 трговаца.⁵³

М. Савић пише да је (крајем 1920-их година) од пољопривреде живело 85% становништва у Ковину, а 15% од заната и трговине. Највише занатлија, трговаца било је у Ковину. Наводи да је најбогатије село у Ковинском срезу било Баваниште, „са јаким сточарством и пољопривредом“, потом Мраморак („богато због пољопривреде и виноградарства“), да се „модерни“ млинови налазе у Баваништу, Мраморку, Делиблату и Скореновцу. „На жалост сви анационални“.⁵⁴

У *Банатском радикалу* објављен је текст среског начелника Ковачичког среза са важним подацима о овом срезу („према званичним подацима“). Истиче да око 95% становништва овог среза живи од ратарства. Плодна земља заузима 93% укупне површине среза. Највећи део плодног земљишта чине оранице и вртови (62,6%), као и пашњаци и ритови (17,5%). Знато мање процената чине баште, шуме, ливаде, виногради. У „господарству“ преовлађује мали посед (до 20 јутара). Највише се сеје кукуруз и озима пшеница. „Међу пољопривредницима влада велики конзервативизам у начину обраде земље“. Такође, становништво се бави и сточарством, пчеларством, свиларством, риболовом. Међутим, врло мали проценат становништва се бавио „индустријом“. Од индустријских грана, највише је било развијено печење цигле и црепа. Значајни су биле вунене и памучне рукотворине, брашно, прерада сирових кожа. У срезу је тада било две фабрике сода-воде (Ковачица, Јарковац), једна фабрика бомбома (Дебељача), два складишта вина (депо и

⁵¹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 2-3, 117-130.

⁵² М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда: Књига X: Привредно стање Бачке, Баната и Барање и Зетске бановине*, Сарајево 1932, 165-170.

⁵³ М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда: Књига X*, 170-172.

⁵⁴ М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда: Књига X*, 175-179.

фабрика ликера у Дебељачи), три циглане и пет парних млинова (Црепаја, Уздин, Опаво, Дебељача, Јарковац), два моторна млина (Ковачица, Падина), девет ветрењача (и сувача), „једна браварска радња са моторном“ и једна електрична пилана (Ковачица). Додаје и да сељанке у Уздину и Јарковцу израђују врло лепе ћилимове од вуне. Трговина је у срезу била слабо развијена. Најразвијенија је била у Дебељачи, и то највише трговина коњима, говедима и свињама по вашарина. „Општина Дебељача има највеће и најчувеније годишње вашаре можда у целој нашој Краљевини“. Већи вашари се организују и у Јарковцу, Томашевцу и Падини. Начелник истиче да су једна од препрека за већи развој трговине лоши путеви. Истиче да у срезу нема већих пловних река, као и то да немају сва места у срезу железничке станице (Сакуле, Опаво, Идвор, Фаркаждин, Чента и Баранда).⁵⁵ Касније, М. Савић пише да је Ковачички срез „чисто пољопривредног карактера“. Међутим, ипак је било и трговаца и занатлија. Нажалост, не преноси нам податке за сва места. Наводи да је Дебељача имала 177 занатлија, Ковачица 21 трговца и 69 занатлија, Црепаја 23 трговца и 54 занатлија, Јарковац 73 занатлија, Падина 16 трговаца и 54 занатлија, Томашевац 45 занатлија.⁵⁶ У појединим местима су постојала и занатлијска удружења. На пример, 1931. године их је било у Ковачици (са 105 чланова), Опову (80), Уздину (58) итд.⁵⁷

Држава Срба, Хрвата и Словенаца и просветна политика

Када је у питању држава СХС, историја се нагло убрзала у другој половини 1918. године. Постајала је све бржа и бржа и, у октобру, и нарочито у новембру, она је „трчала“ све док 1. децембра није стигла до свог циља. Тада је проглашено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Међутим, то не значи да је остварено уједињење било случајност историје. „У припреми за 20. век српска политичка елита је уједињење у једну државу 'етнички јединственог, а политички подељеног народа' сматрала императивом времена“. То наравно није била жеља само српске политичке елите. Многи ће у њој, нарочито непосредно пред њено формирање, и у почетном периоду њеног постојања, видети одређене интересе, погодности, предности и слично. Тако ће држава СХС бити образована уз сагласност легитимних представника међународно признате Краљевине Србије – која је претходно била уједињена са Војводином (одлуком Велике народне скупштине Војводине 25. новембра

⁵⁵ Д. С. Коларовић, „Из Ковачичког среза. Земљопис и статистика: Ковачичког среза за 1923/24. год. Саставио према званичним подацима Душан Св. Коларовић, срески начелник у Ковачици“, *Банатски радикал*, у два броја: 28.6.1924; 6.7.1924.

⁵⁶ М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда: Књига X*, 179-185.

⁵⁷ ЛЈ. Шijaчки, *Privreda Banata između dva svetska rata*, Novi Sad, 1987, 172.

1918) и Црном Гором (одлуком Велике народне скупштине Црне Горе 26. новембра 1918), али и међународно непризнате „државе“ Словенаца, Хрвата и Срба (настала у условима распада Аустро-Угарске).⁵⁸ И поред тога, убрзо након уједињења, ставови многих по питању заједничког живота у једној држави почели су се мењати. То ће знатно оптерећивати ову младу државу. Пре него што опширније будемо писали о унутрашњем стању у држави СХС, осврнућемо се најпре на њено међународно (не)признање, утврђивање њених граница и њен однос са другим државама.

Непосредно по свом оснивању држава СХС није била међународно призната и тек ће на мировној конференцији у Паризу, потписивањем Версајског мировног уговора са Немачком (28. јуна 1919) задобити колективно међународно признање. Такође, тачно је да је она била земља са једном од најдужих граница у Европи, али је и тачно да она те своје границе није ни брзо ни лако омеђила, изузев границе са Грчком. Највише спорова изазвало је разграничење са Италијом. Међутим, за нашу тему најважније је било разграничење са Румунијом.⁵⁹ Наиме, дошло је до суочавања претензија две државе на подручју Баната. Румунија је Букурешким уговором (1916) од стране Антанте добила право на овај простор, као услов за свој улазак у рат. Тачно је да је она ушла у рат на страни Антанте, али су порази румунске војске у рату, њена капитулација (мај 1918) и накнадни улазак у рат (новембар 1918), када је исход рата био изванредно позитиван, умањили моралну снагу румунских претензија на Банат у очима савезника. На другој страни, Србија је иза себе имала победе војске (1914), непризнавање пораза (1915), повлачење преко Албаније, борбе на Солунском фронту (1916-1918) и имала је висок ауторитет код земаља победница у рату. Било је и других фактора који су утицали да Румунија не добије цео Банат. Размишљало се и о могућности поделе овог важног простора. Међутим, уколико се он требао делити, где повући границу у том, етнички, врло измешаном простору? На крају је ипак одлучено да ће се Банат делити. Године 1919, када су започели преговори око повлачења границе, иако је српска војска запосела Темишвар,⁶⁰ он ће ипак припасти Румунији, док ће држави СХС припасти Жомбољ, В. Кикинда, Вршац и Бела Црква. Међутим, неколико година касније, договором две земље, граница је исправљена тако што је Краљевина СХС уступила Жомбољ и околину Румунији, у замену за више села са српским становништвом.⁶¹ Те 1923. године биће потписан и дефинитиван споразум о разграничењу, који је Народна скупштина Краљевине ратификовала наредне године. Тако ће Банат, „политичком историјом“ бити коначно подељен. Румунији је

⁵⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 9, 35.

⁵⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, 44-49.

⁶⁰ М. Мицић, *Школство у новим насељима Баната: (1920-1941)*, Ново Милошево 2013, 15-18.

⁶¹ Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, 48.

припао највећи део – 19.958 км, Краљевини СХС – 9.302 км, а Мађарској само један мањи део – 271 км.⁶² Простор југозападног Баната припашће Краљевини СХС. Иако је успела да се разграничи са својим суседима, то не значи да је решила све проблеме када је у питању њена спољна политика. Напротив. Она је била у суседству држава губитница у рату – које су биле изразито непријатељски, реваншистички и ревизионистички расположене (Аустрија, Мађарска, Бугарска). Италија јесте изашла из рата на страни победника, али она није била задовољна добијеним након њега и остала је „гладна“. Она се никако није мирила са настанком Краљевине СХС на источној обали Јадрана и увек је била спремна да подстакне унутрашње политичке и економске напетости, да подржи сепаратисте, финансира екстремне и терористичке организације итд. Албанија је такође била непријатељски расположен сусед, а антисрпски и антијугословенски расположено шиптарско становништво Краљевине било је увек спремно на побуну, отпор, сепаратизам.⁶³ Дакле, држава СХС практично ни са једном од суседних земаља није имала задовољавајуће односе, осим са Грчком и Румунијом (али са њом тек након разграничења).⁶⁴ У таквим оквирима је Краљевина требала своје неуједначене, односно различите делове спајати, односно спојити у једну јединствену слагалицу. Подршка ван државних граница се тражила, пре свега, у Француској, али и у још неким другим земљама попут Чехословачке. Такође, треба нагласити да за спајање поменуте „слагалице“ проблем нису само налазили ван оквира државе. Можда је највећи проблем Краљевине био тај што ни сами њени држављани, ни политичари, нису били уједначених мишљења када су у питању најважнија питања каква би то заправо требала бити држава.

Период којим се бавимо у овом раду, може се заправо поделити на два периода у историји државе СХС: период од 1918. до 1921. године и период од 1921. до 1929. године. Први период био је „прелазно доба“, доба у коме је, „на темељима раније српске државности, изграђена југословенска државна зграда“. Важно је рећи да се ради о годинама са много неизвесности, страха, очекивања, о годинама када је војска играла врло важну улогу (у очувању реда, заштити унутрашњег поретка, чувању граница). Будући да су се градили „темељи“ државе, посебну улогу имали су они који су највише одлучивали по питању како ће ти „темељи“ изгледати. Можемо рећи да је најбољи положај, када говоримо о важним чиниоцима који су могли утицати на најважнија питања нове државе, у таквим условима имао монарх, односно регент Александар Карађорђевић. Он је имао, између осталог, ослонац у снази војске, али је и вештим политичким потезима додатно ојачао свој положај. Децембра 1918. године образован је Министарски савет (влада) и ова прва влада нове државе била је

⁶² М. Мицић, *Школство у новим насељима Баната: (1920-1941)*, 18-19.

⁶³ Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, 49.

⁶⁴ В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988: Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*, Beograd 1988, 33.

састављена од представника „сва три племена“, „све три вере“, „готово свих покрајина“ и свих водећих југословенских политичких партија. Образовање Владе био је важан корак ка централизацији државне управе и потискивању аутономности историјских покрајина, иако су покрајинске владе и даље постојале. „Састављена уз разнородних области и покрајина, уређена различитим административним уређењима, оптерећена тешким последицама рата, притиснута нерегулисаним граничним проблемима, узбуркана унутрашњополитичким врењима, саобраћајно и економски неповезана, верски подељена, Краљевина СХС је, да би опстала и функционисала, објективно, захтевала извесну централизацију бројних државних послова. Истовремено централизација власти, на којој је инсистирала Влада, изазивала је отпор национално-конституисаних народа који су познавали различите традиције државне управе, љубоморно чували изграђене институције аутономне власти и били спремни да свим средствима бране стечене позиције и права у локалној самоуправи“. Било је и оних који су централизам сматрали штетним, попут дела српске интелектуалне елите окупљене око Југословенске демократске лиге. Међутим, власти се нису на то обазирале.⁶⁵

Влада ће потом сазвати Привремено народно представништво и све до доношења Устава власт је требала припадати њему, краљу и Влади. Међутим, и његово конституисање и састав и рад били подређени регенту и Влади. Касније, новембра 1920. године, одржали су се избори за Уставотворну скупштину чији је главни задатак био да коначно донесе најважније одлуке о уређењу државе. Из тог разлога су ови избори били врло важни. Бирано је 419 посланика. Највише гласова је добила Демократска страна, и у складу са тиме највише мандата (92), потом Народна радикална странка (91), Комунистичка партија Југославије (58), Хрватска републиканска сељачка странка (50), Савез земљорадника (39), Словенска људска странка (27), Југословенска муслиманска организација (24), Социјалдемократска странка (10) итд. На изборима су учествовале 22 странке што указује на степен политизације, као и на страначку распарчаност у држави.⁶⁶ Ови избори су истакли и снагу Комунистичке партије. Добила је чак око 200.000 гласова и тај њен успех је узнемирио владајуће кругове. Зато су они, односно министар унутрашњих дела Драшковић, донели, децембра 1920. године, Обзнану којом је, до доношења Устава, суспендован рад ове странке. Образложење ове одлуке било је да су се комунисти припремали да изврше револуционарни преврат. Уследио је „црвени терор“ одређеног броја млађих комуниста. Наиме, на Видовдан 1921. године су покушали атентат на регента, а јула исте године убили су министра Драшковића. То је довело до доношења Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, којим је

⁶⁵ Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, 50-55.

⁶⁶ В. Petranović, *nav. delo*, 86, 118-119.

забрањен рад Комунистичке партије, поништени су јој сви мандати у Скупштини и од тада ће комунисти деловати „само“ у илегалу.⁶⁷

Уставотворна скупштина, изабрана на горе наведеним изборима, радиће од децембра 1920. до јула 1921. године, када је претворена у Законодавну радну скупштину. Коначно, 28. јуна 1921. године проглашен је Устав. Њега је у коначном гласању подржало 223 посланика, против је било 35, док је чак 161 посланик бојкотовао гласање. Управо на овом врло важном питању могла се видети дубока подељеност политичких странака у погледима на основна питања будућег развоја земље. Устав је потврдио име земље – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и већ у њему се може видети идеја компромисног етничког јединства, али и у имену службеног језика („српско-хрватско-словеначки“), у химни, на грбу, застави итд. У његовој основи, дакле, била је претпоставка да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Држава је дефинисана као уставна, парламентарна и наследна монархија, са поделом власти на законодавну (врше је монарх и Народна скупштина), извршну (монарх преко министара које поставља и који су одговорни њему и Народној скупштини) и судску.⁶⁸ Устав је дакле одредио многе важне државне основе, али се поново треба вратити на почетак и рећи да се радило о уставу који није узгласан једногласно, коме су се многи противили итд. Наредни период од 1921. до 1929. године, биће обележен, свакако, страначким борбама за власт. У тој борби, често, нису бирана средства. Такође, у тој борби нису све странке биле равноправне. Неке су имале боље изборне резултате од других, неке су могле очекивати, углавном, гласове нације или сталежа чије су интересе заступале, неке су постојале и пре, а неке тек после 1918. године. Странке су често вршиле прегруписавања, стварале савезе и блокове окупљајући се око неке идеје или питања, али су често и те савезе, блокове и раскидале итд. Две најутицајније странке свакако су биле Народна радикална и Југословенска демократска странка, нарочито на простору који је истражујемо. То се можда најбоље може видети по неким од најутицајнијих листова који су излазили у Панчеву. Наиме, још 20. априла 1919. године покренут је *Панчевац*, као гласило панчевачких демократа. Његов власник био је адвокат Душан Дуда Бошковић. Међутим, касније, 1924. године, када је дошло до издвајања Прибићевића из Демократске странке у засебну Самосталну демократску странку, придружио му се и Бошковић. Зато је *Панчевац* тада постао „самосталско“ гласило. Они који су остали у Демократској странци, предвођени Миховилом Томандлом, покренули су нови лист – *Народну слогу*.⁶⁹ Између ова два листа водиле су се једновно разноврсне препирке, изношене оптужбе на рачун других итд. Годину дана раније покренут је и *Банатски радикал*

⁶⁷ В. Petranović, *nav. delo*, 111-113.

⁶⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, 92.

⁶⁹ Д. Попов, *Српска штампа у Војводини: 1918-1941*, Нови Сад 1983, 67-70, 216-218.

– лист Народне радикалне странке за Панчево и околину. Ни у овом листу се нису штедели политички противници. Дакле, све што су радиле поменуте странке, али и остале, одражавало се и на подручје нашег истраживања, на локалне власти. Још треба додати да се у првој деценији Краљевине сменило много влада, које су углавном састављане, али и обаране на Двору, а не у Народној скупштини. Највећи број влада саставили су радикали. Такође, због опште друштвене и политичке нестабилности, ниједна Народна скупштина изабрана од 1921. до 1929. године није испунила четворогодишњи мандат. Зато су били чести избори (1923, 1925, 1927), али и све оно што прати изборе. Прилике у Краљевини осликавају и прилике у Скупштини. Редовни су били оштри сукоби, свађе, оптужбе, вређања, а јуна 1928. године доћи ће и до убиства, убиства које је отворило врата диктатури, која ће бити и уведена почетком наредне године.⁷⁰

„Историјски вакум“ на простору Баната: Потребно је да се вратимо и пре почетка, односно поново у последње месеце 1918. године, и сагледамо још један слој историје. Октобар 1918. године обележила је дубока криза Аустро-Угарске. Она се практично распадала. Долази тада до проглашења Чехословачка, „државе“ Словенаца, Хрвата и Срба, до револуције „јесењих ружа“ и стварања Мађарске демократске републике. Како наводи М. Мицић, завладао је „историјски вакум“, „временски међупростор“ на југу Монархије између државе која је нестајала (Аустро-Угарска) и државе у настанку (држава СХС). Такође, војници који су се враћали из заробљеништва из Русије, доносили су „бољшевичке идеје“ које су додатно потресале Монархију. У јужним деловима земље владао је и „зелени кадар“, што је изазивало немире и врења, имовинску и правни несигурност. Српска војска се приближавала обалама Саве и Дунава. У редовима мађарског грађанства владао је страх од српске војске, али је, са друге стране, постојала и одређена нада да она ипак неће прећи на простор Баната. Наиме, званичници су изјављивали да „јужне границе Угарске непријатељ неће прећи“, да „нема разлога за бег“, да је „војска која надире толико слаба и уморна да неће моћи да пређе Дунав“. Међутим, то није могло потпуно уклонити страх и зебњу која је владала на том простору. Многи су се већ почели паковати. Кружиле су и разне гласине. Лист *Торонтал* је писао да „Срби долазе са мирним намерама“. Међутим, било је и оних који су себе већ видели у унутрашњости Србије и Албаније „како постављају телеграфске бандере или како туцају камен“. Био је присутан страх и од немачке војске у повлачењу, као и од војника-повратника из војске сопствене државе који су се враћали кућама са фронта или из заробљеништва. Наравно у одређеним случајевима страх је био оправдан. Наиме, у вакуму власти (после проглашења Мађарске републике 31. октобра, а пре уласка српских трупа у

⁷⁰ В. Petranović, *nav. delo*, 132-135, 175.

Банат у ноћи између 3. и 4. новембра) дошло је до стихијског насиља у многим банатским селима. Многи војници-повратници, али и најнижи сеоски социјални слојеви, били су извршиоци насиља, пљачки, паљевина и убистава. Насиље је било усмерено, пре свега, ка локалним органима власти, сеоским трговцима, често Јеврејима, богатијим сељацима, велепоседницима. Тако ће српска војска, која је дошла до простора Баната, сада бити посматрана (у листу *Торонтал*) као војска која је донела ред и мир, која је обезбедила имовину и животе грађана и која није изазвала ни један инцидент. Са друге стране, она ће ипак бити посматрана и као окупациона војска која је привремено запосела овај простор као део мађарске државе. Такође, на њу се гледало и као на војску која је пренела силом оружја власт на српске народне одборе, упркос очекивањима да ће функционисати мађарска управа састављена од старих органа власти.⁷¹ Наиме, важну улогу у процесу формирања српске власти уместо мађарске на простору Баната, Бачке и Барање, још и пре уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, имали су српски народни одбори, нарочито онај у Новом Саду. Он се јавља као политичко тело које треба да руководи и координира активношћу појединих месних српских народних одбора. Међутим, упоредо са овим организацијама српског народа, формирале су се и сличне организације осталих етничких група, па и мађарске, између осталог и у циљу очувања своје личне и имовинске безбедности, у тренутку када је затајио апарат власти државе која се распадала.⁷² Догађаји у Будимпешти, односно стварање Мађарске републике, приближавање српске војске обалама Дунава, као и бољшевичке идеје које су биле привлачне масама, доносиле су мађарском грађанству у Банату, неспокојство и потребу да се бар формално и јавно определе за „ново време“, а у њега „уведе“ владајуће друштвене и државне структуре Аустро-Угарске која је нестајала пред њиховим очима. Тако ће у многим градовима Баната и Бачке настати својеврстан паралелизам власти.⁷³ Међутим, српски народни одбори су ипак били у одређеној предности, пре свега због доласка српске војске. Коначно, заузимањем овог простора од војске Краљевине Србије долази до учвршћење српске власти.

Тај прелазни период од месец дана завршио се, међутим поновним, привременим, успостављањем старог административно-територијалног система, сада у новим околностима. Тај стари систем успостављен је на тај начин што је подела на жупаније, срезове и општине и на, различитом нивоу самоуправне, градове, као и структура њихових органа и представништава, остала иста као у Аустро-Угарској. Међутим, те административно-

⁷¹ Ф. Немет, М. Мицић, *Банат – новембар 1918. године: Великобечкеречки лист „Торонтал“ – догађаји, виђења, ставови*, Ново Милошево, Панчево, Сириг 2019, 41-74.

⁷² Љ. Јудин, „О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918-1919“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 51, Нови Сад 1968, 6-7.

⁷³ Ф. Немет, М. Мицић, *нав. дело*, 47.

територијалне јединице у БББ сада су биле везане за Српски народни одбор у Новом Саду, потом Народну управу за БББ, а касније за владу Краљевства СХС. Органе административно-територијалних јединица чинили су многи чиновници који су раније били у служби Аустро-Угарске, али и од нових чиновника. На најважнијим положајима (градоначелника, великих жупана, полицијских капетана итд) постављани су људи у које је нова држава могла имати поверења („Југословени или Словени по народности“). Потом су именована представничка тела општина, градова и жупанија. У почетку у њима је био само мали број Мађара и Немаца и они су приликом уласка у њих изјављивали да улазе у та представништава само да би учествовали у решавању само најосновнијих проблема из практичног живота везаних за свакодневне потребе становништва, а никако зато да учествују у доношењу одлука политичке природе, нарочито оних чији је циљ издвајање БББ из састава Мађарске, јер су они сматрали, и то отворено и изјављивали, да је створено стање само привремено до одлуке Мировне конференције. Такође, процес обнављања старог административно-територијалног система одвијао се уз много тешкоћа. Поједини чиновници старих власти одбијали су да предају власт из својих руку, па су морали бити присиљени на то. Чиновништво у многим местима је одбијало да престане са употребом мађарског језика. На територију Војводине све до марта 1919. године стизале су наредбе и упутства мађарске владе из Будимпеште, која је покушавала да утиче на развитак догађаја на овом простору и тиме стави свима до знања да га се није одрекла. Овакво стање је трајало годинама. Жупаније и самоуправни градови на овом простору су након укидања Народне управе били везани за Владу у Београду преко својих великих жупана, чиме је заведен централистички систем државне управе у БББ. Након разграничења са Румунијом, целокупна територија Баната која је припала држави СХС, спојена је у једну жупанију – Торонталско-тамишку (седиште у В. Бечкерек). Жупаније су се и сада делиле на срезове, а они и даље на општине. На територији БББ било је и посебних јединица – градова који су били у рангу жупанија (на територији Баната – Панчево и Вршац). Међутим, како се наводи у литератури, њихов статус није био јасно и чврсто одређен и њихова самоуправност није поштована од стране централне Владе, као и да 1925. године долази и до укидања ове њихове, дакле формалне самоуправности – укидањем великожупанског звања у њима. Они су од тада били укључени у жупаније, односно сада су представљали само срез у оквирима жупаније. Били су сада под влашћу великих жупана жупанија.

Према Видовданском уставу на целој територији државе имао се завести једнообразни систем државне управе заснован на централистичким принципима. Земља је требала бити подељена на области као административно-територијалне јединице највишег ранга, затим на

округе, срезове и општине (у оквиру којих и градске општине). Године 1922. донета је Уредба о подели земље на области, као и неколико закона који су строго поделили послове обласне управе (на челу велики жупан, чиновник постављен од Владе) од послова обласне самоуправе (на челу обласна скупштина са обласним одбором и другим својим извршним органима за послове обласне самоуправе). Међутим, увођење у живот система области биће спровођено парцијално и врло компликовано, тако да ће се стари и нови системи и временски и територијално испреплитати. Од укупно 33 области, за нашу тему су посебно Београдска и Подунавска област. Београдској се седиште било, наравно, у Београду и обухватала је већи део Баната уз Тису и Дунав, срезови бачког Потисја, као и срезови јужно од Београда (врачарски и посавски). У оквиру ове области налазила су се два среза којима се ми бавимо у овом раду – панчевачки и ковачички. Подунавској области је седиште било у Смедереву и њој је припадала територија југоисточног Баната и неколико срезова североисточне Србије. У њеним оквирима се налазио трећи срез који је за нашу тему важан – ковински. Политичке прилике у току 1922. и 1923. године нису биле повољне за реализацију поделе земље на области. Иако се говорило о техничким тешкоћама, о томе да је за то потребно више времена, али, по свему судећи, прави разлози за то били су политичке природе. Наиме, још крајем 1923. године Влада је почела да организује области, али не комплетно. Велики жупани области су уведени у дужност 1. децембра те године, али које су послове они преузели зависило је од тога о којој се области радило. На пример, велики жупан Подунавске области преузео је у своју надлежност све послове по струци Министарства унутрашњих послова за све срезове ове области, док је све остале послове опште управе преузео само уколико су се односили на „србијанске“ срезове ове области, док је за обављање тих послова уколико су се односили на банатске срезове био надлежан поджупан Торонталско-тамишке жупаније, на основу посебно добијеног овлашћења за то од великог жупана Подунавске области. Тако је трајало све до 1927. године. Дакле, све до тада истовремено су постојале и жупаније и области, и то које се на простору БББ нису територијално поклапале.⁷⁴

Народна управа и њен Просветни одсек: Наиме, још и пре него што ће доћи до уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, на простору Баната, Бачке и Барање започео је процес формирања српске власти (уместо мађарске). Он је текао постепено, у оквирима покрета за отцепљење од Угарске, односно у оквирима распадања Аустро-Угарске. Важну улогу у том процесу имали су српски народни одбори, нарочито онај у Новом Саду. Он се јавља као политичко тело које треба да руководи и координира активношћу појединих месних српских

⁷⁴ М. Палић, „Преглед административно-територијалних промена у Војводини од 1918. до 1941. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 38, Нови Сад 1964, 130-152.

народних одбора. Важно је истаћи да је Српски народни одбор имао важну улогу у сварању могућности за прелом, односно за успостављање српске власти у Војводини. Тај прелом био је одржавање Велике народне скупштине 25. новембра 1918. Тада је, поред тога што је проглашен прекид државноправне везе Баната, Бачке и Барање са Угарском, одређен и Велики народни савет. Њему је поверена законодавна власт, и одређено је да он доноси уредбе и наредбе, да он поставља и врши надзор над Народном управом, која представља његов извршни орган. Народна управа је имала 11 одсека (од којих је један био и надлежан за просвету). Шта се десило са Српским народним одбором након формирања Народне управе? Он није нестао, нити престао са радом и све до његовог претварања у друштво са извесним културно-просветним циљевима, паралелно су радила оба тела, и то без подељене делатности. Тек ће на седници Одбора 5. јануара 1919. године, последњој седници „по старој организацији“, доћи до његовог разрешења „као власти“. Међутим, тада се већ говорило и о ликвидацији и Народне управе. Као што смо већ написали, Народна управа је имала 11 одсека. За нас је посебно важан онај који се бавио просветним питањима.⁷⁵ Одсек за просвету вршио је надзор, доносио уредбе и наредбе у области просвете,⁷⁶ врло незгодној области у тим неизвесним, прелазним данима. Зато и не чуди што се Одсек суочавао са бројним проблемима. Један од њих се свакако тицао питања кадрова. Наиме, да би могла одржати, односно преузети цео административни апарат, Народној управи је било неопходан довољан број способног и стручног чиновништва, али њена није било у довољној мери међу Србима. У таквој ситуацији Народна управа је одлучила да придобије за своју службу мађарске чиновнике. Тачно је да се тиме решио један проблем, али се тиме стварао и нови – отпор тог мађарског чиновништва према новим властима. Тај отпор није био само присутан у првим месецима нове државе. Недостатак кадрова посебно је представљао тешкоћу у школству, политички и национално врло осетљивој области. У школама није долазило само до измене наставног особља, већ и до промена наставних планова и програма, наставног језика итд. Све то изазивало је велики отпор мађарског просветног кадра. Такође, још један од великих проблема био је и недостатак довољно времена за постепено увођење поменутих великих промена.⁷⁷ Многе школе нису радиле и требало је што пре покренути њихов рад, а при томе, како је планирано, радити и на сузбијању мађаризације. У том циљу, Народна управа је, 9. децембра 1918. године, донела је одлуку да се настава у свим школама изводи на матерњем језику оне деце која чине већину, односно да се укида мађарски као наставни језик у свим оним школама где мађарска деца не чине већину. Међутим, мађарски школски систем био је врло разгранат и није се могао преко ноћи изменити, односно заменити једноставним

⁷⁵ Љ. Јудин, *нав. дело*, 7-13.

⁷⁶ V. Radašin, *нав. дело*, 14.

⁷⁷ Љ. Јудин, *нав. дело*, 18-19.

одлукама. Било је ипак потребно одређено време.⁷⁸ Просветни одсек радио је до марта 1919. године, када је и уопште Народна управа ликвидирана. Наиме, посебно је питање какав је био однос Народне управе према Србији, односно њеној влади (потом и влади државе СХС), као и њен однос према Народној управи и зашто је никада није званично признала. О том питању овде нећемо детаљније писати. За нашу тему је важно рећи да је у редовима Народне управе владала спремност на деминисионарање „у интересу пропајања Баната, Бачке и Барање јединственој држави Срба, Хрвата и Словенаца“. Тако ће током првих месеци наредне године она предати своје послове Влади државе СХС, односно њеним министарствима. Треба још рећи и да је пресељење појединих одсека Народне управе у састав одговарајућих министарстава Владе текло споро и стихијски. Последња седница Народне управе за Банат, Бачку и Барању одржана је 11. марта 1919. године. Међутим, неки одсеци су остали у Новом Саду, односно само су формално постали делови министарстава као одсеци за БББ, и пресељени су у Београд тек касније. На пример, Одсек за просвету остао је у Новом Саду, као засебна секција Министарства просвете за Банат, Бачку и Барању.⁷⁹

Одсек за БББ Министарства просвете: Други начелник Одсека за БББ Министарства просвете, М. Вулић, прецизирао је његов „једини“ задатак - „да све школске законе мајке Србије примени на Војводину“.⁸⁰ Такође, основна карактеристика школске управе у Краљевини, па и у Банату, Бачкој и Барањи, био је централизам. Тако су просветни радници слали Одсеку за просвету директно, или преко својих школа, свакодневно своје молбе, жалбе, захтеве, записнике, извештаје итд. У тако широком делокругу рада, службеници Одсека (у мају 1919. године било их је 50) били су преоптерећени административним пословима. Радило се о врло важним пословима будући да су се они требали обављати у врло тешким и неизвесним условима. Наравно, највећа одговорност била је на онима који су се налазили на челу. За шефа Одсека, 1919. године, постављен је Милан Петровић, а у његовом раду су учествовали и други, од раније признати, носиоци српског културно-просветног и друштвеног живота. Одсек ће касније донети једну врло важну одлуку – одлуку о подржављењу школа. Такође, Одсек је имао неспоразуме и сукобе компетенција и надлежности са Српским православним народно-школским саветом у Сремским Карловцима, који је од 1871. па све до 1912. године био највиши просветни орган за све српске аутономне школе у Карловачкој митрополији. По епархијама су постојали епархијски школски одбори, а при црквеним општинама – месни школски одбори. Такође,

⁷⁸ Б. Глигоријевић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929“, *Зборник за историју Матице српске*, бр. 5, Нови Сад 1972, 56-57.

⁷⁹ Љ. Јудин, *нав. дело*, 20-28.

⁸⁰ Б. Глигоријевић, *нав. дело*, 58.

долазило је неспоразума између Одсека и МП, и након једног од њих шеф Одсека је истакао да „овај Одсек министарства просвете нека нижа институција или орган Министарства просвете у Београду, него Делегација Министарства просвете, која врши иста права према школама и наставницима у подручју Баната, Бачке и Барање, која Министарство просвете према школама и наставницима у Краљевини Србији“. Коначно, 28. августа 1920. године МП је издало наређење „да од данас престане свака даља функција Просветног Одсека у Новом Саду“. Саопштено је тада Одсеку да више не доноси никакве одлуке и наређења, као и да сва акта која му долазе шаље МП. Све најважније функције у вођењу просветне политике пренесене су на МП у Београд, док су остале функције школске управе на овом простору пренете са Одсека на жупанијске управе, односно обласна просветна одељења у саставу жупанијских управа.⁸¹

Министарство просвете: Једно од 18 министарстава прве владе Краљевине СХС било је и Министарство просвете. У првом члану *Уредбе о уређењу Министарства Просвете* од 9. септембра 1919. године наведено је да је Министарство просвете „део централне државне управе, коме припада врховна и надзорна управа над свом јавном и приватном наставом у Краљевству“. Такође, *Уредба* је предвиђала да се под његовим надзором налазе и сва учена, књижевна и уметничка друштва, све просветне, културне и просветно-хумане установе и заводи, сви школски и просветни фондови (под условом да неки од њих нису под управом и надзором неког другог Министарства). Успостављена је централизација, односно чврста вертикална линија административних надлежности у свим подручјима рада Министарства, усмерена према ресорном врху, министру просвете, као најодговорнијем органу централне државне власти.⁸² *Уредбом* је предвиђено да у МП постоје три одељења: (1) Опште одељење,⁸³ (2) Просветна одељења: за вишу наставу, за средњу наставу, за основну наставу и народно просвећивање,⁸⁴ (3) Одељење за уметност.⁸⁵ У изменама *Уредбе* (22. фебруара 1921) додат је још Кабинет Министров.⁸⁶ Треба још написати

⁸¹ V. Radašin, *nav. delo*, 19-22.

⁸² „Уредбе о уређењу Министарства Просвете“, *Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 91/1919.

⁸³ Његовој надлежности су припадали сви послови јавне и поверљиве преписке МП (регистратура, архиви, општа статистика), библиотека, службено гласило и издања МП итд.

⁸⁴ Послови Одељења за вишу наставу обухватају све што се односи на уређење и личности виших школа. Одељење за средњу наставу требало је да се бави пословима у вези с организацијом и унапређењем средњих школа. Одељење за основу наставу и народно просвећивање надлежно за све послове који се односе на учитељске и народне школе („јавне и приватне, мушке и женске“) и народно просвећивање, у коју је у сврху установљен и посебан одсек – Одсек за народно просвећивање.

⁸⁵ Био је надлежан за послове који су се тицали уметности уопште, уметничких и уметничко-занатских школа, до оних, који се односе на заштиту уметничких старина и ауторских права, подстицања уметничких манифестација, и „свих слонодних књижевних и уметничких радова“ итд.

⁸⁶ Кабинет „прима усмене и писмене представке на Министра, отправља личну преписку и води све послове које му Министар преда у рад“.

да су општи оквири и правци укупне делатности Министарства просвете морали бити усклађени са прокламованим уставним начелима државе, садржаним у Уставу из 1921. године. Између осталог, он је одређивао службени језик („српски-хрватски-словеначки“), да „све школе морају давати морално васпитање и развијати држављанску свест у духу народног јединства и верске трпељивости“, да је основна настава је државна, општа и обавезна, да се стручне школе отварају према потребама занимања, да су све установе за образовање под државним надзором итд. Бројни су фактори утицали на рад Министарства просвете и на резултате које је оно остваривало. Ми их можемо, условно речено, поделити на спољашње (или како их В. Тешић назива „објективне“) и унутрашње, наравно посматрано из угла Министарства. На његов рад, наравно, одражавале су се и последице Првог светског рата. Тешић, пише да је, уколико желимо да што непристрасније „меримо“ резултате рада МП у међуратном периоду, неопходно узети у обзир конкретне политичке, материјалне и друге околности у којима је оно радило. Истиче да су те околности током читавог овог периода биле мање или више неповољне, нарочито током првих година постојања Краљевине. Потом поставља неколико питања којима се одговори практично сами намећу. Да ли је било могуће усресредити се на пројектовање или решавање важнијих питања када се после доношења Обзнане (децембар 1920) и Закона о заштити јавне безбедности у држави (децембар 1921) настало време обрачуна, отпуштања, премештања, прогањања великог броја просветних радника? Да ли је у атмосфери жестоких страначких трвења и искључивости, па чак и изразитих националних (шовинистичких), скривених или отворених сепаратистичких (хрватских) тежњи, било могуће обезбедити неопходан политички консензус за усвајање већ припремљених законских пројеката о неким школама? Да ли је било лако решити горуће питања материјалног и статусног положаја просветних радника у сталној материјалној оскудици. Тешић пише и да су „све то, условно речено, били објективни разлози“, односно фактори који су утицали на рад Министарства, као и то да ипак на његов рад нису утицали само разлози објективне природе. Мора се узети у обзир и личност министара просвете, „који су, свакако били најодговорнији за рад (и резултате рада) Министарства просвете“. У периоду од 1918. до 1929. године променило се чак 24 влада у којима је дужност министра просвете обављало чак 10 различитих личности. То је утицало и на то да су многи министри остајали на функцији тек неколико месеци. Шта се конкретно може урадити за тако кратко време? Треба рећи и да се радило о личностима са различитим, често и потпуно супротним политичким погледима. Такође, са сваким новим министром долазили су и нови помоћници и нови начелници одељења итд. Са сваким новим министром, мењало се и Министарство, његово деловање, његови циљеви, његови резултати. Љ. Димић пише да су у деценији парламентарног живота исти људи обављали и функције министра унутрашњих дела, вера,

шума и рудника, пошта, телеграфа и телефона, финансија, саобраћаја и да је то „непогрешиво сведочио о доминантности политике и политичких странака над просветом и културом“. Неки од њих су имали искуство рада и управљања школом, позориштем, научним и културним установама, али је такво животно опредељење брзо било замењено бављењем политиком. Делила су их различита младалачка искуства, стручно опредељење и животне судбине.⁸⁷

МИНИСТАР	РОЂЕН	МЕСТО РОЂЕЊА	СТРАНКА	ПЕРИОД(И) МАНДАТА
Љубомир Давидовић	1863	Влашко Поље под Космајем	Демократска	(3.11.1918-16.8.1919)
Павле Маринковић	1865	Београд		(16.8.1919-19.2.1920)
Милош Трифуновић	1871	Ужице	Народна радикална	(19.2.1920-17.5.1920). (16.12.1922-27.3.1924), (15.4.1926-1.2.1927)
Светозар Прибићевић	1875	Костајница	(Самостална) Демократска	(17.5.1920-16.12.1922), (27.3.1924-27.7.1924), (6.11.1924-18.7.1925)
Антон Корошец	1872	Бисерјана у Штајерској	Словенска људска странака	(27.7.1924-6.11.1924)
Веља Вукићевић	1871	Опарић под Космајем	Народна радикална	(18.7.1925-17.11.1925), (1.2.1927-17.4.1927)
Стјепан Радић	1871	Требарјево код Сиска	Хрватска (републиканска) сељачка странка	(17.11.1925-15.4.1926)
Никола-Нинко Перић	1886	Кнић код Шапца	Народна радикална	(16.6.1927-21.9.1927). Од 17. 4. до 16. 6. замењивао га је министар финансија Б. Марковић
Коста Кумануди	1874	Београд	Демократска	(21.9.1927-23.2.1928)
Милан Грол	1876	Београд	Демократска	(23.2.1928-6.1.1929)

Табела бр. 1 Министри просвете од 1918. до 1929. године (извор: Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри: К СХС/Југославије: 1918-1941*).

Однос (просветних) власти Краљевине према мањинама одређивало је више фактора. Један од њих су међународне обавезе које је држава имала према њима. Наиме, идеја о заштити мањина проглашена је још у току рата од стране Антанте као један од ратних циљева и она није напуштена ни приликом потписивања уговора о миру. Уговори о заштити мањина обавезивали су државе потписнице да одредбе о заштити мањина спроведу кроз своје законодавство тако да „ни један закон, ни једна уредба, ни једна службена радња не буде у противречности или опреци са тим прописима“. Држава СХС је овај уговор потписала уз потписивање Сен Жерменског мировног уговора. Између осталог, националним мањинама је предвиђено право да одржавају, управљају и контролишу верске послове, добротворне и социјалне установе, школе и друге васпитне установе, и да у њима користе свој језик и да

⁸⁷ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *нав. дело*.

слободно исповедају своју веру. Будући да се радило, по свему судећи, о трајној обавези Краљевине, одредбе Сен Жерменског уговора о заштити мањина унете су и у Видовдански. Међутим, њихова примена зависиће од конкретне историјске ситуације и од односа снага. Наиме, још један фактор који је утицао на положај мањина, био је однос Краљевине са државом матицом тих мањина. Утицала је и економска снага појединих мањина. Међутим, можда је најважнији ипак био онај који се односио на „националне“ и „државне“ интересе Краљевине СХС. Како истиче Љ. Димић, „просветна политика према националним мањинама имала је за циљ васпитавање и неговање државног и народног јединства, државне и грађанске лојалности, грађанске и вереске трпељивости. Свака нелојалност, сепаратизам, шовинизам и сецесионизам који су се појављивали код националних мањина, државна, па и просветна политика настојале су да спрече и отклоне“.⁸⁸

На погледе просветних власти, али и уопште власти у Краљевини према мађарској националној мањини утицало је више фактора. Многи су проистицали из тога што мађарско становништво Баната, Бачке и Барање није признало одцепљење овог простора и његово припајање Србији, будући да мировним уговором још нису биле одређене нове границе. Тако на пример, просветни кадар из редова мађарске националне мањине одбијао је да положи заклетву верности Народној управи за БББ и тиме јасно показао да се није мирио са постојећим стањем и да је своју нову државу сматрао само привременом. Погледи Мађара на поменуту државу, великим делом су се променили након потписивања мировног уговора у Тријанону (јун 1920). Међутим, још увек је споро и тешко текло њихово уклапање у политички, економски и културни живот нове домовине. Многим потезима су подстицали неповерење, подозрење, сумњу државне власти у њихову лојалност. Такође, на њихов положај утицала су и сећања из недавне прошлости, као што су ратна дешавања, мађаризација немађарског становништва, пре свега Срба итд. Са друге стране, Краљевина СХС је као један од својих главних задатака на простору северно од Саве и Дунава поставила отклањање последица мађаризације, отклањање мађарског утицаја у школама, и то што пре. То је за последицу имало и промену положаја Мађара. Они сада више нису били повлашћена национална група. Напротив. Између осталог, и то је био један од разлога за оснивање Мађарске странке 1922. године, односно тежња Мађара за бољи положај.⁸⁹

На положај Немаца у Краљевини, између осталог, утицала је и жеља нових власти да их „отргну“ од мађарског утицаја, између осталог и на пољу школства. Тако су, на

⁸⁸ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Трећи део: Политика и стваралаштво*, Београд 1997, 5-7, 93.

⁸⁹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Трећи део: Политика и стваралаштво*, 56-67; Š. Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini: 1918-1929*, Novi Sad 1981.

територији БББ, просветне власти одмах по стварању нове државе приступиле придобијању немачке националне мањине за нову власт и државу.⁹⁰ Из тог разлога се у одређеној мери Немцима излазило у сусрет. У литератури се наводи да су они били „привилеговани међу дискриминисаним“.⁹¹ Између осталог, још и пре регулисања правног положаја немачке мањине, 1920. године, одобрена су правила њиховог Швапско-немачког просветног савеза – Културбунда, а доћи ће и до напретка немачког школства. Међутим, немачке политичке вође (Немачка партија је основана 1922. године) желеле су много више – културну аутономију.⁹²

На положај Румуна у Краљевини утицало је, између осталог и искуство ове земље у процесу разграничења са Румунијом у периоду од 1918. до 1924. године, али и каснији њени односи са овим суседом. Док није било дефинитивно решено питање разграничења у Банату, у Краљевини није био омогућен слободан развој културног и просветног живота ове мањине, што је довело до одласка великог броја румунских интелектуалаца у матичну земљу. Наиме, румунска интелигенција у Банату од почетка је заузела непомирљив став према Краљевини, непризнајући њен територијални интегритет. Власти су на то одговориле репресијама, интернирањима дела интелигенције итд. На пример, како наводи Г. Попи, од 105 румунских учитеља, колико их је било у Банату пре стварања Краљевине, остаће их само у једном тренутку још 32. Нарочити проблем за румунске учитеље био је тај што су они били дужни научити државни језик у року од годину дана. Тек касније се отворио простор за постепено решавање овог питања, али неколико покушаја 1920-их година нису донели резултате. Из тог разлога је школовање румунске националне мањине било праћено бројним проблемима. Такође, проблем за Румуне представљала је чињеница што је у једном тренутку дошло до расцепа у Румунској странци (основана 1923. године у Алибунару), што је довело до њених неуспеха на изборима све до диктатуре, када јој је забрањен рад, као и другим политичким странкама у земљи.⁹³

На положај Словака, између осталог, утицала је и традиција добрих односа Срба и Словака из доба Аустро-Угарске. Њихов национални идентитет, грађен током 19. века, садржао је „словенске, верске, демократско-либералне, противфеудалне и противмађарске

⁹⁰ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Трећи део: Политика и стваралаштво*, 56-67; 9-10; Z. Janjetović, *Netci u Vojvodini*, Beograd 2009, 180-182.

⁹¹ Z. Janjetović, *nav. delo*, 209-210.

⁹² Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Трећи део: Политика и стваралаштво*, 11-12; Z. Janjetović, *nav. delo*, 209-210.

⁹³ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Трећи део: Политика и стваралаштво*, 91-94; M. Maran, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu*, Pančevo 2004, 17-22; G. Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918-1941)*, Novi Sad 1976, 50.

елементе“, што је утицало на развој добрих односа између Срба и Слвака.⁹⁴ Такође, на њихов положај у Краљевини свакако је утицао и добар однос ове земље са Чехословачком.

Јевреја је највише било, компактно, у Панчеву. Наиме, Јеврејска црквена општина је 1927. године имала 620 чланова и 157 породица. Они су, поред својих послова, учествовали и у културном животу града. Организују прославе, концерте у синагоги, предавања итд.⁹⁵ Аустро-угарски Јевреји су у Првом светском рату учествовали на страни Монархије и због тога су другачије посматрани од Јевреја који су живели јужно од Саве и Дунава. Посматрани су и као потенцијално непоуздан елемент.⁹⁶ То је био један од разлога због којег су савременици који су нам остављали сведочанства о времену којим се бавимо, имали, очигледно, негативан поглед на Јевреје. Други се свакако тицао економије. Милутиновић пише да су они најмање осетили последице рада, да су се после њега брзо снашли и да користе старе сродничке пословне везе са аустријским и мађарским Јеврејима, као и и нове са београдским Јевејима. „Аустријски и маџарски капитал бечких и пештанских Јевреја кроз њине руке пуштају жиле у наше тле. Сиромашни у капиталу ми им се и не одупиремо“. Јевреји су се, углавном, бавили трговином, индустријом, посредништвом, занатством.⁹⁷ Николић пише да Јевреји, „као трговци, банкари, лиферанти, арендаши великих поседа, лукави, материјалисти, без националне свести, бежећи од телесног рада, (они) новцем и вештином редовно умеју да приграбе свако национално добро у своје руке, да искоришћују слабости народа и његових чиновника и да уживају крваво стечене плодове туђег рада, нарочито у лаковерним српским општинама“.⁹⁸

Школе на простору југозападног Баната пре 1918. године

Када је у питању историја школства у одређеном периоду, од посебне је важности разумети историју школства у ранијим периодима. На пример, да бисмо на довољно добар начин разумели одређену школу 1920-их година, морамо разумети учитеље који су у њој радили, а који су се школовали годинама, а многи и деценијама раније, учитеље који су у тим школама радили већ деценијама, родитеље који су већ стекли одређене слике о одређеним школама и друго. Простор југозападног Баната све до 1918. године био је део Аустро-Угарске. Како је истакла Б. Шимуновић-Бешлин, тешко се могао брзо поништити утицај

⁹⁴ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 38.

⁹⁵ М. Кон Ранић, *Јеврејска општина Панчево: 1870-2017*, Панчево 2017, 16-21.

⁹⁶ Н. Поповић, *Јевреји у Србији: 1918-1941*, Београд 1997.

⁹⁷ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 9-10.

⁹⁸ Д. Николић, *нав. дело*, 168.

раније важећих закона, обичаја, мерила вредности, ритма свакодневног живота и навика, нарочито ако се узме у обзир чињеница да је просветно наслеђе опстало и у држави СХС. Можемо рећи да је то просветно наслеђе имало много слојева. Међутим, како бисмо га лакше разумели, можемо га поделити на неколико већих периода: (1) период пре 1718. године, (2) период од 1718. до 1774. године, (3) период од 1774. до 1868. године – у оквиру њега се могу издвојити период пре, и после, Револуције 1848/49, (4) период после 1868. године.

Размишљајући колико далеко би се требало вратити у прошлост, односно који тренутак из прошлости изабрати за почетак нашег рада, одлучили смо се за 1718. годину. Тада је турску власт на простору који истражујемо заменила аустријска. Последице су биле многобројне, а међу њима се налазила и почетак развоја школства. О школовању за време турске владавине у Банату (период пре 1718. године) немамо много података, али, по свему судећи, школство није било развијено. Оно није било потпуно развијено ни у наредном периоду, али ће се оно током наредних деценија кретати ка томе. Посебан значај у том развоју школства имала је осма деценија 18. века. Тада су постављени темељи државног надзора над просветом, што ће имати бројне последице. Између осталог, тиме је требало и да буде смањен утицај цркве на школство, који је пре тога био изразито велики. Такође, тада је прописано и да школска обавеза деце почиње од навршене шесте године и траје до дванаесте године живота, да ће настава у школама бити заједничка, а метод катихетичан, да се у сваком месту, поред цркве или парохијског дома мора отворити школа, да учитељи морају имати завршену нормалну школу и да се они нису смели бавити пословима који би шкодили њиховом угледу или би га оматили у наставном раду, да у мешовитим школама ученице буду одвојене од ученика итд. Ови прописи важили су све до 1868. године. У време царице Марије Терезије је организован је и школски систем, кренуло се са отварањем школа у многим местима итд.⁹⁹ Као и у сваком добу и на сваком простору, тако и у Хабзбуршкој монархији школе су се сматрале врло значајним чиниоцем у процесу националног идентитета. Из тог разлога, етничке групе (којих је у Монархији било много) настојале су да одрже и, по могућству, што више развију школе у којима би се чуо њихов језик, у којима би се испољавали њихови обичаји, неговала њихова вероисповест. Наравно, нису били исти положаји свих етничких група. Када су у питању Срби, целокупни њихов друштвени положај био је заснован на привилегијама – према којима су имали слободу неговања православне вероисповести. Из тог разлога се може рећи да је у очување српске националне свести важну улогу имао аутономни положај цркве, будући да је школство на српском језику у Монархији било под „неприкосновеним утицајем“ православног свештенства и монаштва Карловачке

⁹⁹ А. Огњановић, *Graničarske narodne škole i njihovi učitelji na teritoriji Vojvodine od 1774. do 1872. godine*, Novi Sad, 1964.

митрополије. Тако су се, до средине 18. века, основне школе за децу Срба налазиле искључиво у манастирима. Међутим, и на школе за децу Срба утицаја су имале реформе из седамдесетих година 18. века. Тада је царица Марија Терезија потписала посебну уредбу о српским основним школама – тзв. *Школски устав*. Њиме је завршен први период у процесу настајања српских вероисповедних школа (почео је још крајем 17. века), али је тада почео и нови период – период усавршавања и прилагођавања српског школства новом просветном систему Монархије. Тачно је да су школске реформе подстакле модернизацију у раду српских вероисповедних школа, али је и тачно да су их многи посматрали као мере чији су главни циљеви били унијаћење и германизација.¹⁰⁰

У другој половини 18. и током 19. века основано је много школа, тако да ће 1872. године у сваком месту на територији Војне границе (део који ће касније припасти држави СХС) постојати и радити основне школе. Било је укупно 316 школа, односно одељења на тој територији (201 српских, 68 немачких, 21 хрватска, 14 румунских, 9 словачких, 1 мађарска, 1 грчка и 1 јеврејска). Од тог броја, на територији Баната који је припадао Војној граници налазиле су се 143 школе, односно одељења.¹⁰¹ На отварању свих ових школа радиле су и војне и општинске, али и црквене власти. Школе које су отварале војне власти звале су се државне граничарске школе, а све остале – приватне или општинске, у зависности да ли су их отварале и издржавале политичке или црквене општине. Где су биле разлике између ове две група школа? По ономе шта се у њима учило и како су оне биле организоване, односно како су радиле – није било великих разлика. Суштинска разлика се односила на наставни

¹⁰⁰ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 159-161.

¹⁰¹ Међу њима су се налазиле и многе школе у местима југозападнoг Баната: Баваниште (школа се помиње у попису школа из 1772), Банатски Брестовац (српска школа постоји од 1768, а тривијална школа са немачким наставним језиком постоји од 1775). Банатско Ново Село (српска школа помиње се у попису школа из 1768. године, касније, 1860. године одвојена су српска и румунска деца па је школа имала два одељења), Баранда (српска школа постоји од 1780), Борча (српска школа постоји од 1800), Гај (Огњановић није имао податак када је отворена српска школа, али свакако је постојала пре 1802/03. године) Глогоњ (Огњановић нема податак када је почела са радом српска школа, али свакако пре 1825. године, тривијална немачка школа постоји од 1777), Дебељача (школа са немачким наставним језиком и делимичном употребом српског и мађарског језика ради лакшег рада са децом постоји од 1799 године, а од 1802. године постоји и посебна мађарска школа), Делиблато (српска школа се помиње се у попису из 1772. године, а немачка општинска школа је отворена 1838), Долово (српска школа се помиње у попису школа од 1772), Дубовац (српска школа постојала пре 1826), Идвор (српска школа се помиње у попису из 1768), Јабука (школа са немачким наставним језиком отворена 1775. године, а постојала је и румунска школа пре 1842), Јарковац (српска школа се помиње у попису из 1768), Ковачица (школа је почела да ради 1802), Ковин (српска школа се помиње 1768. године, а тривијална немачка школа је отворена 1775), Мраморак (српска школа постојала пре 1826), Овча (школа је до 1860. године била српско-румунска, а после „чисто“ румунска), Омољница (српска школа постоји од 1773, а тривијална немачка школа од 1775), Опово (српска школа постоји од 1768, а тривијална немачка школа од 1778), Острово (српска школа постоји од 1793), Падина (има школу од 1807), Плочица (српска школа постојала пре 1840, а немачка тривијална школа од 1777), Сакуле (српска школа постоји од 1770), Сефкерин (српска школа постоји од 1782), Старчево (српска школа постоји од 1783, а тривијална школа са немачким наставним језиком од 1776), Томашевац (српска школа се помиње 1772. године, а тривијална немачка школа је отворена 1814), Уздин (за време Војне границе овде је постојала заједничка српско-румунска школа), Фаркаџин (српска школа постоји од 1783), Францфелд (од 1802. године имало своју евангелистичко-лутеранску немачку општинску школу, а касније је подигнута и посебна женска школа), Црепаја (српска школа постоји од 1795, а немачка тривијална школа од 1838), Чента (српска школа се помиње у попису школа 1768). (А. Огњановић, *нав. дело*).

језик. Настава у државним граничарским школама изводила се искључиво на немачком језику (без обзира на матерњи језик ученика), док се у приватним (општинским) основним школама изводила на матерњем језику ученика (немачки се учио само као предмет и то само у градским и варошким школама, у сеоским школама није био обавезан).¹⁰²

Већи број школа, у односу на села, био је у Панчеву. У Панчеву основана прва српска школа већ између 1720. и 1730. године и то поред православне цркве која је подигнута на месту данашње Успенске цркве. Касније ће бити основане и друге школе, тако да ће 1835. године, поред српске мешовите школе код Успенске цркве, постојати и мешовита школа код Горње цркве и мешовита школа у Доњој вароши. Касније је извршено одвајање девојчица од дечака и долази до формирања школа за девојчице. На тај начин се дуплирао број српских школа. Према извештају директора Чобића из 1868/69. године постојале су следеће школе: Школа за дечаке код Успенске цркве (са четири учитеља и укупно 143 ученика), Школа за девојчице код Успенске цркве (једна учитељица, 145 ученица), Школа за дечаке код Горње цркве (два учитеља, 139 ученика), Школа за девојчице код Горње цркве (једна ученица, 67 ученица), Школа за дечаке у Доњој вароши (један учитељ, 52 ученика) и Школа за девојчице у Доњој вароши (једна учитељица, 56 ученица). Када су у питању школе са немачким наставним језиком, најстарији податак о немачкој школи потиче из 1767. године. Године 1775. године у Панчеву је основана Виша школа са три разреда. Прва два разреда су се звала Тривијалном¹⁰³ школом, а трећи разред – Виша школа. Ова школа је врло значајна јер се из ње касније „изродила“ Нижа реална школа, потом и Виша реална школа која ће касније прерасти у Гимназију. Такође, од 1802. године у Панчеву је постојала и Школа за женску децу, од 1857. године и Евангелистичка школа, као и више приватних школа.¹⁰⁴

Почетак 1870-их година донеће овом простору бројне промене, као уосталом и наредне године. Укидањем Војне границе, он ће постати саставни део Угарске у којој су још 1868. године, након Аустро-Угарске нагодбе, постављене основе нове просветне политике. Тада је донет Закон о народностима. Он је донет с намером да се што више смањи број конфесионалних народносних школа на рачун комуналних школа, односно општинских и државних. Наставни језик у комуналним школама био је мађарски, а програми у њима су били подређени мађарским националним и државним интересима. У том циљу, мађарске власти су постављале српским црквено-школским управама бројне услове које су морале добити дозволу за рад конфесионалних школа, и како је многе од њих било тешко, често и немогуће испунити, велики број српских конфесионалних школа био је затворен, односно

¹⁰² А. Огњановић, *nav. delo*.

¹⁰³ Тривијалне школе су добиле назив према три основна предмета који су се у њима предавали: читање, писање и рачунање (латински: *trivium*).

¹⁰⁴ М. Todorović, Е. Heš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: I deo“, *Informator*, br. 21, Pančevo 1987.

замењен комуналним школама. Са друге стране, мађарске власти су истицале да им је намера да осавремене образовање, да га отргну од утицаја цркве итд.¹⁰⁵ Тачно је да ће мере мађарских власти донети отварање многих нових школа, повећање броја деце која су се школовала, смањење неписмености, али је и тачно да су те мере од стране немађарског становништва оцењиване, нарочито нако допуне Закона (1879) када је мађарски језик уведен у све школе као обавезни наставни предмет, као изразито мађаризаторске и крајње неповољне за очување националног идентитета немађарског становништва. Мађаризација путем школства добила је у Угарској нови замах прихватањем тзв. Апоњијевог закона (1907). Између осталог, приходи учитеља у свим недржавним школама (општинским и вероисповедним) су повећани, али, самим тим и надзор државе над њима. Мађарски језик и историја су постали обавезни предмети у свим основним школама с образложењем да ученици морају бити способни да после IV разреда правилно комуницирају на мађарском језику. Овим законом је прописано да свака школа, без обзира да ли ужива државну помоћ или не, мора код ђака да развија и учвршћује љубав према Мађарској домовини и свест да припадају мађарском народу. Примењивање овог закона утицало је на даље смањивање броја школа националних мањина у Угарској уочи рата.¹⁰⁶ Наиме, у Угарској је 1910. године било укупно 16.465 основних школа, а од тог броја само је 3.561 школа била мешовитих, док су остале биле „чисто“ мађарске.¹⁰⁷

Горе наведено одражавало се, наравно, и на школе у југозападном Банату. На пример, у Панчеву ће се развити Виша реалка, али са мађарским наставним језиком. Уместо укинуте Главне школе, отвара се Грађанска школа, у којој ће се касније настава такође одржавати на мађарском. Уместо Школе за женску децу која је основана још 1802. године (са наставом на немачком), почиње да ради Мађарска државна школа за женску децу. Она је радила све до 1905. године, када је отворена Женска грађанска школа, такође са наставом на мађарском језику. Постојаће такође, од 1884. до 1905. године и Мађарска државна виша девојачка школа. Мађаризација није заобишла ни основне школе у Панчеву. Једна од ретких школа са српским наставним језиком била је Српска виша девојачка школа, отворена 1874. године. Она је успела да опстане, упркос тешкоћама све до 1920. године. Издржавали су је Српска православна црквена општина и грађани Панчева.¹⁰⁸

¹⁰⁵ В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској: 1790-1918*, Нови Сад 2013, 368-369.

¹⁰⁶ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 165-166, 176-177.

¹⁰⁷ В. Ђ. Крестић, *нав. дело*, 370.

¹⁰⁸ И. Б. Спасовић, *Злата вредне: Образовање женске деце у Јужном Банату од 1874. до 1918. године*, Панчево 2014, 161, 171.

НАРОДНЕ (ОСНОВНЕ) ШКОЛЕ

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, по много чему, реалност се можда најбоље могла увидети посматрањем народних, односно основних школа. Да ли се могло говорити о новој, јединственој зајединици ако узмемо у обзир чињеницу да је тада постојало чак 37 различитих државних и покрајинских закона и наредби који су регулисали област просвете у земљи? Уласком у нову државу, свака покрајина је имала основно школство засновано на различитом законодавству, наслеђеном од држава на чијим територијама је настала држава СХС. Уколико се желело постићи јединство, био је неопходан један закон који би важио за целу државу. Међутим, дугогодишња традиција није се могла „преко ноћи“ прекинути и разлике су се морале постепено уклањати, уколико се уопште и желело постићи јединство. Ту се отвара и једно врло важно и тешко питање, чија би се традиција требала избрисати? Између осталог, то питање је кочило доношње закона који би предвидео јединствену основну школу у целој земљи. Такав закон донет је тек 1929. године, иако је и пре тога било више покушаја, односно законских пројеката (1919, 1921, 1925, 1927, 1928). Дакле, пре доношења закона (1929), на различитим територијама земље, на снази су били различити закони. На територији коју ми истражујемо, као и на све основне школе у БББ, 6. јуна 1920. године биће проширен Закон о народним школама из 1904. године Краљевине Србије, са изменама и допунама од 23. јула 1919. године.¹⁰⁹ Примена овог закона на територији БББ значила је и укидање права јавности за све вероисповедне школе, као и многе општинске (које раније нису имале државни карактер). Дакле, дошло је до подржављења основних школа. У политичким општинама тада је извршено спајање свих школа под именом - „државна основна школа“. Такође, Министарство просвете је одлучило да, сходно Закону о народним школама, веронауку ученицима православне вере требају да предају учитељи и учитељице, и од овог правила су требала бити изузета само деца других вероисповести. О њиховој верској подуци требало је да се старају свештеници њихове вероисповести, постављени по предлогу просветног инспектора.¹¹⁰

Такође, да ли је било могуће „преко ноћи“ уједначити све основне школе у земљи, ако се узме у обзир и то да оне нису трајале подједнак број година на сваком подручју? Наиме, на простору Србије, Црне Горе, Војводини и Босне и Херцеговине трајала 4 године, Хрватске, Славоније, Срема и Међумурја – 5 година, Далмације и Љубљанске области (без

¹⁰⁹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, Београд 1997, 117-123; М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941: Књига друга - грађа*, Београд 2005, 2-14.

¹¹⁰ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 187-188.

срезава Брежице и Лашко) – 6 година, док је у Мариборској области трајала 8 година.¹¹¹ Идеално би било, наравно, када би се увеле осморазредне основне школе у читавој земљи. Да ли је то било реално? Ево на који начин су, по овом питању, размишљали учитељи и управа школе у Плочици. Они су сматрали да је уопште по селима немогуће оснивање основне школе са осам разреда, због сиромаштва већине њихових житеља, „који једва чекају да им се деца одлободе школе, да би им помагала у пословима“. Наводе и следеће: „Видимо кад учитељ хоће нешто да постигне, одговор родитеља гласи: 'Шта мучите нашу децу неће бити попови!' – Кад деца напуне 10. год. читаво само зими долази у школу, јер у јесен чува виноград, бере кукуруз, а лети чува гуске, јаганци и.т.д. – Родитељи радије плате казну, него да пошаљу децу редовно у школу“.¹¹²

У недостатку просветног законодавства од почетка нове државе видна су настојања да изједначење наставе буде извршено путем јединствених наставних планова. Међутим, иако је било покушаја и раније, први јединствени наставни план и програм за све основне школе у земљи донет је тек 1925. године, али је он одбачен и пре него што је почео да се примењује. Наредне 1926. године објављен је нови наставни план и програм за народне школе, „привремен“, али ће он ипак остати у употреби све до 1934/35. године.¹¹³

ПРЕДМЕТ	Број недељних часова, по разредима и наставном плану							
	из 1925. године				из 1926. године			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Наука о вери и моралу	2	2	2	2	2	2	2	2
Српско-хрватски и словеначки језик	8	8	7	7	7	7	7	7
Почетна стварна обука	2	4			3	4		
Земљопис			2	2			2	2
Историја Срба, Хрвата и Словенаца			2	3			2	3
Рачун са геометријским облицима	4	4	4	4	4	4	4	4
Познавање робе			3	3			3	3
Цртање	1	1	1	1	1	1	1	1
Лепо писање	1	1	1	1	1	1	1	1
Певање	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2
Гимнастика и дечије игре	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2
Ручни рад мушки и женски						2/2	2	2
УКУПНО	20	22	24	25	22	23	26	27

Табела 2 Наставни планови за основну школу (М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941: Књига прва*, 47)

¹¹¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 119.

¹¹² АЈ, 66, 1300.

¹¹³ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 120-121; М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941: Књига прва*, Београд 2005, 46-47.

Број народних школа у међуратном периоду стално ће расти. Тако је од 1918/19. године, када је било 5.610 школа, до 1927/28. године, њихов број порастао за око 2.000 нових школа. И наредних година ће се отворати нове народне школе, али не у толиком броју као у овом периоду. Разлог лежи у томе што су земљи биле неопходне народне школе, као темељ школског система. Може ли се размишљати о гимназијама, на пример, ако не постоји довољан број основних школа? Дакле, народне школе су се требале отворати што пре. Са бројем школа, растао је и број одељења у њима. Школске 1918/19. године било их је око 10.000, а школске 1928/29. године – 22.837. Што се тиче броја ученика, ту је стање било другачије. Најпре се тај број увећавао (1918-1922), потом смањивао (1922-1926), па опет повећавао (од 1926). Наиме, 1918/19. године било је 658.876 ученика, а школске 1921/22. године – 988.880. Потом је уследило опадање, што је свакако била једна од последица опадања наталитета у ратним годинама. На пример, 1925/26. године било је 788.166 ученика. Међутим, већ од 1926. године народну школу почињу да уписују и генерације које су рођене после рата, па ће због тога доћи до новог повећања броја ученика. На пример, 1928/29. године било их је 983.972. Када говоримо о учитељима, њихов број се знатно повећао у периоду који истражујемо. Тако их је 1918/19. године било 11.064, а 1927/28. године чак 20.342. Између осталог, то је наравно утицало на то да се смањи број ученика који у просеку долазе на једног учитеља (1918/19 – 60, 1929/30 – око 49).¹¹⁴

Народне школе у Панчеву

Лист *Панчевац*, осликава школски „пејзаж“ априла 1919. године на следећи начин: „Од октобра месеца, па ево ће да се наврши пола године, а на пољу просвете ми смо све на оном месту, где смо и били. Школе раде, и то како ко оће, или не раде никако. Наступио је застој, па како да крене точак рада, нико ни да макне. Није да се не ради, млина ради, али брашна нема“. (...) Није ни чудо, јер учитељство, та издржљива војска просветних радника, остављена је на милост и немилост, да јаде јадује, а своје боле никоме не казује. А и нашто да казује, кад се слабо ко осврће на учитеље“. Истиче и да је „српска држава“ немоћна, односно да још не може да подмири све трошкове и издатке за учитеље који, „голи и боси, гладни“ чекају. Од учитеља се трежило да поји у цркви, да ствара певачке дружине, да буде перовођа у свим друштвима и да све „умне“ радове преузме на себе – „све то бесплатно“.¹¹⁵ У истом листу је касније објављен још један текст о положају учитеља. Наведено је да, након рата, недостају учитељи и да су многи страдали у самом рату. „За време мађарског режима, а

¹¹⁴ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 140-142.

¹¹⁵ Н. „Дописи“, *Панчевац*, 20.4.1919.

особито за време светског рата, као што нам је познато, страдао је цвет нашег народа, а понајвише страдали су они учитељи и свештеници, којима беше идеал испунити своју свету дужност за велике културне и духовне циљеве српског нам народа“.¹¹⁶

Пре тога, марта 1919. године Просветном одсеку Народне управе, школски надзорник Јовановић је послао списак учитеља који се требају наименовати, по његовом предлогу, по панчевачким основним школама. На списку је био 21 учитељ који су тада већ имао места (11 Срба и 10 „иноверни“), као и 14 оних који тада још нису имали места. Предложио је и да се Радивој Петровић (налази се на списку учитеља који имају места) наименује „за управитеља без катедре, како би могао да води надзор над школским радом нарочито иноверних учитеља“.¹¹⁷ Међутим, очигледно, нису сви учитељи са овог списка и започели свој рад. Наиме, маја 1919. године, лист *Панчевац* је направио један пресек стања, између осталог и у панчевачким школама. Наведено је да је постојало шест државних и једна српска вероисповедна основна школа. Од шест државних школа, до тог тренутка, започеле су са радом Горњоварошка мушка школа, Средњоварошка мешовита школа, Доњоварошка мешовита школа и Горњоварошка женска школа, која је била спојена са Српском вероисповедном школом. Како је наведено, остале школе нису могле отпочети рад због тога што одређени број учитеља није желео положити прописану заклетву. У школама које су радиле, наставни језик је био српски и биле су четвороразредне.¹¹⁸ Наредне, 1920. године, будући да је извршено подржављење школа, више неће бити ни општинских ни вероисповедних школа у Панчеву. Како пише Милутиновић, у 1920/21. години, у Панчеву је било седам основних школа (4 са српским, 2 са немачким и 1 са мађарским наставним језиком) и све су биле државне.¹¹⁹ Наиме, у питању су биле: Средњоварошка српска државна, Горњоварошка прва српска државна, Горњоварошка друга српска државна, Доњоварошка српска државна, Доњоварошка са немачким наставним језиком, Јосифоварска са немачким наставним језиком и Јосифоварска са мађарским наставним језиком.¹²⁰ Наредне, 1921/22. године, било је шест мешовитих школа (4 са српским и 2 са немачким наставним језиком), односно, по свему судећи, школа са мађарским наставним језиком је сада спуштена на ранг одељења. Наиме, Средњоварошка основна школа је имала и једно немачко, али и једно мађарско одељење.¹²¹ Школе су се називале према улици, или делу града у коме се налазе: Средњоварошка основна школа, Основна школа у улици Цара Душана, Основна школа на

¹¹⁶ К. Л, „Дописи: Интерес школа“, *Панчевац*, 27.4.1919.

¹¹⁷ АВ, Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању, 875/1919.

¹¹⁸ „Основне школе“, *Панчевац*, 11.5.1919.

¹¹⁹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 52.

¹²⁰ АЈ, 66, 1770.

¹²¹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 52.

Јабучком путу, Основна школа у Карађорђевој улици, Основна школа у улици Цара Лазара, Основна школа у Новом свету.¹²² Ове школе ће постојати све до краја периода који истражујемо, као и њихови, горе наведени, називи. Тек ће 1930-их година доћи до промене њихових назива.¹²³ По питању њихове локације, можемо рећи да су биле тако распоређене да покрију све делове града (видети Сliku 11). У већини зграда ових школа данас се такође налазе школе. Међутим, има и оних које се данас не користе за просвету. Зграда некадашње школе на Јабучком путу (касније „Доситеј Обрадовић“), данас је запуштена и многи грађани Панчева ни не знају да је ту некада био један од центара панчевачке просвете. Са друге стране, поједини и данас негују, усмено, сећање на ову школу.¹²⁴

Школске 1921/22. године, три школе су имале 4 разреда (школе у улици Цара Душана, на Јабучком путу и у Карађорђевој улици), две су имале 5 разреда (у улици Цара Лазара и у Новом свету), док је једна имала 6 разреда (Средњоварошка). Укупно је у тим школама било 30 одељења (4 одељења су имале школе у улици Цара Душана и на Јабучком путу, 5 су имале школе у Карађорђевој улици, у улици Цара Лазара и у Новом свету, док је 7 одељења имала Средњоварошка школа). Све су биле мешовите.¹²⁵ По питању одељења, у наредним годинама било је мањих промена, укидања појединих одељења, отварања других, али ће 1928/29. године, све школе имати исти број одељења као и 1921/22. године, осим оне у Новом свету, која ће имати једно одељење мање.¹²⁶

Треба још додати да су у просторијама Средњоварошке основне школе 1920. године отворени, по одобрењу Министарства просвете, забавиште и основна школа за децу руских избеглица у Панчеву. Њихово издржавање покривали су Савез руских градова и Енглеска мисија. Учитељице су биле Ана Јовановна Сперанска за основну школу (у којој је тада било 30 деце) и Александра Михајловна Кучеренко за забавиште (28 деце).¹²⁷ Школа и забавиште

¹²² АЈ, 66, 2966. Основна школа у Карађорђевој улици се најпре звала Горњоварошка, односно Основна школа у Краљевој улици, како се Карађорђева улица звала у првом годинама након рата. (ИАП, Ф. 33 Основна школа „Доситеј Обрадовић“ Панчево: 1878-1956, уписнице) (<https://улицепанчева.срб/претрага?upit=краљева+улица>).

¹²³ Средњоварошка ће се потом звати Основна школа „Краљ Александар I“, Основна школа на Јабучком путу – „Доситеј Обрадовић“, Основна школа у улици Цара Душана – „Цар Душан“, Основна школа у улици Цара Лазара – „Цар Лазар“, Основна школа у Карађорђевој улици – „Вожд Карађорђе“, Основна школа у Новом свету – „Престолонаследник Петар“. (М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, Pančevo 1987, 13)

¹²⁴ То је случај са Сашом Панчевачким, иначе, великим знацем и љубитељем панчевачке историје. Он је, одазивајући се мом позиву за помоћ у мом истраживању на Фејсбук страници Старо Панчево и околна села, писао да му је отац (Сава Панчевачки, рођен 1924) пренео сећања његовог оца на школовање у основној школи „Доситеј Обрадовић“. Између осталог, пренео му је сећање да се она налазила на путу од Успенске до Преображенске цркве, на првом ћошку после улице Може Пијаде, после семафора, и то са десне стране. (<https://www.facebook.com/StaroPancevo/posts/1452116798281541> - приступљено 25.8.2020)

¹²⁵ АЈ, 66, 2966.

¹²⁶ АЈ, 66, 2966.

¹²⁷ АЈ, 66, 1770, 41689/1920. Несиба Палибрк-Сукић пише да су руска основна школа и забавиште (као и дечији дом) били смештени у згради данашње основне школе „Јован Јовановић Змај“ и вероватно јој је извор за тај

за руску децу су наставили са радом и наредних година, али као приватне установе и оне нису убрајане у статистике и остале изоре на основу којих ћемо у наставку писати.

Учитељи: У 1920/21. години било је 30 учитеља (15 учитеља, 15 учитељица), од којих је 22 било Срба, 5 Немаца и 3 Мађара. Наредне године је био 31 учитељ (17 учитеља, 14 учитељица), од који је било 23 Срба, 5 Немаца и 3 Мађара.¹²⁸ Касније, у 1928/29. години било је 35 учитеља (15 учитеља, 20 учитељица), од којих је био 31 Србин, 3 Немаца (2 у школи у Улици Цара Лазара и 1 у школи у Новом свету) и 1 Мађар (у Средњоварошкој школи). Приметно је да је у Панчево у првим годинама након рата дошло више нових учитеља, углавном из места у непосредној близини Панчева. Тако су, на пример, крајем 1919. године за учитеље панчевачких школа постављени Ђорђе Стејић (учитељ из Опова), Влајко Атанацковић (уз Баваништа), Коста Таназевић (из Новог Села),¹²⁹ наредне године је у Панчево премештен и Сава Веселица учитељ из Плочице итд.¹³⁰

Број ученика: Милутиновић наводи да је у 1920/21. години уписано 2.367 ученика.¹³¹ Међутим, ради се о броју деце која су тада имала између 6 и 12 година и која су била обавезна похађати школу. Број ученика који се школовао у овој години, био је свакако много мањи. Знамо да их је фебруара 1921. године било укупно 1.707,¹³² а на крају их је остало 1.624.¹³³ У наредној, 1921/22. години био је уписан 1.671 ученик (876 ученика, 795 ученица), док их је на крају остало 1.568 (833 ученика, 735 ученица). Октобра 1923. године у панчевачким школама било је 1.632 ученика.¹³⁴ Касније, у 1924/25. години, уписало се 1.172 ученика, а на крају године је остало 1.099. У 1926/27. години било је уписано 1.058 ученика, а у току године „отпало“ 103.¹³⁵ У наредној, 1927/28. години уписано је 1.274 ученика, а „отпало“ 135.¹³⁶ Касније, школске 1928/29. године, уписано је 1.479 ученика, док је на крају остало 1.393. У 1929/30. години је уписано 1.632 ученика, а „отпало“ 47.¹³⁷

Већина ученика били су из земљорадничких породица. На пример, на крају школске 1924/25. године, било је 683 ученика чији су родитељи били земљорадници, надничари,

податак био рад Николе Милутиновића, који наводи да су у згради Грађанске школе (у којој је данас поменута основна школа) биле смештене и „неке руске наставне установе“. Постоји могућност да су руска основна школа и забавиште најпре отворени у згради Средњоварошке, а потом премештени у зграду Грађанске школе. (Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941*, Панчево 2005, 45; Н. Милутиновић, *нав. дело*, 57)

¹²⁸ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 52.

¹²⁹ З. Ротар, *100 година основне школе „Ђура Јакшић“ Панчево: 1913-2013*, Панчево 2013, 19.

¹³⁰ ИАП, Ф. 101 Месни школски одбор Панчево: 1919-1942, кутија бр. 1, 1/1920.

¹³¹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 52.

¹³² АЈ, 66, 1770, 6201/1921.

¹³³ АЈ, 66, 1770.

¹³⁴ АЈ, 66, 1770.

¹³⁵ АЈ, 66, 1771.

¹³⁶ АЈ, 66, 1771.

¹³⁷ АЈ, 66, 1771.

служитељи и „и сви остали физ. радници“ (62,15%). Било је и ученика родитељи били занатлије, трговци, хотелијери, индустријалци и индустријски радници (327), свештеници, државни и општински чиновници и званичници, приватни чиновници и остали интелектуални радници (89).¹³⁸

Основне школе у Панчеву можемо поделити на три дела. Један део би чинила само Средњоварошка коју су похађали, у већем броју, поред Срба, и Мађари и Немци. Други део би чиниле школе коју су похађали скоро потпуно искључиво Немци – школе у улици Цара Лазара и у Новом свету. Трећи део би чиниле школе у којима су велику већину чинили Срби – школе у улици Цара Душана, Карађорђевој улици и на Јабучком путу. Тако је у 1921/22. години, у Средњоварошкој школи је било уписано 188 Срба, 106 Мађара, 70 Немаца и 24 Јевреја. У школи у улици Цара Лазара било је 316 Немаца, док је у школи у Новом свету, уз 245 Немаца био још само један Србин. У школи у улици Цара Душана било је 189 Срба, 19 Хрвата, 22 Словенаца и 11 Јевреја. У школи на Јабучком путу је било 218 Срба, два Немца и два Мађара. Коначно, у школи у Карађорђевој улици било је 252 Срба, 5 Мађара и 1 Словенац. Укупно је било, од 1671 уписаних ђака: Срба 848 (434+414), Хрвата 19 (10+9), Словенаца 23 (10+13), Немаца 633 (351+282), Мађара 113 (55+58), Јевреја 35 (16+19).¹³⁹ По вероисповести, највише је било ученика православне вероисповести. На пример, на крају школске 1924/25. година њих је било 576 (52,4%), затим римокатоличке – 347, евангелистичке – 137, реформатске – 21, мојсијеве – 18.¹⁴⁰

Изддржавање: Школске трошкове покривале су држава и општина. На пример, 1924/25. године држава је издавала 819.962 (све за личне трошкове), а општине 527.225 динара (за личне трошкове – 182.640, материјалне – 344.585). Укупни трошкови су износили 1.347.187. динара. Просечни издатак за једног ученика био је 1.225.¹⁴¹

Народне школе у селима Панчевачког среза

Маја 1919. године, лист *Панчевац* је направио један пресек стања, између осталог и у школама које се налазе у насељеним местима Панчевачког среза. Наведено је да је у њима, до тада било 18 школа – 11 државних (у Брестовцу, Борчи, Глогоњу, Иванову, Јабуци, Старчеву, Францфелду, Хертелендифалви, Долову, Омољици, Банатском Новом Селу) и 7 општинских (у Сефкерину, у Долову – једна српска и једна румунска, у Банатском Новом

¹³⁸ АЈ, 66, 2966.

¹³⁹ АЈ, 66, 2966.

¹⁴⁰ АЈ, 66, 2966.

¹⁴¹ АЈ, 66, 2966.

Селу – српско-румунска, у Омољици – једна српска и једна немачка). Међутим, шест од горе наведених школа није започело са радом. Радило се о државним школама у Брестовцу, Борчи, Јабуци, Иванову, Омољици, Хертелендифалви. Као главни разлог за то, наведено је то што учитељи нису положили прописану заклетву.¹⁴² Наиме, Министарство просвете – Одсек за БББ упутило је 27. марта 1919. године упутства школским надзорницима да се они наставници који нису положили прописану заклетву „и у овом се погледу упорни показали“ уклоне из службе, да им се обустави исплаћивање берива и да се против њих спроведе дисциплинарни поступак. Школски надзорник школско-надзорничке епспозитуре у Панчеву (Мита Јовановић) известио је (15. маја) жупанијски Управни одбор у В. Бечкереку да је он „потражио надлежне средске начелнике, да такве наставнике из службе уклоне, а издржаваоце школа, да таквим учитељима исплаћивање берива обустави“. Доставио је и попис ових наставника који су радили у школама Алибунарског (укупно 13 имена), Ковачичког (36) и Панчевачког среза (43). У овом поглављу нас највише интересује Панчевачки срез. У Брестовцу – 5 наставника државне основне школе и једна општинска забавиља нису положили заклетву; у Борчи – једна учитељица државне школе; у Долову – један учитељ државне школе; у Глогоњу – 2 наставника државне школе; у Хертелендифалви – 6 наставника државне школе; у Омољици – два наставника државне школе и општинска забавиља; у Новом Селу – две учитељице општинске школе; у Иванову – 5 наставника државне школе и две забавиље; у Старчеву – 4 наставника државне школе и једна државна забавиља; у Јабуци – 7 наставника државне школе и једна државна забавиља; у Овчи – један учитељ државне основне школе.¹⁴³

Године 1920. извршено је подржављење многих општинских школа, па оне више неће постојати на територији Панчевачког среза. Све ће од тада бити државне. На територији овог среза, у 1920/21. години постојаће једна мушка и једна женска државна школа у Францфелду, као и више мешовитих државних школа у осталим местима среза. У Францфелду је, 1920/21. године су обе школе биле немачке, у Борчи и Сефкерину су постојале само српске, а у Овчи само румунске. У осталим местима било је више школа. У Брестовцу – српска и немачка, Глогоњу – румунска и немачка, Долову – српска и румунска, Јабуци – немачка и румунска, Новом Селу – румунска и српска, Иванову – мађарска, Иванову – мађарска, немачка, бугарска, Омољици – српска, немачка, румунска, Старчеву – српска, хрватска и немачка, Хертелендифалви – мађарска, словачка и немачка.¹⁴⁴ Од наредне године, уместо појединих школа појединих националности, сада ће постојати одељења појединих школа са појединим

¹⁴² „Основне школе“, *Панчевац*, 11.5.1919.

¹⁴³ АВ, Ф. 81 Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању, 2606/1919.

¹⁴⁴ АЈ, 66, 1770.

наставним језиком. У Францфелду је и даље било две школе (мушка и женска), док су у осталих 12 места биле мешовите школе од којих су неке, дакле, имале и одељења различитим наставним језицима.

Учитељи: У 1924/25. години било је 96 учитеља (40 учитеља, 47 учитељица). Треба нагласити да је у овај број укључено и 10 забавиља. По националности, било је 47 Срба, 23 Немаца, 17 Мађара, 5 Словенаца, 2 Румуна, 2 Руса, 1 Чех.

Учитеља Румуна је раније свакако било више. Многи су отишли у Румунију. То је био случај са учитељем из Јабукe Корнелијем Добошем. Он се 24. августа 1921. године одселио у Румунију, и његово место је остало упражњено, а замена му се тада није могла наћи. Тако је надзорник писао: „За сада нисам у стању да кога на његово место препоручим. Румуни учитељи већином напуштају своја места и одлазе у Румунију, Срба или других учитеља, који румунски знају, нема“.¹⁴⁵ Касније, због недостатка учитеља, али, како се наводи, пре свега због недовољног броја ученика румунске националности, укинута је румунско одељење у јабучкој основној школи 1923. године.¹⁴⁶ Такође, 1921. године без учитеља Румуна је остала и Овча. Тада је отишао у Румунију и Кузман Димитријевици, а пре њега још један учитељ отишао.¹⁴⁷ Из тог разлога, школа у овом месту није уопште радила у 1921/22. години, док је у наредној радила, али са два учитеља Србина. Настава је извођена, поред „српскохрватског“ и на румунском језику. Међутим, очигледно, Румуни становници Овче нису били задовољни што за учитеље немају Румуне. Тако је управитељ Ратко Жунић писао да влада „неко неповерење ових људи наспрам нас српских учитеља“. Делимично, за то неповерење је одговоран и он сам. Наиме, у једном његовом акту упућеном Општинском поглаварству у Овчи, он пише да је, док школа није радила, она била напуштена, па је чак и школска табла била украдена. Тражио је сада од општинског кнеза да набави ствари за школу, а да ако то ускоро не учини, он ће га „одмах тужити полицијској власти па ће се помоћу велике новчане казне натерати да врши своју дужност како треба“. Наравно, није погрешно што је он, као управитељ, тражио да се школа опреми, али начин на који је то чинио сведочи нам да је владала тензија између политичких власти у Овчи, односно Румуна, и њега као управитеља Србина. Он је касније и школске одборнике Румуне назвао „простацима“.¹⁴⁸ На крају је поднета и пријава против Жунића, али је он писао да је тај акт резултат једне трајне интриге која је према њему, као српском учитељу, од првих дана у Овчи створена. Он ће већ 1924.

¹⁴⁵ АЈ, 66, 1770, 49559/1921.

¹⁴⁶ АЈ, 66, 1770; АЈ, 66, 2040, 17162/1923. Младеновски наводи да је Добош тек 1923. године напустио Јабуку, али тај податак није тачан. (С. Младеновски, *Банатско село Јабукa*, Скопје 1988, 50)

¹⁴⁷ АЈ, 66, 1770, 46048/1921.

¹⁴⁸ В. Колаковић, „Насеље Овча: (Панчевачки рит)“, *Годишњак града Београда*, књига VII, 1960, 131-132.

године бити премештен у Добри До (смедеревски округ).¹⁴⁹ Још једно место у коме је живео већи број Румана је Долово. Тамо је такође био проблем недостатак учитеља Румуна. Наиме, у 1920/21. години троје учитеља је предавало у румунској школи у Долову (Роман Ромулус, Софија Русован и Емилиа Владар). Међутим, ускоро ће сво троје отићи из школе, као и учитељица Ђомпанин која је касније дошла. Њеним одласком (1925), у овом месту више неће бити учитеља Румуна „наредних десетак година“. Наставу су изводили Срби који су знали румунски језик. То је изазивало незадовољство ученика, па тако у 1925/26. години ученици румунског одељења (I разреда) нису хтели долазити у школу и остали су неоцењени.¹⁵⁰ Учитеља румунске националности ће и након почетних година Краљевине СХС остати, када је у питању овај срез, још само у Банатском Новом Селу. Међутим, то не значи да у овом месту они нису имали никаквих проблема. Тако ће, још 1920. године, учитељ Петар Сакошан бити оптужен је да је без дозволе прешао демаркациону линију, а сумњало се и да је том приликом био на збору у „Банатских Румуна“ у Сибињу, на коме је донета резолуција о присаједињењу „целог Баната Румунији“. Са друге стране, он је у канцеларији среског начелника Панчева изјавио да је он добио дозволу да путује у Темишвар. Међутим, он је у повратку, из Темишвара путовао преко Рекаша за Лугош, дакле преко демаркационе линије. „У Лугошу сам добио од франц. команде дозволу да могу за Клуж путовати“. Он се тамо јавио за тромесечни професорски курс који је планирао завршити. Касније, у повратку је пролазио кроз Сибињ, али није спомињао своје учешће у поменутом збору.¹⁵¹ Немамо много података о даљој судбини учитеља Сакошана. Знамо да је новембра 1921. године, разрешен управитељске дужности (заменио га је Ђока Јовановић) и да, по свему судећи, од наредне године више неће радити у ово месту.¹⁵² Касније, почетком 1930-их, у овом месту је била само једна учитељица Румунка. Поред учитеља Трајана Гургуљана стоји да је Србин.¹⁵³ Још пар година раније се он тако изјаснио.¹⁵⁴ Занимљиво да је тада управитељ Ђока Јовановић писао надзорнику: „...С тим да сам мишљења да Трајан Гургуљан није Србин“ и наводи разлоге таквог свог мишљења – име му је румунско, родитељи су му Румуни, „што је код Румуна излазио да је Румун“, што је од стране МП одређен за делегата приликом формирања румунског школског одбора за „наш“ део Баната као учитељ из Новог Села.¹⁵⁵

¹⁴⁹ АЈ, 66, 1770, 62544/1924.

¹⁵⁰ И. В. Тошић, *Школа у Долову: 1772-1997*, Долово 1997, 105-109, 314.

¹⁵¹ АВ, Ф. 81, 12857/1920.

¹⁵² ИАП, Ф. 46 Основна школа „Жарко Зрењанин“ – Банатско Ново Село: 1883-1958, кутија бр. 182; С. Којић, *Неки моменти из живота школе у Банатском Новом Селу (1772-1944)*, Банатско Ново Село 2019, 78-79.

¹⁵³ ИАП, Ф. 46, кутија бр. 182.

¹⁵⁴ Новембра 1927. године писао је школском надзорнику да се, 1910. године, када се Румунска црква одвојила од Српске у месту Орешац (Белоцрквански срез), „одвојио“ од Румунске цркве и срупио у Српску православну цркву, „и од тог доба припадам као Србин, срп. православној веру /:цркви:/“. (АЈ, 66, 1771, 78418/1927)

¹⁵⁵ АЈ, 66, 2040.

Дакле, у свим местима у којима су живели Румуни биће постављени учитељи Срби, и то они су у њима били или једини учитељи или су чинили већину. Међутим, и у местима у којима су живели Немци у већини, просветне власти су настојале да се поставе учитељи Срби. Тако је још априла 1919. године, надзорник Јовановић препоручио молбу пензионисаног старчевачког учитеља Јована Максимовића да буде реактивиран и постављен у државној основној школи у Брестовцу. „У Брестовцу имаде 1306 српска становника, дакле и приличан број школообавезне српске деце, која ће иначе остати без наставе на српском језику, пошто међу наставницима исте школе нема ни једног, који српски говорити и предавати знати“.¹⁵⁶ Наредне године, надзорник је препоручио Одсеку за БББ молбу Бојане Пандуров да се наименује за учитељицу у Брестовцу. Истакао је да је у овом месту тада било 147 деце обавезне да похађају школу, „те је апсолутно немогуће, да један учитељ врши у свих шест разреда дужност и да постизава одговарајући успех“. Надзорник је додао и да је у овом месту „српски елемент“ у мањини и да досадашњи учитељи нису били Срби. Из тог разлога, она нису учила српски језик и „била су раздвојена међу немачком децом, услед чега се примећује изванредан утицај понемчења, те би било нужно поставити другу учитељицу ради успешнијег сузбијања тог утицаја“. Она је потом и постављена.¹⁵⁷ Још један поглед просветних власти на учитеље Немце пружа нам случај учитеља Фрање Ленхардта. Наиме, он, као и становништво немачке националности из Хертелендифалве упутили су молбу, 1921. године, да се поново постави за учитеља у овом месту. Он је, како наводи, био приморан да напусти своју дужност марта 1919. године „због тога што ми је моја тадашња врхност забранила положити заклетву новој власти до закључења мирног уговора“. Наводи и да је евангелистичке вере, да је радио у овом месту још од 1900. године, да је квалификован за школе са немачким и мађарским наставним језиком, да је завршио је и курсеве за пољопривреду, виноградарство, воћарство, пчеларство и свиларство, као и то да је вршио и појање при тамошњој Евангелистичкој црквеној општини (још од 1902). Међутим, и поред свих ових навода, надзорник Јовановић је предложио да му се молба одбије, јер није хтео положити заклетву и изјаву лојалности, а још је и друге од тога одвраћао. Такође, како наводи надзорник, и зато што је у целу ову акцију покренуо немачки Културбунд који се и пре, а у последње време особито почео бавити и политиком која се коси са нашом политиком, „те не заслужује више наше поверење у просветним стварима“. На крају, молба Фрање Ленхардта је одбијена.¹⁵⁸

¹⁵⁶ АВ, Ф. 76, 1667/1919.

¹⁵⁷ АВ, Ф. 81, 9189/1920.

¹⁵⁸ АЈ, 66, 1770, 55807/1922.

Иначе, учитељи су често долазили у сукобе са локалним властима. Тако је крајем 1919. године у Борчи учитељ Виловски био у несугласици са месним властима. Из тог разлога је он тражио и премештај који је, како је истакао надзорник, „како по њега, тако и по саму општину врло потребан“. Против њега је био покренут и дисциплински поступак, али су тужиоци изјавили да ће повући тужбу уколико се он премести, што је Виловски и тражио. Надзорник је предлагао да му се молба прихвати и да се премести у Дебељачу, иако није завршен дисциплински поступак. Наиме, у Дебељачи је био неопходан учитељ што пре, а и тужби против Виловског надзорник је посматрао више као личну и политичке нарави. На крају је додао да се премештањем у Дебељачу, Виловски не би могао много бавити политиком, већ више школом. Он је, иначе, радио у Борчи још од 1906. године, али ће те 1920. године, ипак бити премештен.¹⁵⁹ Такође, трговац Жарко Стефановића тужио је, 1922. године, због наводне пљачке, односно зеленаштва учитеља из Долова Романа Ромулуса.¹⁶⁰ Велики број оптужби било је на рачун учитеља у Старчеву. Још 1919. године се сумњало да су старчевачки учитељи и свештеници учествовали у тамошњој „афери“. Међутим, њихово учешће није било доказано, барем не до писања документа који смо пронашли.¹⁶¹ Касније, нарочито је често мета напада био учитељ Јован Жебељан. Још 1921. године, Стеван Ковачић и другови, упутили су тужбу против њега. Међутим, надзорник је сматрао да је она неоснована и да је проистекла из личне и политичке мржње, а наводи и да су тужиоци „већином комунистичке присталице“.¹⁶² Касније, како се наводи у новинама, Министарство просвете је на основу „неосноване“ представке сменио са управитељске функције Јована Жебељана, који је 23 године вршио непрекидно, „на задовољство свих нас Старчеваца“, своју учитељску дужност, који је увек оцењиван од својих претпостављених са одличним оценама, који је председник Српске црквене православне општине у Старчеву, који је основао Српско певачко друштво и против кога се никада није водила никаква дисциплинска истрага. Наводи се и да је уместо Жебељана именован за управитеља „дојучерашњи самостални демократа“ Тринајстић, „који је пре извесног времена прешао у владину Давидовићеву демократску странку“, а који је оптуживан 1920. године као комуниста.¹⁶³ Иначе, Жебељан је био председник Среског одора Самосталне демократске странке.¹⁶⁴

Додаћемо још само један пример враћања у прошлост, враћања на рат. Наиме, маја 1919. године, учитељица из Омољице Катица Жупански тражила је од минисра просвете за

¹⁵⁹ АВ, Ф. 81, 11143/1920.

¹⁶⁰ АЈ, 66, 1770, 19812/1922.

¹⁶¹ АВ, Ф. 76, 1767/1919.

¹⁶² АЈ, 66, 1770, 35859/1921.

¹⁶³ Самосталац, „Дописи“, *Панчевац*, 2.6.1928.

¹⁶⁴ „Среска конференција у Панчеву“, *Панчевац*, 15.9.1928.

БББ, како она назива Милана Петровића, премештај за Панчево. Наводи да јој је као удовици тешко живети и школовати своје дете у Омољици „на овој скупоћи“. Велики жупан, владин комесар, Славко Жупански је потврдио да је њен покојни муж од стране Мађара као српски агитатор ухапшен и затворен 1914. године, као и то да је он ускоро и умро.¹⁶⁵ Очигледно се са навођењем тог податка очекивало да ће јој се молба, управо због тога и услишити.

Ученици: У 1920/21. години било је уписано 6.279 (3.119 ученика, 3.160 ученица),¹⁶⁶ док је на крају остало 5.545 (2.760 ученика, 2.785 ученица).¹⁶⁷ У 1924/25. години уписано је 3.968 (2.010 ученика, 1.958 ученица), а на крају је остало 3767 (1.912 ученика, 1.855 ученица).

По националности, најбројнији су били Немци и Срби, потом Румуни, Мађари, Словаци, Хрвати, Бугари, а био је и мањи број Јевреја, Руса итд. Тако је на крају школске 1920/21. године, од укупно 5.545 ученика, остало 2.430 ученика Немаца (43,8%), 1.461 Србин (26,3%), 1.015 Румуна (18,3%), 348 Мађара, 141 Словак, 85 Хрвата, 64 Бугара и 1 Јевреј.¹⁶⁸ Касније, школске 1924/25. године, од укупно 3.767 ученика колико их је остало на крају године, било је 1.659 Немаца (44%), 1.179 Срба (31,3%), 438 Румуна (11,6%), 267 Мађара, 100 Хрвата, 98 Словака (у статистици је овај број уписан поред одреднице „Словенци“, али је јасно да је надзорник погрешно, вероватно је хтео да прецрта „Словенци“ и изнад допише „Словаци“), 26 Бугара.

Највећи број Немаца похађао је школе у Францфелду, Брестовцу, Глогоњу, Јабуци, Омољици, Хертелендифалви, Старчеву, Иванову. Тако је на крају 1920/21. године био 831 ученик Немац у одељењима са немачким наставним језиком у Францфелду (398 у пет мушких, 433 у пет женских одељења), затим у одељењима са немачким наставним језиком у Јабуци – 459 (у 6 одељења), Омољици – 383 (у 5 одељења), Брестовцу – 297 (у 5 одељења), Глогоњу – 200 (у 3 одељења), Хертелендифалви – 96 (у 1 одељење), Старчеву – 84 (у 1 одељење), Иванову – 59 (у 1 одељење). Било их је тада још и у Сефкерину (8 у српским одељењима), Новом Селу (8 у српским одељењима) и Долову (5 у српским одељењима).¹⁶⁹ Школске 1923/24. године није се променило бројно стање одељења са немачким наставним језиком. У Францфелду их је и даље било 10 (тада са укупно 679 ученика), у Јабуци – 6 (са 385 ученика), Омољици – 5 (344), Брестовцу – 5 (352), Глогоњу – 3 (146), Војловици – 1 (96), Старчеву – 1 (88), Иванову – 1 (45).¹⁷⁰

¹⁶⁵ АВ, Ф. 81, 2342/1919.

¹⁶⁶ АЈ, 66, 1770.

¹⁶⁷ АЈ, 66, 1770.

¹⁶⁸ АЈ, 66, 1770.

¹⁶⁹ АЈ, 66, 1770.

¹⁷⁰ АЈ, 66, 1770.

Највећи број Срба похађао је школе у Сефкерину, Долову, Омољици, Новом Селу, Брестовцу, Борчи, Старчеву. На крају 1920/21. године, највише ученика Срба похађало је српска одељења у Сефкерину – 395, Долову – 297, Омољици – 284, Брестовцу – 142, Новом Селу – 111, Старчеву – 125, Борчи – 106. Уз њих, још само један ученик је тада похађао одређење са румунским наставним језиком у Глогоњу. Касније, почетком 1923/24. године одељења са српским наставним језиком су се налазиле у следећим местима: Борча (2 одељења са 107 ученика), Брестовац (2 са 127 ученика), Долово (10 са 468 ученика), Банатско Ново Село (3 са 167 ученика), Омољица (4 са 255 ученика), Сефкерин (5 са 287 ученика), Старчево (6 са 279 ученика), Иваново (1 са 86 ученика).¹⁷¹

Највећи број Румуна похађао је школе у Новом Селу, Долову, Овчи, Глогоњу, Омољици, Јабуци. На крају 1920/21. године било је у одељењима са румунским наставним језиком чак 532 Румуна у Новом Селу (5 одељења), у Долову – 223 (у 3 одељења), Овчи – 118 (у 2 одељења), Глогоњу – 63 (у 1 одељењу), Омољици – 46 (у 1 одељењу), Јабуци – 33 (у 1 одељењу). У другим школама их тада није било. У 1923/24. години, у изворима се помињу 6 одељења са румунским наставним језиком у Банатском Новом Селу (са укупно 403 ученика), 3 одељења у Долову (200), 2 у Овчи (6), 1 у Глогоњу (52) и 1 у Омољици (37). Дакле, одељење у Јабуци било је укинато.¹⁷² Касније, у 1925/26. години у Банатском Новом Селу било је уписано 295 ученика румунске националности (у тај број нису укључени Румуни који су похађали V и VI разред, јер су те разреда похађали заједно са српском децом), у Глогоњу – 45, Долову – 35 (у I разреду, у осталим разредима похађају са српском децом и они нису укључени у овај број), Овчи – 73. У Омољици укинато одељење са румунским наставним језиком јер било мало уписаних ученика (21), а школу похађа само њих 15.¹⁷³

Дакле, у Омољици је 1925. године укинато одељење са румунским наставним језиком. Наравно, то је изазвало одређено незадовољство код Румуна који су живели у ово месту. Наиме, октобра 1927. године, 27 становника Омољице (на полеђини молбе су се сви они потписали, а пре потписа стоји „понижни“), као родитељи 33 ученика румунске народности, упутило је молбу министру просвете да одобри поновно отварање румунског одељења у Омољици. Истакли су да је то одељење постојало непрекидно још од 1875. године, све до 16. септембра 1925. године када је било укинато услед недовољног броја ученика. „Желимо да наша деца поред државног језика у нижим разредима добију васпитање на матерњем језику и у својој вери, јер без вере душа је болесна“. Додали су и да, уколико министар усвоји ову молбу, затражили су од министра и да за учитеља постави Павла Топала, који је био учитељ

¹⁷¹ AJ, 66, 1770.

¹⁷² AJ, 66, 1770.

¹⁷³ AJ, 66, 2040, 2258/1926.

у румунском одељењу у Омољици од 1901. године, све до 1925. године када је премештен у Уздин. Министар просвете је потом одлучио да одобри отварање румунског одељења у Омољици. Иначе, врло је јасно да је Први светски рат утицао и на смањење броја и румунске деце, због чега је било затворено одељење. Наиме, у списку румунске деце која су уписана у омољичкој школи, а који су молиоци приложили уз молбу, само четири ученика је рођено пре 1918. године.¹⁷⁴ Међутим, касније, 1930. године, начелник Панчевачког школског среза је предложио да се поново укине одељење са румунским наставним језиком у Омољици. Истакао је да је оно већ једном било укинато и да је, у децембру 1927. године, оно поново отворено „услед партијских смицалица“, иако, како је навео, у том одељењу никада није био потребан број ученика. Такође, истакнуто је и да је учитељ Топола уједно и румунски православни свештеник и да он, вршећи две дужности, „не одговара својој учитељској како треба“. Предложено је и да деца румунског одељења буду „додељена“ одељењу са државним наставним језиком, где ће, као што је то био случај у периоду од 1925. до 1927. године, „лепо научити државни језик, а и асимилација много бржа. Уклањањем учитеља-свештеника из места, румунски живаљ ће силом околности морати се обраћати српско-правосл. свештенику, те ће на тај начин 250 становника бити много брже претопљено“. Поред националног разлога, наведени су и економски и законски разлози. Наиме, наведено је да у општини у којој постоји 13 одељења, „није ово одељење безусловно нужно“, а законски разлог је тај што нема довољно деце – 29 (у I разреду – 2 ученика, у II – 6, у III – 6, у IV – 15). Чињеница што је у прва три разреда било веома мало ученика, а у IV више, наводила је надзорника да напише да је то „неприродно“ и да то „сведочи врло јасно, да је учитељ задржао у IV разреду све ученике, само да би одржао број на папиру“, као и да то сведочи о „несавесности учитеља“. Коначно, одлуком бана Дунавске бановине, ово одељење је затворено.¹⁷⁵ И овог пута су реаговали становници Омољице румунске националности. Упутили су молбу министру просвете да им „дозволи одељење и даље“ и позвали су се на чл. 45. Закона о основним школама, који предвиђа и 25 ученика. Тражили су и да се остави учитељ Топал који је уједно и свештеник, јер им је црквена општина мала и други свештеник не би могао опстати само од прихода парохијана. „Ово тражимо у интересу како нашем личном тако и Државном као и религиозном погледу јер ћемо се тиме васпитати и у моралном погледу и постати добри грађани наше драге Краљевине Југославије“.¹⁷⁶ Међутим, овога пута им молба није испуњена. Тек касније, на основу 5. члана Конвенције о уређењу мањинских основних

¹⁷⁴ AJ, 66, 2040, 89335/1927.

¹⁷⁵ AJ, 66, 2040, 65532/1930.

¹⁷⁶ AJ, 66, 2040, 68593/1930.

школану у Банату, министар просвете је одлучио да се у Омољици отвори „државна румунска мањинска основна школа, са једним одељењем“.¹⁷⁷

Још и пре него што је у Омољици први пут затворено румунско одељење, у Јабуци је оно већ било увелико затворено. Наиме, након што је из овог места отишао учитељ Добош, 1921. године, настава на румунском језику није у њему извођена. Није му се могла наћи замена, а није био ни довољан број ученика румунске националности. Из тог разлога ће румунско одељење у Јабуци и формално бити затворено, 1923. године.¹⁷⁸ У литератури се даље наводи да су сва деца румунске националности, будући да је укинута одељење са румунским, од тада похађала наставу на „српскохрватском“ језику и се ниједно дете румунске националности није определило да слуша наставу на немачком језику.¹⁷⁹ Међутим, ови наводи по свему судећи нису тачни. Наиме, Аурика Перин, рођена Балин нам сведочи да су се њени родитељи (рођени су 1917. и 1918. године) школовали у немачкој школи.¹⁸⁰ Ово усмено сведочење потврђује нам и исказ школског надзорника Таназевића из јануара 1926. године. Он истиче да у Јабуци није било одељења са румунским наставним језиком и да су румунска деца похађала школу са немачким наставним језиком. Истиче и да је приликом обиласка Јабукe „наредио“ да од сада припремни разред, који је комбинован од румунске (7) и немачке деце са презименом словенског порекла.¹⁸¹ Међутим, и овде су се Румуни борили за румунски језик у основној школи. Наиме, 1930. године, Балин Јован и другови из Јабукe тражили су да се деца румунске народности одвоје у засебно одељење са српским наставним језиком, и да им се предаје и румунски језик, недељно од три до четири часа. Према предлогу надзорника министар просвете је одобрио октобра 1930. године да се ученицима румунске народности, поред редовне наставе, може предавати и румунски језик са три часа недељно. Наставу ће изводити један од наставника те школе који влада тим језиком.¹⁸² Постоји могућност да је, како се наводи у литератури, овај потез заправо била реакција на све чешће нападе румунске штампе на Краљевину за непоштовање међународног договора о правима националних мањина двеју земаља.¹⁸³

У Долову је проблем био, као и у осталим, местима недостатак учитеља Румуна. Наиме, од 1925. године у њему више неће бити учитеља Румуна, већ ће ученицима румунске националности предавати учитељи Срби који су знали румунски језик. То је изазивало

¹⁷⁷ АЈ, 66, 2040, 65774/1935.

¹⁷⁸ АЈ, 66, 2040, 17162/1923.

¹⁷⁹ С. Младеновски, *нав. дело*, 50.

¹⁸⁰ Усмено сведочење Аурике Перин, рођене Балин. Она је рођена 1938. године у Јабуци. Интервју са њом и њеним супругом је урадио аутор овог рада децембра 2019. године.

¹⁸¹ АЈ, 66, 2040, 2258/1926.

¹⁸² АЈ, 66, 2040, 69408/1930.

¹⁸³ С. Младеновски, *нав. дело*, 55.

незадовољство код Румуна, па и код ученика. У 1925/26. години румунско одељење је имало само I разред, као и наредне године, а потом ће две школске године имати два разреда, док 1929. године II разред није био укинут. Тошић истиче да су занимљиви подаци о односу уписаних ученика у српским и румунским одељењима. Школске 1920/21. – 65% у српским, а 35% у румунским одељењима; 1924/25. – 74,27% према 25,73%; 1929/30. – 92,37% према 7,63%. Такво стање је остало све до школске 1935/36. године, када је формирана Државна румунска мањинска основна школа.¹⁸⁴

Мађари су углавном похађали школе у Иванову и Хертелендифалви, односно Војловици. Тако је на крају 1920/21. године било, од укупног броја ученика Мађара у селима овог среза (348), 179 Мађара у мађарским одељењима у Иванову (у три одељења), и 159 у Хертелендифалви (у три одељења). У мањем броју, било их је још и у Францфелду (7), Глогоњу (1), Јабуци (1), Сефкерину (1).¹⁸⁵ У 1923/24. години, у Иванову и Војловици и даље ће бити по три одељења са мађарским наставним језиком. Похађало их је тада 163, односно 118 ученика.¹⁸⁶

Словаци су похађали школу у Хертелендифалви, односно Војловици. Школске 1920/21. године сви ученици Словаци су похађали одељења са словачким наставним језиком у том месту (било их је два), и није их било у другим местима.¹⁸⁷ И у 1923/24. години је било два одељења са словачким наставним језиком (са 131 учеником).¹⁸⁸

Бугари су похађали школу у Иванову. На крају 1920/21. године свих 64 ученика Бугара похађало је одељења са бугарским наставним језиком у том месту, и није их било у другим местима. Међутим, у Иванову, поред Бугара, било је, у већем броју, и ученика Мађара и Немаца. На крају поменуте 1920/21. године, у овом месту их је било 179, односно 59. У складу са бројем ученика био је и број одељења са наставним језиком поменутих националности – са мађарским наставним језиком их је тада било 4, са бугарским – 2, са немачким – 2.¹⁸⁹ Међутим, 1923/24. године у изворима не проналазимо одељења са бугарским наставним језиком. Уместо њега, проналазимо тада једно „српско“ одељење са 86 ученика.¹⁹⁰ Касније, 1926/27. године, у Иванову је било је три одељења: „српско“ (са уписана

¹⁸⁴ И. В. Тошић, *нав. дело*, 114, 138.

¹⁸⁵ АЈ, 66, 1770.

¹⁸⁶ АЈ, 66, 1770.

¹⁸⁷ АЈ, 66, 1770.

¹⁸⁸ АЈ, 66, 1770.

¹⁸⁹ АЈ, 66, 1770.

¹⁹⁰ АЈ, 66, 1770.

52 ученика), „немачко“ (38) и „мађарско“ (114). „Српско“ међутим нису чинили Срби, него Бугари.¹⁹¹

Од укупно 85 Хрвата колико их је било на крају 1920/21. године у свим сеоским школама Панчевачког среза, највише их је било у два хрватска одељења школе у Старчеву – 74 (87,1%), а било их је тада још и у Глогоњу (7 у немачким одељењима) и Омољици (4 у српским одељењима).¹⁹²

Изддржавање: У 1924/25. години, држава је издавала 1.655.810 (за личне трошкове), општине 608.810 (за личне трошкове – 165.409, материјалне – 414.046, ванредне – 29.355), док су се школе финансирале из „других средстава“ у износу од 240 динара. Укупни трошкови су износили 2.264.860 динара. Просечни издаци за једног ученика били су 601 динар.

Школски извештај школског надзорника за 1926/27. годину: Буџети су састављени и одобрени у редовно време, осим за Панчево и Јабуку. Закашњено је тамо због накнадних измена у школском одбору, али је и то надокнађено, те су сви буџети били правилно састављени. Извршење школских буџета било је неправилно у Омољици и Борчи. Борча је у прошлој години пострадала од поплаве, „те је ова неправилност разумљива и опростива“. У Омољици је општинско поглаварство два-три пута смењивано, па су заостали сви правилни поступци убирања пореза, „те је услед тога и школа морала да трпи уштрб“. Ово је начелник пријавио Среском поглаварству, али без резултата јер су се и у начелству мењали начелници 3-4 пута. Школске зграде у целом срезу су у добром стању, као и учитељски станови. Међутим, нема свака школа довољан број станова за учитеље. „Немање довољно станова је једна највећа незгода за учитеље овог среза, јер се врло тешко налазе у општинама станови за издавање“. Школска дворишта су „махом“ поред школа и довољно пространа, осим у Краљевићеву где су дворишта врло малена. Ради се на томе да се све школске зграде (којих има 10) продају и да се од тог новца зида једна централна модерна школа.¹⁹³ Наставних средстава има у довољном броју, нарочито у бившим државним школама где постоје и музеји школски, као и физикални, геолошки итд. Школске књижнице имају све школе (и за учитеље и за ђаке), број књига је за сада мален, али се после ослобађања кренуло са набавком. Постоје мађарске и немачке књиге које се још могу употребљавати и то само од

¹⁹¹ ИАП, Ф. 104 Основна школа „Може Пијаде“, Иваново: 1919-1957, кутија бр. 1.

¹⁹² АЈ, 66, 1770.

¹⁹³ О проблему са школским зградама у Краљевићеву (данас се ово место зове Качарево) писало се и у литератури. „Немци су имали своју школу. Школске зграде биле су разбацане, а као по правилу учионица и учитељев стан били су у једној згради. Учители су међусобно имали мало везе. У руководиоцу школе била је једина веза која је донекле оправдавала назив да у Качареву постоји једна школа, а не онолико колико и учитеља“. (М. Јанкетић, *Историја Качарева*, Панчево 1957, 17)

стране учитеља пошто су махом педагошко-психолошке садржине. „Ђачка књижица на страним језицима неупотребљава се“. Месни шкокски одбори вршили су редовно своје дужности. Честа промена шк. одбора неповољно утиче на рад шк. одбора, „стога поново наглашујем да је нужно стабилизирати општ. управе“. Упавитељи, осим малог изузетка, вршили су своје дужности уредно и тачно. У раду надзорничком много сметњи праве мешања у чисто стручне послове партијских људи. Пошто су надзорници привремени „те се могу на једну реч извесних дићи са својих места, надзорник нема довољно авторитета, што је свакако на уштрб наставе и школе“. Потребно је што пре решити питање његове сталности. Спрема наставника, посебно млађих је са теоријског гледишта добра, али практична спрема стоји лоше. У овим крајевима је скоро свака општина имала певачко друштво која су у новије време престала са радом. Узрок је што су старији учитељи, вични хоровођству, заузели места у варошима, „а млађи нараштај је махом немузикалан“. Било би потребно да у овом погледу да се учитељске школе побрину за боље усавршавање својих ђака у музици. Вероучитељске дужности су вршили у школама са ученицима православне вере – учитељи, а католичке, евангелистичке итд. ученике – свештеници тих вероисповести. Рад учитеља ван школе кретао се у вођењу певачких друштава, држања јавних предавања, вођења земљорадничких задруга, сокола, кола српских сестара, читаоница итд. „Скрећем пажњу на ту околност, да се рад ван школе у многим приликама услед неразумевања и услед наших нездравих политичко-партијских прилика сматра као нека партијска акција, те више пута најидеалнији потхват због тога пропада, а најидеалнији губе вољу за рад“. Одуствовања су углавном била од 2-5 дана, а дужа су била због порођаја и болести. Било је и случаја симулирања. Међусовни односи између њих, осим неколико изузетака, „сношљиви су“. Држана су наставничка већа, два пута окружни учитељски зборови. „Похађање ђака је било врло различито. Док је у немачким школама и на селу, похађање било одлично, дотле је у српским школама похађање било лабаво“. Узрок је што председници општина нису вршили своју дужност. Но, ни срески поглавар није својој дужности удовољио. За прошлу годину сам казнио једног председника да плати 650 динара, али он ово до данас није урадио. Разлози су овоме што су председници општине истакнути политички партијски људи те ако се казне из тог обично извуче тањи крај ср. поглавар и мени се претило смењивањем. У целом срезу има казне 18.235 динара од које је „убрано“ 5.720, а остало није. Од тога један део казни није убрана због сиромаштва, али су се остале, више од пола, могле убрати. „Но услед горереченог није убрано“. Здравствене прилике су код ђака по материјалним околностима родитеља различите. Симптоми туберкулозе су чести а још више је распрострајена трахома. Заразних болести је мање било ове године, но међутим су због грипа биле ове године 14 школа затворене. Сиромашни ђаци нису оскудевали у потребама, јер за њих се обично

старала општина. При свим школама је био Црвени крст, док су Соко, Планинци и Пчелица били у Панчеву. Одржавани су родитељски састанци, као и излети, углавном у престоницу. „Упознала су се деца и то већином деца националних мањина – са нашом Престоницом и са оближњом околином им“. При свим школама су одржане прописане свечаности, којом приликом су држане позоришне представе и то на државном језику. „Родитељи и ако слабо разумевају српски језик – врло су се овима заинтересовали и на истина у великом броју учествовали / Б. Ново село, Краљевићево, Војловица, Омољица и т.д.“. Дисциплина: ово зависи много од педагошке умешности учитеља. Казне су по извештајима управитеља биле благе, „на жалост није се могло проћи и без телесних казни, јер су сеоска деца већ од куће навикнута на овакав поступак; но у целом срезу није се десио ни један случај бар по моме знању не да су учитељи због овога имали сукобе буди с киме. Настојавам, да се што мање телесних казна употребе“. Народно васпитање: аналфабетских курсева ове године није било, јер су у Панчеву били учитељи на вежби, који су са неписменима радили, док у грађанству се није показала потреба после прошлогодишњих одржаних курсева.

Додаћемо још само део усменог сведочења, додуше о годинама које излазе из оквира нашег истраживања, али сматрамо да би могли помоћи „стварању слике“ школовања и у том периоду, будући да се она суштински није много променила. Наша саговорница је започела школовање у јабучкој основној школи 1941. године, и то у српском одељењу, а потом је била и у румунском и у немачком. Присећала се, а такође нам је и показала на фотографијама да је у одељењу било ученика различитог узраста, од оних најмлађих до оних већих. На наше питање како је учитељ успевао да ради са децом толико различитог узраста, саговорница нам је објаснила да је, док је једној групи нешто говорио, другој би дао да нешто друго ради, да пише и слично.¹⁹⁴

Народне школе у Ковачичком срезу

Лист *Панчевац*, пише, априла 1919. године, да у Ковачичком срезу постоји по једна општинска школа у Баранди, Дебељачки, Идвору, Јарковцу (српско-немачка), Сакулама (српско-немачка), Томашевцу, Фаркаждину, Ченти, да у Ковачици постоји 1 државна и 1 општинска школа, у Опаву – 1 државна и 1 општинска, у Падини – 1 државна, у Узидну – 1 државна и 1 општинска, у Црепаји – 1 државна и 1 општинска. Дакле, укупно је тада било 17 основних школа (5 државних и 12 општинских). Међутим, нису све оне тада и радиле.

¹⁹⁴ Усмено сведочење Љубице Петков, рођене Острман (рођена 1932. године). Интервју са њом урадио је аутор овог рада децембра 2019. године.

Наиме, три горе наведене школе (дебелјачка општинска, ковачичка и уздинска државна) нису радиле, „из разлога што уч. снаге нису прописану заклетву положили“. Поменути лист пише и да у свим школама које су започеле рад, настава тече на матерњем језику, и да је тада у срезу радио 51 учитељ.¹⁹⁵

Наиме, Министарство просвете – Одсек за БББ упутило је још 27. марта 1919. године упутства школским надзорницима да се они наставници који нису положили прописану заклетву „и у овом се погледу упорни показали“ уклоне из службе, да им се обустави исплаћивање берива и да се против њих спроведе дисциплинарни поступак. Касније, маја исте године, школски надзорник Школско-надзорничке експозитуре у Панчеву, Мита Јовановић, доставља податке Управном жупанијском одбору у В. Бечкерек у да на територији Ковачичког среза 36 учитеља није положило заклетву: у Ковачици – два наставника општинске школе и једна општинска забавиља, Јарковцу – једна учитељица општинске школе и једна општинска забавиља, Ченти – једна учитељица општинске школе, Црепаји – једна општинска забавиља, Дебелјачи – 7 наставника општинске школе, један стручни учитељ државне основне пољопривредне школе и једна општинска забавиља, Уздину – три наставника општинске и два државне школе, као и једна државна забавиља, Опаву – један учитељ државне школе, Падини – 8 наставника државне школе, један стручни учитељ државне основне пољопривредне школе и једна државна забавиља, Фаркаждину – два учитеља општинске школе.¹⁹⁶

Касније, Школски одбор у Ковачици поднео је једну представку против тамошњих учитеља који не знају словачки и нису положили заклетву. Школски надзорник Мита Јовановић је 25. јуна те 1919. године преговарао са Одбором и закључио да је „оправдан“ његов захтев. Наиме, пет наставника уопште није знало словачки, док је једна знала мало (Маргита Раштер), као и једна забавиља (Роза Сантмартони). Одлучено је да њих две Одбор задржи. Наиме, Раштер је у међувремену положила заклетву и обавезала се да ће за годину дана научити „перфектно“ словачки, док је Сантмартони потписала захтевану изјаву, али је она тражила премештај. Места петоро наставника који нису знали словачки „имају се сматрати као упражњена, пошто нису хтели ни прописану заклетву положити, ни захтевану изјаву потписати, на иста се има стечај расписати и Словацима попунити“.¹⁹⁷ Општински учитељ из Уздина, Аврам Пенце, такође је одбио да положи заклетву, па је зато шеф Одсека

¹⁹⁵ „Основне школе“, *Панчевац*, 11.5.1919.

¹⁹⁶ АВ, Ф. 81, 2606/1919.

¹⁹⁷ АВ, Ф. 81, 4141/1920.

за БББ наредио да му се обуставе сва берива.¹⁹⁸ Вероватно ће и учитеље у осталим местима, који су одбили да потпишу заклетву, задесити иста судбина.

Међутим, било је свакако и оних који су касније ипак задржани, односно враћени у службу. На пример, крајем 1919. године, Вилма Кутни-Штат, учитељица из Падине желела је да поново буде наименована у падинској основној школи. Наиме, она „у своје време“ није положила заклетву, али, како је истакао школски надзорник Јовановић, „услед претње тадашњег школског управитеља, који се у међувремену отселио у Мађарску“. Она је зато остала без учитељског места. Међутим, надзорник је ипак предлагао МП – Одсеку за БББ да се њена молба услиши, из разлога што је у поменутој школи „нужна учитељска снага“. По попису деце која су у обавези похађати школу, њих је било чак 697, а учитеља је било само пет, а једна учитељица није заузела своје место. Такође, надзорника су политичке власти обавестиле да не постоје никакве замерке по питању политичког владања ове учитељице. На крају, Јовановић предлаже, да би, пошто ипак није положила „у своје време“ заклетву, ипак требала бити „донекле“ кажњена, на тај начин што би била наименована као почетница у служби. Она ће касније положити заклетву и заузети своје учитељско место.¹⁹⁹ Дакле, заклетва се морала положити, уколико је неки учитељ желео да настави са радом.

Навели смо само неке од примера тешкоћа са којима су се суочавале просветне власти у покушају да обезбеде рад свих школа, али су оне и саме себи отежавале тај посао, постављањем одређених услова учитељима. Проблем обезбеђивања довољног броја учитеља остаће и након подржављења основних школа, 1920. године. У Ковачичком срезу више неће бити општинских школа појединих националности. Уместо њих, сада се јављају одељења појединих школа са појединим наставним језиком. На територији овог среза, било је 13 државних основних школа (по једна у Баранди, Дебељачи, Идвору, Јарковцу, Ковачици, Опаву, Падини, Сакулама, Томашевцу, Уздину, Фаркаждину, Црепаји, Ченти). Све су биле, дакле, сеоске и све су биле мешовите.

Учитељи: Учитеља је 1923/24. године укупно било 76, 1924/25 – 83, 1925/26 – 92, 1926/27 – 83, 1928/29 – 88. Учитељица је било више него учитеља, пре свега зато што су у наведеним бројевима урачунате и забавиље. Већина је била српске националности. Школске 1923/24. године било их је 55 (72,4%), 1924/25 – 48 (57,8%), 1925/26 – 61 (66,3%), 1926/27 – 56 (67,5%),²⁰⁰ 1928/29 – 55 (62,5%).²⁰¹ У последње две наведене школске године, у одредници

¹⁹⁸ АВ, Ф. 81, 17230/1920.

¹⁹⁹ АВ, Ф. 81, 8508/1920.

²⁰⁰ У извору: „Срби, Хрвати и Словенци“.

²⁰¹ У извору: „Срби, Хрвати и Словенци“.

„Срби, Хрвати и Словенци“, извесно, био је и мањи број Хрвата. Наиме, било је 2 Хрвата у 1925/26. години. После Срба, најбројнији су били учитељи мађарске националности: 1923/24 – 8, 1924/25 – 11, 1925/26 – 11, 1926/27 – 9, 1928/29 – 11; па словачке: 1923/24 – 8, 1924/25 – 10, 1925/26 – 8, 1926/27 – 8, 1928/29 – 14;²⁰² немачке: 1923/24 – 3, 1924/25 – 3 1925/26 – 4, 1926/27 – 4, 1928/29 – 3; руске: 1924/25 – 6, 1925/26 – 5, 1926/27 – 4, 1928/29 – 1; румунске: 1923/24 – 2, 1924/25 – 4, 1925/26 – 1, 1926/27 – 2, 1928/29 – 4. По вероисповести, најбројнији су били учитељи православне вероисповести, потом римокатоличке, евангелистичке, реформатске. На пример, 1925/26. године, било је 67 православних, 13 римокатоличких, 8 евангелистичких, 4 реформатских учитеља.

Учитељи румунске националности, радили су само у уздинској основној школи. Пре рата, у овом месту је било 10 учитеља Румуна, а 1924. године било их је само 2.²⁰³ После рата, поједини учитељи из овог места одселиће се у Румунију. Већ смо писали о Пенцеу који није желео положити заклетву, а касније, 1920. године, ову школу ће напустити још један румунски учитељ – Валерије Петкуа. У Уздину ће тада остати само један учитељ, а према броју деце, како истиче школски надзорник Јовановић, потребно је било 8 учитеља. Надзорник обавештава МП Одсек за БББ да се на расписане стечајеве „једва се ко јавља“ и сматра да се за румунска одељења неће моћи поставити довољан број учитеља који би могли изводити наставу на румунском језику . Из тог разлога је молио Одсек за упутство да ли да се употребе „евентуално несвршени приправници“ или да се места попуне Србима који не знају румунски.²⁰⁴ По свему судећи, једини учитељ који је остао у горе поменутом тренутку, био је Јован Лакатуш. Наредне године ће му се придружити и учитељице Флоареа Давид (одлази у Румунију 1923), Видосава Влашковић, потом, од 1922. године и Ана Јовановић и Трифун Шокарда.²⁰⁵ Пронашли смо више извора у којима су биле разне оптужбе на рачун поменутог Шокарде. Тако је 1924. године, начелник Министарства унутрашњих дела писао МП да у Уздину предаје ученицима српски језик „неки“ Трифун Шокарда и да му је са више страна саопштено да он „неуморно ради на организацији Румунских националиста“, да је често поручивао индиректно да Срби нису господари Уздина и да се могу сматрати само гостима. Сима Алексић, надзорник школски из Црепаје саопштио је општинском бележнику да је успех Шокарде веома слаб и ученици нарочито у одељењима у којима он предаје слабо и „боље рећи никако неслуже се српским језиком“. Алексић је додао: „Овом злу би се требало стати на пут и за наступајућу школску годину мислим, да би требало у Уздин

²⁰² У извору: „Чеси и Словаци“.

²⁰³ G. Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918-1941)*, Novi Sad 1976, 96.

²⁰⁴ AJ, 66, 1770, 30263/1920.

²⁰⁵ Т. Т. Милован, *Уздин*, Нови Сад 2005, 258-259, 290.

послати 2-3 спремна Србина учитеља, осведочених националних бораца, како би се дала прилика, да се на време отпочне са лечењем ове болести“.²⁰⁶ Шокарда ће и наредне, 1925. године, бити мета оптужби, овога пута од стране Новака Крњевића. Он, „моран, као Србин, борац са Солунског фронта“ поставља питање да ли може да буде један учитељ у овој земљи неко као што је Шокарда, „бив. официр румунске војске“, који вређа свог министра, „то јест Вас, Господине Прибићевићу“, који организује у својој школи партијске састанке, одржава зборове и предлаже „Велико-Румунима“ да се Срби требају иселити из Уздина, „јер је ово њихова земља“. Такође, како истиче Крњевић, „захваљујући се за споразум, који постоји између Народне Радикалне Странке и Румунске Националне Организације, овај јавно, поручује Србина: 'Да је граница Румуније тамо код Београда!'“ Поред Шокарде, он критикује и Лакатуша – што му је син румунски поданик, што је после избора распустио ђаке, држао чисто партијске зборове и на њима вређао српске чиновнике. „Плаћа ли, Господине Министре, овај народ овог учитеља за то или, да он држи своја предавања деци и ове када за то нема потребе распушта?“²⁰⁷ Цео случај је испитао школски надзорник Виловски, и потом предложио да се Лакатуш разреши управитељске дужности и да се казни губитком плате и осталих принадлежности за три месеца, а Шокарда да се отпусти из службе. Правни референт МП сматрао да њих „треба преместити у чисто српско место“ и министар је потом и одлучио да се Шокарда премести у Трепчу. Међутим, касније је ова одлука поништена.²⁰⁸ Шокарда не само што из овог места неће бити премештен тада, већ је у њему, касније био и управитељ, и у њему радио све до 1944. године.²⁰⁹ Он је иначе имао важну улогу у животу Румуна у Уздину. Заједно са свештеником, још 1922. године обнавља рад хора и културног друштва „Доина“ у овом месту. Касније је писао и о историји Уздина.²¹⁰

Дебељача је била посебно важна у очима просветних власти Краљевине. О томе најбоље сведочи случај са попуњавањем једног учитељског места у овој школи још крајем 1919. и почетком 1920. године. Наиме, најпре је наменован учитељ из Добрице Живојин Касапиновић, али је он ускоро јавио да не може примити то своје ново место. Надзорник Јовановић је предложио тада МП Одсеку за БББ да се на се у Дебељачу из Борче премести учитељ Емил Виловски, или „евентуално“ неки млађи, агилнији учитељ. Међутим, ипак ће за учитеља бити одређен искусни Драгомир Станчул који је до тада радио у Самошу. Он се пријавио на конкурс, између осталог, следећим речима. „На крају своје молбе стављам за дужност изјавити, да ме је за премештај са досадашњег сталног – на речено место

²⁰⁶ АЈ, 66, 57, пов. бр. 464/1924.

²⁰⁷ АЈ, 66, 1637, пов. бр. 769/1925.

²⁰⁸ АЈ, 66, 1637, пов. бр. 269/1925.

²⁰⁹ Т. Т. Милован, *нав. дело*, 258.

²¹⁰ М. Маран, 33, 151.

руководила некористољубива жеља, да у том чисто мађарском месту, свим својим скромним силама послужим српској националној идеји, тиме се и ја као један од најмањих народних посланика одужим српској отаџбини“. Надзорник је тада повукао свој предлог за именовање Виловског, између осталог и јер је против њега у Борчи покренута дисциплинска истрага. Он истиче потребу да се наименовање Станчула што пре спроведе, „како би там. српска и словачка школообавезна деца што скорије до шк. наставе дошла, које су целе лањске шк. године лишени били, а и ове шк. године све до сада, само због Живојина Касапиновића, који, када се на исто место тражио, није озбиљно промишљао на там. прилике и озбиљно схватио свој учит. позив“. Станчул ће ускоро чак и положити заклетву пред надзорником. Међутим, ускоро ће он писати Надзорништву у Панчеву да је „озбиљно оболео“ и да подноси оставку на учитељско место у Дебељачи, „које је место са националног гледишта врло експоновано, што захтева врло обилан рад како у школи, тако и ван школе“, а он, услед оваквог здравственог стања не би могао одговорити тој дужности. Мита Јовановић је, иначе, ова одустајања двојице учитеља посматрао као да су се они „побојали (се) рада“. Поново је кандидат за ово место постао Виловски и надзорник је истакао више разлога за његово премештање, између осталог и да се он у Дебељачи „не би могао много бавити политиком, већ више школом“. На крају, ипак ће у Дебељачу бити премештен Емил Виловски, који ће и почети са радом.²¹¹ Он ће потом бити и управитељ школе, школски надзорник, али по свему судећи, Виловски се у овом месту није бавио само школом. Наиме, како нам преносе новине, он ће 1923. године бити суспендован са положаја управитеља, како се наводи, „само због тога што је Виловски демократа и добар човек“. У истој објави се додаје да су „радикали су ипак нашли за zgodније да поставе Тота, једног човека који већ пуну годину дана има на грбачи једну дисциплинску истрагу због држања против државе. И то су плодови послеизборне благе реакције“.²¹² Дакле, Виловски се активно бавио и политиком. То је са собом доносило и разне оптужбе.²¹³

Виловски свакако није био једини учитељ у школама овог среза који је био предмет оптужби. Напротив. Неке од њих су наравно биле неосноване, а неке су биле и основане. Године 1919. оптужени су управитељ и учитељ општинске школе у Фаркаждину Милан Дијаманди и Петар Хилд, „у ствари учења мађ. писања и читања у I разреду“.²¹⁴ Марта 1924. године, срески начелник је писао надзорнику да га је обавестио управитељ из Сакула да је учитељ Мита Нотарош бацио столицу на једног учитеља и тиме могао ударити, евентуално

²¹¹ АВ, Ф. 81, 11143/1920.

²¹² „Суспендова с управитељства“, *Панчевац*, 1.4.1923.

²¹³ Више о томе у поглављу о Занатско-трговачкој школи у Дебељачи, у којој је такође радио Виловски.

²¹⁴ АВ, Ф. 81, 15319/1920.

убити и неко дете, јер је столицу бацио на учитеља а према деци. „Поменути учитељ познат је као пијанац и ово је учинио свакако у пијаном стању“.²¹⁵ Јован Буташ, учитељ у Томашевцу, оптужен је, крајем 1926. године, од сране општинског бележника из тог места да је он комуниста и да је његов рад „антидржаван“. Наводно је он у канцеларији општинског подбележника и општинских чиновника почео да виче, а кад га је бележник позвао да не виче, он је рекао: „Ви сте радикал, а ја сам комуниста, показаћу ја Вама“. Бележник је зато, пошто је, како он наводи, Буташ комуниста и не може зато бити државни чиновник „као опасан елемент“ тражио од начелника среза да поведе истрагу.²¹⁶ Такође, касније, наводно је његова супруга Меланија (учитељица у Томашевцу) говорила о просветној политици и приликама у Србији са омаловажавањем и наводно је изјавила да „Србијанци нису уопште требали долазити у Банат ни као војници, ни као чиновници, ни као трговци“.²¹⁷ Међутим, и Јован и Меланија ће и касније радити у Темишвару. Меланија је пензионисана 1941. године, а Јован тек после Другог светског рата.²¹⁸ Године 1927. Милорад Јовановић, учитељ у Ченти, оптужен да је за време рата радио против интереса Срба, да је побегао из Ченте када је српска војска дошла, да стално напада и клевета грађане, да школска деца раде за време школских часова за његове личне послове (производња хмеља), да туче ученике („једном је и главу разбио“), да на Светосавску прославу не пушта све људе, него само неколико његових људи. Такође, оптужен је и да скоро никад није у школи, већ ради на свом имању, да је два разреда спојио у један и да то држи његова жена итд. Правни референт МП је известио министра да тужбе потичу од општинског поглаварства из Ченте, односно бележника Стефана Јовића, и да је дошао до убеђења, да је „великим делом“ мотив за подизање тужбе била партијска нетрпељивост Јовића против Јовановића.²¹⁹ Међутим, пошто су ипак утврђени и одређени преступи Јовановића, он је ипак кажњен.²²⁰ Када је он у питању, треба додати да је само годину дана раније школски надзорник похвалио његов рад приликом инспекцијске посете. Јовановић, „као одушевљен за свој позив, обрађује све предмете потпуно методски, ђаци одговарају са пуним одговорима и разумевањем. (...) Дужност управитеља школе вршио је исправно“. Такође, Јовановић ће радити у Ченти све до своје смрти (1936).²²¹

Горе смо навели само неке од оптужби које смо пронашли, а које смо сматрали најважнијим. Такође, додаћемо и да нисмо пронашли ниједну оптужбу против неког

²¹⁵ АЈ, 66, 1637, 35993/1925.

²¹⁶ АЈ, 66, 1637, 43682/1926.

²¹⁷ АЈ, 66, 1637, 53254/1927.

²¹⁸ Ž. Vijač, *Tomáševac (prilozi za istoriju Tomáševca)*, Pančevo 2009, 47.

²¹⁹ АЈ, 66, 1637.

²²⁰ АЈ, 66, 1637, 53002/1927.

²²¹ Д. Петров Савичин, *Основна школа у Ченти*, Зрењанин 2005, 33-34.

словачког учитеља, што ипак не значи да их није било. Када су у питању учитељи Словаци, додаћемо само још то њих није било у довољном броју. О томе смо већ понешто горе послали. Управо из тог разлога је Банатски словачки евангелистички сениорат из Ковачице упитао, октобра 1921. године, МП да ли би могли бити примљени они учитељи из Чехословачке који би били вољни доселити се и радити на овом простору. Сениорат је додао да словачке школе у Банату, Бачкој и Срему немају довољан број учитеља. На пример, у Ковачици уместо 10 имало их је тада само 3, „што ће свакако проузроковати шкодљиву и трајну стагнацију нашег словачког народа у интелектуалном и моралном напретку“.²²²

Додаћемо још само и да се испитивало држање учитеља према Србима, Србији за време рата. Тако је Одсек за БББ МП упутило, јула 1919. године, Окружном начелништву у Смедереву препис извештаја државног учитеља у Црепаји Богољуба Радуловића, који је односи на његово деловање као члана аустро-угарске пограничне полиције за време рата у Србији, да оно „потанко извиди, какво је држање било према Србима“.²²³

Ученици: Школске 1921/22. години било је уписано 5.206 ученика²²⁴ (2.666 ученика, 2.540 ученица), 1922/23 – 4.926 (2.520 ученика, 2.406 ученица), 1923/24 – 4.253 (2.157 ученика, 2.096 ученица), 1924/25 – 3.729 (1.961 ученика, 1.768 ученица), 1925/26 – 3.549 (1.836 ученика, 1.713 ученица), 1926/27 – 3.738 (1.912 ученика, 1.826 ученица), 1928/29 – 4.485 (2.225 ученика, 2.260 ученица).²²⁵ У школској 1921/22. години школе су имале следећи број ученика: у Ковачици (721), Дебељачи (674), Падини (566), Црепаји (501), Уздину (464), Опову (456), Ченти (350), Јарковцу (316), Сакулама (278), Томашевцу (277), Идвору (226), Баранди (212), Фаркаждину (165). Наравно, неке школе ће, током година, имати повећања или смањења броја ученика већа или мања у односу на друге школе. Тако ће 1926/27. године у школама бити следећи број ученика: у Дебељачи (450), Уздину (434), Ковачици (386), Падини (385), Црепаји (342), Ченти (302), Томашевцу (246), Опову (253), Јарковцу (244), Идвору (210), Сакулама (204), Баранди (143), Фаркаждину (125).²²⁶

Број уписаних ученика требао је бити већи, будући да је и број деце која су трабала похађати школу био већи. На пример, у српској народној школи у Опову школске 1919/20. године укупно је било 325 „школообавезне“ деце, односно деце узраста од шест до дванаест

²²² АЈ, 66, 1300, 46540/1921.

²²³ АВ, Ф. 81, 2476/1919.

²²⁴ У тај број је урачунато и 33 ученика приправног разреда у Опаву.

²²⁵ У ове бројеве смо урачунали и накнадно уписане ученике, или, како се наводило у статистикама, „досељених у току школске године“. Школске 1923/24. било је 23 таквих ученика, 1924/25 – 28, 1925/26 – 8, 1926/27 – 29, 1928/29 – 67.

²²⁶ АЈ, 66, 1637, 30836/1927.

година, а школу је тада похађало само 97.²²⁷ Такође, у општинској школи у Омољици, тада је било 304 „школообавезне“ деце, али је школу похађало само 182.²²⁸ Међутим, нису сви уписани ученици похађали школе, многи су их напуштали. Тако је ма крају школских година остајало: 1921/22 – 4.599 ученика (2.386 ученика, 2.213 ученица), 1922/23 – 4.211 (2.147 ученика, 2.064 ученица), 1923/24 – 3.750 (1.894 ученика, 1.856 ученица), 1924/25 – 3.243 (1.682 ученика, 1.561 ученица), 1925/26 – 3.370 (1.737 ученика, 1.642 ученица), 1926/27 – 3.320 (1.709 ученика, 1.611 ученица), 1928/29 – 4.410 (2.062 ученика, 2.078 ученица). На испиту је остајао још мањи број ученика. На пример, у 1921/22. години их је остало 3.753 (1.966 ученика, 1.787 ученица), а 1922/23 – 3.663 (1.880 ученика, 1.783 ученица). Такође, број оних који су прешли у старији разред био је још мањи и од тог – 1921/22 – 3.712 (1.918 ученика, 1.794 ученица), 1922/23.– 3.386 (1.738 ученика, 1.648 ученица).

Горе наведени подаци могу се разумети једино ако се узме у обзир чињеница да је већина ученика долазила из земљорадничких породица. На пример, школске 1923/24. године, од укупно 3.750 ученика колико их је остало на крају године, чак 3.414 били су деца земљорадника, надничара, служитеља и „и свих осталих физ. радника“ (91%). Много мање је било ученика чији су родитељи занатлије, трговци, хотелијери, индустријалци и индустријски радници (297), свештеници, државни и општински чиновници и званичници, приватни чиновници и остали интелектуални радници (39). Наредних година, стање се није много променило. Промениле су се само рубрике у статистици. Наиме, школске 1928/29. године, чак 3.654 ученика је имало родитеље земљораднике (82,1%), док је знатно мање било ученика чији су родитељи били занатлије (287), трговци, индустријалци и рентијери (119), самоуправни и приватни чиновници (33), служитељи (19), гостионичари и кафеџије (16), свештеници, лекари, апотекари, адвокати, инжињери и остали интелектуални радници (15), морнари и рибари (3) и остали радници (93).

По вероисповести, најбројнији су били ученици православне, потом евангелистичке, реформатске, римокатоличке вероисповести, а било је и „мојсијеваца“. На пример, 1921/22. године, било је укупно 3.006 уписаних ученика православне вере (57,7%), 1.304 евангелистичке (25%), реформатске 544 (10,4%), римокатоличке 324 (6,2%), док је „мојсијеваца“ било тада 28 (0,5%).

Највише је било ученика Срба, затим Словака, Мађара, Румуна, Немаца, Хрвата и Шокаца, Словенаца, а био је и мањи број Јевреја, Бугара, Руса, Цигана,

²²⁷ АВ, Ф. 81, 12808/1920.

²²⁸ АВ, Ф. 81, 12816/1920.

У 1921/22. години било је уписано 2.562 Срба. У 1922/23. години на крају их је остало 2.183, 1923/24 – 2.049, 1924/25 – 1.662, 1925/26 – 1.730, 1926/27 – 1.827 („Срба, Хрвата и Словенаца“), 1928/29 – 2.141 („Срба, Хрвата и Словенаца“). Треба рећи и да је нису само Срби чинили ту одредницу „Срби, Хрвати и Словенци“. Пре него што се она уводи у изворима, било је 97 „Хрвата и Шокаца“ (1922/23), 54 Хрвата (1923/24), 47 Хрвата и 6 Словенаца (1924/25), 90 Шокаца, 3 Хрвата и 2 Словенца (1925/26). Срба, у већем броју, било је у свим местима овог среза, осим у Ковачици, Падини и Уздину. На пример, 1921/22. године тада их је било уписано укупно троје у овим местима. Са друге стране, било их је тада у Црепаји – 493 (што чини укупно 98,4% тада уписаних ученика у овој школи), Ченти – 340 (97%), Томашевцу – 269 (97%), Јарковцу – 261 (82,6%), Сакулама – 243 (87,4%), Идвору – 226 (100%), Опову – 213 (46,7%), Баранди – 207 (97,6%), Фаркаждину – 165 (100%), Дебељачи – 44 (6,63%). Још треба рећи да су „Хрвати и Шокци“, свих 95 ученика, у овој школској години уписали само школу у Опову, где су тада чинили 20,83%. Хрвата је иначе било у оповачкој школи и пре рата.²²⁹

У 1921/22. години било је 1.282 уписаних Словака. У 1922/23. години било их је на крају године 1.096, 1924/25 – 818, 1925/26 – 780, 1926/27 – 748, 1928/29 – 891 („Словаци и Чеси“). Већина Словака похађала је школе у Ковачици и Падини. На пример, 1921/22. године, чак 1.272 ученика Словака, од њиховог укупног броја у срезу, похађало је школе у ова два места (99,22%). У школској 1925/26, у школама у ова два места било је укупно 15 одељења (у Ковачици 10, у Падини 5) и сва су била са словачким наставним језиком.²³⁰ Наредне године биће 14 одељења (у Ковачици 8, у Падини 6). Међутим, сада је у овим местима било и по два одељења са српским наставним језиком. У оба места, та одељења су чинили ученици Словаци који су похађали V и VI разред.²³¹ Такође, и раније се већ кренуло са истицањем важних личности и празника за Србе у овим словачким местима, пре свега у Ковачици. Тако је у овом месту 1924. године подигнут споменик Светозару Милетићу.²³² У истом месту је прослављан и Свети Сава, као што је био случај 1927. године. „Али, и ако мало Срба у Ковачици, а српске деце може бити тек десеторо, ипак је св. Сава у словачкој школи врло свечано прослављен. Дивно деца и словачка и српска, а и немачка декламоваху српске родољубиве песме. Нарочито је једна девојчица Немица напамет изговарала цео

²²⁹ А. Мајер, *Opovo: prilozi za monografiju: drugo izdanje*, Pančevo 2008, 59-62.

²³⁰ АЈ, 66, 1637.

²³¹ АЈ, 66, 1637.

²³² „Милетићев споменик у Ковачици“, *Народна слога*, 13.7.1924.

културан и просветан рад св. Саве тако лепо и прецизно чисто српским језиком, да је изазвала опште допадање“.²³³

У 1921/22. години уписано је 460 Румуна у школама ковачичког среза. У 1922/23. години било их је на крају године – 378, 1923/24 – 209, 1924/25 – 217, 1925/26 – 305, 1926/27 – 351, 1928/29 – 483. Већина Румуна похађало је школу у Уздину. На пример, 1921/22. године, чак 450 ученика од 460 колико их је било у целом срезу, било је уписано у уздинску основну школу (97,8%). У овом месту, било је најпре само одељења са румунским наставним језиком. Тако је школски надзорник Ковачичког среза Виловски обавестио МП децембра 1924. године да у њој има само четири одељења са румунским наставним језиком, као и то да „одељење у ком би наставни језик српски био - и ако је од старне Министарства Просвете креирано – не постоји из разлога што Славност до данашњег дана није именовало наставника“. Наиме, троје наставника тада није радило у овој школи, али нису били разрешени дужности нити су им места проглашена упражњеним. Двоје се одселило у Румунију, док он за једну наставницу није знао где се налази. МП их је потом разрешило дужности.²³⁴ Дакле, покренуло се питање отварања одељења са српским наставним језиком. Исте године, уздински општински бележник писао је среском начелнику „да уложи свој моћни утицај“ да деца српских оптаната из Мађарске већ у школској 1924/25. години добију српског учитеља, односно одељење са српским наставним језиком „при овдашњој румунској основној школи“.²³⁵ Касније је просветни инспектор обавестио МП да је број деце српске националности која су обавезна похађати школу – 24 и да „постоји тежња код там. Румуна, да своју децу шаљу у српску школу“. Министарство је предлог усвојило и донело решење о отварању српског одељења.²³⁶ Не знамо да ли је оно отворено већ те школске године, али у 1925/26. години наилазимо на једно одељење са српским, уз 6 са румунским наставним језиком у овој школи.²³⁷ Наредне, 1926/27. године у Уздину је, уз пет одељења са румунским, имала и два са српским наставним језиком. Једно су чинили ученици Срби, а друго ученици Румуни који су похађали V и VI разред.²³⁸ У читератури се наводи да су ову школу (њено српско одељење) похађала, од 1924. године, и деца из колоније Путниково, будући да досељеници, углавном оптанати из Мађарске, у овом месту нису били у стању да одмах

²³³ Срепатор, „Просвава Св. Саве у Ковачици“, *Панчевац*, 6.2.1927.

²³⁴ АЈ, 66, 1637, 71180/1924.

²³⁵ АЈ, 66, 1637.

²³⁶ АЈ, 66, 1637, 45687/1924.

²³⁷ АЈ, 66, 1637.

²³⁸ АЈ, 66, 1637.

подигну своју школу. Деца из овог места су пешачила 4,5 км до школе у Уздину „летњим утабаним путањама“, и то „по киши, блату, мразу, цичи и зими“.²³⁹

У 1921/22. години уписано је 611 Мађара. У 1922/23. години било их је на крају године – 502, 1923/24 – 406, 1924/25 – 363, 1925/26 – 378, 1926/27 – 245, 1928/29 – 461. Већина их је похађало школу у Дебељачи. На пример, 1921/22. године, чак 583 ученика од 611 колико их је било у целом срезу, било је уписано у дебељачку основну школу (95,4%). Школске 1920/21. године у овој школи било је укупно 12 одељења – 10 са мађарским и 2 са српским наставним језиком. Мађарска одељења обухватала су ученике I разреда (71), ученице I разреда (95), ученике II (65), ученице II (54), ученике III (59), ученице III (54), ученике IV (33), ученице IV (43), мешовити V (40) и мешовити VI разред (42). Прво српско одељење чинили су ученици I разреда – 94 (од тог броја, 22 ученика су били Румуни, 19 Јевреји, 18 Срби, 14 Мађари, 12 Немци, 8 Словаци), а друго ученици II, III, IV и V разреда – 20 (14 Срба, 4 Словака, 2 Немаца).²⁴⁰ И августа 1923. године ова школа је имала 10 одељења са мађарским наставним језиком.²⁴¹ Десет ће их имати и 1925/26. године, уз још четири одељења са српским наставним језиком.²⁴² Међутим, 1926/27. године биће у овој школи само шест мађарских одељења, уз још четири српска (два одељења су чинили ученици Срби и Јевреји који су похађали више разреда, а два ученици Мађари који су похађали V и VI разред).²⁴³ Иако је у овом месту било мало Срба, то није била препрека да се у њему прославља Свети Сава, Видовдан,²⁴⁴ Милетић.²⁴⁵ Тако је *Панчевац* донео вест да је „школска мадеж у овом чисто мађарском месту прославила Св. Саву“. Отпевана српска химна, било је рецитована, а такође су ученици, „све сами прави Маџари“, отпевала светосавску химну. Такође, одржано је и предавање о Св. Сави – на српском управитељ Емил Виловски, на мађарском учитељ Фрања Барањи. На прослави су били учитељи, учитељице, грађанство, као и народни посланик др Бошковић.²⁴⁶ Срби су у овом месту основали и Српску православну црквену општину још 1920. године и намеравали су да што пре подигну цркву, иако их је тада било само 210 у овом „чисто мађарском месту“.²⁴⁷

У 1921/22. години уписано је 169 Немаца. У 1922/23. години било их је на крају године – 148, 1923/24 – 97, 1924/25 – 130, 1925/26 – 106, 1926/27 – 138, 1928/29 – 142.

²³⁹ С. Д. Миловановић, *По равном Банату*, Београд 1935, 116-117; М. Мицић, *Школство у новим насељима Баната: (1920-1941)*, Ново Милошево 2013, 42, 68-70.

²⁴⁰ АЈ, 66, 1637.

²⁴¹ АЈ, 66, 1300, 27791/1923.

²⁴² АЈ, 66, 1637.

²⁴³ АЈ, 66, 1637.

²⁴⁴ „Прослава Видовдана у Дебељачи“, *Панчевац*, 10.7.1927.

²⁴⁵ „Прослава 100. годишњице Св. Милетића у Дебељачи“, *Банатски радикал*, 2.5.1926.

²⁴⁶ „Просвала св. Саве у Дебељачи“, *Панчевац*, 5.2.1922.

²⁴⁷ АЈ, 66, 1300, 24351/1923.

Ученици немачке националности нису били тако компактни као ученици претходно наведених националности. На пример, 1921/22. године, они су уписивали школе у Јарковцу (52), Опову (46), Сакулама (35), Дебељачи (13), Уздину (8), Томашевцу (8) итд. Дакле, највише их је било у Јарковцу и Сакулама и управу су се ту налазила одељења са немачким наставним језиком августа 1923. године.²⁴⁸ Дакле, нису потпуно тачни подаци некадашњег становника Сакула, Јохана Хана, којих се он деценијама касније присећао и пренео Франку, да после Првог светског рата, пошто је Сакуле „припало Србији“ више у овом месту није било наставе на немачком језику.²⁴⁹ Ње је у почетку било и тек касније је укинута. Наиме, у школској 1923/24. години у Ковачичком срезу ће бити само једно одељење са немачким наставним језиком,²⁵⁰ вероватно у Јарковцу где ће, школске 1925/26. и 1926/27. године постојати једно одељење са немачким наставним језиком. Тамо ће се тада налазити још и шест, односно пет одељења са српским наставним језиком.²⁵¹

Изддржавање: Иако су ове школе биле државне, трошкове њиховог издржавања сносиле су, поред државе, и општине у којима су се те школе налазиле. Школске 1923/24. године, држава је за финансирање школа Ковачичког среза издвојила 802.916, а општине – 751.263 динара. Држава је покривала само личне трошкове, док су општине издвајале средства, такође за део личних трошкова (107.201), затим за материјалне (622.697) и ванредне (21.365). Дакле, укупни трошкови су износили 1.554.179 динара. Просечан издатак за једног ученика тада је био 365 динара. Наредне, 1924/25. године, држава је издавала 1.633.574 (цела сума за личне трошкове), а општине – 828.518 динара (за личне трошкове – 144.754, за материјалне – 581.040, за ванредне – 102.723 динара). Укупни трошкови су износили 2.462.092 динара. Просечно је за једног ученика тада издвојено 660 динара. Касније, 1926/27. године, држава је издавала 1.698.743 (за личне трошкове), а општине 792.613 динара (за личне трошкове – 128.959, материјалне – 636.178, ванредне – 27.476) – укупно 2.491.356 динара. Месечни издатак за једног ученика – 62 динара и 52 пара. Касније, у 1928/29. години, држава је издала 1.585.257 (за личне трошкове), а општине – 567.780 динара (за личне трошкове – 117.861, материјалне – 438.123, за ванредне – 11.806).

Школски извештај за школску 1926/27. годину: Како бисмо употпунили „слику“ о школама овог среза издвајамо најважније делове школског извештаја који је саставио школски надзорник. „Један од најважнијих фактора у школи несумњиво је школски буџет“.

²⁴⁸ АЈ, 66, 1300, 35509/1923.

²⁴⁹ Ј. Франк, *Сакуле: Историјско-географски и генеолошки преглед*, Панчево 2009, 175.

²⁵⁰ Д. С. Коларовић, „Из Ковачичког среза. Земљопис и статистика: Ковачичког среза за 1923/24. год. Саставио према званичним подацима Душан Св. Коларовић, срески начелник у Ковачици“, *Банатски радикал*, у два броја: 28.6.1924; 6.7.1924.

²⁵¹ АЈ, 66, 1637.

Надзорник наводи да је исплата буџетских средстава вршена на време у већини општина, али ипак није у свим (Баранда, Идвор, Дебељача, Чента). „Требало би код г. Великог Жупана поради, да казни своје потчињене нарочито општинске бележнике за не вршење своје дужности према школи“. Пише да још нису прегледани ни сви рачуни из 1925. и 1926. године. Школске зграде већином су биле старе, али се већи део налазио у прописаном стању. У неким местима је требало приступити зидању нових поправити старе зграде (Ковачица, Дебељача, Идвор, Црепаја). Наводи и да су улице у местима среза свуда ушорене, да скоро у свим општинама има тротоара од печене цигле и да су школе у сред општине. Удаљеност у већим општинама (Дебељача, Падина, Ковачица, Уздин) чини негде и више од 1-2 км. Међутим, општинама у Уздину је школа била удаљена чак 5 км. Када су у питању школска имања, наводи да ковачичка основна школа ужива од политичке општине до 60 катастарских јутара земље и да то даје у годишњи закуп. Томашевачка школа такође је имала нешто мало земље (даје у закуп). Надзорник наводи и: „Нема учитељских станова при свакој школи. Најбогатије општине као: Дебељача, Ковачица, Падина, Уздин, Црепаја и Опово имају најмање и најлошијих станова за учитеље. Станови у поменутих општинама не одговарају прописима за уч. станове, нездрави и влажни су, а у близини школе не може се наћи одговарајући стан. Ако се пак у опште и довије стан онда је не сразмерно скуп од 400 до 600-700 динара“. Зато ученици већином напуштају та места и иду у мања. Поменуте општине су велике и богате, али неће ништа да учине за подизање учитељских станова. Сви учитељи су били са учитељским испитом зрелости, сем једне наставнице која има гимназијску матуру и 4 Руса (дневничара) са руском учитељском квалификацијом. Узроци одсуствовања учитеља били су: болест, порођај, породична потреба. Број одсуствовања могао се смањити „строгим применама законских одредби“. Наиме, у више махова су одсуствовања давана у Министарству без знања управитеља и надзорника која су била апсолутно непотребна. Односи између учитеља у већини места добри, али је било и примера где су били затегнути, несугласице у приватном животу. Кривице учитеља: Јован Бутах из Томашевца кажњен укором; М. Јовановић из Ченте кажњен губитком свих принадлежности за један месец и смењен је са управитељске дужности. Први због свађе са општ чиновницима, а други због не вршења управитељске дужности према одредбана Закона о нар. школама. Наставничка већа су при свакој школи одржавана (расправљало се о подели одељења, шк. сведочанствима, читања наређења МП, надзорника итд). Срески учитељски зборови се нису одржавали зато што немају учитељи ни превозна ни материјална средства да долазе у среско место, већ се ограничило само на два Окружна уч збора који чине три најближа среза (панчевачки, ковачички, алибунарски). Они су одржани у Панчеву. „Похађање школе је врло неуредно у српским општинама. Сиромашна деца не могу због оскудице у оделу и обући да походе

редовно школу или због приморања чувају своју своју млађу браћу и сестре док су им родитељи на раду, некада и сами су приморани са родитељима на рад ићи“. И деца имућних родитеља помажу у раду родитељима, па и они изостају. „До завршетка 12. године још којекако походе школу а после никако. Казне према Закону нису убиране или врло мало. Сваки наставник у срезу је израдио за своје одељење наставни план и програм по прописаном програму од 1926.г. Сви они су одобрени од шк. надзорника. Успех у настави – „задовољавајући“. Наставу је ометало неуредно похађање школе од стране ученика. „Настаници су у пријатељском додиру са ученицима, те се деца служе узорним примерима, ученици суделују и учествују при свечаностима и прославама. Родитељски састанци слабо су успевали“. У сваком месту је прослављен: Дан уједињења, краљев рођендан, Св. Саву, Видовдан, Дан Црвеног крста.²⁵²

Народне школе у Ковинском срезу

Након подржављења школа 1920. године, у Ковинском срезу у школској 1920/21. години било је укупно 18 државних школа: 9 са српским наставним језиком, 4 са немачким, 3 са румунским и 2 са мађарским наставним језиком. У наредној 1921/22. години поједине школе ће сада постати одељења у оквирима појединих школа. Тако ће од тада бити само 9 школа, у сваком месту овог среза по једна (Ковин, Баваниште, Плочица, Делиблато, Мраморак, Гај, Скореновац, Дубовац, Острово).

Учитељи: Број учитеља у овом срезу се није много мењао у трећој деценији 20. века. Наиме, у 1920/21. години било их је 68 (36 учитеља, 32 учитељица),²⁵³ 1924/25 – 70 (рачунајући и 7 забавиља), 1929/30 – 70. По националности, највише је било Срба. Школске 1920/21. било их је 35, а било је и 14 Немаца, 13 Мађара и 6 Румуна. Школске 1924/25. године био је 41 Србин, 14 Немаца, 8 Мађара, 6 Румуна и 1 Рус. И коначно, 1929/30. године је било 50 „Југословена“, 9 Немаца, 3 Мађара, 7 Румуна и 1 Рус. Дакле, смањено се број Немаца, али се још више смањено број Мађара. По вероисповести, на пример школске 1924/25. године 22 учитеља православне, 17 римокатоличке, 6 евангелистичке, 2 реформатске и 1 мојсијеве вероисповести.

Већи број учитеља Срба радио је у Баваништу. На пример, већ у својој првој години рада након рата (1918/19), било је чак 9 учитеља Срба. Уз њих су тада биле још две учитељице чији је матерњи језик био мађарски. Приметно је велико искуство већине

²⁵² АЈ, 66, 1637, 53002/1927.

²⁵³ АЈ, 66, 1639.

учитеља. Наиме, просечан број службовања био је 21,3. Такође, примећујемо да сви наставници могу наставу држати на два, или чак и три језика (српски, мађарски, немачки).²⁵⁴ Приказаћемо и неколико важних „епизода“ у раду школе у Баваништу.

Четвртак је за учитеље у Баваништу био увек проблематичан дан. Наиме, тог дана је у овом месту био пијачан дан и наставници су се жалили да зато велики број ученика тог дана не долази у школу.²⁵⁵ Из тог разлога су они тражили да четвртком буде „седмични школски одмор“. Међутим, Школско надзорништво из Вршца је позвало Управу школе да се строго придржава наредбе МП (број 945/1919) и да се, на основу ње, у школи одржава редовно предавање и четвртком. Међутим, наставници су били упорни и на седници Учитељског одбора од 23.априла 1919. године једногласно су донели одлуку да „као и до сада већ у обичајеноме начину, тако исту и у будуће седмични шк. одмор буде четвртак цео дан“ и да се умоли надзорник да ово решење поднесе МП на одобрење. У образложењу су навели да је „сасвим излишно да наставник тога дана у празној школској дворани и залудном очекивању својих ученика, тиме једино само скупоцено време без наставе пропушта“. Нисмо пронашли одговор надзорника или министра, али смо сигурни да се настава није одржавала (или бар није редовно) у школи четвртком. Тако ће и 1921. године надзорник наредити да се школа има строго придржавати Закона о народним школама (22. члан), односно да одржава предавања и преподне четвртком. Међутим, члан Учитељског одбора Кошарић је на седници од 8. фебруара 1921. године предложио да се виша школска власт умоли да седмични одмор буде у четвртак цео дан, због пијаце. Али је председник Збора одговорио да се требају строго придржавати наређења надзорника и Закона о народним школама. Касније, децембра исте године, предлог да четвртак остане дан одмора изложила је и учитељица Николић, али је управитељ одговорио да „молби места нема пошто је то у закону а једном се већ молило а успеха није било“.²⁵⁶

Подела разреда је била још један од проблема ове школе, и већ на почетку школске 1919/20. године водила се расправа о овоме. Наиме, на седници Учитељског већа од 13. септембра 1919. године учитељица Емилија Живановић је предложила да сваки учитељ „иде са својим разредом напред“. Са друге стране, учитељ Радивој Дрндарски је предложио да сваки учитељ задржи разред који је и прошле године водио. Будући да су изнета два предлога, одржано је гласање након ког је усвојен предлог Дрндарског. Међутим, очигледно незадовољан поделом разреда, учитељ Мита Кошарић је устао и изјавио „да се он неће дати

²⁵⁴ ИАП, Ф. 30 Основна школа „Бора Радић“, Баваниште: 1877-1957, кутија бр. 188.

²⁵⁵ Четвртак је званично постао пијачни дан у Баваништу још 1859. године. (Љ. Бошков и др, *Баваниште: Прилози за историју места: Књига I*, Баваниште 2016, 8)

²⁵⁶ ИАП, Ф. 30, записници са седница Учитељског збора/већа.

насамарити и гњавити као и прошле године и да њему додељен разред не прима, нити ће у школу завирити“. И заиста, одређено време, није долазио у школу.²⁵⁷ Међутим, то није утицало на промену начина поделе разреда. Тако су и почетком следеће године разреди подељени по принципу „да сваки учитељ иде са својим разредом напред“. Тако, на пример, Мита Максимовић, који је прошле године водио I мушки разред, 1920/21. године је водио II мушки разред; учитељица Димић, која је прошле школске године водила V и VI женски разред, сада је водила I женски разред итд. Међутим, приликом поделе разреда за 1921/22. годину, поново се водила расправа. Овог пута, учитељ Дрндарски је предложио „да сваки учитељ остане у свом разреду да би се у истом наставном градиву боље извежбао“, али је учитељица Петровић предложила „да наставници иду са својим разредима напред пошто је то за ученике много успешније“. Након гласања је усвојен предлог Дрндарског и на основу њега састављен распоред. Међутим, на наредној седници, на основу наређења школског надзорника, разреди су подељени ипак према принципу да сваки наставник иде напред са својим разредом.²⁵⁸

Због тога што није хтео преузети V и VI разред који су му били додељени 1919. године, уследила је тужба Светозара Маринковића „и осталих“ против учитеља Мише Кошарића. Није то била једина оптужба на његов рачун. Међутим, чиновник МП који је послат да извиди случај, утврдио је да Кошарић није крив.²⁵⁹ На седници Учитељског збора од 20. децембра 1920. године осуђен је поступак учитеља Кошарића и учитељице Видосаве Димић. Наиме, они су дан раније на редовну литургију водили своје ученике ради причешћа у цркву. Истакнуто је да против причешћа не могу учинити приговор, али и да се против поступка учитеља мора приговорити, будући да су децу одвели самовољно. Потом су се изјашњавали по том питању други учитељи. Петровић саопштава да „ми у школи по наредби учимо науку вере, а свештеници су требали јавити за причешће“.²⁶⁰ Наредне године, на седници Збора од 18. марта, председник је позвао чланове да се, на основу наређења школског надзорника, учлане у Народну књижницу и читаоницу. Сви су пристали, осим Кошарића који је изјавио да неће ступити за члана јер се плаћа чланарина.²⁶¹ Навели смо само неке примере иступања Кошарића. Он је оптуживан и да је комуниста. Тако је 1921. године надзорник Јовановић писао просветном инспектору Банатске области да је спровео

²⁵⁷ Због његовог недолажења учитељ Дрндарски је писао управитељу да он његов (III) разред не може спојити са Кошарићевим јер то „и сама педагогија не допушта“ и предлаже да се тај V и VI мушки разред споји са женским V и VI разредом. Његов предлог је усвојен и учитељица Димић је позвана да прими V и VI мушки разред. (ИАП, Ф. 30, кутија бр. 188, 47/1919)

²⁵⁸ ИАП, Ф. 30, записници са седница Учитељског збора/већа.

²⁵⁹ АЈ, 66, 1639, 23513/1920.

²⁶⁰ ИАП, Ф. 30, записници са Учитељског збора.

²⁶¹ ИАП, Ф. 30, записници са Учитељског збора.

извиђај и да је убеђен да је тужба подигнута против њега оправдана и доказана. Наводи и да га је дан после извиђања видео у Панчеву у друштву „оглашеног комунистичког вође“ Добривоја Шајковића (такође баваништанин), бившег општинског бележника из Старчева који је због свог доказаног комунистичког држања и био отпуштен. Јовановић истиче своје мишљење да би Кошарића требало, ако не отпустити, онда преместити из Баваништа. „У Баваништу има много комуниста и како изгледа, Мита Кошарић је њихов вођа, те када би исти из Баваништа био одстрањен, ови би се утишали и постали безопаснима. А и рад баваништанског учит. збора био би складнији и успешнији, јер не би имао ко да га нарушава и кочи“.²⁶² Потом ће се Кошарић наћи на једном списку учитеља које треба пензионисати или преместити, а наведен је као разлог: „зато што се у служби и ван ње не влада онако како доликује образованим људима и учитељском позиву. У Министарству обележен је као комуниста“.²⁶³ И у извештају великог жупана Министарству унутрашњих дела наведено је да је у Баваништу истакнут вођа комуниста учитељ Кошарић, „који са комунистима стоји у сталној вези“ и предлаже се његово премештање. Наведено је и да је он, „као и све истакнуте вође комуниста по осталим општинама“ стављени под полицијски надзор.²⁶⁴ Он је и учествовао у побуни против Општинског поглаварства у Баваништу 20. маја 1920. године. Међутим, очигледно се он примирио касније. Наиме, 1923. године срески начелник Ковинског среза писао је великом жупану у В. Бечкерек да се сада „ништа нарочито у његовом раду не примећује“.²⁶⁵ Кошарић не само што неће бити премештен из Баваништа, већ ће касније бити чак и управитељ.

Највећи број учитеља Мађара радио је у Скореновцу. Наиме, иако је 1919. године у овом месту дошло до промена у наставном кадру (троје је напустило школу, четворо је у њој постављено), у школи је остао и даље већи број учитеља који су радили у школи и за време Аустро-Угарске (Новак Хуго, Шомођи Етелка, Балинт Еден, Чернаи Ханделсман Ибоља, Шулиц Илонка), а остао је исти и управитељ (Сабадка Ђула). Међутим, након 1921. године, од поменутих особа, једино ће још Сабадка и Новак остати у овој школи. Од те године, за разлику претходних година, више не срећемо често документа на мађарском језику у фонду ове школе који се чува у ИАП. Дакле, учитељи, управитељ писали су на српском језику, ћирилицом. Такође, приметно је да су поједина имена „преведена“ на српски, па се тако управитељ Ђула потписивао (ћирилицом) „Јулије“ Сабадка.²⁶⁶ Поменуте године школски

²⁶² АЈ, 66, 1300, 3721/1921.

²⁶³ АЈ, 66, 1639, 32728/1921.

²⁶⁴ Љ. Mitrović, *Iz tame u svetlost: Hronika sela Deliblato*, Novi Sad 1975, 45.

²⁶⁵ АВ. Ф. 77 Торонталско-тамишка жупанија, 37/1923.

²⁶⁶ ИАП, Ф. 793 Основна школа Скореновац: 1899-1959, кутија бр. 72; Т. Galamboš, *Skorenovac (Székelykeve): Istorija sela*, Kovin 2002.

надзорник Ковинског среза наредио је да Школски одбор наручи слике краља Александра за школу. Међутим, Одбор је изјавио да тих слика има, да је Општина „сирота“ и да нове слике не може купити.²⁶⁷ Такође, исте године, надзорник је прегледао школу и закључио је да немају сви ученици српске уџбенике, да успехом из српског језика „уопште није задовољан“ јер се неки наставници не придржавају расписа Министарства просвете. Закључио је и да су неки наставници немарљиви, да разредни учитељи немају Записник, да не воде дневник рада. Своје закључке је упутио школском управитељу у Ђурђево и наредио да се сви недостаци до другог прегледа отклоне. У противном ће „поступити по закону“.²⁶⁸ Дакле, надзорник је ово место назвао „Ђурђево“. Међурим, након рата је остало старо име – Секелкеве, али су школске власти од друге половине 1919. године село почеле да називају Ђурђево. И на печату школе је стајао званичан натпис „Државна основна школа у Ђурђево код Ковина“. Међутим, члан Школског одбора парох Шелинг Јозеф, на седници одржаној 26. децембра 1921. године тражио да се јави надзорнику да је име општине Секелкеве, а не Ђурђево. То није био једини овакав наступ Шелинга. Тако је на једној седници Одбора тражио да се надзорник пита: „Је ли чланови само дужности имају, а праву немају? Ако и права имају у школи, шта су њихови праве“?²⁶⁹

Посебно осетљиво место када су учитељи у питању, било је Мраморак. У њему су већину чинили Немци, али је било и Срба, који нису желели да буду „потиснути“. Наиме, 1923. године становници Мраморка (Срби) молили су МП да упражњено учитељско место попуни „учитељем чврсте руке који би ово лабаво стање наших Срба поправило“. Истакли су у молби и да половону становника чине Немци, а другу половину Срби и Румуни, као и то да Немци у последње време знатно културно и привредно напредују, „те пошто смо ми без добри вођа, то се бојимо да нас за кратко време толико потиснути, да се неће ни знати за Србе у Мраморку“. МП је потом, по њиховој молби преместило у Мраморак Саву Ивачковића учитеља из Делиблата (он је такође и сам тражио премештај у Мраморак).²⁷⁰ Такође, један учитељ из Мраморка, Карло Кендел ће бити предмет више оптужби. Једна се односила на његово чланство у Културбунду. Он је и признао да је био хоровођа и секретар Културбунда. Међутим, проблем је био што се на ту организацију све више гледало као на политичку организацију, и то која, „последње време испоставило да врши тајну агитацију међу Немцима против државе“. Зато је био проблем што је Кендел био „душа те месне организације“.²⁷¹ Није био једини оптуживани учитељ из овог места. Тако је Љубомир

²⁶⁷ ИАП, Ф. 793, записници Школског одбора.

²⁶⁸ ИАП, Ф. 793, кутија бр. 72.

²⁶⁹ ИАП, Ф. 793, записници Школског одбора.

²⁷⁰ АЈ, 66, 1770, 21035/1923.

²⁷¹ АЈ, 66, 1300, 12042/1922.

Панкеричан (председник Црквене општине и члан Народне радикалне странке) тужио учитеља Саву Николајевића и Милорада Момирова.²⁷² Када је ово место у питању, отворило се и питање веронауке. Наиме, 1925. године, један народни посланик упутио је допис министру просвете Радићу. У њему наводи да је евангелиситичком жупнику из Мраморка Лангу забрањен је приступ у школу, „те је тамо још од ослобођења на овамо веронаука у рукама учитеља“. Наводи да је по том питању је и раније поднео жалбу министру, али „без успеха“. Молио је да министар нареди да се веронаука одмах повери „жупницима уопће, а нарочито у Мраморку“. Касније је надзорник писао МП да Закон о народним школама одређује да учитељ држи веронауку, а такође у школама у којима је било ученика католика, евангелиста и других вероисповести, уколико није било учитеља те вере, постављају се за вероучитеља свештеници. „У Мраморку је спацијалан случај, да свако одељење има свог наставника исте вероисповести, које су и ученици, те је постављање посебног вероучитеља потпуно излошно“.²⁷³

Ни Ковински срез није био изузетак када је одлазак румунских учитеља у питању. Тако је на пример, из Ковина отишла у Румунију учитељица трећег румунског одељења у овом месту Августина Кордошева, и касније ће, због тога и због малог броја ученика бити и укинута то треће одељење у Ковину.²⁷⁴ Такође, ни учитељи Румуни који су радили у школама овог среза нису били поштеђени разних оптужби, посебно Сава Гуцуљ, учитељ из Делиблата. Тако је 1924. године, Обавештајно одељење Главног ђенералштаба писало МП да је оно добило из поузданих извора податке да у Делиблату постоји један румунски учитељ Гуцуљ, који је 1919. године напустио пребегав у Румунију. Тамо је био све до 1922. године радећи као шеф румунске пограничне полиције и „понашајући се као демон према нашем живљу“. Вратио се са румунским пасошем на кратак боравак и, како се наводи, помоћу лажних докумената и својих партијских пријатеља, успео је да одмах добије своје старо учитељско место.²⁷⁵ Још пре тога, годину дана раније, управитељ делиблатске школе, Челебић, известио је МП да Гуцуљ није хтео да присуствује видовданској свечаности и, како наводи, на тај начин се огрешио у својој дужности. „Налазим за потребно и предлажем, да се овај – већ познат антидржаван – човек из места Делиблата по казни премести“. И делиблатска Општина је тражила да се Гуцуљ премести, из разлога што је, након рата бунио „Несрбе“ против државе СХС, што је потом пребегав у Румунију и тамо гонио и мучио тамишње Србе. Наводи се и да је две године касније дошао је натраг и „помоћу

²⁷² АЈ, 66, 1770.

²⁷³ АЈ, 66, 1770, 83367/1925.

²⁷⁴ АЈ, 66, 1770.

²⁷⁵ АЈ, 66, 57, пов. бр. 676/1924.

демократских вођа“ добио је своје старо учитељско место само зато, како је наведено, „да би и данас роптио – у корист демократске странке – против данашње владе“.²⁷⁶

Тешко би се могли избројати сви извори које смо пронашли а у којима се наводе оптужбе (и одбране) на рачун учитељ Челебића из Делиблата. Неке од њих су да је био слаб ђак, да је једва завршио мађарску препарандију, да је постављен мађарском протекцијом за делиблатског учитеља, да је за време мађарског режима изјавио да ће предавати веронауку у школи само ако се она предаје на мађарском језику јер је, наводно, рекао да је и веронаука један начин мађаризације. Наводи се и да је био осуђен због обичне туче у бирту, „дакле никако због србовања“. Јуна 1920. године ишамарао га је један добровољац, „и познајући Челебића и његова дела, цела општина одобрила је тај поступак тог добровољца, иако је иначе незаконит и нелеп“. Када је на престо ступи краљ Александар, како се наводи, сви су положили заклетву на верност, „и Пашић и Прибићевић, па све до сеоских пандура, само 'госпидин Челебић' још ни данас неће да положи заклетву“.²⁷⁷ Ускоро је пренета вест да је министар просвете казнио овог учитеља једномесечним губитком плате, због самосталног одсуствовања, неизвршења наредби просветних власти, неполагања заклетве.²⁷⁸ Потом су пренете вести и да је премештен у Орловат.²⁷⁹ Међутим, касније, како преноси *Панчевац*, чим су радикали „дошли на владу“, Челебића су вратили за школског управитеља у Делиблату, мислећи да ће им он, приликом избора, „задобити“ цело село. Међутим, у Делиблату су апсолутну већину добили демократи.²⁸⁰ Радикали су претходно објавили честитке њиховом једномишљенику, ког су „демократе гониле“ и преместиле, а који се сада вратио у Делиблато где је сада именован за управитеља.²⁸¹ Он ће наредне године бити премештен у Мало Средиште, а за на функцији управитеља га је заменио Сава Гуцуљ.²⁸² Касније је Челебић поново осуђен јер је напао перовођу и благајника Црквене општине.²⁸³

На мети оптужби нашао се и Коста Буташ. Он ће због њих бити и разрешен дужности управитеља ковинске школе 1928. године. Међутим, он је писао МП да је то разрешење било без икакве стварне потребе, „а очевидно по изричном захтеву непозваних, те по злонамерној клевети неких према мени непријатељски расположених лица“. Наводи и да је постављен за новог управитеља Никола Михајловић, учитељ који је укором МП кажњен „укором, због туче и пијанства“. Буташ је, између осталог, од надлежних власти био оцењен увек са

²⁷⁶ АЈ, 66, 1770, 7188/1923.

²⁷⁷ „Чудовиште од учитеља: допис из Делиблата“, *Панчевац*, 5.3.1922.

²⁷⁸ „Кажњен учитељ“, *Панчевац*, 7.5.1922.

²⁷⁹ „Кажњен учитељ“, *Панчевац*, 3.9.1922.

²⁸⁰ Реља, „Дописи: Писменост једног школског управитеља“, *Панчевац*, 6.5.1923.

²⁸¹ „Повраћен“, *Банатски радикал*, 21.1.1923.

²⁸² „Премештен“, *Народна слога*, 28.9.1924.

²⁸³ „Опет осуђен“, *Панчевац*, 28.2.1926.

одличном оценом, од МП је добо и писмену похвалу. Разрешење је изршено без икакве кривице и претходног његовог саслушања. Осим тога, он је „као српски добровољац за време прошлога рата стајао у служби ове државе“. Приложио је и изјаву начелника Ковинског среза и председника месне организације Српске народне радикалне странке. Моли МП да своју одлуку обустави. Иначе, срески начелник је изјавио да се разрешење К. Буташа коси са интересом школе и ђака, „али и са интересима српске радикалне странке“.²⁸⁴ Радикали су тврдили да су „самосталци“ издејствовали код министра просвете Прибићевића да он буде смењен. Осим Буташа, те изборне 1925. године били су смењени и управитељи школа у Мраморку, Делиблату, Плочици, односно Сава Ивачковић, Сава Гуцуљ и Јован Бурнхард – како се наводи, зато што су били чланови Самосталне демократске странке.²⁸⁵ Те године највећи број гласова у Ковинском срезу добили су радикали (3.821), док је Самостална демократска странка добила 2.363. Остале странке су добиле знатно мање гласова.²⁸⁶

Ученици: У 1921/22. години у девет основних школа Ковинског среза било је укупно 4.080 уписаних ученика на почетку школске године. Иако немамо збирне статистичке податке, претпостављамо да је број ученика постепено опадао у наредне две школске године. Наиме, школске 1924/25. године број ученика биће знатно мањи – 2.831. Наредне године још мањи – 2.618. Потом ће се број ученика знатно повећати и 1929/30. године биће их 4.157. Однос ученика и ученица био је готово потпуно једнак. На крају школске године остајало је знатно мање ученика него што их је било уписано (1921/22. године – 3.829, 1924/25 – 2.600, 1925/26 – 2.420, 1929/30 – 4.107). Разлози су многобројни. Тако је, на пример школске 1924/25. године је „отпало“, „изостало“ 14 ученика због смрти, 27 због болести, 11 због престарелости, 45 због сиромаштва и чак 170 због преласка у друге школе.

Највећи број ученика долазила је из породица земљорадника, надничара, служитеља и „и свих осталих физ. радника“, као што је био случај школске 1924/25. године – 2.281 (87,7%), док је много мање било родитеља занатлија, трговаца, хотелијера, индустријалаца и индустријских радника – 271 (10,4%), свештеника, државних и општинских чиновника и званичника, приватних чиновница и осталих интелектуалних радника – 48 (1,8%).

Већина ученика била је православне вероисповести, као што је био случај 1921/22. године (2.441 – 63,7%), али је било и ученика римокатоличке (1.187 – 31%), евангелистичке (441) и реформатске вероисповести (8), као и Јевреја (3.). По „народности“, током периода којим се ми бавимо, највише је било Срба, потом Немаца, Мађара, Румуна, Бугара. У

²⁸⁴ АЈ, 66, 1770, 19458/1924.

²⁸⁵ S. Miletić, *Kovinski kraj između dva svetska rata*, Kovin 2000, 122.

²⁸⁶ С. Милетић, *Политички живот у Ковинском срезу 1919-1929*, Ковин 1998, 61.

школама овог среза био је и мањи број Хрвата, Словенаца, Чеха, Словака, Руса, Јевреја. На пример, 1921/22. године, од укупног броја уписаних ученика (4.080), Срби су чинили чак око 48% (1.958 ученика). Немаца је тада било 986 (24,2%), Мађара 580 (14,2%), Румуна 482 (11,8%), Бугара 60, Чеха 12, Хрвата 1, Руса 1.

Одељења са српским наставним језиком 1920/21. години: Баваниште (10 одељења), Ковин (5), Плочица (3), Мраморак (2), Делиблато (6), Ђурђево (1, у напомени додато да ово одељење похађају Бугари католици), Гај (4), Дубовац (1), Острово (2).²⁸⁷ Касније, почетком 1923/24. године у Баваништу ће бити 12 одељења са српским наставним језиком, Гај (5, 212), Делиблато (5, 332), Дубовац (2, 96), Ковин (4, 228), Мраморак (2, 92), Острово (3, 147), Плочица (... 127), Скореновац (1, 54).²⁸⁸

Већина Чеха (могуће и сви) ученика, по свему судећи, похађали су школу у Гају. Наиме, у том месту је, према попису из 1921. године, било 82 Чеха.²⁸⁹ Такође, касније, у школском извештају школе у Гају из 1934/35. године, може се наћи податак да је тада школу похађало 28 Чеха.²⁹⁰

Већина Бугара (врло вероватно и сви) похађало је, по свему судећи, школу и Скореновцу. Тамо је, према попису из 1921. године, живео 431 Бугар. Са друге стране, према истом попису, у овом месту је било само 20 „Срба или Хрвата“, што је значило да је ученика могло бити можда тек неколико. Упркос томе просветне власти су настојале да у Скореновцу отворе српско одељење и већ почетком 1919/20. школске године је дошло до покушаја отварања једног српског одељења у скореновачкој основној школи, које би похађала три православца и 34 Бугара католичке вере. Међути, Наставничко веће то није прихватило, уз образложење да Школа нема довољно огрева и да учитељица, Лепосава Тајановић, не познаје довољно школске законе, наставне планове и слично. Међутим, ипак ће следеће 1920/21. године бити отворено одељење са српским наставним језиком и њега су морала похађати и деца Бугара - католика. На седници Месног школског одбора од 16. новембра 1921. године, члан Одбора Шелинг је тражио да Министарство просвете „намести“ у „нашу бугарску школу“ једног бугарског или буњевачког учитеља, као што је у Канаку и у Иванову. Пре тога је било молби и да наставни језик у тој школи, односно у том одељењу буде бугарски.²⁹¹ Међутим, школски надзорник је пренео одлуку Министа просвете да је у овом месту

²⁸⁷ АЈ, 66, 1300.

²⁸⁸ АЈ, 66, 1770.

²⁸⁹ У попису су Чеси и Словаци обједињени, али је извесно да се у овом случају радило само о Чесима. Н. Ф. Павковић, *Банатско село: Друштвене и културне промене: Гај и Дубовац*, Нови Сад 2009, 103-104.

²⁹⁰ Н. Ф. Павковић, *нав. дело*, 307.

²⁹¹ ИАП, Ф. 793 Основна школа Скореновац: 1889-1959, записици школског одбора.

отворено одељење са српским наставним језиком и да се зато не може уважити молба да наставни језик у тој школи буде бугарски, иако њу похађају деца са бугарским матерњим језиком, „пошто нема велике разлике у тим језицима“.²⁹² Иначе, увидом у школске уписнице те школе из школске 1920/21. године можемо закључити да је скоро свим ученицима матерњи језик био бугарски. Наиме, од 66 наведених ученика, код 6 није наведен податак о матерњем језику и само се појављује један ученик чији је матерњи језик српски. Ради се о Мити Павловићу, рођеном у Београду.²⁹³

Што се тиче Мађара, највећи број је похађао школу у Скореновцу, али и у Ковину. Тако је на пример, почетком 1923/24. године било 6 одељења (са 376 ученика) са мађарским наставним језиком у Скореновцу и 2 у Ковину (са 68 ученика).²⁹⁴

Румуна је било у Делиблату, Ковину и Мраморку. На пример, почетком 1923/24. године, било је у Делиблату 3 одељења са румунским наставним језиком (са 168 ученика), у Ковину – 2 са 124 ученика, у Мраморку – 2 са 118 ученика.²⁹⁵ Касније, у 1925/26. години била су 2 румунска одељења у Делиблату (са 72 уписана ученика), као и у Ковину (са такође 72 уписана ученика), док је у Мраморку сада било само једно одељење (са укупно 74 уписана ученика). У школи у Делиблату и Мраморку је било још одређени број ученика румунске националности, али су они „комбиновани“ са другом децом у V и VI разреду.²⁹⁶

Немаца је највише било у Мраморку, Ковину, Плочици, Скореновцу, Баваништу. Тако је на пример, на почетку 1923/24. године било 6 одељења са немачким наставним језиком у Мраморку (са 362 ученика), у Ковину – 4 са 282, у Плочици – 3 са 181, у Скореновцу – 1 са 47 ученика.²⁹⁷ У Скореновцу је немачко одељење отворено 1920/21. године. Године 1922. учитељ у овим одељењима је био Артур Шиф који је радио је са ученицима и ученицама од I до VI разреда, али у једном одељењу. Укупно је тада било 48 ученика и сви су били Немци. Што се тиче вере, 1 ученик и 2 ученице су биле реформатске вере, док су остали били римокатолици. Ово одељење ће 1927. године бити укинута.²⁹⁸ У статистици школе у Баваништу из јуна 1919. године наведено је да у овом месту има две школе: са српским наставним језиком и са немачким наставним језиком, али је дописано да „немачка школа за сада нема учитеља“.²⁹⁹ Тако да су ученици немачке националности похађали школу са

²⁹² ИАП, Ф. 793, кутија бр. 2, 163/1921.

²⁹³ ИАП, Ф. 793, уписнице.

²⁹⁴ АЈ, 66, 1770.

²⁹⁵ АЈ, 66, 1770.

²⁹⁶ АЈ, 66, 2040, 2258/1926.

²⁹⁷ АЈ, 66, 1770.

²⁹⁸ ИАП, Ф. 30, записници са Учитељског збора.

²⁹⁹ ИАП, Ф. 30, кутија бр. 188.

српским наставним језиком. Наиме, укупан број деце немачке националности (од 6-12 године) која би требала да похађају школу био је 18 и сви су били уписани у школу. Међутим, нису је сви похађали, већ само 10 Немаца (сви евангелистичке вероисповести).³⁰⁰ Касније, августа 1920. године, школски надзорник је тражио да га Школа обавести да ли немачка деца у овој школи добро говоре немачки или можда боље знају српски него немачки. У горњем левом углу је накнадно на овај допис дописано да “знају добро српски”.³⁰¹ То је вероватно утицало на одлуку просветних власти да се не издвоји ученике немачке националности у посебно одељење. Касније, немачка Црквена општина у Баваништу је зартажила отварање једног немачког одељења. Она је упутила молбу МП да се почетком школске 1924/25. године „обнови и отвори немачка основна школа“ са мешовитим одељењима свих шест разреда, тим пре јер је иста школа „већ од вајкада постојала, а затворена је наступањем ослобођења ни сами не знамо из каквих разлога“. Моле и да се наменује један учитељ, и то евангелистичке вере, будући да је већина Немаца у овом месту поменуте вероисповести, па би он могао и одржавати и богослужења у цркви и ученицима предавати „хришћанску науку“. На крају наводе и да за ово одељење има потребан број деце обавезне похађати школу – 34. Министарство просвете је потом и дозволило да се у Баваништу отвори једно одељење са немачким наставним језиком.³⁰² Међутим, убрзо, већ половином те школске 1924/25. године тражило се затварање овог одељења јер га је похађало само 19 ученика.³⁰³ Надзорник Јовановић је пренео просветном инспектору Банатске области извештај управитеља школе у Баваништу, „из којег се даје видети од када се број ученика и ученица нем. одељења ове школе толико смањено да исто одељење треба затворити“. МП је потом одлучило да се ово одељење затвори.³⁰⁴ Ученици су упућени у одељења са српским наставним језиком.³⁰⁵

³⁰⁰ ИАП, Ф. 30, кутија бр. 188.

³⁰¹ ИАП, Ф. 30, кутија бр. 188, 74/1920.

³⁰² АЈ, 66, 2040, 46093/1924.

³⁰³ АЈ, 66, 2040, 1966/1925.

³⁰⁴ АЈ, 66, 2040, 16887/1925.

³⁰⁵ ИАП, Ф. 30, кутија бр. 188, 162/1925.

ШКОЛЕ ЗА ДОМАЋИЦЕ

Порекло ових школа: Важне податке о овим школама проналазимо у једном допису шефа Одсека за стручну наставу упућеном Дирекцији инвалида септембра 1921. године. „Жеља да се женској деци, која не мисле да се посвети одређеној професији, која би јој могла осигурати екзистенцију, већ да се искључиво посвете позиву матере, домаћице и васпитатељке, створила је у Европи крајем 19. века прве школе за домаћице за шире народне слојеве на супрот већ постојећим женским школама институтима – које су биле приступачне само кћеркама имућнијих родитеља“. Навео је и примере значаја ових школа у Шведској, Норвешкој и Финској (где представљају „једну врсту женских народних универзитета“), у Холштајну (где су огњиште „националне свести и брана против германизације данског елемента“), у Померанији и Горњој Шлеској (где су имале улогу одбране пољског народа против „бруталне“ германизације). Навео је и да су у Србији, почетком 20. века, Културна лига и Друштво за чување народног здравља оснивањем оваквих школа покушали, по угледу на Чешку,³⁰⁶ да унесу што више корисног знања из пољопривреде, хигијене, домаћег газдинства у шире сеоске слојеве. Међутим, „овај симпатични покрет за народно просвећивање би у корену пресечен ратовима (...), тако да за собом није оставио никаквог дубљег трага“.³⁰⁷ Такође, и на простору северно од Саве и Дунава могу се наћи одређени корени каснијих домаћичких школа и течајева. Навешћемо само пример Савке Суботић (супруга књижевника Ј. Суботића) која је путовала по Банату, Бачкој и Срему учећи по кућама домаћице како да спреме кућу, како да кувају народна јела, да негују и васпитавају децу.³⁰⁸ Ово бисмо могли назвати покретним течајевима за домачице. Међутим, школе за домаћице ће се развити тек у држави СХС.

Прве школе за домаћице у држави СХС: После рата најпре су била одржавана само предавања за народ у појединим деловима земље. Међутим, просвећивање жена, нарочито сеоских, захтевало је много више – дуготрајније и чешће течајеве, школе. Да би се то могло и остварити, Министарство просвете је најпре, 1919. године, послало 40 учитељица основних школа у Чехословачку, „да се упознају са радом и организацијом њихових школа за домаћице“.³⁰⁹ На тај начин је МП дошло до првих наставница за домаћичке школе. Такође, и

³⁰⁶ Прве домаћичке школе отворене су у Моравској и Чешкој још 1884, односно 1887. године. (АЈ, 66, 2484, 6852/1938)

³⁰⁷ АЈ, 66, 2275. Више о коренима школа и течајева за домаћице у Краљевини Србији пре Првог светског рата: Н. Ђуровић, *Из историје Домаћичких школа*, Београд 1939.

³⁰⁸ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 10.

³⁰⁹ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 11.

1920. и 1921. године одређени број учитељица биће послат у исту земљу са истим циљем.³¹⁰ Након што је, 17. септембра 1920. године, донета прва уредба о овим школама, могле су се и отворити прве школе за домаћице. Тако ће прве једногодишње школе са интернатом бити отворене у Баваништу и Панчеву (Банат), Новом Футогу и Малом Иђошу (Бачка), као и Подгорачу (Славонија). Биле су смештене у зградама бивших мађарских пољопривредних школа, односно на великим имањима бивших угарских грофова.³¹¹ „Отварање школа за домаћице значи једну нову оријентацију у нашој женској настави, значи ренесансу 1911. године од почетог рада од стране Културне лиге и Друштва за чување народног здравља“.³¹² Дакле, овде шеф Одсека за стручну наставу домаћичке школе, које су отворене у Краљевини СХС, приказује као наследнице сличних школа које су пре рата осниване у Краљевини Србији. Касније, после отварања првих школа за домаћице, у Краљевини СХС ће се мрежа домаћичких школа и течајева знатно проширити. Међутим, стиче се утисак да то није чињено довољно и оноликом брзимом колико се желело и колико је то било потребно. Наиме, пронашли смо документ који може сведочити о намерама Министарства просвете да у краћем временском периоду отвори и већи број ових школа. Према њему, министар просвете је донео одлуку (2. октобра 1920) да се дотадашње школе привредног карактера у Панчеву, Баваништу, Кишхеђешу,³¹³ Бездану, Дебељачи, Падини и Ковачици претворе у школе за домаћице.³¹⁴ Међутим, само у прва три наведена места ће ускоро до тога заиста и доћи, као што смо већ написали. Нисмо пронашли податке који би нам дали одговоре на питање зашто у осталим наведеним местима нису отворене ове школе, али је свакако једна од главних „криваца“ за то био недостатак наставничког кадра. Шеф Одсека за народно просвећивање је истакао 1923. године да је МП још 1921. године отворило пет државних школа за домаћице на интернатској основи, као и то да су оне до тада дале „врло добре резултате“, али да је због „оскудице у наставничким снагама“ број ових школа остао исти, „те се услед тога не може одговорити потреби целе земље, а нарочито крајева где је просвећивање женске омладине и национална потреба“.³¹⁵

Као што смо већ навели, прве наставнице домаћичких школа биле су учитељице које су се вратиле из Чехословачке, где су училе за свој будући позив. Међутим, ускоро ће се за свој будући позив моћи припремити и у оквирима граница Краљевине СХС. Наиме, одлуком МП од 12. јула 1922. године, при Женској учитељској школи у Новом Саду отворена је Виша

³¹⁰ АЈ, 66, 289, 10085/1937.

³¹¹ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 11; „Просвећивање жена: Школе за домаћице“, *Време*, 16.8.1922.

³¹² АЈ, 66, 2275.

³¹³ До 1922. године ово место се звало Кишхеђеш (мађ. Kishegyes), да би се потом назив превео на српски - Мали Иђош. (М. Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad 1966)

³¹⁴ АЈ, 66, 2261, 34944/1920.

³¹⁵ АЈ, 66, 2275, 20285/1923.

домаћичка школа за спремање будућих учитељица школа и течајева за домаћице. Она ће се већ наредне године одвојити од Женске учитељске школе и биће пресељена у Нови Футог. Тамо је имала своју зграду, али не и земљиште које јој је било потребно за обуку ученица.³¹⁶ То је свакако утицало на квалитет школовања њених ученица. Прве ученице које су завршиле ову Вишу домаћичку школу, завршиле су је 1926. године.³¹⁷ Ова школа ће касније бити премештена у Прокупље, где ће добити своју зграду и своје земљиште. „Сем тога, школа је помакнута у ону средину, која треба више рада на просвећивању сеоске жене, где су прилике и живот теже него што су у северном делу дунавске бановине“.³¹⁸

Министар просвете Прибићевић обратио се 1922. године министру финансија и истакао свој став према школама за домаћице. „Важност и значај породичног васпитања лепо је окарактерисала наша народна филозофија у изразу 'Што колевка зањиха, то мотика закопа'. У породици почиње и народна култура, а круна породице је мајка. Она је први васпитач и учитељ дечји. Да би мајка могла одговорити своме узвишеном задатку, треба је просветити и подићи на достојну културну висину. (...) Када се пође са гледишта, да морална висина једнога народа зависи у првоме реду од његовога домаћег васпитања, онда је просвећивање женскиња и питање народног значаја. (...) Појимајући велику важност просвећивања нашег женског света, ја сам ставио себи у један од главнијих задатака, да одмах приступим просвећивању нашег женског света, нарочито сеоског, где зраци културе још нису допрли. А да би се овај задатак могао успешно извести и да би се наш сеоски женски свет ослободи некултурног живота, потребно је отворати школе за домаћице. (...) До сада је отворено само пет оваквих школа о државном трошку“.³¹⁹ Став сваког од министара просвете (нарочито Прибићевића који је нешто дуже био министар) био је важан за ове школе, иако није увек и доносио конкретне погодности.

Надлежност над школама за домаћице: У писму које је министру просвете упутио министар пољопривреде и вода, августа 1919. године, поред мишљења да би се Привредно-продужна школа у Баваништу могла претворити у школу за домаћице, отвара се и питање надлежности над једном оваквом школом. Истиче да је „пре свега потребно извести на чисто“ да ли ће она бити у надлежности Министарства пољопривреде и вода, или не, јер од тога зависи у којој мери оно може преузети „иницијативу“. Оно је 10. чланом своје уредбе позвано да оснива овакве школе,³²⁰ али ће школе за домаћице бити ипак у надлежности, пре

³¹⁶ АЈ, 66, 289, 10085/1937.

³¹⁷ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 17-18.

³¹⁸ АЈ, 66, 289, 10085/1937.

³¹⁹ АЈ, 66, 2275, 4580/1922.

³²⁰ АЈ, 66, 2263, 15662/1919.

свега, Министарства просвете. Са друге стране, касније, поједине школе, односно течајеве за домаћице организоваће и издржавати и Министарство пољопривреде и вода.³²¹ Такође, по свему судећи и Министарство социјалне политике је имало одређеног утицаја на ове школе, или је барем требало (пре свега мислимо на њихово издржавање). Наиме, *Уредба о уређењу школа за домаћице* прописивала је да деца инвалида и палих ратника имају првенствено право на упис. Како наводи шеф Одсека за стручну наставу, у 1921. години Одсеку пријавио приличан број женске деце инвалида и палих ратника, и будући да ће се ученице школе за домаћице у Баваништу спремати за учитељице при сличним школама, чиме би им се осигурала егзистенција, Одсек је сматрао да би министар социјалне политике требао да одреди овим школама годишњу субвенцију од 50.000 динара, како би се на тај начин омогућио што успешнији њихов рад.³²² Не знамо да ли је поменуто министарство заиста и одобрило ову предложену субвенцију.

Уређење школа за домаћице: Према *Уредби о уређењу школа за домаћице*, која је објављена 1920. године, задатак ових школа је „да наставом теоријском и практичном, оспособи и васпита женско становништво за разумне, угледне и уредне домаћице“. Прописивала је да школе за домаћице могу бити јавне и приватне, и да ће се оне налазити под непосредним надзором Одељења за народно просвећивање Министарства просвете, који се врши преко референта и надзорница школа за домаћице.³²³ Предвиђено је да настава у школама траје годину дана (од 16. августа до краја јуна), „по потреби и дуже“, и да се теоријска предавања неће држати недељом и за веће празнике. Предвиђено је да се настава може вршити и у повременим курсевима. Школе за домаћице требају бити уређене „на интернатској основи“. Свака школа мора имати, поред учионица, станова и канцеларија још и одељења за кухињу, за оставу зимнице, за прераду млека, за перионицу и за мешање и печење хлеба. Уз школу се морају подићи и стаје за негу и храну домаће стоке, живинарник, пчеланик, и одаја за негу и храњење свилених буба. Уз школу мора бити и већи простор земљишта за школски врт и најмање 5 хектара земље за усеве, воћњак, виноград и друго. *Уредба* предвиђа и да се у школама уче следећи предмети: (1) матерњи језик, (2) рачун с простим књиговодством домаће економије и утрошка на кухињу, (3) физичко и душевно васпитање, (4) пољска привреда, (5) физика с хемијом свакидањег живота, (6) земљопис и историја, (7) хигијена, (8) наука о домаћој економији, (9) домаће газдинство, (10) женски ручни рад, ткање и кројење, (11) краснопис и цртање, (12) певање. Након пописа ових

³²¹ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 18.

³²² АЈ, 66, 2275.

³²³ Надзорништво школа за домаћице се налазило у Новом Футогу, односно ту је било надзорништво у чију надлежност су спадале школе за домаћице у Панчеву и Баваништу. Нисмо успели да утврдимо да ли је оно ипак било надлежно за све школе за домаћице.

предмета још је наведено: „Шта ће се од ових предмета учити и у ком обиму, прописује Министарство Просвете по предлогу одељења за народно просвећивање“. Та реченица нам указује да се нису сви наведени предмети морали и предавати. У школу за домаћице може ступити свако женско дете у Краљевини које је завршило најмање основну школу и напунило 14. годину. Предност имају деца инвалида и инвалидских породица. Не могу уписати женска деца која су душевно болесна или болују од неке заразне болести или оне које су толико слабе да школске послове не би могле радити без штете за своје здравље. Ученице чији родитељи плаћају испод 25 динара непосредног пореза на земљиште, не плаћају стан, храну, огрев и осветљење, док остале плаћају (по предлогу референта школа за домаћице). Колико ће се ученица примити одлучује школска управа према могућностима и стању школских прилика. Преко године ће се бележити оцене, а на крају школске године биће свечани испити. Предвиђено је да ученице у интернату добијају све потребно, осим одела и обуће. Наставнице школа за домаћице могу бити учитељице народних школа које су завршиле курс домаћичких школа „на страни или у земљи“ и положили испит. Оне у погледу плате, пензије и додатка имају сва права и принадлежности сталних наставница основних школа, а осим тога имају и права на бесплатан стан, огрев и осветљење у заводу, док храну плаћају по процени референта за домаћичке школе. У свакој школи поставља се по једна од старијих и спремнијих наставница за управитељицу. Њу поставља МП на предлог референта. Све наставнице школе чине наставничко веће. Поједине предмете могу предавати, као хонорарни, и наставници других школа, као и друга стручна лица.³²⁴ Ова уредба је остала на снази све до 1937. године, када је донета нова.³²⁵

Наставни план и програм школа за домаћице предвиђао је да се у овим школама предају следећи предмети: матерњи језик (3 часа недељно), рачун (3), телесно и душевно васпитање (2), пољска привреда (4), физика с хемијом свакидашњег живота (3), земљопис и историја (2), хигијена (2), наука о домаћој економији (3), домаће газдинство (4), женски ручни рад (8), краснопис и цртање (1) и певање (1 час недељно). Матерњи језик је био предмет на коме се, између осталог, према плану и програму, требало обрађивати „логичко и естетичко читање“, „причање прочитаног чланка“, а градиво за читање требало се узимати из народних песама, прича, популарних списа и књига писаних за народ. Предвиђени су разговори о кући, школи, дворишту, врту, селу, гробљу, обичајима, даћи, празноверицама и „њиховим убитачним последицама“, затим о странама света, сунцу, месецу, дану, ноћи, седмици итд. Предвиђени су и разговори о важности шума и њиховом чувању, о користи и

³²⁴ Уредба о уређењу школа за домаћице: (Ова Уредба је обнародована у „Службеним Новинама“ 13. октобра 1920. године), Београд 1920.

³²⁵ Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете, број 5, 1937.

„лепоти земљорадничког посла“. Програм је предвиђао и лепо писање, брзо и правилно читање, писање пријатељских, званичних у других писама из „најнужнијих потреба практичног живота“. Предмет „Земљопис и историја“ делио на два дела: „Познавање наше отаџбине“ (планине, реке, равнице „с погледом на културни део и производњу у појединим крајевима наше државе, вароши“, важнија историјска места, рудна блага) и „Историја“ (стара постојбина Срба, Хрвата и Словенаца, „досељавање у ову земљу“, важнији моменти и догађаји из историје Срба, Хрвата и Словенаца све до 1912. године, „Балкански рат“, „ослободилачки рат и наше уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“). Сваки наставни план и програм се може детаљно анализирати и на основу њега написати један већи рад. Ми овде за детаљнију анализу немамо простора, али ћемо само још навести неке делове *Наставног плана* које ми сматрамо важним. Из предмете „Телесно и душевно васпитање“, између осталог је наведено да се на овим часовима треба радити на сузбијању употребе белила, руменила и „других штодљивих средстава за улепшавање, као и утезања тела“, као и на развијању „националних осећања помоћу историјских примера, узимајући исте из наших народних песама“. Такође, на том предмету се требала обрађивати улога жене у кући, породици и друштву, као и полна етика, дужност према родитељима и деци. На предмету „Краснопис и цртање“, радило се и лепо писање и ћирилицом и латиницом.³²⁶

Понашање и рад наставника: МП је марта 1922. године упутило управитељици Школе за домаћице у Баваништу упутства за понашање и рад наставника. Ми ћемо пренети само један део. Наиме, истакнуто је да наставнице имају дужност да са ученицама одржавају апсолутни ред у школи у свим школским стварима, да предњаче примером својим ученицама у реду. Сваког дана мора дежурати по једна наставница чије ће се име исписивати на табли, како би ученице знале коме да се, у случају потребе обрате. Дежурна наставница се стара о тачном вршењу свих послова тог дана у школи, кухињи, штали итд. „Однос међу ученицама мора бити пријатељски и заснован на сестринској љубави. Дужност наставница је, да код својих ученица негују такав однос“. Рад свих наставница, како теоријски, тако и практички, мора се доводити у „хармонијску везу“ према природи предмета и послова. Да би се то могло извести што правилније, потребно је што чешће држати наставничка већа. У куњихи се мора водити економија у пуном смислу речи. Сваки и најмањи отпадак мора се искористити паметно и ништа се не сме бескорисно бацити. Нико са стране не сме имати никакве везе са школом и ученицама. Само управитељица и наставнице имају непрекидну везу са ученицама. Само родитељи ученица и најближи сродници наставница могу добити у школи преноћиште

³²⁶ *Наставни план и програм школа за домаћице*, Београд 1920. (АЈ, 66, 2261)

и храну, највише два дана, ако би остали дуже, морају плаћати.³²⁷ „Школа за домаћице треба да представљају слику сеоске породице, какву желимо да остваримо помоћу ових школа. Зато однос наставница према ученицама, треба да буде, као однос старијих чланова породице према млађим. А да би се овај однос што боље учврстио, неминовно је потребно, да наставнице буду међу ученицама како за време обуке тако и за време одмора“. Шеф Одсека је зато „најозбиљније“ и „најстрожије“ препоручио да наставнице и ученице заједно и обедују.³²⁸

Курсеви (течајеви) за домаћице: Поред Више домаћичке школе и сталних једногодишњих школа за домаћице са интернатом, организовани су и повремени течајеви за домаћице.³²⁹ „Школе дају потпуније, а течајеви најпотребније домаћичко образовање“. ³³⁰ МП на крају 1921. године донело је правила о уређењу двомесечних курсева за сеоске домаћице. Према тим правилима задатак ових курсева за сеоске домаћице јесте да код сељанке, „која још живи примитивним животом“, изазове осећање потребе за здравијим, лепшим и угоднијим животом, односно за културним препородом своје породице. „Сељанка, као домаћица, мора, на првом месту да се постара, да чланови њене породице добију све што је потребно за одржавање и чување највећег блага људског – здравља. Због тога, мора се потрудити да од своје куће створи, за чланове своје породице здраво, угодно и пријатно уточиште, да њена породица има укусну, одговарајућу и здраву храну, да буде умивена и окупана и да увек има чисто рубље и одело. Старајући се само о својој породици сељанка-домаћица посредно се одужује и своме народу и држави“. На курсу се примају сељанке од 15³³¹ до 35 година, морално исправне и здраве. Курс траје најмање два месеца, а да би он одговарао своме задатку мора имати интернатски карактер. Сељанке из места по одобрењу управе курса могу бити и екстерне. Курсем руководи само квалификована стручна наставница. На њему предају учитељица за домаћинство, учитељица кувања и учитељица ручног рада, а додаје им се потребно помоћно особље. Преглед рада и успех на свршетку курса извршиће инструктивно лице МП. Предмети су: домаћинство, кување и конзервирање у вези с домаћом економијом, прање рубра, кување сапуна и ручни рад.³³² Убрзо по објављивању ових правила, организовано је много курсева у разним крајевима државе. Организовале су их и приватне установе. Међутим, приметило се да је два месеца недовољно, па се курсеви продужују на три месеца. Године 1926, МП доноси нова правила

³²⁷ АЈ, 66, 2263, 8188/1922.

³²⁸ АЈ, 66, 2261, 64156/1927.

³²⁹ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 12.

³³⁰ АЈ, 66, 289.

³³¹ У другој верзији стоји 18. (АЈ, 66, 2261)

³³² АЈ, 66, 2261.

по којима се течајеви продужују и на пет месеци.³³³ Такође, треба рећи и да се размишљало и о домаћинима и о школама за домаћине. Осећала се и њихова потреба.³³⁴

Школа за домаћице у Баваништу

Привредно-продужна школа: У Баваништу је 1907. године основана Привредно-продужна школа, односно продужна основна школа пољопривредног типа за девојчице. У писму које је министру просвете упутио министар пољопривреде и вода, августа 1919. године, истиче се да је циљ те школе био да спреми сеоску женску децу у пољопривреди и домаћинству, али и „национална пропаганда у духу мађаризовања, јер је село Баваниште чисто српско село“. Ова школа ће радити и у првим годинама након рата, и то као „практична пољопривредна школа“. У већ поменутом писму наводи се и да су Мађари „оставили ову школу скоро нетакнуту“ и да она има и сада све што је потребно за наставу из пољопривреде и домаћинства – земљу, потребне зграде за управу, ученике и пољопривредне зграде, све пољопривредне справе, комплетан прибор за обуку у кувању, шивењу, ткању, плетењу, млекарству, од стоке неколико крава и свиња, као и кошнице. Иначе, ове податке о тој школи министру пољопривреде и вода доставио је његов инспектор А. Јовановић. Он је сматрао (његово мишљење је министар и усвојио) да би она најбоље могла послужити за школу за сеоске домаћице, „и то у прво време да спрема само учитељице које ће чинити наставни кадар домаћичких школа које се буду у нашој држави оснивале, а за којим се данас осећа и увиђа потреба више него икада раније“.³³⁵ Ова школа ће заиста и бити претворена у школу за домаћице, али тек 1921. године. До тада ће она радити, као што смо већ написали, као „практична пољопривредна школа“. У записницима Надзорног одбора она се иначе назива „Газдинска народна школа“. Записници ове школе, од њеног оснивања, водили су се на мађарском језику, све до 1. јуна 1919. године. Од тада се воде на српском језику. На седници која је одржана поменутог датума, прочитан је допис Одсека за БББ Министарства просвете којим се именује управитељ (Живојин Маринковић), као и Надзорни одбор (председник Светозар Маринковић). На истој седници одлучено је и да се од учитељице Сузана Шнајдер тражи изјава да ли је вољна ступити у српску државну службу или не (она ће касније изјавити да је вољна). Такође, на истој седници чланови Одбора су позвали управитеља да, „у смислу наредбе Министарства просвете све видне амблеме пређашње

³³³ Н. Ђуровић, *нав. дело*, 12.

³³⁴ АЈ, 66, 2261, 4221/1927.

³³⁵ АЈ, 66, 2263, 15662/1919.

владе прибере“ и да се они у присуству Одбора униште. На наредној седници Одбор је обавештен да су сви видни амблеми пређашње државе уништени.³³⁶

Отварање Школе за домаћице и почетак рада: Одлуком министра просвете од 2. октобра 1920. године Привредно-продужна школа у Баваништу „претворена“ је у државну Школу за домаћице. Школске зграде и све непокретности бивше Привредно-продужне школе прешле су у државне руке, „као бивша својина Аустро-Угарске“. Како је (априла 1921) истакао начелник Одељења за основну наставу, у овој школи ће се „женска деца обучавати домаћем газдинству и васпитавати у духу економских потреба нашега народа. Али ће се с времена на време при овој школи отворати и пољопривредни курсеви за мушку децу из те околине и на тај начин још јаче помоћи привредном напредку тога краја“.³³⁷ Одлуком министра просвете од 3. фебруара 1921. године постављене су за наставнице ове школе Зорка Грубановић и Ружица Матејић, која је постављена и за вршиоца дужности управитељице.³³⁸ На седници Надзорног одбора Привредно-продужне школе од 27. марта 1921. године прочитано је наређење министра упућено управнику да преда целокупну њему имовину новој управитељици. Међутим, по свему судећи, ова школа је почела са радом тек касније. Лист *Панчевац* пренео је вест да МП отвара три школе за домаћице (у Панчеву, Баваништу и Малом Хеђешу) и да ће рад у њима почети најкасније 20. маја. Уз ту вест, саопштени су и услови за упис – да је девојчица завршила основну школу, да има најмање 14 година и да јој родитељи плаћају 200 динара месечно за „пансион“. Пријаве за упис ученице су требале слати Одсеку за народно просвећивање МП.³³⁹ Нисмо пронашли датум почетка рада школе, али је он морао бити пре краја јуна. Тада је у листу *Тежак* објављено: „Баваниште, велико српско село између Пачева и Ковина, прво је место где је отворена школа за домаћице, по уредби о оснивању школа за домаћице, што је примило на се Министарство Просвете. (...) Ту су нађене све погодбе за једну такву школу“. Отварању је присуствовао министар вера, начелник Одељења за основну наставу Јовановић (који је био „главни покретач новог правца народног просвећивања, у програм којег су ушле и школе за домаћице“) и други.³⁴⁰

Где се одржава настава и са којим наставним средствима? Школа ће радити у згради, односно на имању бивше Привредно-продужне школе. Школске зграде биле су државна својина, али су се оне налазе на земљишту које је било својина Општине Баваниште,

³³⁶ ИАП, Ф. 72 Домаћичка и живинарска школа: Баваниште: 1907-1962, записници школског Надзорног одбора.

³³⁷ Ради се о допису начелника Одељења за основну наставу упућеном Суду општине Баваниште. На крају дописа, он је још написао и то да препоручује Суду да управитељици ове школе не прави никаквих сметњи, већ да јој помогну у случају потребе. (АЈ, 66, 2263, 15037/1921)

³³⁸ ИАП, Ф. 72, кутија бр. 85.

³³⁹ „Школа за домаћинство“, *Панчевац*, 8.5.1921.

³⁴⁰ Ђ, „Отварање прве школе за домаћице: у Баваништу“, *Тежак*, 26.6.1921.

и на то земљиште МП има право „вечитог плодужитка“. Школа се налазила недалеко од самог села, у истичном правцу.³⁴¹ Целокупна површина школске економије износила је 40 јутара. Од тога, оранице су чиниле 26 и по јутара, двориште са зградом 6 и по, ледине 5, врт 2 јутра. У школској 1927/28. години, на поменутих 26 и по ланаца ораница засејана је: пшеница (12 јутара), потом кукуруза (8 јутара), као и кромпир, детелина, зоб, сточна репа. Школа је, иначе, имала одређених проблема са подземним водама на свом имању, али је радила на томе да се тај проблем реши – ископани су шанчеви за одводњавање. Приходи са ораница трошили се у самој школи. Такође, у врту су се гајиле све врсте поврћа, за потребе интерната. Од стоке, у истој школској години, Школа је имала три коња домаће пасмине, али су јој тада, „ради рационалног обрађивања земљишта“, била неопходна још два пара коња. Имала је и четири краве домаће пасмине. Млеко од ових крава се делом потрошило у интернату, а делом се прерађивало у сир и маслац (практичне вежбе из млекарства). Имала је и 13 свиња (домаћа мангулица), затим кокошке, гуске и пловке. Међутим, у овој години, радови на развијању живинарства нису се могли предузети јер није било могућности за извршење предходних радова на уређењу живинарника. „Свим силама ради се на томе да школска економија буде демонстрациони објект за рационално газдинство не само ученица него и околине. Управа школе је уверена да ће се у будућности из прихода економије моћи не само унапредити економија, већ главним делом издржавати интернат те одтеретити позиције државног буџета за издржавање школе“.³⁴² Већ наредне године истакнуто је да је уложено много труда око унапређивања школске економије, „која је постала демонстрациони објект за рационално газдинство не само за ученице већ и за околину“.³⁴³ Школа је, поред „економије“, имала и интернат.

Интернат: Школа је била интернатски уређена, односно ученице нису на наставу долазиле од својих кућа и нису одлазиле својим кућама после наставе. Боравиле су у интернату. Стање у интернату најбоље нам осликава извештај управитељице о раду у 1927/28. години. Навела је да је у интернату је владао „прави, породични дух и срдчан однос између ученица и њихових предпостављених“, да се настојало да се ученице привуку на одржавање реда и чистоће у просторијама и да су упућиване да у уређењу станова унесу и скромног, практичног естетског укуса. „Исхрана је била и по квалитету и по квантитету добра. Ученице су све без изузетка добре у тежини“. Владало је добро здравствено стање, чак су и лакша оболења сведена на минимум. Са друге стране интернат није имао уређено купатило, ни са најпотребнијим прибором снабдевену умиваоницу, а ни перионица није била

³⁴¹ АЈ, 66, 2263, 16923/1930.

³⁴² АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

³⁴³ АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

потпуно снабдевена, па је било потешкоћа у одржавању чистоте рубља. Управитељица је истакла да ученице, деца сиромашних родитеља, долазе у школу без довољно одела и рубља, и да су ученице нарочито слабо биле снабдевене зимским топлим оделом и рубљем. Да би се убудуће то избегло, предложила је да се у позиву за ученице тачно наведе количина рубља и одела, и нагласи да се, без извесног броја ствари које је ученица дужна понети са собом, неће примити. Међутим, наставнице су показале у овом погледу „љубав према деци“ – дарујући најсиромашнијим ученицама, из својих средстава, оно најпотребније.³⁴⁴ Такво стање је било у интернату у 1927/28. години. Можемо рећи да је и осталих година било слично, односно да се сваке године водило рачуна да у интернату буде све сређено, да буде чисто, да су ученице здраве и друго. Међутим, било је и ситуација када нису све ученице биле здраве. На пример, у 1923/24. и 1924/25. години неколико ученица је оболело од склофулозе. Поставило се питање да ли је за то крива влажна зграда и одлучено је да њу прегледа једна стручна комисија – која је требала да утврди да ли је школска зграда влажна, односно може ли служити за интернат.³⁴⁵ После прегледа, комисија је закључила да за оболење нису криве школске просторије. Истакнуто је да постоји влага, „али у врло малој мери, да, се не може узети у обзир“, да је зграда изграђена од тврдог материјала са довољним бројем прозора, да просторије одговарају броју ученица и друго.³⁴⁶ У јануару 1929. године „импортовање“ епидемије шарлаха угушено је брзим превентивним мерама за неколико дана.³⁴⁷ Децембра 1927. године у листу *Правда* освануо је један текст у коме се наводи „да ученице ноћу на овој јакој зими свокоћу у кревету без топлих постељних хаљина“ и да би им се требали пружити топли покривачи.³⁴⁸ Више о овом тексту биће написано у поглављу о ученицама.

Поред интерната, стана за наставнице, стана за послугу, зграде за млеку, перионице, купатила, штала, шупа, свињаца, живинарника и осталог, постојала је наравно и зграда у којој је била смештена школа, односно у којој се изводила настава. Нисмо пронашли много података о томе како су изгледале учионице. Од онога што смо пронашли, издвојићемо само да је у школској 1929/30. години примећено је да су клупе веома узане и ниске за већ одрасле ученице ове школе и да је њихова измена неопходна.³⁴⁹ Такође, ученицама је, наравно, био потребан школски прибор, као и прибор за ручни рад. У школској 1927/28. години оне су биле потпуно снабдевене са овим прибором.³⁵⁰

³⁴⁴ АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

³⁴⁵ АЈ, 66, 2263, 24967/1925.

³⁴⁶ АЈ, 66, 2263, 42441/1925.

³⁴⁷ АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

³⁴⁸ Стојан, „Сарадник-читалац: (Рубрика на којој сарађује читалачка публика)“, *Правда*, 22.12.1927.

³⁴⁹ АЈ, 66, 2263, 16923/1930.

³⁵⁰ АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

Године 1928. домаћичке школе у Баваништу и Панчеву жалиле су се МП да месне полицијске власти неће да их заштите у довољној мери. Тако када је непознатих лица запаљено ђубре и сено у школи у Баваништу, управа Школе се обратила за заштиту, али није полиција ни да изађе на лице места. Исто се догодио и у Панчеву, када су непознати зликовци напали школу, а управитељица је морала у одбрану да употреби и ватрено оружје и да пуца кроз прозор. Зато је МП молило Министарство унутрашњих дела да најхитније да наређење месној полицијској власти у Баваништу и Панчеву да обрате више пажње, да жандарми чешће обилазе ове школе.³⁵¹

Организација наставе и њен садржај: Настава је трајала годину дана, односно једну школску годину.³⁵² За то време „паралелно“ су се обрађивали теоријски и практични предмети. У школској 1928/29. години, распоред активности ученица и предмета био је организован на следећи начин – понедељак: праће ученичког рубља (од 8 до 12 часова), земљопис, историја (14-16); уторак: хигијена (8-10), ручни рад (10-12), телесно и душевно васпитање, пољопривреда (14-16); среда: домаће газдинство, српски језик (8-10), ручни рад (10-12), рачун, хемија са физиком (14-16); четвртак: сточарство и млекарство, рачун (8-10), ручни рад (10-12), теорија женског ручног рада (14-16); петак: домаће газдинство, српски језик (8-10), ручни рад (10-12), живинарство, диктирање куvara (14-16); субота: спремање завода (8-12), купање ученица (14-18). Ученице су имале прилику да много тога ураде практично. Наиме, на пољу праксе интензивно се радило са прерађивањем месних производа, рационалним кувањем здравих, укусних, „нелуксузних“ јела. Рађено је и на производњи, нези и правилној исхрани живине – произведено је природним и вештачким начином (инкубатором) око 260 пилића, 55 гушчића. Ове радове на пољу праксе ученице су обављале у групама, наизменично по недељу дана. Прва група – опрема и сређује кућу; друга – пере и глача рубље („наравно своје“); трећа – кува доручак, ручак и вечеру, простире сто у трпезарији, пере судове, одржава ред и чистоту у кухињи и послужује код стоке; четврта – музе краве, храни ситну и крупну стоку и вежба се у прерађивању млечних производа. За време јесењих и пролетњих радова формира се и група за практичне радове у врту, као и за пољске радове, „наравно лакше“, јер теже пољске радове обавља послуга и надничари. Иначе, код распоређивања у групе пазило се на снагу и здравље ученица, па се телесно слабијим додавала, код тежих послова, по која јача ученица. У слободним часовима ученице су радиле гимнастичке вежбе, извођене су у шетњу и пружана им је могућност здраве и корисне игре и разоноде. Ради неговања побожности ученице су с времена на време

³⁵¹ АЈ, 66, 2263, 14554/1928.

³⁵² АЈ, 66, 2263, 16923/1930.

посећивале богослужења.³⁵³ У извештају за школску 1927/28. годину, истакнуто је и то да је ученицама римокатоличке вероисповести омогућено да за верске празнике могу отићи на богослужења у најближим римокатоличким црквама, „наравно свакад у присуству наставница.“

Почетак, ток и крај наставе (испит): *Уредба о уређењу школа за домаћице* предвиђала је да школска година почне 16. августа и да се заврши крајем јуна. Међутим, у овој школи, према изворима које смо пронашли, почињала је у октобру (често и крајем октобра) и трајала све до краја јуна.³⁵⁴ Ако се и није очекивало да настава почне баш 16. августа, свакако се очекивало да почне пре 6. октобра, када је започела настава у овој школи 1924. године. Тада јој је Одсек за народно просвећивање послао захтев да објасни зашто рад није почео „на време“. Управитељица Гројева је обавестила Одсек да теоријска настава није могла почети јер, како „је и самом Одсеку познато“, до тада је у највећој мери заступљен практичан рад у школама за домаћице. Такође, нису све ученице одмах дошле и, како је по правилнику предвиђено, није било могуће почети наставу са малим бројем ученица, „па после како која наиђе, са њом радити то исто поново“. Гројева је на крају додала да је изненађена тиме што Одсек тражи од ње да школа на време почне рад, иако му је „врло добро познато да није на време и према правилнику упутило довољан број деце одједанпут који је потребан за ову школу“.³⁵⁵ Поред овог проблема (који није постојао, извесно, само на почетку ове школске године), на наставу су утицали и други проблеми. Требало је најпре увести ученице у рад и боравак у школи, односно интернату, као и у рад и обављање „послова из праксе домаћинства“.³⁵⁶ Требало је омогућити им да се прилагоде. Из једне реченице из школског извештаја за 1927/28. годину, стиче се утисак да то није било лако остварити. „Одмах на почетку, наставном особљу је пошло за руком да ученице придобију за предмете а праксу им учине пријатном“. Такође, дешавало се да наставнице из појединих предмета не обраде све оно што је прописивао програм. На пример, у школској 1923/24. години, већина предмета је урађена добро, али је било и предмета у којима није обрађено све што је прописивано – рачун (наставница Грој), физика и хемија (Ненадовић), живинарство и сточарство (Пешић). На наставу је свакако утицало и често премештање наставница, њихово искуство, стручност за поједине предмете и слично. Наставу је, у одређеној мери, реметио и недостатак штампаних уџбеника. Наиме, у таквим околностима наставно градиво се

³⁵³ АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

³⁵⁴ На пример, у 1927/28. години, настава је почела 29. октобра, а завршена је 23. јуна. Наредне године, настава је почела поново 29. октобра, а завршена је 25. јуна.

³⁵⁵ АЈ, 66, 2263, 54283/1924.

³⁵⁶ АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

диктирало и писало, па се зато „губило много времена“.³⁵⁷ На поједине предмете је недостатак уџбеника посебно много утицао. На пример, у 1923/24. години надзорница школа за домаћице приметила је да је у овој школи предмет телесно и душевно васпитања рађен без система, што је она приметила и у свим осталим школама за домаћице. За овај предмет тада није постојао никакав уџбеник, „те наставнице Школа за Домаћице лутају при избору градива за овај предмет“. Такође, иако је и било уџбеника за одређене предмете, сигурно их нису имале све ученице. Тако се у школском извештају за школску 1928/29. годину наводи да се нарочито „пазило да ученице градиво из појединих грана домаћинства тачно забележе у свеске, и ове понесу својим кућама као подсетник за самосталан рад.“ На крају сваке школске године одржавао се испит. На пример, на крају 1926/27. године одржан је 7. јула, и то од стране учитељице на раду у МП Даринке Мачајево.³⁵⁸ Она је, као изасланик МП, и наредне школске године одржала испит, овог пута 23. јуна. Тада је на испиту присуствовало 20 ученица, и све су положили испит (12 са похвалним, 6 са марљивим, 2 са довољним успехом). Изасланица је тада предложила да се, поред испита из теоријских предмета, установити и испит из праксе, „иако би испити били заморнији“, да би се могло увидети стварно знање и способност примењивања истог у пракси. На крају школске 1928/29. испит је одржан 25. јуна, под председништвом школског надзорника среза ковинског Косте Буташи. Положило је свих 25 ученица (19 са одличним, 4 са врло добрим, 2 са добрим успехом).

Управитељице: Прва управитељица ове школе била је Ружица Матејић, и то све до 1923. године, када ју је заменила Загорка Анђелковић. Тада ће почети да се испитују одређене неправилности у раду Матејићеве. Шеф Одсека за народно просвећивање упутио је писмо управитељици Анђелковић да затражи од Матејићеве да се изјасни „како је смела примати на стан, храну и огрев“ учитеља Милана Петровића, а да о томе не извести МП, као и да се изјасни да ли је и колико наплаћивала од њега за боравак и шта је урадила са тим новцем. Истакнуто је да је тај њен поступак противан наређењу МП.³⁵⁹ Управитељица

³⁵⁷ АЈ, 66, 2263, 92859/1927; АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

³⁵⁸ АЈ, 66, 2261, 47889/1927.

³⁵⁹ Наиме, МП је марта 1922. године упутило управитељици Школе за домаћице у Баваништу упутства за понашање и рад наставница. Под тачком осам је наведено да „само родитељи ученица и најближи сродници наставница могу добити у школи преноћиште и храну највише за два дана, ако би остали дуже, морају плаћати“. У изјави коју је дао, Петровић (као одговор на питање управитељице на основу чега се налази у Школи) наводи да је боравио у „приватном стану“ управитељице Руже Матејић, као њен „најближи сродник“ и да са школом нема никакве везе. Међутим, у писму које је шеф Одсека за народно просвећивање упутио управитељици Анђелковић истиче се да Школа заведе штедњу и да не држи никог другог на стан и храну осим ученица и наставница. Али, наставио је и да ако нека наставница има мајку или старог оца којег мора држати код себе, да затражи од МП одобрење и том приликом ће се оредити и то колико ће та наставница плаћати за своју мајку или оца. Дакле, иако је, по свему судећи, Петровић плаћао огрев и храну, он није смео боравити у Школи, будући да није управитељици Матејић био „најближи сродник“, односно мајка или отац. (АЈ, 66, 2263, 8188/1922; АЈ, 66, 2263, 46350/1923; АЈ, 66, 2263, 51181/1923)

Анђелковић је такође приметила још неке неправилности у раду Матејићеве и желела је да их провери у деловодном протоколу, али га Матејићева није оставила у школској архиви приликом предаје дужности.³⁶⁰ Две свеске деловодних протокола и дневник ванредних прихода Школе налазили су се у једном тренутку у Одсеку за народно просеђивање. У дневнику ванредних прихода налазили су се и новчани документи ове школе – утврђено је и да рачуни нису били исправни. Исто ће бити утврђено и извештајем секретара МП Петра Маџараца који је послат да испита стање у школи.³⁶¹ На основу његових налаза донета је одлука да се над Р. Матејић, као одговорној, отвори кривична истрага. Међутим, овај предмет ће потом бити стављен „у фијоку“. Такође, неко из Одсека је издао Матејићевој две свеске деловодног протокола и дневник ванредних прихода са новчаним документима, по којима она одговара.³⁶² Није нам позната даља судбина овог предмета. Године 1924. као управитељица се помиње Олга Гројева.³⁶³ Она ће касније, када више није била управитељица, каснити са предајом рачунских књига и осталих званичних књига новој управитељици Лиди Латовој.³⁶⁴ Латова ће остати управитељица до краја периода који истражујемо (и након њега).

Наставнице: Одлуком министра просвете од 3. фебруара 1921. године постављене су за наставнице у овој школи Зорка Грубановић и Ружица Матејић.³⁶⁵ Касније ће се број наставница повећати. Школске 1923/24. године теоријске и практичне предмете предавале су три наставнице, од којих је једна била управитељица. Олга Грој³⁶⁶ је радила у школи тек од јануара 1924. године, и поред дужности управитељице, предавала је српски језик, рачун, телесно и душевно васпитање, градинарство и домаће газдинство, а такође, од практичних радова – прераду млека на масло и сир и одгајивање живине. Јованка Ненадовић³⁶⁷ је предавала историју са земљописом, физику и хемију, као и практичне радове у кухињи и трпезарији са готовљењем јела. Марија Пешић је предавала женски ручни рад са теоријом шивења и кројења, као и теоријски живинарство и сточарство. Оне су, иако је школска надзорница проналазила недостатке у одређеним предметима које су оне предавале, од стране ње оцењене са оценом „одличан“. Надзорница је, када је у питању Гројева, узела у обзир то што је она радила тек од јануара. Што се тиче Ј. Ненадовић, надзорница је узела у обзир да јој је ово прва година рада и да нема искуства, ни учитељске рутине, „а да би јој

³⁶⁰ АЈ, 66, 2263, 62009/1923.

³⁶¹ АЈ, 66, 2263, 17126/1924.

³⁶² АЈ, 66, 2263, 59397/1926.

³⁶³ АЈ, 66, 2263, 66992/1924.

³⁶⁴ АЈ, 66, 2263, 13927/1928.

³⁶⁵ ИАП, Ф. 72, кутија број 85.

³⁶⁶ Била је „на студијама домаћичких школа“ у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 1341/1921)

³⁶⁷ Завршила је једногодишњи домаћички курс у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 44612/1923)

прва оцена послужила као подстрек за будући интензивнији рад, то сам и поред мањих недостатака и грешака у настави, оценила њен рад са одличан“. За то што из живинарстава и сточарства није све урађено у довољној мери и правилно, надзорница није окривила наставницу, „јер она није имала никакве спреме за ове предмете који су јој дати због оскудице у наставничком особљу“.³⁶⁸ Пре почетка школске 1924/25, Ј. Ненадовић је премештена у Подгорач, а М. Пешић у Нови Сад. Са друге стране, тада ће из Подгорача доћи Зорка Јовановић.³⁶⁹ У 1926/27. години, поред управитељице Гројеве (предавала домаћинство, српски језик и васпитање телесно и душевно), радиле су и Латова (повртарство), Милица Обреновић (кување), З. Јовановић (држала теорију и практичан рад у шивељу рубља и одела) и Љубица Шаренић, која је предавала земљопис са историјом, сточарство и млекарство, и живинарство. Ово је њена прва година рада, односно она је „из прве групе коју је дала“ Виша домаћичка школа у Н. Футогу. Надзорница је била „пријатно изненађена“ њеним радом и постигнутим успехом. Такође, доктор Вељков је предавао хигијену.³⁷⁰ У 1927/28. години, као наставнице у овој школи су радиле: Л. Латова, Љ. Шаренић, Добрила Грујичић, М. Обреновић (економска Школе) и доктор Душан Анђелков. Међу наставницама влада је „леп другарски однос“. Одржаване су и периодичне конференције на којима се расправљало о раду у школи, методама и средствима за постигнуће што бољих резултата. Управитељица је с времена на време присуствовала предавањима осталих наставница пружајући потребна упутства.³⁷¹ Дакле, у овој години било је укупно 5 наставница и један (хонорарни) наставник. Од тог броја, један наставник и четири наставнице били су „Срби, Хрвати и Словенци“, док је једна наставница била Чехиња. Две наставнице су биле римокатоличке, док су остали били православне вероисповести. Додаћемо још и то да је наставник био ожењен, једна наставница је била разведена, док су остале биле неударе.³⁷² У 1928/29, радиле су следеће наставнице: Латова, Љ. Шаринић, Винка Самарцић, М. Обреновић, Љубица Зердевић (премештена 20. фебруара), Живка Димитријевић (од 15. марта). Управитељица Латова је истакла у свом извештају да је током рада примећено да „сталност наставница т.ј. вишегодишњи рад наставница у истој школи даје све повољније резултате. Наставнице се током дужег периода рада потпуно упознају са приликама и радом у школи, из године у годину запажене недостатке исправљају и усавршавају рад на пољу повереним им стручних предмета. Чешће промене наставница не доноси повољне резултате, рад бива свакад у почетном стадијуму без довољно искуства“.³⁷³ У статистици је наведено да је у овој години

³⁶⁸ АЈ, 66, 2263, 20709/1924.

³⁶⁹ АЈ, 66, 2275, 48555/1924.

³⁷⁰ АЈ, 66, 2261, 47889/1927.

³⁷¹ АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

³⁷² АЈ, 66, 3240.

³⁷³ АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

радило четири наставница (извесно, у овај број није укључена М. Обреновић која је радила и као економка). Две су биле „Српкиње, Хрватице и Словенке“,³⁷⁴ док је једна била Чехиња. Две су биле православне и две римокатоличке вероисповести. Све су имале диплому за ову школу. Три су имале између 26 и 30 година, док је једна имала између 31 и 35.³⁷⁵

Школски лекар: Школа је имала свог лекара (Паја Вељков), са платом од 200 динара месечно који се плаћа из буџета Школе. Сачуван је документ који сведочи да Вељкову хонорар од 200 динара месечно није био довољан и тражио је чак 800. Управитељица Гројева је сматрала да му треба дати тражени хонорар јер је он то заслужио својим радом и пажњом према Школи. Такође, и надзорница школа за домаћице (Б. Лукић) је истакла да би се Вељкову требало повисити хонорар, с тим да он врши преглед и лечење ученица, предаје хигијену и врши хигијенски надзор над школом. На крају, начелник Одељења за основну наставу и народно просвећивање то је и одобрио.³⁷⁶ Касније, „ради одтерећења буџета“ за издржавање ове школе, управитељица Латова је предложила да МП разреши дужности општинског лекара дужности предавања хигијене, а наставу овог предмета да повери наставницама ове школе. МП је то одобрило.³⁷⁷ У школској 1928/29. хигијену ће предавати управитељица.

Школски економ: Фебруара 1925. године примљен је за економа ове школе Петар Гудзенко, руски избеглица. Међутим, он је крајем маја исте године отпуштен из службе због „рђавог понашања према наставницама, непослушности и лабавог рада“. Управитељица школе била је „принуђена“ му откаже даљи рад, пошто се, између осталог, није ни придржавао многих од наредби Надзорништва школа за домаћице (које су му упућене априла те године). Са друге стране, Гудзенко је упутио велики број критика на рачун управитељице. Из тог разлога, МП је одлучио да пошаље шефа Одсека за народно просвећење (Ђорђе Којић) у Баваниште, да испита да ли су наводи Гудзенка против управитељице истините, или не, и да о томе поднесе извештај. Он је на лицу места видео, сазнао и уверио се да су ти наводи потекли „из ината и пакости, ради освете“. Наводи и примере. Гудзенко је тврдио да је разбој (који кошта 40.000 динара) пропао кривицом управитељице. Међутим, Којић се уверио да је он потпуно исправан јер га је баш у његовом присуству узела на послугу управитељица Занатске школе у Панчеву. Такође, Гудзенко је тврдио да су кривицом управитељице умрла два послужитеља. Међутим, један је умро пре његог доласка на ово место, а други се опијао и умро од прекомерног пића, а не од

³⁷⁴ У извору: „Срби, Хрвати и Словенци“.

³⁷⁵ АЈ, 66, 3240.

³⁷⁶ АЈ, 66, 2263, 3153/1925.

³⁷⁷ АЈ, 66, 2263, 49305/1928.

прекомерног рада, истакао је Којић. Иначе, Школа је 1921. године, вероватно и касније, имала и кочијаша, кравара, баштована и помоћника баштована.³⁷⁸

Ученице: Школа је имала одређени број ученица који је могла да прими – 30. Тако је, на пример, управитељица у свом допису (август 1922) Одсеку за народно просвећивање истакла да она може у наредној школској години примити 30 ученица, рачунајући у овај број 5 из прошле године и 5 које су дошле за време распуста, дакле још 20 нових ученица. Од сиромашних ученица без родитеља могло се примити 5 ученица.³⁷⁹ Школске 1923/24. године, уписало 30 ученица, а на испиту је присуствовало 29 ученица (само је једна ученица због болести напустила школу).³⁸⁰ Међутим, није увек била оваква ситуација. Наиме, у 1926/27. години, уписана је 31 ученица, али је чак осам ученица иступило из школе – на крају их је било 23.³⁸¹ Такође, и наредне године, било је уписано 26 ученица, али је у току године иступило 3.³⁸² Школа је нарочито имала проблема са бројем ученица у школској 1928/29. години. Наиме, она се, 15. октобра 1928. године, обратила МП и истакла да је од уписаних ученица (25) „приспело и пријавило се управи“ врло мали број ученица (10) и молила га да хитно утиче да се упише довољан број ученица.³⁸³ Писмено је најавило свој долазак још 4 ученица.³⁸⁴ Дакле, када је почела настава школу је похађало само 14 ученица и то је и даље био мали број. Међутим, при ликвидацији школе за домаћице у Подгорачу, овој школи је додељено 11 ученица па ће укупан број ученица до краја те године бити 25.³⁸⁵ У школској 1929/30. години било је 25 редовних ученица.³⁸⁶

Занимљиво да нисмо пронашли много извора који би нам сведочили о националности и вери ученица ове школе. У ниједном школском извештају које смо пронашли, овај податак се није наводио. Само је у једном наведено да ученице римокатоличке вероисповести могу ићи на богослужења, али се не наводи колико је њих било. Међутим, у званичној статистици која се упућивала МП, ови подаци су се морали навести у рубрикама. Наиме, према статистици за 1927/28. годину, све ученице које су остале на крају године (23) – биле су „Српкиње, Хрватице и Словенке“.³⁸⁷ По вероисповести, 16 ученица је било православне и 7 римокатоличке вероисповести. И наредне године, све ученице које су остале на крају године

³⁷⁸ АЈ, 66, 2263, 28220/1921.

³⁷⁹ АЈ, 66, 2263, 31167/1922.

³⁸⁰ АЈ, 66, 2263, 20709/1924.

³⁸¹ АЈ, 66, 2261, 47889/1927.

³⁸² АЈ, 66, 3240.

³⁸³ АЈ, 66, 2263, 82182/1928.

³⁸⁴ АЈ, 66, 2263, 86511/1928.

³⁸⁵ АЈ, 66, 2263, 55447/1928.

³⁸⁶ АЈ, 66, 2263, 16923/1930.

³⁸⁷ У статистици: „Срби, Хрвати и Словенци“.

(25) биле су „Српкиње, Хрватице и Словенке“.³⁸⁸ По вероисповести, тада је било 2 ученице православне и 23 римокатоличке вероисповести.³⁸⁹

Школске 1927/28. године, три су долазиле из Заблаће, три из Милошевца, две из Загорја и по једна из следећих места: Дрвар, Велико Орашје, Доњи Врточ, Велико Село, Горња Стубица, Миловац, Поље, Пљевље, Бунић, Бекхаузен, Михаљевац, Београд. У 1928/29. години, седам су долазиле из Башке на Крку, три су долазиле из Опузена и по једна из следећих места: Слав. Брод, Гудовац, Бос. Брод, Мојсиње, Александрово, Славетић, Радовиште, Бос. Шамац, Поток, Врховац, Заслужница, Бос. Петровац, Корија, Луковник, Златар.

Највише су у овој школи прижељкиване ученице „сељачких родитеља“. Међутим, њу ће похађати и много ученица чији су родитељи били других занимања. На пример, 1927/28. године, 4 ученице су биле ћерке земљорадника, 3 – радника, 2 – надничара, 2 – занатлија, 2 – економа, и по једна – болничара, стројовође, наредника, бележника, рудара, пензионера, док за једну није наведен овај податак. У циљу бољег разумевања овог питања, од велике користи нам је школски извештај управитељице Латове за 1927/28. годину. „Да би Домаћичка школа могла потпуно постоћи свој циљ потребно је учинити јачу пропаганду за упис ученица сељачких родитеља. Јер како наставни план тако и сав рад у школи циља на то да одговори потребама и подизању сељачког домаћинства“. Латова је, иначе, као средство за пропаганду, међу сељацима – земљорадницима, предложила штампани проспект уз детаљнији опис уређења и рада домаћичких школа. Ти проспекти би се слали учитељима основних школа „стављајући им у задатак да своје суграђане земљорадничког позива упознају са овим школама и учине предлог родитељима бистријих и отреситијих ученица, да ове у Домаћичке школе пошаљу“. Додала је и да би се те ученице, по завршеном течају, вратиле у своја места и примењујући школом стечено знање у пракси у свом домаћинству пропагатори успешног рада на подизању села. Латова је такође и истакла да је примећено да неки родитељи (разних професија), због сиромаштва и оскудице, шаљу своју децу у ове школе ради једногодишњег бесплатног идржавања. „Циљ Домаћичких школа није идржавање сиромашне а често пута и напуштене деце.“³⁹⁰

Једну од потешкоћа у извођењу наставе представљала је и већа разлика у годинама старости ученица. Наиме, у школској 1927/28. години, код неких ученица је константована недовољна умна развијеност. Како би се овај проблем решио, управитељица Латова је

³⁸⁸ У статистици: „Срби, Хрвати и Словенци“

³⁸⁹ АЈ, 66, 3240.

³⁹⁰ АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

предлагала да МП, при распореду ученица, поведе рачуна да ученице групише у појединим домаћичким школама по приближном узрасту. Такође, предлагала је и лекарске прегледе. „Ради отклањања у будуће оваквих случајева, потребно би било, да ученице при примању у школу буду обавезно прегледане и од стране школског лекара, како би се могла умно недовољно развијена деца, као и она код којих се константује опаснија врста болести, одмах на почетку одстранити“.³⁹¹ Према статистици за 1927/28. и 1928/29. годину, највећи број ученица имао је 14, 15 или 16 година, али је било млађих и старијих ученица.³⁹² Дакле, исту школу су похађале ученице са 12 година и оне које су имале чак и преко 22.

Текст у листу *Правда*: Децембра 1927. године у листу *Правда* освануо је један текст о овој школи: „Из Баваништа нам јављају: Школа за домаћице у Баваништу имала је лепо уређење и давала је успешне резултате. По свом добром гласу ова је школа била позната и најудаљенијим крајевима наше отаџбине. Али би рекли да сад у њој не иде све како треба. Многе ученице напуштају ову школу, а узрок овоме не тражи се и не испитује од надлежних. Требало би озбиљно се позабавити о томе: зашто ученице у невреме напуштају школу и да ли је о томе управа школе подносила извештај министарству просвете? – Не би требало дозволити да се руши лепо име ове школе које је она стекла својим узорним радом. Мора се овде учинити један прекор надлежнима: зашто се дозвољава да ученице ноћу на овој јакој зими свокоћу у кревету без топлих постељних хаљина? Шта стоји на путу, те им се не пружају топли покривачи? – Треба ли ове ученице узети на душу?! Зар је живот тако јевтин данас?!“³⁹³ Управитељица Латова је 1927. године поднела Одсеку за народно просвећење извештај о стању у овој школи. На почетку 1927/28. године била је уписана 31 ученица. На самом крају 1927. године било их је 23. Истакнуто је да иступање осам ученица не потиче од управе и уређења ове школе, а потом се наводе подаци којима управитељица то потврђује. Једна ученица (Лепосава Тодосијевић из Крчина) је „отпуштена“ одмах на почетку школске године на основу телефонског наређења шефа Одсека. Исписивање из школе тражио је отац ученице, пошто јој је мајка оболела због чега је потребна за вођење „кућанства“ у родитељском дому. Друга ученица (Љубица Пераковић из Загорја) је пуштена по наређењу МП. Трећа ученица (Мара Кокорић) отпуштена је на захтев родитеља као и управе Школе. Четврта ученица (била је из Скобаља) напустила је школу самовољно, „јер својом необузданошћу није се хтела подврћи школској дисциплини“. Остале четири ученице, такође из Скобаља, а под утицајем, како је навела, лажних информација од те ученице, „одвели су

³⁹¹ АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

³⁹² У 1927/28. години било је: пет ученица са 14 година, једанаест са 16, четири са 17, једна са 18, једна са 20, као и једна са више од 22 године. У 1928/29. години било је: једна ученица са 12 година, шест са 14, шест са 15, две са 16, једна са 17, четири са 18, две са 19, једна са 21, као и две са више од 22 године. (АЈ, 66, 3240)

³⁹³ Стојан, „Сарадник-читалац: (Рубрика на којој сарађује читалачка публика)“, *Правда*, 22.12.1927.

родитељи и сродници силом из школе без дозволе и пристанка ове Управе“. Управитељица је нагласила да ових пет ученица из Скобаља нису ни биле формално примљене за ученице ове школе од стране МП – акт о примању ових ученица није достављен управи Школе. Управитељица је известила МП и да се у спаваћим собама током зиме редовно ложи, да свака ученица има за покривање један јорган и ћебе, а као доказ да деца не пате од хладноће наводи чињеницу да су све ученице здраве и да се до сада ниједна од њих није жалила на хладноћу. Потом је затражила од МП да „изволи законским средствима заштити ову школу од тенденциозних, клеветничких нападаја анонимних дописника“. ³⁹⁴ Одељење за основну наставу је убрзо реговало и уредништву *Правде* упутило молбу да, на основу Закона о штампи, у свом првом наредном броју објави званичну исправку коју му прилаже. ³⁹⁵

Изддржавање: Школу је финансирао, великим делом, МП. Тако јој је оно одобрило августа 1921. године, за издржавање током 7 месеци (од 1. јуна 1921. до 1. јануара 1922) суму од 102.083 динара. Она је била потребна за личне издатке 22.100 динара, односно за плату наставнице за плетарство – 800 динара месечно (укупно 5.600), на плату вртара 800 месечно (5.600), на плату тројице момака по 300 динара за сваког (6.300), за службена путовања управитељице и наставница (581), награде радницима за обрађивање школскох имања (4.019); као и за материјалне издатке 59.983 динара, односно за издржавање ученица (40.000), набавку учила и потребних справа за обуку ученица (6.983), набавку одела и обуће за сироте ученице (8.000), набавку материјала за женски ручни рад (5.000), набавку справа за плетарство (4.000), набавку приплодне стоке (4.000), за оправку водовода и подизање купатила (8.000), школску апотеку (1.000), оправке и кречење школске зграде (3.000). ³⁹⁶ Марта 1922. године, МП одобрило за издржавање Школе за месеце јануар, фебруар, март и април – 38.000 динара (на личне издатке 17.750, на материјалне издатке 20.250). ³⁹⁷ И наредних година, она ће добијати новац од државе. Међутим, Школа се често пута доводила у незгодан положај закашњењем одобреног кредита, односно њиховом исплатом. Такође, решавање питања финансијске природе често је било „скопчано са утрошком драгоценог времена као и трудом, а често и пометњама услед којих пати школа и наставно особље“. Наиме, Школа се по свом положају налазила на територији Пореске управе у Ковину и имала је два наредбодавца другог степена. За материјалне расходе наредбодавац је школски надзорник среза ковинског, а за личне – школски надзорник среза панчевачког. ³⁹⁸ Треба рећи да је Школе имала и ванредне приходе. Наиме, од оснивања до марта 1923. године они су

³⁹⁴ АЈ, 66, 2263, 92859/1927.

³⁹⁵ АЈ, 66, 2263, 92859/1927; АЈ, 66, 2263, 77951/1927.

³⁹⁶ АЈ, 66, 2263, 30311/1921.

³⁹⁷ АЈ, 66, 2263, 10006/1922.

³⁹⁸ АЈ, 66, 2263, 16923/1930.

износили 39.777 динара: од ученица које су плаћале (12.200),³⁹⁹ од продате стоке (21.546), од баштенских производа (2.000), од млека (737) и друго (3.295). Очигледно приходи који су добијани од државе нису били довољни. Наиме, цео износ ових ванредних прихода утрошен је за издржавање школе.⁴⁰⁰

Домаћички курс за учитељице основних школа: „Да би се у нашу сеоску породицу унело што пре и што више правилнога појимања о њеном напреднијем животу и да би се што успешније могле требити традиционалне заблуде, у којима живи и испашта наш народ“, шеф Одсека за народно просвећивање је предложио, априла 1927. године, министру просвете да се за време главног школског одмора приреде два шестонедељна курса за учитељице основних школа, „поглавито из Јужне Србије“. Ови би се курсеви одржали у домаћичким школама у Баваништу и Н. Футогу. Министар је то и одобрио.⁴⁰¹ Исте године, МП је известило управитељицу курса (Даринка Мачајева) да се испит на крају курса треба одржати 30. августа. Међутим, будући да су се на овом курсу налазиле учитељице из разних места и будући да је зато многима од њих било потребно 3 дана да од Баваништа стигну на своју сталну дужност (која почиње 1. септембра), многе од њих би закасниле. Зато је она тражила да се испит одржи „неки дан“ раније. У супротном, она је молила МП да саопшти њиховим претпостављеним властима да оне нису одговорне за изостанак.⁴⁰² Те године, била је 21 учесница курса.⁴⁰³ У 1928. години курс је трајао од 15. јула до 28. августа. Уписало се 20, али је дошло 15 и све су завршиле курс. Међу њима су биле и две удате. Биле су из различитих места земље. Курс је водила управитељица школе Латова. Она је и предавала домаће газдинство и вртларство. Наставница Шаренић – млекарство у живинарство, Обреновић – кување, др Анђелков – хигијену.⁴⁰⁴ Иначе, МП је одлучио да се за издржавање домаћичког курса за учитељице у Баваништу изда сума од 30.000 динара (на исхрану наставница и курзисткиња – 20.000, на попуну инвентара – 3.200, за конзервирање воћа и поврћа – 2.000, на хонорар управитељици Латовој, и наставницама Шаренић, Обреновић и др Анђелкову – по 1.200, свега 4.800).⁴⁰⁵

³⁹⁹ У 1921/22. години имала је 2 ученице које су плаћале своје школовање, једну од децембра краја шк. године, а другу од марта 1922. године до краја школске године. У 1922/23. години имала је 10 ученица које су плаћале.

⁴⁰⁰ АЈ, 66, 2263, 18076/1923.

⁴⁰¹ АЈ, 66, 2261, 27596/1927,

⁴⁰² АЈ, 66, 2263, 52625/1927.

⁴⁰³ Највише их је долазило из Нишке области (5), Косовске (4), Врбаска (2), Тимочка (2), Ваљевска (1), Осечка (1), Врањска (1), Моравска (1), Рашка (1), Битољска (1), Подунавска (1) и једна из Београда. (АЈ, 66, 2263, 52625/1927)

⁴⁰⁴ АЈ, 66, 2263, 73916/1928.

⁴⁰⁵ АЈ, 66, 2263, 54183/1928.

Школа за домаћице у Панчеву

Пољопривредна повторна школа у Панчеву: Школским законом из 1868. године одређено је да су места где се већина становништва бави пољопривредом дужна да оснивају и издржавају пољопривредне повторне школе. Оне су биле намењене деци која су навршила 12 година, која су завршила основну школу а нису наставили школовање. Школовање у овој школи је трајало три године. Међутим, и много година, па чак и деценија, касније у многим местима нису отворене ове школе. Из тог разлога је министар вера и просвете наредио је 1896. године свим муниципалним скупштинама да се заузму око отварања пољопривредних повторних школа. Истицао је да би ове школе биле значајне за унапређивање пољопривреде којом се бави већина становништва у земљи. Међутим, ни наређење министра није утицало да се одмах крене са отварањем ових школа. Две године касније, школско надзорништво Торонталске жупаније у В. Бечкерек упутило је из тог разлога писмену опомену градоначелнику Панчева и након тога је питање отварања једне овакве школе у Панчеву коначно отворено. Међутим, биће потребно још скоро 10 година да би се она и отворила. Уговор у вези оснивања Пољопривредне поврторне школе и узорног газдинства потписан је 1904. године између Краљевске-државне благајне (коју је заступао варошки школски надзорник) и Муниципалне скупштине Панчева (коју је заступао градоначелник). У уговору је наведено да Панчево уступа 20 катастарских јутара ораница државној благајни, односно Пољопривредној повторној школи. Власник ораница као и свих зграда, опрема и стоке остаје Панчево. Уговором се Панчево обавезало да изгради све потребне зграде, као и да обезбеди 1.500 круна за обртна средства за прву годину постојања. Уколико би се школа из разноразних разлога затворила, сва имовина припала би Панчеву. Министар вера и образовања именован је исте 1904. године дипломираног наставника Андрију Сајковића за стручног наставника пољопривреде у новооснованој школи. Након тога, Град је званично предао 20 јутара ораница (који се налазе на левој страни Новосељанског пута) наставнику Сајковићу. Три године касније изграђена је и главна школска зграда и настава је коначно отпочела 1. новембра 1907. године. Касније су изграђени и споредни привредни објекти, као и пешачка стаза (дужине од 522 метара) од стазе поплочане циглом код гробља, преко бечкеречких железничких шина, до Школе.⁴⁰⁶

Отварање Школе за домаћице: Одлуком министра просвете од 2. октобра 1920. године панчевачка Привредно-продужна школа претворена је у државну Школу за

⁴⁰⁶ Т. Galamboš, „Osnivanje i izgradnja Poljoprivredne povtorne škole u Pančevu: 1896-1910“, *Informator*, br. 23, Pančevo 1991, 53-61.

домаћице.⁴⁰⁷ Лист *Панчевац* је обавестио своје читаоце да ће МП у априлу те 1921. године у Панчеву отворити Школу за домаћице, у згради дотадашње „Пољопривредне школе“. Истакнуто је да ће првенство у упису ове школе имати ратна сирочад. За управитељицу је именована Даринка Мачајева, док је за наставницу постављена Зорка Грубановић.⁴⁰⁸ Међутим, по свему судећи, рад у школи почео је тек касније. Касније ће *Панчевац* пренети вест да МП отвара три школе за домаћице (у Панчеву, Баваништу и Малом Хеђешу) и да ће рад у њима почети најкасније 20. маја. Уз ту вест, саопштени су и услови за упис: да је девојчица завршила основну школу, да има најмање 14 година и да јој родитељи плаћају 200 динара месечно за „пансион“. Пријаве за упис ученице су требале слати Одсеку за народно просвећивање МП.⁴⁰⁹ Међутим, по свему судећи, рад у школи ће почети тек у септембру те 1921. године. Наиме, управитељица школе је упутила позив министру вера да присуствује свечаности отварања и освећења школе за домаћице у Панчеву која ће се одржати 11. септембра.⁴¹⁰

Школско имање: спор између Града Панчева и државе: Наиме, на седници Проширеног сената Панчева, 15. новембра 1921. године, расправљало се о овом питању. Наведено је да је још 1904. године Град склопио са Мађарским државним ераром уговор према коме му је Град издао 20 јутара ораница, под условима да оно остаје и даље својина Града, као и да постају његова својина све зграде и њихово уређење заједно са целом опремом Газдинске пофторне школе и примерног газдинства. Са друге стране, Град се обавезао да у сврху зидања зграде и набавке опреме те школе и примерног газдинства исплати 1.500 круна Мађарском краљевском министарству вера и јавне наставе. Такође, било је предвиђено и да, уколико би поменуто Министарство ову школу укинуло, целокупно њено имање прешло би у посед Града. И будући да је Школа „докинута“ 1918. године, према том уговору њена имовина би сада требала прећи у власништво Града. Тако је Град, 29. јула 1919. године, узео руковање Газдинском школом од одовице Андреје Сајковића – Матилде Сабо и она је поверена управитељу вежбаонице Светиславу Радојчићу, који је од МП наименован, односно његовом личном заменику Ђури Радојчићу, на чување. Међутим, Газдинска, односно Пољопривредна школа није обновљена, а у јесен исте године земљиште те школе окупирали су добровољци и држали га све до краја „економске“ 1920/21. године. МП је својом одлуком (2. октобра 1920) претворило поменуто школу у Домаћичку школу, али градски Сенат о томе није био обавештен. Сазнао је за ту одлуку тек када је, у пролеће

⁴⁰⁷ АЈ, 66, 2270, 15036/1921.

⁴⁰⁸ „Школа за домаћице“, *Панчевац*, 27.3.1921.

⁴⁰⁹ „Школа за домаћинство“, *Панчевац*, 8.5.1921.

⁴¹⁰ АЈ, Ф. 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 42, 9002/1921.

1921. године, новоименована управитељица те Домаћичке школе преузела, по наредби МП, од Радојчића ту школу и тражила да се она преуреди за интернат, што је Сенат „ускратио“,⁴¹¹ и кад се она притужбом обратила МП. Тек тада је оно известило (8. априла 1921) управу Града о поменутом решењу. Министарство је истицало да је оваква одлука донета јер је Пољопривредна школа била државна, а нова држава СХС је то наследила од бивше Аустро-Угарске државе.⁴¹² Сенат се противио претварању те Домаћичку, али то ипак није могао да спречи. Он је на крају пристао да, док се не укаже могућност поновног отварања Пољопривредне школе, Министарству за Домаћичку школу изда њено земљиште, зграде и инвентар, али је тражио закупнину. Са друге стране, референт МП је истакао да су друге општине у којима су смештене домаћичке школе дале бесплатно под закуп земљиште бивших пољопривредних школа, као и да се исто очекује и од Панчева. Међутим, и поред тога, Сенат је наставио да тражи закупнину, и то „умерену“ од 4.000 динара годишње.⁴¹³ У сваком случају, управа Града није се лако помирила са оваквим стањем и настојала је да се уместо Домаћичке поново отвори Пољопривредна школа. Тако ће МП, 12. априла 1921. године, тражити од Града да не чини никакве сметње управитељици Домаћичке школе, него да јој у случају потребе у помоћ притекне, „пошто је потреба нашег народа да се у овој школи женска деца одржавају домаћем газдинству“. МП је у истом допису навело да ће у овој школи с времена на време отворати и пољопривредни курсеви за мушку децу из околине.

Опис школског имања: Школа се налазила „скоро ван вароши, у лепој згради“,⁴¹⁴ односно налази се иза станице Панчево-варош на Новосељанском путу.⁴¹⁵ Земљиште на коме је зграда, као и један комадић винограда припадало је Школи. У школској згради, поред учионица, налазиле су се и две спаваће собе за ученице, стан и канцеларија управитељице, станови за две наставнице, купатило и једно мало одељење за оставу намирница и зимнице. Школа је такође имала и кухињу, трпезарију, пекару и сушионицу меса, а у оквиру школског комплекса налазила се и стаја за краве и коње, свињац, живинарник, као и школско двориште са бунаром. Што се тиче школског земљишта, оно заправо није било њено власништво, већ

⁴¹¹ Министарство просвете пише Министарству унутрашњих дела да су, у тренутку када је Домаћичка школа требала за почне са радом, власти у Панчеву узеле зграду ове школе за некакав карантин, због чега је управа школска била принуђена да све школске ствари остави без реда у једној школској одаји и на тај начин изложи их квару. Овај потез тамошњих власти и лекара, као резултат самовоље, донео је велику штету школи у материјалном погледу, али и у погледу њеног угледа. Министар просвете је зато тражио да министар унутрашњих дела изда хитно наређење да се школска зграда одмах испразни и преда управи школе. (АЈ, 66, 2270, 3853/1921). У поменутом карантину биле су смештене руске избеглице. (АЈ, 66, 2270, 13868/1921)

⁴¹² АЈ, 66, 2279, 18101/1921.

⁴¹³ ИАП, Ф. 90 Градско поглаварство 1919-1941, Скупштински записник са редовне седнице Проширеног сената од 15.11.1921.

⁴¹⁴ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 59.

⁴¹⁵ „Домаћичка школа“, *Панчевац*, 15.6.1929.

општинско, које га је школа узимала под најам за 4000 динара годишње. Радило се о 18 ланаца. У школској 1923/24. години, на том земљишту највише је посејана пшеница (7 ланаца), потом кукуруз (око 3 ланаца), детелина и јечам (2), овас (2), сточна репа (1,5), грахорница (1,5), јечам (1).

Школа је, од стока, имала 4 краве, 3 телета, 2 коња и 1 ждребе, 1 вепра („кога школа гоји за клање“), 4 прасета које је добила од школе за домаћице из Баваништа, у замену за ћурке. Она је куповала сточну храну, али није имала увек довољно средстава за то. И када је надзорница обилазила Школу, затекла је врло мало сточне хране, мршаву и неухрањену стоку, па је зато предлагала је да се смањи број стоке на онај број који ће одговарати материјалним могућностима Школе. Од живине, имала је 8 пловака, 11 ћурака, 38 кокошки и 12 гусака.⁴¹⁶ Школском имању су биле потребне многе поправке, нарочито на почетку, 1921. године. Управитељица је тада од МП тражила средства за оправку школске зграде, њеног крова, који прокишњава (3.300 динара – одобрено),⁴¹⁷ за оправку зграде, бунара, намештање потпуно новог штедњака у кујни, измештање свињца, поправку и преграђивање кокошарника жицом, набавку фуруне и каде за купатило (13.000 динара – одобрено),⁴¹⁸ за уређивање баште и врта који су били „потпуно запуштени“ (одобрено),⁴¹⁹ за школски намештај (2.000 – одобрено).⁴²⁰ На основу многих прочитаних извора, стиче се утисак да је школа за домаћице у Панчеву имала мање наставних средстава и намештаја у односу на школу у Баваништу. Тако су јој још и у школској 1927/28. години недостајала 2 стола, 10 столица, 1 табла, 2 ормара, 1 раф.⁴²¹ Такође, она је имала и више проблема са обезбеђивањем хране. Наиме, у извештају надзорнице за школску 1923/24. годину, написала је да је храна у овој школи „врло слаба“, јер управитељица добија врло мало кредита за исхрану, а све намирнице купује. Што се школске књижнице тиче, у њој, „као у свим осталим школама“ има само нешто мало књига, послатих из МП.⁴²² Поред школске зграде и свих објеката за стоку и живину, она је имала и интернат. Међутим, нисмо пронашли много података о приликама које су владале у њему. И овде можемо изнети претпоставку да оне нису биле много другачије од оних у школи у Баваништу.

Организација наставе и њен садржај: Школа је имала само једно одељење и само један разред, односно настава је трајала само једну школску годину. Наставни језик био је

⁴¹⁶ АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

⁴¹⁷ АЈ, 66, 2270, 24150/1921.

⁴¹⁸ АЈ, 66, 2270, 24148/1921.

⁴¹⁹ АЈ, 66, 2270, 25875/1921.

⁴²⁰ АЈ, 66, 2270, 31628/1921.

⁴²¹ АЈ, 66, 3244.

⁴²² АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

„српски“.⁴²³ Ученице су у овој школи имале теоријске и практичне предмете. На пример, школске 1923/24. године: матерњи језик, рачун, пољска привреда, земљопис, историја, певање, краснопис, телесно и душевно васпитање, физика са хемијом свакидашњег живота, домаће газдинство са економијом, женски ручни рад са теоријом шивњења кројења, као и практичне радове, односно стручну праксу у стаји, млекари, свињцу, живинарнику, пољу, врту, готивљење јела, прање и глачање рубља.⁴²⁴

Почетак, ток и крај наставе (испит): Нисмо пронашли подате за сваку школску годину када је настава почињала и када се завршавала, али претпостављамо да је била слична ситуација као школске 1928/29. година. Тада је настава почела 1. октобра, а завршила 20. јуна. Што се тока наставе тиче, можемо рећи да су и ову школу, као и ону у Баваништу, реметили исти или слични узроци, иако нисмо за све пронашли потврду у изворима. Наставу је реметило и овде често смењивање наставница, недовољна зрелост ученица („ученице су сувише мале и духовно још неизвијене за предмете који су неизоставни у програму школа за домаћице“). На квалитет наставе понекад је утицао недостатак кадрова. Наиме, у школској 1923/24. години, надзорница је у свом извештају написала да је дужност учитељице кувања вршила једна од стручних наставница и истакла је да је ипак потребна је посебна учитељица кувања. У истој школској години, надзорница је све наставнице оценила са оценом „одличан,“ и није било много недостатака. Мањи недостаци и грешке уочила је у добром обрађивању, по програму, предмета наставнице Анђелковић, „због краткоће времена.“⁴²⁵ Више података о току наставе пронашли смо у извештају о извршеном испиту у овој школи 1927. године. Управитељица Радовић је предавала је српски језик, домаћинство и васпитање телесно и душевно. Српски језик је обрађен по програму и нарочито је обрађена пажња на народне песме. Домаћинство је обрађено нарочито из оног дела који се односи на исхрану – утицај хране на организам, о храњивим састојцима итд. Радовић је унела у програм и више него што се тражи од ученица ниже домаћичке школе. Што се тиче васпитања телесног и душевног, она је обрадила телесно васпитање у облику хигијене, док је на душевно веома мало обратила пажњу. Из свих тих предмета успех је био постигнут, оценила је учитељица на раду у МП Даринка Мачајева. Земљопис са историјом, сточарство, млекарство и живинарство предавала је наставница Ненадовић. Сви предмети су рађени са мало воље и ученице су показале успех у оном обиму колико је са њима рађено. Види се да се она веома мало трудила да покаже знања ученицама. Мачајева је истакла и пример - у школи постоје два сеператора за прераду млека, а наставница није показала ученицама у пракси како се

⁴²³ АЈ, 66, 3244.

⁴²⁴ АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

⁴²⁵ АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

сепарира млеко. Полдка Језовшек је предавала хигијену, хемију, физику из свакидашњег живота, рачун и повртарство. Она је „доста труда унела у рад, но како нема дуге праксе у раду, преовлађује теоријско знање, а ученицама је била потребнија пракса.“ Вида Јовановић је предавала ручни рад – она је практично и теоријски много дала и било је доста лепо израђених хаљина, рубља и других предмета. Анка Димитријевић учила је ученице кувању и у томе је показала видан успех, пошто ученице самостално раде.⁴²⁶

Наставнице: За прву управитељицу школе именована је Даринка Мачајева, док је за наставницу постављена најпре Зорка Грубановић,⁴²⁷ а потом и још две наставнице. Наиме, Н. Милутиновић пише да је школа у 1921/22. години имала 4 наставнице (од којих је једна и управитељица), и да су, осим једне Хрватице, све биле Српкиње.⁴²⁸ Једна од карактеристика ове школе биће честа промена наставница. Тако већ у 1922/23. години, у школи није радила З. Грубановић.⁴²⁹ Управитељица је и даље била Д. Мачајева, а поред ње су радиле и Олга Гројева,⁴³⁰ Загорка Анђелковић,⁴³¹ Савка Вага, касније и Даница Николић.⁴³² Почетком 1923/24. године у Панчево је премештена Драга Радоњић,⁴³³ али њено име не проналазимо у извештају надзорнице о раду ове школе у овој школској години. Ако је и започела са радом, није дуго у њој радила. У поменутом извештају проналазимо само три имена: Загорка Анђелковић (која је била и управитељица школе), Анка Миловановић (радил од фебруара)⁴³⁴ и Видосава Јовановић. Оне су предавала све теоријске и практичне предмете. Анђелковић је предавала матерњи језик, телесно и душевно васпитање, физику са хемијом свакидашњег живота, домаће газдинство са економијом, а од практичних радова предавала је сву стручну праксу у стаји, млекари, свињцу, живинарнику, пољу и врту. Миловановић је предавала рачун, пољску привреду, земљопис, историју, певање и краснопис, а од практичних радова – готивљење јела и имала на старању кухињу и трпезарију. Јовановић је предавала женски ручни рад са теоријом шивљења кројења, а од практичних радова имала је прање и глачање рубља, чишћење и спремање интерната. Надзорница је истакла да дужност учитељице кувања врши једна од стручних наставница (по свему судећи А. Миловановић), као и то да је ипак потребна је посебна учитељица кувања. Међусобни однос наставница били су добри, трудиле су се да све евентуалне несугласице и неспоразуме „изравнају“ на достијан начин, а

⁴²⁶ АЈ, 66, 2261, 47889/1927.

⁴²⁷ „Школа за домаћице“, *Панчевац*, 27.3.1921.

⁴²⁸ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 60.

⁴²⁹ Њу октобра 1922. године проналазимо у изворима као управитељицу школе за домаћице у Н. Футогу. (АЈ, 66, 2261, 39987/1922)

⁴³⁰ Била је „на студијама домаћичких школа“ у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 1341/1921)

⁴³¹ Била је „на студијама домаћичких школа“ у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 1341/1921)

⁴³² „Домаћичка школа у Панчеву: Једна неопходно потребна установа“, *Илустровани лист*, 14/1923.

⁴³³ свршила једногодишњи домаћички курс у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 44612/1923)

⁴³⁴ Завршила једногодишњи домаћички курс у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 44612/1923)

свој посао врше савесно и предано.⁴³⁵ Пре почетка 1924/25. године, Анка Миловановић је премештена у Мали Иђош.⁴³⁶ Касније, школске 1926/27. године, поред управитељице Станице Радовић, радиле су и Јованка Ненадовић,⁴³⁷ Полдка Језовшек, Вида Јовановић и Анка Димитријевић. Радовић⁴³⁸ је предавала је српски језик, домаћинство и васпитање телесно и душевно. Ненадовић је предавала земљопис са историјом, сточарство, млекарство и живинарство. „Сви предмети су рађени са мало воље и ученице су показале успех у оном обиму колико је са њима рађено. Види се да се Ненадовић веома мало трудила да покаже знања ученицама. На пример, у школи постоје два сеператора за прераду млека а наставница није показала ученицама у пракси како се сепарира млеко“. Језовшек је предавала хигијену, хемију, физику из свакидашњег живота, рачун и повртарство. Јовановић је предавала ручни рад. Димитријевић учила је ученице кувању.⁴³⁹ Године 1927. дошло је до сукоба управитељице и наставнице Ненадовић, због којег је МП послало шефа Одсека за извиди узроке сукоба. Обе стране су износиле разне оптужбе на рачун друге. Радовић је, између осталог, истакла да Ненадовићева целе године злоупотребљава ученицу Надежду Микић за своје приватне послове, да ју се она једном приликом на часу њеног предмета у учионици (пред ученицама) „затетела“ на њу замахујући рукама да је удари. Ненадовић јој је запретила и да ће отићи на робију као њен муж.⁴⁴⁰ Ненадовићева је оптужбе на рачун управитељице поделила на 11 тачака. Посебно је важна десета: „Г-ђа управитељица мрзи уопште све Србе, каже да су некултурни, а обожава Галијане и рекла је ако јој осуде мужа нека се не чуди Србија кад здруже Црногорци са Италијом и буду против Србије“. ⁴⁴¹ Иначе, у наредној 1927/28. школског години неће више бити управитељица Станица Радовић. Радиће као учитељица у Подгорици. Међутим, тада је била оптужена да је немарно отправљала своју дужност, да је врло неуредно водила књиге. Школски надзорник у Подгорици извршио је ислеђење и утврдио да је она учинила кривице за које се оптужује и МП је одлучило да се она казни укором.⁴⁴² Управитељица ће сада бити Милева Миљковић,⁴⁴³ а уз њу су у школи тада радиле и Милка Савић, Милица Томашевић, Видосава Јовановић.⁴⁴⁴

⁴³⁵ АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

⁴³⁶ АЈ, 66, 2275, 48555/1924.

⁴³⁷ Завршила једногодишњи домаћички курс у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 44612/1923)

⁴³⁸ Учитељица Станица Радовић, (рођена Шаровић) завршила је једногодишњи течај домаћичке школе у Кромерижу (Моравска) 1922/23. године, млекарски курс на државној школи у истом месту, као и курс живинарства у једном месту у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 40887/1930)

⁴³⁹ АЈ, 66, 2261, 47889/1927.

⁴⁴⁰ АЈ, 66, 2270, 38750/1927.

⁴⁴¹ АЈ, 66, 2270, 50944/1927.

⁴⁴² АЈ, 66, 2270, 17405/1928.

⁴⁴³ Била је „на студијама домаћичких школа“ у Чешкој. (АЈ, 66, 2275, 1341/1921)

⁴⁴⁴ АЈ, 66, 2270, 81647/1927. У 1927/28. године радиле Милева Миљковић, управитељица, премештена из Битоља одлуком МП, Милка Савићева која је завршила Вишу школу за домаћице у Н. Футогу, Милица Томашиновић која је такође завршила Вишу школу за домаћице, Видосава Јовановић учитељица женског

Према статистици, тада је у школи радило пет наставница (све су биле „Српкиње, Хрватице и Словенке“, православне вере), уз још једног хонорарног. Све наставнице биле су неударе. У наредној 1928/29. години, према статистици, било је пет наставница уз једног хонорарног наставника. Сви су били „Срби, Хрвати и Словенци“, православне вере, осим једне наставнице која је била римокатоличке. Хонорарни наставник је имао између 46 и 50 година, док су наставнице биле млађе: две су имале до 25 година, две између 31 и 40 и једна између 46 и 50.⁴⁴⁵ Наиме, према школском извештају, наставнице су тада биле: управитељица Миљковић, наставнице Милица Томашевић, Видосава Јовановић, која је била премештена, а на њено место је била постављена Радмила Васиљевић, Смиљана Шишић (свршена ученица Више домаћичке школе у Новом Футогу) – постављена у тек у марту. Хонорарни наставник био доктор Јефта Шамбек, управник Градске болнице.⁴⁴⁶

Ученице: Школа је имала одређени број ученица који је могла да прими – 30. Међутим, она ће током школских година имати и мањи и број. На пример, у 1921/22. години, имала је 20 ученица,⁴⁴⁷ у 1923/24. години – 25,⁴⁴⁸ у 1927/28. години уписано је 23 („све су стално у школи“),⁴⁴⁹ као и у 1928/29. години (на крају године је остало 19). Када је у питању школска 1928/29. година додаћемо још само и то да се у њој најпре уписало само 14 ученица, али да је 7. јануара дошло још 9 ученица из школе у Подгорачу.

По националности и вери: Као што је случај са школом за домаћице у Баваништу, и у сачуваним изворима о овој школи, не проналазимо много података о националности ученица, барем не у оној мери колико би се могло наћи за остале школе. Наиме, у ниједном школском извештају које смо пронашли, овај податак се није наводио. Н. Милутиновић нам доноси податак да је у 1921/22. години било 20 ученица и да су све биле Српкиње. У званичној статистици која се упућивала МП, морали су се наводити и подаци у рубрикама које су се односиле на националност ученица. Тако је у њима наведено да су 1927/28. године уписане, и на крају остале, 23 ученице и да су све биле „Српкиње, Хрватице и Словенке“.⁴⁵⁰ По вероисповести, тада је било 20 ученица православне и 3 римокатоличке вере. Наредне, школске 1928/29. године, поред 17 ученица „Српкиња, Хрватица и Словенки“, школу су похађале и две Немице. По вероисповести, 7 ученица је било православне и 12

ручног рада, премештена из Подгорача, Анка Димитријевић постављена као економка школе с тим да ученицама предаје практично и теорију кувања, постављена још 1924. године. (АЈ, 66, 2270, 3046/1928)

⁴⁴⁵ АЈ, 66, 3244.

⁴⁴⁶ АЈ, 66, 2270, 55961/1929; АЈ, 66, 2270.

⁴⁴⁷ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 60.

⁴⁴⁸ АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

⁴⁴⁹ АЈ, 66, 2270.

⁴⁵⁰ У извору: „Срби, Хрвати и Словенци“.

римокатоличке вероисповести.⁴⁵¹ Школа је 1921/22. године имала и 20 ученица, од којих су 8 биле из Србије, 5 из Македоније, 4 из Старе Србије, 2 из Босне и само 1 из Баната.⁴⁵² У 1927/28. години уписано је 23 ученица из „разних крајева наше Краљевине“.⁴⁵³ Наредне године било је ученица из више покрајина (Србије, Босне, Славоније, Међумурја, Хрватског приморја, Далмације). Школа је 1921/22. године имала и 20 ученица. Већина ученица долазила је из земљорадничких породица, али је било и оних из свештеничких и учитељских.⁴⁵⁴ Ученице различитог узраста, похађале су заједно ову школу. У 1928/29. години највише их је било са 16 и 17 година, али је било и млађих и старијих.⁴⁵⁵ Надзорница школа за домаћице Бисенија Лукић је марта 1924. године извршила преглед ове школе и МП поднела извештај који нам доноси важне податке о домаћичкој школи у Панчеву.⁴⁵⁶ Школа је имала 25 ученица, „које су још сувише мале и недорасле за школу за домаћице. Једва да имају по 12 год. старости“. Надзорница је истакла да се по Уредби о уређењу школа за домаћице у ове школе могу примати девојчице које су „узеле“ 14. годину, али је написала и своје мишљење да би у ове школе требало примати девојчице тек по напуњеној 15. години, „кад се у њима природно буди интерес за домаћинство“. Са друге стране, надзорница је додала да су ученице ипак врло вредне и сав физички посао раде са вољом и успешно, али и да за теоријска предавања немају ни мало интереса, нити их разумевају, јер не одговарају њиховом душевном развоју. Ученице су потпуно биле здраве, чисте и уредне. У *Панчевцу* је 1929. године објављен један текст са много похвала за ову школу и њене ученице. Истакнут је ред и чистота који у школи владају, лепота школске зграде. „Просто милина човеку стати па гледати“. Похваљени су и ручни радови ученица. „Свака стварчица је извезена нашим народним мотивима из свих крајева. Кад ово човек посматра и види како се култивишу нове генерације, он дође до убеђења да ми постепено стварамо једну заиста југословенску културу, с којом ћемо се поносити (...). Поред тога, све што изради једна ученица припада њој, тако да после годину дана свака ученица може са собом однети читав мираз од лепе спреме“.⁴⁵⁷

Изддржавање: Школа за домаћице у Панчеву била је државна школа, па ју је држава и издржавала. На пример, МП одобрило да се за издржавање ове школе за јануар, фебруар, март и април 1922. године изда 25.500 динара (на личне издатке 8.250, на материјалне

⁴⁵¹ АЈ, 66, 3244.

⁴⁵² Н. Милутиновић, *нав. дело*, 60.

⁴⁵³ АЈ, 66, 2270.

⁴⁵⁴ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 60.

⁴⁵⁵ У 1928/29. години две су имале 15, шест 16, седам 17, једна 18, две 19 и једна 20 година. (АЈ, 66, 3244)

⁴⁵⁶ АЈ, 66, 2270, 19953/1924.

⁴⁵⁷ „Домаћичка школа“, *Панчевац*, 15.6.1929.

издатке 17.250).⁴⁵⁸ Са друге стране, Школа је имала и „ванредне приходе“ од ученица које су плаћале своје школовање и од продате стоке. У прве три школске године, на тај начин је прикупљено 11.104 динара (за продату стоку – 2838, од ученица које су плаћале своје школовање у 1921. години – 2066, 1922 – 5400, 1923 – 800). Тај новац је искоришћен на набавку школских књига за вођење економије (705), за путне трошкове управитељице и наставница (1.310), за излет ученица у Београд (145). Део суме која је остала морао се употребити за издржавање Школе, будући да није добијала суму новца од МП која би јој била потпуно потребна.⁴⁵⁹ Наиме, 1923. године, Школа је истакла да „вуче“ дугове од априла прошле године, кад је требала са новцем који добија искључиво за издржавање ученица и школе уопште, да обради 18 ланаца земље, плати закупнину и набави све усеве за обраду земље. Суме које је добијала у току месеца нису биле довољне никада да Школа покрије дугове које је тада учинила, „и ако је чинила све, да се штедњом у школи покрију учињени издаци“.⁴⁶⁰ Са друге стране, шеф Одсека је приметио је да се не води довољно рачуна у овој школи о стварима које се набављају за школску потребу и потребу ученица и препоручује управитељици да најстрожије поведе рачуна о свим стварима које набављају и књижи у инвентар.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ АЈ, 66, 2270, 10007/1922.

⁴⁵⁹ АЈ, 66, 2270, 15647/1923.

⁴⁶⁰ АЈ, 66, 2270.

⁴⁶¹ АЈ, 66, 2270, 50842/1923.

ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ

Порекло и развој до 1918: Године 1875. у Београду је основано друштво које је као свој основни задатак поставило питање просвећивање женске омладине – Женско друштво. У том циљу оно је 1879. године отворило Раденичку школу, која је била намењена сиромашној женској деци која су се обучавала у ручним радовима. Иницијативом Друштва основане су и његове подружине и у другим местима у Србији. Један од циљева тих подружина био је оснивање женских раденичких школа. До 1912. године број тих подружинских школа достигао је чак 64. Такође, осим Женског друштва, настале су и друге женске организације које су такође почеле оснивати женске стручне школе (Коло српских сестара, Добротворна задруга Српкиња). О томе је те 1912. године писао и Јован Скерлић.⁴⁶² У литератури и изворима које смо пронашли, корени каснијих женских занатских школа у држави СХС смештени су Кнежевини, односно Краљевини Србији. „Раденичке школе у Србији су биле претеча и у неку руку почетни модел за велики број будућих женских занатских школа у већем делу земље“, односно у већем делу Краљевине СХС.⁴⁶³ Рад је негативно утицао на развој ових школа. „Школске зграде у већини места оштећене су као и све остало, што је непријатељ намерно чинио. Шиваће машине које су најпотребније за практичан рад однете су“.⁴⁶⁴ У школама на простору северно од Саве и Дунава била је, наравно, другачија ситуација. Школе на том простору нису свакако толико страдале током рата, као оне које су се налазиле јужно од поменутих река, али то не значи да им није била потребна материјална помоћ, обнова школске опреме после рата и слично. Напротив.

Законско уређење после 1918: Рад женских занатских школа је најпре био регулисан Уредбом о женским занатским школама (1921),⁴⁶⁵ потом и Законом о женским занатским школама (1922). Први члан овог закона одређивао је њихов задатак - „образовање женскиња у разним занатима“ и „унапређивање кућевне индустрије“. Закон је предвиђао и да оне могу бити: државне (које ће се, пре свега, оснивати у већим градовима), полудржавне (које ће се

⁴⁶² „Исто тако је успешан појав акција Кола српских сестара и других женских организација у Србији, добротворних задруга Српкиња у оквиру Аустро-Угарске монархије – сав тај наш рад на националном васпитању, на професионалној настави женске деце, на помагању сиромашних ђака по нашим школама. Поједине од тих жена, логично и доследно улазе у јаван живот и траже своја политичка права. Све су то још почеци, али они нам јасно казују да су се жене код нас почеле дизати и као користан члан деловати у друштвеној националној заједници. То је велики напредак, чији се значај не може никада довољно истаћи“. G. Vojvodić, *Diplomski rad: Ženske zanatske škole u Jugoslaviji između dva rata*, Београд 1981, 13-14. (Ради се о дипломском раду апсолвенткиње педагогије браћеном на Филозофском факултету у Београду, ментор јој је био др Владета Тешић).

⁴⁶³ G. Vojvodić, *nav. delo*, 14; AJ, 65, 16, 15192/1926.

⁴⁶⁴ AJ, 65, 35, 5498/1928.

⁴⁶⁵ Након ове *Уредбе*, назив овог типа школа је промењен и оне се више неће звати (званично) „раденичким“, већ „занатским“ школама.

оснивати као установе МТИ с једне стране и женских корпорација с друге) и приватне (које би се отварале само тамо где би се указала потреба). Такође, ове школе су се делиле и на: ниже, продужне и више. Ниже женске занатске школе имају три разреда и задатак им је да спремају „добре, самосталне и образоване раденице у свим врстама женскога рада“. Продужне женске занатске школе имају два разреда и задатак им је да спремају „добре, самосталне и образоване мајсторе“. Коначно, више женске занатске школе имају два разреда и имају задатак да ученицама дају „више стручно и опште образовање, осим тога је задатак ових школа и образовање учитељица за женски рад“. Закон је предвиђао и могућност и да се у свим женским занатским школама могу отворати курсеви за поједине занате. Да би се једна оваква школа отворила било је потребно, по Закону, да се за њу пријави најмање 20 ученица. Када је настава у питању, предвиђено је да она у буде бесплатна. Поред стручних предмета (који се предају и теоријски и практично), у школама се се требали предавати и предмети за опште образовање. Школска година почиње 1. септембра и траје све до краја јуна. У нижу женску занатску школу се могу уписати све ученице које су завршиле основну школу и напуниле 12 година живота, док су се у продужну или вишу занатску школу могле уписати само ученице које су завршиле нижу женску занатску школу. На крају школске године ученице полажу стручан испит (ниже), односно испит спремности (продужне и више женске занатске школе). Тим испитима присуствује изасланик МТИ. Наставници у овим школама могли су бити: стални, привремени и хонорарни. Сталне учитељице могле су бити оне које су положили испит за стручну учитељицу и ако су најмање годину дана успешно вршиле наставничку праксу у некој од школа које су под надзором МТИ. Привремене учитељице могу бити оне које су положили испит за стручну учитељицу. Законом је предвиђено да се за хонорарне наставнице, за научне предмете, узимају наставнице средњих школа, „а у недостатку ових учитељице основних школа“.

Надлежност: „Све ове школе су под непосредном управом женских друштава и подружина, које имају великих тешкоћа, јер не располажу никаквим другим капиталима сем чланских улога, приређивања забава, концерата и добровољних прилога, који после рата нису толико обилни“, наводи се у изворима.⁴⁶⁶ Миливоје Савић је још 1920. године истицао да би држава ове школе (у целој земљи) требала помоћи довољним субвенцијама и изједначавањем у правима њихових учитељица и учитељица основних школа. Пише и да их не би требало потпуно узети у државне руке, јер би „много коштале“, а такође „не би могле бити онако интензивно надгледане“ као од стране одбора женских друштава, што је врло

⁴⁶⁶ АЈ, 65, 35, 5498/1928.

важно и у моралном и у стручном погледу.⁴⁶⁷ Тачно је да је за занатске школе чињеница да су биле под надзором и управом женских друштава често представљала предност, она је са собом доносила и недостатке који се, пре свега, односе на финансирање. Наиме, та друштва нису располагала са великим сумама новца, а њихова делатност је била врло широка. Ипак, настојала су да за своје школе обезбеде довољно новца. На пример, када је у питању школа у Новом Саду, у једном тренутку, „чак и неким чланицама одбора је изгледало да задруга премного троши на ову школу, али је председница добила већину за свој програм: 'доброчинство није самом дељењу месечне потпоре старицама; већ је доброчинство дати могућност да се женска деца изведу на пут да буду у стању сама себе издржавати'“.⁴⁶⁸ Министарство које је било надлежно за ове школе на простору који ми истражујемо, било је Министарство трговине и индустрије. Оно је материјално помагало школама, и то из године у годину све више. Плаћало је стручне учитељице, помагало исплате хонорара за предметну наставу и друго. Уредбом о преносу послова на области ове школе су пренете на области, од 1. априла 1928. године.⁴⁶⁹ Надзорништво занатских школа за Војводину постављено је у В. Бечкереку. Они је, одмах по свом формирању, приступило (ре)организацији занатских школа, „којих има око 80 и које ће бити постављене по свим местима у Војводини“.⁴⁷⁰

Женске занатске школе у бројевима: Како се наводи у изворима, пре Првог светског рата, на простору Војводине су постојале само две овакве школе – у Панчеву и Кикинди.⁴⁷¹ Након рата, приступило се отварању нових школа овог типа. Тако је почетком јуна 1921. године у *Правди* објављена вест да МТИ „ради на оснивању женских занатских школа у Банату и то: у Вршцу, Белој Цркви, В. Кикинди и В. Бечкереку. У Панчеву је једна таква школа већ почела рад“.⁴⁷² Број ових школа ће се на простору Баната, Бачке и Барање до новембра 1926. године повећати на 11. Највише је било школа добротворних задруга (8),⁴⁷³ затим кола српских сестара (2)⁴⁷⁴ и на крају, била је једна школа удружења жена занатлија.⁴⁷⁵ Укупно је у њима, у том тренутку, било 437 ученица и 17 учитељица.⁴⁷⁶ На крају 1929. на простору који истражујемо, биће их 13. Наравно, њихов број није само растао северно од

⁴⁶⁷ М. М. Savić, *Zanatsko-industrijsko školovanje*, Zagreb 1920, 15.

⁴⁶⁸ *Женски покрет у Војводини: Приликом прославе педесетогодишњице рада свог издала Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња*, Нови Сад 1933, 207.

⁴⁶⁹ АЈ, 65, 35, 5498/1928.

⁴⁷⁰ „Занатске школе“, *Панчевац*, 7.11.1920.

⁴⁷¹ АЈ, 16, 15192/1926.

⁴⁷² „Занатске школе“, *Правда*, 1.6.1921.

⁴⁷³ У Великом Бечкереку, Вршцу, Кикинди, Ковину, Панчеву, Новом Саду, Сомбору, Суботици.

⁴⁷⁴ У Делиблату и Сенти.

⁴⁷⁵ У Старом Бечеју.

⁴⁷⁶ АЈ, 16, 15192/1926.

Саве и Дунава. Напротив. На том простору ће их тада бити знатно мање него, на пример, у Србији (78) или у Јужној Србији (42).⁴⁷⁷

Женска занатска школа у Панчеву

Добротворна задруга Српкиња панчевачких и Радничка школа пре Првог светског рата: У Панчеву је 1903. године основана Раденичка школа – која ће се касније звати Женска занатска школа. Међутим, на почетку овог поглавља најпре треба, барем у основним цртицама, објаснити шта је то Добротворна задруга Српкиња панчевачких – која је била толико значајна за Занатску школу. Наиме, поменута установа (у наставку текста Задруга) основана је још 1894. године и наредних пет деценија ће имати врло важну улогу као једна од најистакнутијих хуманитарних организација у Панчеву. Била је добро организована и имала је велики број чланова, односно чланица,⁴⁷⁸ али и људи који су били спремни да материјално подрже њен рад. Све то је свакако доприносило успеху њеног рада и многобројним хуманитарним, културним, просветним активностима које је она организовала. Помагала је сиромашним грађанима, руским избеглицама, обезбеђивати исхрану за Градско сиротиште и слично. Како би све то могла остварити, Задруга је настојала да прибави што више прихода, и у том циљу је организовала забаве са игранком, предавања, изложбе. Сарађивала и са осталим друштвима и организацијама и била је укључена у многе хуманитарне, културне и националне манифестације града.⁴⁷⁹ Међутим, према нашем мишљењу најважнији део рада Задруге односио се на одржавање Раденичке, односно Занатске школе.

Треба нагласити и да је основни циљ Задруге био управо да „морално и просветно потпомаже српски, поглавито женски подмладак“.⁴⁸⁰ У циљу испуњења тог циља, она је 1903. године основала Раденичку школу у Панчеву. Њен први управитељ био је, дотадашњи секретар Задруге, парох Душан Радуловић. Предмети који су се предавали у школи можемо поделити у две групе: (1) стручни, које су предавале стручне учитељице и (2) предмети за опште образовање, односно српски језик, рачун и кућанство, које су предавале наставнице Српске више девојачке школе, као и управитељ Радуловић – „наука хришћанска“. Школа је

⁴⁷⁷ АЈ, 16, 15192/1926.

⁴⁷⁸ После рата председница Задруге најпре је била Јелисавета Тодоровић, а потом Љубица Хаџи-Павловић, која ће остати на том положају све до краја рада Задруге

⁴⁷⁹ Више о Задрузи: S. Petrović, „Dobrotvorna zazdruga Srpkinja pančevačkih (1894-1954)“, *Informator*, 24, Pančevo 1995, 51-81; Н. Милутиновић, *нав. дело*, 62-63.

⁴⁸⁰ *Правила Добротворне задруге Српкиња панчевачких*, Панчево, 1923. Чувају се у: ИАП, Ф. 59 Добротворна задруга Српкиња панчевачких: 1893-1944, кутија бр. 1.

трајала три године и имала је два одељења: (1) одељење за рубље, вез и друге женске послове и (2) одељење за хаљине. У школу су се могле уписати ученице које су завршиле Вишу девојачку школу или основну школу. Такође, ученице можемо поделити на редовне (које су углавном завршавале Вишу девојачку школу и оне нису плаћале уписнину, већ само школарину – 2 круне месечно) и приватне ученице (које су плаћале по 6 круна песечно). У *Школском гласнику* је септембра 1908. године објављена вест да је панчевачка Раденичка школа завршила своју школску 1907/08. годину 16. јуна, испитом и „лепом изложбом у ручним радовима“. Истакнуто је такође да она лепо и постепено напредује, да је прошле године имала 64 ученица, међу којима је било 20 приватних.⁴⁸¹ Школа се издржавала помоћу уписнина, такси, али и средстава које је обезбеђивала Задруга – помагала јој је Црквена општина, као и добротвори. Школа је током Првог светског рата она је престала са радом, а поново је отворена тек 1920. године.

Поново отварање: У листу *Панчевац* почетком септембра 1920. године објављена је вест да је Добротворна задруга Српкиња панчевачких решила да поново отвори своју „раденичку“ школу и да ће она започети рад чим се уклоне „прве сметње и потешкоће сваког почетка“. У тој објави је написано и да то „заслужује свако признање и похвалу људи разумних, који схваћају, с каквим жртвама је данас скопчано издржавање једне школе“.⁴⁸² Касније је објављена и вест да ће се упис ученица извршити у Женској грађанској школи, као и да је „оправдана нада да ће увиђавни ротитељи уписом својих кћери у ову практичну школу одати признање нашој дичној женској Задрузи на њеној бризи, да женски подмладак наш стече себи потребне вештине и окретности у домаћој индустрији“.⁴⁸³ Наредна објава у истом листу односи се на сам догађај отварања ове школе. Наведено је да ће се она отворити 22. новембра и да ће најпре бити одржан скуп ученица, наставница, чланова Задруге и гостију у Успенској цркви. После призивања Светог Духа, скуп ће отићи до школских просторија које се налазе у новоподигнутој згради на Јабучком путу. После освећења школских просторија и кратког поздравног говора школа ће почети са радом.⁴⁸⁴

Тако је јавност видела, односно тако је њој представљено отварање Женске занатске школе. Али шта се дешавало далеко од очију читалаца *Панчевца*? Наиме, августа те 1920. године Задруга је обавестила МТИ о својој решености да у Панчеву отвори „раденичку“ школу. Наведено је и да би крајњи циљ те школе био да се „сироте девојке спреме за добре и самосталне раденице у свима врстама женских радова“. Међутим, будући да је она

⁴⁸¹ „Панчевачка Раденичка Школа“, *Школски гласник*, 15.9.1908.

⁴⁸² „Раденичка школа“, *Панчевац*, 5.9.1920.

⁴⁸³ „Отварање раденичке школе“, *Панчевац*, 17.10.1920.

⁴⁸⁴ „Отварање раденичке школе“, *Панчевац*, 21.11.1920.

располагала са врло скромним материјалним средствима (једини редован приход су јој биле чланарине чланова Задруге и добровољни прилози) и да није била у могућности да покрије све трошкове отварања и издржавања школе, она је затражила од МТИ једну одговарајућу годишњу своту новца као субвенцију из државних средстава.⁴⁸⁵ Министар трговине и индустрије је одобрио Задрузи, на име субвенције, своту од 18.000 динара за отварање школе. Такав потез министра није била само материјална, већ и „морална“ потпора Задрузи и дала јој је „храбрости и снаге“ да на путу којим је пошла истраје. Тако ће у овој школи новембра 1920. године поново бити започета настава.

Настава: Када је настава у питању, најпре ћемо кренути са питањем, где се она одвијала? Наиме, Занатска школа није имала своју сопствену зграду – она је радила у згради „Горњоварошке“ основне школе, која се налазила на Јабучком путу.⁴⁸⁶ Инспекторка Ј. Марковић је у свом извештају (1922) написала: „Школа се налази у згради основне школе. Имају велику собу-учионицу, која је висока, светла и подесна за рад. Такође, по одобрењу управитеља Основне школе, сваког дана после 10 часова пре подне, имају на располагању учионицу Основне школе где држе часове из предмета“.⁴⁸⁷ Тек касније, ван временских граница нашег истраживања, Школа ће бити премештена у другу зграду, али писање о томе би отворило многа питања за која сада немамо простора. Што се тиче наставних средстава и школског намештаја, нажалост, нисмо пронашли довољно извора који би нам јасније оцртали стање. И овога пута ће нам користити поменути извештај инспекторке Марковић. Написала је да Школа има 4 велика стола, 50 столица, 7 шивећих машина, од којих је само 1 добра, остале су покварене.⁴⁸⁸ Такође, у још једном извору смо пронашли проблем неисправности шиваћих машина.⁴⁸⁹

Потом ћемо покушати да одговоримо на питање како је организована настава и шта је био њен садржај? Школа је у својој првој школској години имала само два разреда - „један за почетнице а други за напредније ученице“. Наредне године она ће имати три разреда, а од 1922/23. године имала их је четири. Школске 1926/27. године она добија и пети разред (такво стање ће остати до краја периода који истражујемо). Све оно што су ученице могле научити у овој школи може се поделити у две групе предмета: стручни („ручни рад“) који се предају и теоријски и практично (предавале су их стручне учитељице), као и предмети за опште образовање (предавала их је хонорарна учитељица).

⁴⁸⁵ АЈ, 65, 1685, 5880/1920.

⁴⁸⁶ „Уписивање у Раденичку школу“, *Панчевац*, 4.9.1921; „Упис у Женску Занатску Школу“, *Народна слога*, 30.8.1925; „Разне вести: Упис“, *Народна слога*, 21.8.1927.

⁴⁸⁷ АЈ, 65, 1685, 10732/1922.

⁴⁸⁸ АЈ, 65, 1685, 10732/1922.

⁴⁸⁹ АЈ, 65, 1685, 18383/1926.

Што се тиче стручних предмета, у 1920/21. и 1921/22. години „поучавало“ се кројење и шивење белог рубља и одела, бели и уметнички вез.⁴⁹⁰ Инспекторка Марковић је у свом извештају (1922), који смо већ помињали, написала да школа има изгледа за леп напредак, нарочито ако се наредне године буде отворило и одељење за женско одело, што је она и предложила. Сматрала је да ће се тиме грађанство заинтересовати и да ће то привући већи број ученица из вароши.⁴⁹¹ Нисмо могли утврдити да ли је тај њен предлог утицао да у 1922/23. години буде подела ученица на два одељења. У првом су се налазиле ученице I разреда и у њему се предавао бели вез и шивење рубља. У другом, где су се налазиле ученице II, III и IV разреда, предавао се бели вез, шивење рубља, као и шивење хаљина за ученице IV разреда. Наредне две године у првом одељењу (где су сада биле ученице I, али и II разреда) предавао се бео вез и шивење рубља, а у другом (III и IV разред) – шивење рубља и хаљина. Од 1925/26. године усталила се подела на два одељења – за бело рубље и за горње хаљине (свако одељење је имао ученице свих разреда). Те исте школске године било је уписано 60 ученица, у одељењу за бело рубље – 43 и у одељењу за горње хаљине – 17. „До године пазићемо на подједнаку поделу, пошто родитељи траже познавање занатства горњих хаљина“, истакла је Задруга у свом извештају МТИ.⁴⁹² И заиста, наредних школских година неће бити тако велика разлика у броју ученица у ова два одељења, али ће увек бити више ученица у одељењу за бело рубље.

Предмети за опште образовање који су се предавали у овој школи у почетку су били само веронаука, рачун и српски језик.⁴⁹³ Школске 1922/23. године (а врло могуће и претходне) укупно је држано шест часова ових предмета недељно (веронаука – 1, рачун – 2 и српски језик – 3).⁴⁹⁴ Касније (1927/28) у изворима се наводи да хонорарна наставница предаје српски језик са занатским законодавством, историју, географију, веронауку и певање. Међутим, већ следеће године, наводи се да она предаје само српски језик, историју, рачун и веронауку. Такође, наводи се и да је тада управитељица Познанова држала „слободно ручно цртање“.⁴⁹⁵ Она је још 1925. године Управи школе предложила да она предложи МТИ да се уведе стручно цртање (које би она држала). Како је навела, програм ниже занатске школе прописује тај предмет у сва три разреда. Истакла је важност геометријског цртања, хармоније боја, националног стила у школама, да је основа сваког рада нацрт, и на крају затражила потребно покриће за папирни материјал, оловке, боје и све пошто је потребно за

⁴⁹⁰ АЈ, 65, 1685, 3374/1921; АЈ, 65, 1685, 5159/1922.

⁴⁹¹ АЈ, 65, 10732/1922.

⁴⁹² АЈ, 65, 1685, 10275/1926.

⁴⁹³ АЈ, 65, 1685, 3374/1921.

⁴⁹⁴ АЈ, 65, 1685, 4852/1923.

⁴⁹⁵ ИАП, Ф. 68 Женска занатска школа Панчево: 1911-1946, кутија бр. 30.

успешан рад. Међутим, МТИ је обавестило Управу „да се не одобрава промена наставничког плана нити се може остварити нарочити кредит за цртање у бојама“.⁴⁹⁶ По свему судећи, тај предмет ће ипак ускоро почети да се предаје у овој школи. Наиме, у листу *Народна слога*, уз обавештење о упису у 1926/27. годину, објављено је и да се у њој „поред стручних предмета, као горњих хаљина, белог рубља, теорије кроја, поучавају (се) уметнички радови, ткање платна и ћилимови“, као и „национални предмети и стручно цртање“.⁴⁹⁷ Такође, у изворима се наводи да је у 1927/28. години Познанова предавала цртање, а помиње се да предаје и немачки језик.

Поред горе поменутих одељења, при школи су постојала и, ако их можемо тако назвати специјална одељења. Једно од њих је свакако „Радионица банатских ћилимова“. Наиме, Задруга је септембра 1924. године упутила допис у којем обавештава МТИ да је решила да наставу ручног рада у школи прошири са једном Радионицом банатских ћилимова. „У Банату један од најважнијих производа домаће индустрије су ћилимови, који како по својој вештачкој изради а тако исто по лепоти и оригиналношћу употребљених мотива спадају међу најбоље продукте те врсте, те су услед тога не само на домаћим тржиштима веома тражени и добро плаћени, већ су и у иностранству привукли на себе пажњу“. Због тога би сврха радионице била да се та индустрија што више развије и усаврши. Задруга је сматрала да је особа која би најбоље водила радионицу Јованка Познанова. Како је истакнуто у допису „са ретком амбицијом, љубављу и разумевањем одала се проучавању те индустрије и са неколико успешних изложба, које је или сама приредила, или које су њеном помоћу приређене, много је допринела унапређењу те гране индустрије“. Из тог разлога је Задруга тражила дозволу од МТИ за прелазак Познанове из Грађанске школе у Занатску школу.⁴⁹⁸ Потом се МТИ обратила и Организација учитељица из Панчева, односно њена потпредседница Познанова. Навела је да је Организација отворила априла 1924. године курс за ткање ћилимова,⁴⁹⁹ који је под њеним надзором, као и да је потом одржала једну важну изложбу на Ускрс. „Од ослобођења ова је изложба прва у Банату, која је манифестовала целокупну женску радиност. Главни циљ нам је био, показати све, шта се око нас, за ових пет година на пољу женског ручног рада сворило. Видели смо да је цела наша домаћа индустрија у рукама окретних јевреја који уносе у наше банатске везове: „бело на бело“ цео интернационални неукус (...) и да им је једина сврха искоришћавање наших жена, за своју

⁴⁹⁶ АЈ, 65, 1685, 11610/1925.

⁴⁹⁷ „Женска Занатска Школа“, *Народна слога*, 5.9.1926.

⁴⁹⁸ АЈ, 65, 1685.

⁴⁹⁹ Организација Учитељица и забавиља отворила је 1. априла 1924. године „ћилимарски курс“ у Мушкој грађанској школи. Њиме је руководила Познанова, а ткање предавала стручна наставница из Пирота Даница Милојковић. Курс је био отворен сваког дана од 3 до 6 сати и ко је желео да га похађа, требао је плаћати 50 динара месечно. („ћилимарски курс“, *Панчевац*, 6.4.1924)

трговину“. Још неки од циљева изложбе били су да се побољша техника банатских ћилимова, по примеру пиротских, као и да се обнове старо-банатски мотиви. На изложби су зато изложили „старе типове наше, новије погрешне и лепу збирку пиротску за пример нашег будућег рада“. Међутим, како је навела, Организација без икаквих средстава и помоћи сама не може наставити овај рад, пре свега због недостатка простора – због „неочекиване промене у тој школској згради, у којој смо до сад радили“. Из тог разлога је упутила молбу МТИ „да дозволи ћилимарску школу у вези са месном раденичком школом. Женска Задруга, која има додирне тачке са нашом Организацијом, прихватиће радосно ово проширење своје школе“. Истакла је и важност близине Београда са својим музејима („даје прилике за озбиљне студије“), као и „богатог српског села Црепаје, где сам најлепше примерке наших старина из митолошког и хришћанског доба нашла“. Ово „квалификује Панчево за центар ћилимарства“.⁵⁰⁰ И коначно, у истој згради у којој је била и Занатска школа, односно при њој ће бити отворена Радионица. У објави у *Панчевцу* је наведено и да се могу уписати ученице од 14. године и да је обука бесплатна.⁵⁰¹ Занимљив је, и важан извештај о раду ове радионице за 1926/27. годину. Као циљ радионице, наведено је ширење банатске шаре у народу, „које су под туђим утицајем скоро нестале“. Познанова је истакла да оне, у том циљу сакупљају старе мотиве, комбинују на основу њих, нове, утичу на технику рада, бојадисање итд. Навела је и да највише тешкоћа имају око набавке нових алата. „У томе нам највише сметају - мужеви. Сељак ће пре купити вола, но разбој. Сви су разбоји, има их по 600 у једном селу, од прамајки наслеђени и по мишљењу домаћина, у потпуном реду.“ Радионица је имала 30 регистрованих раденица, али, како пише Познанова, било би их много више када би се оне могле запослити. Приређиване су изложбе по селима „у циљу пропаганде“. Познанова пише да су у Црепаји имале на стотине посетилаца дневно, да је улаз био бесплатан, да није било продаје, напротив, „растурамо бесплатне књиге за народ“. На изложбама многи су тражили да отворе школу у селу, а са истим захтевом су се јавила и друга села. Иначе, Радионица је изазвакла пажњу јавности. Било је и оних који су јој помогли. Дрварски трговац Фриц Рада поклатио јој је потребан материјал за један разбој.⁵⁰² Јулка Стефановић (рођена Николић) поклатио јој је један разбој за ткање ћилимова.⁵⁰³

Почетак, ток и крај наставе (испит): Упис у школу обављан је углавном у првој половини септембра, али је било изузетака (на пример, упис у 1922/23. обављен је од 2. до 4.

⁵⁰⁰ АЈ, 65, 1685, 11834/1924.

⁵⁰¹ „Радионица ћилимова“, *Панчевац*, 14.9.1924.

⁵⁰² „Благодарност“, *Народна слога*, 19.10.1924.

⁵⁰³ „Благодарност“, *Народна слога*, 26.10.1924.

октобра).⁵⁰⁴ Настава је почињала углавном убрзо по упису и трајала је до јуна, када је одржан испит. Наставу је реметила нередовност ученица, каснији полазак у школу на почетку школске године (због пољских радова)⁵⁰⁵ и напуштање школе од стране ученица у пролеће (због пољских радова). Наведени разлози су утицали и на померање датума испита. Управо је то био случај на крају 1923/24. Будући да је највећи део ученица био деца ратара, који су се обратили молбом Задрузи да се испит одржи мало раније (10. јуна) од предвиђеног, због наступелих пољских радова, Задруга се обратила МТИ – које јој је то и одобрило.⁵⁰⁶ Такође, било је и других узрока који су реметили, прекидали наставу или померали датум одржавања испита. На пример, 1922. године зграда у којој се налазила школа била је „реквирисана“ за смештај гостију који ће присуствовати наступајућим свадбеним свечаностима (свадба краља Александра и румунске принцезе Марије). Након тога, тек после темељне дезинфекције зграда се могла поново узети у употребу. Због тога, као и због тога што је у Школи „претежни део ученица из околине Панчева“, Задруга је упутила молбу МТИ да се годишњи завршни испит одржи раније од планираног датума (2. уместо планираног 16. јуна).⁵⁰⁷ Исте године, школа је имала проблема и са шарлахом – због чега је два месеца била распуштена. Дакле, те 1921/22. године настава је трајала само пет месеци (почела је у новембру, два месеца није радила због шарлаха и један месец раније је завршила рад због свечаности).⁵⁰⁸ Такође, на одређивање датума испита утицао је распоред рада Основне школе (у чијој се згради налазила Занатска школа), али и поједини празници. Наиме, 1927. године управитељица Познанова пише МТИ да оно извести изасланицу Љубицу Кнежевић да ће испит бити одржан 19. јуна (петак) од 8. до 12 пре подне и од 15 до 18 часова после подне, и да је то решење је донето на седници Задруге са обзиром на католички празник и на распоред рада у Основној школи.⁵⁰⁹

Како је изгледао испит? Он је одржан најчешће у присуству инспекторке или инспектора,⁵¹⁰ односно изасланика МТИ, али је у одређеним случајевима Министарство представљао Управни одбор Задруге, односно одређена особа из Задруге. Тако на пример, 1923. године, испит је одржан 11. јуна од 8 до 13 часова и на њему је био присутан Управни одбор, почасна председница Ј. Теодоровић и још неколико госпођа. „Ученице су полагаале

⁵⁰⁴ „Уписивање у Раденичку Школу“, *Панчевац*, 4.9.1921; „Уписивање у Раденичку Школу“, *Панчевац*, 1.10.1922; Управа, „Упис у Женску Занатску Школу“, *Панчевац*, 9.9.1923.

⁵⁰⁵ На пример, 1926/27. године, будући да су већином ученице ратарке, које долазе у школу по обављеном пољском раду - од месеца новембра, Школа је морала да започне рад без њих – почели су рад одмах после уписа са оном децом која су прешла из Грађанске школе и Гимназије.

⁵⁰⁶ АЈ, 65, 1685, 8732/1924.

⁵⁰⁷ АЈ, 65, 1685, 8960/1922.

⁵⁰⁸ АЈ, 65, 1685, 10732/1922.

⁵⁰⁹ АЈ, 65, 1685, 11691/1927.

⁵¹⁰ У школи је одржан испит 24. јуна 1926.г. у присуству изасланика МТИ – инспектора Луке Јевреновића „Испит у Женској Занатској Школи“, *Народна слога*, 4.7.1926.

теорију, цртале на табли поједине кројеве и затим тумачиле. Радови су им били изложени, а по свршеном одговору ученица је показала свој рад и према томе је добила испитну оцену. Свака је ученица говорила. По томе су ученице I разреда полагале испит из предмета: срп. језик, наука хришћанска и рачун. С одличним успехом 2, с врло добрим 6, с добрим 5 и 2 са slabим“. Награђена је најбоља ученица, а управитељица Павловићева ју је поздравила и похвалила за њен досадашњи рад и пожелела јој да тако настави и да увек буде користан члан друштва. Потом су ученице отпевале једну родољубиву песму.⁵¹¹ У *Панчевцу* је пренета вест о овом испиту. Поред података које смо изнели горе, наводило се и да је био слаб успех ученица из предмета као што су српски језик, рачун, хришћанска наука и историја, „иако Задруга плаћа хонорарну наставницу“. Као узрок је наведено мишљење родитеља да је довољно да им деца раде и да су им научни предмети непотребни. Наведено је и да су учитељице уложиле много труда, нарочито Христина Кодић.⁵¹² Чини се да је испит рађен по шаблону. И извештајима са испита наилазили смо на сличан редослед радњи – ученице полагају теорију, потом цртају поједине кројеве и тумаче их, њихови радови су били изложени и оне су потом показивале свој рад (и по њему и оцењиване), уследило би полагање предмета и на крају мала свечаност. Од 1923. године најбољим ученицама се после испита додељивала награда.

Ученице: Ј. Познанова је у свом извештају од марта 1932. године написала: „Кретање ученица, било је, по последицама рата, у почетку слабије. Број уписаних достигао је доцније до 60 ученица, ипак посета није била редовна, зато што су нашу шк. већином ратарке посећивале, које, услед својих пољских радова, нису дошле тачно у почетку, а изостајале су рано у пролеће. Овај елеменат, ако не погодан за унутарњу изградњу стручне шк. са изразитим занатским циљевима, био нам је ипак симпатичан, јер ова су деца долазила из патријархалне средине са јаком инкарнацијом породичног живота. И наше је шк. интенција, поред стручне спреме и домаће васпитање. Тек смо ове шк. године биле у могућности, да створимо ону унутарњу атмосферу, која одговара типу наше шк. Уписано је 100 ученица. Две су умрле, једна је изостала. Остало је 97 ђака која једовно посећују школу“.⁵¹³ Познанова је овим реченицама успела да опише проблем са несталношћу ученица, са којим се Школа суочавала током читавог периода који истражујемо.

Школа је у својој првој школској години имала је два разреда, „један за почетнице а други за напредније ученице“.⁵¹⁴ Укупно је било уписано 50 ученица. Већина ученица које су

⁵¹¹ АЈ, 65, 1685.

⁵¹² „Испит у Женској Занатској Школи (радној школи)“, *Панчевац*, 17.6.1923.

⁵¹³ АЈ, 65, 1685.

⁵¹⁴ АЈ, 65, 1685.

чиниле „напредније“ (друго) одељење завршиле су (пре Занатске школе) IV разред Више девојачке школе (13 од укупно 20). Остале ученице завршиле су: IV разред гимназије (1), III разред Више девојачке школе (1), трговачки курс (1), I година трговачког курса (1), VI разред основне школе (1), IV разред основне школе (1), IV разред „бивше Маџарске школе“ (1). У одељењу за почетнице највише је било ученица које су завршиле IV разред основне школе (17 од укупно 30), али је било и ученица које су завршиле I (1), II (1) и IV разред Више девојачке школе (3), IV разред „бивше Маџарске школе“ (2), IV разред „Америчке школе у Америци“ (2), III разред основне школе (1), IV разред вишег курса Трговачке школе (1). Једна је завршила и IV разред Више девојачке школе и I разред трговачког курса, док једна „није учила ништа“. Дакле, можемо закључити да критеријум за сврставање одређене ученице у поменута одељења није био само школа и разред који су завршили – тако на пример, имамо ученица које су завршиле IV разред Више девојачке школе и у једном и у другом одељењу. У обзир је, очигледно, узимано и реално знање и, врло вероватно, вештине ученица.⁵¹⁵ Радила се ипак о првој години рада ове школе, касније је критеријум био, вероватно, завршена претходна школа.

Као што је био случај са многим другим школама, и ову школу нису завршавале све уписане ученице. Дакле, у својој првој школској години, од уписаних 50 ученица на крају године остаће само 34 ученице (на испиту још и две мање).⁵¹⁶ Слично је било и током наредних година. Школске 1921/22. године од уписане 52,⁵¹⁷ на крају ће остати само 36 ученица; 1922/23 – од уписаних 60 на крају је остало само 25 ученица; 1923/24 – од уписаних 48⁵¹⁸ на крају ће остати само 24 ученица; 1924/25 – од 47 на крају је остало 36 ученица; 1925/26 – уписано 60⁵¹⁹ на крају је само 23 ученица на испиту добило уверење о преласку у виши разред;⁵²⁰ 1926/27 – од уписане 61 на испиту је било само 26 ученица; 1927/28 – од уписаних 65 ученица чак 15 ученица напустило школу (а испит је положило само њих 28); 1928/29 – уписане су 42 ученице од којих је „изостало“ њих 14. Постојало је више разлога за смањивање броја ученица током године. На првом месту је чињеница да су многе ученице долазиле из „ратарског сталежа“ и зато што оне похађају школу „кад им пољски послови дозвољавају“.⁵²¹ „Оне вредно уписују у школу, иду редовно преко зиме до пролећа, али чим

⁵¹⁵ ИАП, Ф. 68, уписнице ученица школе: 1911-1934.

⁵¹⁶ ИАП, Ф. 68, магичне књиге ученица Женске занатске школе: 1921-1934.

⁵¹⁷ ИАП, Ф. 68, уписнице ученица школе: 1911-1934.

⁵¹⁸ ИАП, Ф. 68, уписнице ученица школе: 1911-1934.

⁵¹⁹ АЈ, 65, 1685.

⁵²⁰ ИАП, Ф. 68, уписнице ученица школе: 1911-1934.

⁵²¹ АЈ, 65, 1685, 3374/1921. На пример, 1924/25. године од уписаних 47, родитељи чак 22 ученице су били ратари (46,8%). Школске 1927/28. године од укупно 65 уписаних, родитељи 30 ученица били су ратари (46,2%).

отпочне рад у пољу, онда долазе нередовно“.⁵²² Многе на јесен поново долазе „да продуже школу“.⁵²³ Такође, у извештају са испита (1923), наведено је и да су се у ову школу уписивале и оне ученице које су требале да понове IV разред основне школе – „да не би понављале, родитељи их уписују овде, преко зиме иду и на пролеће изостану да помажу родитељима. Истакнуто је и да, када се ради о похађању школе власти у Панчеву нису биле довољно строге, „те је и то узрок овом изостајању“. И на крају извештаја написано је обећање: „Покушаћемо идуће године да некако обвежемо родитеље да оставе децу до свршетка школске године“.⁵²⁴ Наравно, било је и других разлога за напуштање школе од појединих ученица. Тако је, на пример, 1923/24. године, у пар случајева је наведен (у напомени) разлог напуштања школе: „без разлога“, „због удаје“ итд.⁵²⁵ Такође, многе ученице које су похађале школу до краја, нису излазиле на испит. Сваке године је испит полагало и мањи број ученица од оног који представља број ученица на крају школске године. Како је приметила инспекторка женских занатских школа Ј. Марковић, 1921/22. године, 13 ученица које су остале до краја године одсуствовале су од испита, неке због болести, а неке због својих домаћих активности.⁵²⁶

Националност и вероисповести: Очекивало би се од једне школе коју је основала и којом управља Добровољна задруга Српкиња панчевачких, да има само ученице – Српкиње. Истина, оне ће чинити већину, али је било и ученица других националности. По свему судећи за то је „криво“ МТИ које је, приликом отварања (1920) тражило да упис у школу буде дозвољен деци свих народности.⁵²⁷ Међутим, њих ће, према нама доступним изворима, у периоду којим се бавимо, бити веома мало. Тако Милутиновић пише да школа има (претпостављамо да мисли на 1921/22. годину) 53 ученице, од којих су скоро све Српкиње, осим две Чехиње и једне Румунке.⁵²⁸ И наредне године скоро све ученице биле су Српкиње, православне вероисповести, осим једне ученице која је била Немица.⁵²⁹ Такође, слична је била ситуација и 1927/28. године – од 65 уписаних ученица, било је 60 Српкиња, 4 Немице и 1 Мађарица; односно 60 ученица православне, 4 римокатоличке, 1 реформатске вероисповести. Међутим, касније, то ће се знатно променити, односно ову школу ће похађати велики број ученица немачке националности. „Половина наших ученица су Немице“, записала је Познанова 1932. године.

⁵²² АЈ, 65, 1685, 10261/1923.

⁵²³ АЈ, 65, 1685, 10222/1924.

⁵²⁴ АЈ, 65, 1685, 10261/1923.

⁵²⁵ ИАП, Ф. 68, уписнице ученица школе: 1911-1934.

⁵²⁶ АЈ, 65, 1685, 10732/1922.

⁵²⁷ АЈ, 65, 1685, 6291/1920.

⁵²⁸ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 60.

⁵²⁹ АЈ, 65, 1685.

Одакле су? У матици је бележен податак о месту рођења ученица, мада би нама кориснији био податак о месту становања. Међутим, можемо са великом извесношћу рећи да је велики проценат ученица које су рођене у одређеном месту, у истом и живела за време похађања ове школе. Већина ученица, сваке школске године, рођена је у Панчеву. Можемо чак и претпоставити да је сваке године највише ученица долазило из панчевачке Горње вароши, као што је то био случај у 1925/26. години. Међутим, ову школу су похађале и бројне ученице из места у ближој или даљој околини Панчева, па и шире.

Шта се дешава са ученицама после школе? Нажалост, врло би тешко било прикупити податке који би нам дали потпуни одговор на ово питање. Извесно је да се одређени број заиста и бавио занатством, али, по свему судећи, већина ипак није. Две ученице, за које смо пронашли податке, биле су само домаћице, односно у овој школи стечено знање могле су примењивати само у оквиру свог домаћинства. Ради се о Драгици и Анђелки Панчевачки (оне су, иначе, биле сестре и рођене су у Црепаји 1907, односно 1912. године).⁵³⁰ „Задатак Женске Занатске Школе је образовање интелегентних раденица и самосталних занатлија. Настаје питање да ли ми то успевамо?“ Јованка Познанова је са ове две реченице отворила једно важно питање – да ли Занатска школа остварује своје основне циљеве, односно да ли и шта раде ученице ове школе са знањем које су стекле у њој, након њеног завршетка. „Наша школа ужива завидан глас, пуно признање меродавних, служи као пример другим стручним школама, али ми ипак нисмо задовољни. Ми бисмо само онда били задовољни, кад бисмо видели, да нам деца излазе из школе са позитивним знањем заната и кад бисмо видели да се тим знањем користе оне и друштво. Али ми, на жалост, не видимо таквих примера. Мислим ако би родитељима указала могућност, да ћерка отвори салон или интелегентним родитељима казала, да не шаљу своје дете у гимназију него у нашу практичну школу многи би се нашли дубоко увређени“. Навела је пример Француске где се многе госпође, чак и „високог рода“, поносе више својим успесима на пољу уметничке индустрије или својим уделом у неким кројачким салонима него што се поносе својим племићким грбом. „Колико би се таквих особа код нас нашло, које би се бавиле занатом или које би финансирале кројачке салоне? У нашој демократској средини не постоји демократија рада. Ове године нам у школу не долазе ни ратарке у већем броју, за њих је меродавна плодна година. Интелигенција је заступљена са ученицама које нису успеле у гимназијама и грађанским школама. Остале су ситне егзистенције, које ће утонути тамо од куд су и дошле. А занатлијски сталеж? Тек угледни занатлија неће послати своју кћер у занатску школу. То је

⁵³⁰ Податке нам је послао Саша Панчевачки, унук брата Драгице и Анђелке, преко Месинцера, 30. јуна 2020. године. Он нам сведочи и да је су оне знале да штрикају, да верује да су имале разбој, да је Драгица била „јако способна жена“, да је знала немачки, мађарски.

за ћерку његовог радника, који ради на парче или другу сиротињу. Питам се да ли је овај елеменат позван и способан, да створи будућу занатску индустрије наше државе? Није ли узалудан наш труд и докле да чекамо, да се пробуди свест наших грађана. Наше кројачице ретко имају стручно школовање, па ипак им закон дозвољава да ослобађају калфе, и њине су радионице препуне. Треба да завлада принцип – путем стручне школе у радионице. (...) Чудновата је та психологија, да интелигентног, културног човека може задовољити рад нешколованог радника. Мало се у пракси тражи стручно школовање учитељица. Она има често да преживи болну трагедију интелигентног радника, који се запоставља. Ова кобна судба прати школу и њене невине ученице. (...) „Деца нам долазе, добра и чедна, несташна и мирна, даровита и мање обдарена. Родитељи њихови су такође разнолики. Само се у једном слажу сви. Сви траже од наше школе, да омогућимо сретан, раден живот њиховој деци. Долазе са поверењем, а мој бол је већи од њиховог разочарења, кад се ова оправдана нада не испуни. Имамо тако симпатичну и вредну децу (узевши то генерално) са којом би се могло идеално радити. Али, кад нема наруџбина, клоне дух дечји и сва енергија родитеља, који очекују материалну корист од дечјег рада. После свршене школе тешко осећа интелигентна радница, - стручно образована учитељица – неправду, када се опште поверење не обраћа њој, да јој се предпоставља свака неквалификована радница. И друштво је тешко оштећено, ако довољно не цени школованог радника, изашлог из наше школе, него се задовољава дилетантима и лајцима. Шта вреди труд Ж. Задруге, оданост учитеља, наклоност надлежних, озбиљна брига родитеља, добра воља ученица, кад се све то не склопи у органску целину са целим друштвом. Ми смо изоловани, зато наш труд не даје најбољи плод.“ Сматрала је да би учитељи основних школа требали да више заинтересују децу за Занатску школу, као и да би се између средње школе (гимназије) и Занатске школе морала извршити правилна расподела деце, с обзиром на њихову способност. Родитељи би требали са више стрпљења да сачекају резултате нашег рада и заједно са нама да раде на васпитном пољу. Публика би морала признати вредност наше школе. „Ако бих срела веселу мајку са лепим дететом, која би ме питала, коме да поверим своје дете, ја бих јој одговорила: женској занатској школи где се ствара лепота, где ничу народне шаре, где се радом веселе. Ако бих срела очајну мајку, која би ме питала, где да ухлебим своје дете, ја бих јој одговорила у женској занатској школи где се сузе бришу, где се способност цени, сваки рад награди. Ако бих срела забринуту мајку, која би ме питала, где да просветим своје дете, ја бих јој показала знатна слова, која се далеко светле, и посматрала бих њен лик како се разведри, кад је прочитала реч: Занатство, које значи рад и срећу, сјајну будућност наше јаке расе.“⁵³¹ У 1925/26. години уписано је 60 ученица.⁵³²

⁵³¹ Ј. Познанова, „Женска занатска школа“, *Женски покрет*, бр. 6, 1928.

Наставнице: Све до 1924. године дужност управитељице Школе вршила је председница Задруге. Тада је уместо ње, односно Љубице Павловић, та дужност „поверена“ Јованки Познаној, стручној учитељици панчевачке Мушке грађанске школе која је додељена на рад у Занатској школи.⁵³³ Она ће на тој позицији остати све до своје смрти (1934). Као што смо већ написали, предмете за опште образовање предавала је хонорарна наставница, односно учитељица основне школе додељена на раду у Занатској школи – Вукосава Летић. Она ће у школи радити све до краја периода који истражујемо (и после њега).⁵³⁴ Задруга је у једном од својих обраћања МТИ написала да у прилогу подноси „молбеницу“ Видосаве Костић, „свршене ученице Женског Друштва у Београду“ (оно је њу и препоручило) „с молбом да молитељку за учитељицу рада при нашој школи поставити изволите“.⁵³⁵ Управо ће она бити прва стручна учитељица ове школе. Морамо написати и то да смо потврду о томе нашли тек међу финансијским издацима за 1920/21. годину, где се, између осталог, наводи и „станарина гђици Види Костић“ (263 динара).⁵³⁶ У 1921/22. години, школа је имала једну стручну учитељицу – Христину Вуксановић. Она је предавала ручни рад.⁵³⁷ Наредне године имала је две. У првом одељењу (у којем су биле ученице I разреда) предавала је Драгица Милаковић бели вез и шивење рубља. У другом одељењу (ученице II, III, IV) предавала је Кристина Кодић бели вез, шивење рубља, као и шивење хаљина за ученице IV разреда. Оне су и наредне године радиле у овој школи, да би 1923/24. године радиле две нове стручне учитељице. Наиме, још марта 1923. године Задруга је упутила молбу МТИ да Кристину Кодић разреши дужности. Као разлози за то Задруга је навела да она располаже „врло површном општом спремом“, да је „нетрпељиве сурове природе“, да велики број ученица (будући да су завршиле пре ове школе и Женску грађанску школу) „у интелектуалном погледу надмашује своју наставницу“ и наставница пред тим ученицама „не располаже довољним угледом“. Такође, наведено је да она стално долази у сукоб са другом стручном учитељицом, али и са школском управом. Поред тога, наведено је да је њена кривица што су многе „чисто интерне“ школске и задружне ствари изнете пред ширу јавност и она је означена као „испиратор“ једне „скроз тенденциозне notiце“ под називом „Недостојна наставница“, која је објављена у листу *Балкан*. Њеним садржајем је нарушен углед Школе и њене наставнице, а изнесене су и увреде председници Задруге, која уједно врши и дужност почасне управитељице школе.⁵³⁸ Због спора између школе и К. Кодић

⁵³² AJ, 65, 1685.

⁵³³ AJ, 65, 1685, 10732/1922; AJ, 65, 1685, 22252/1934.

⁵³⁴ AJ, 65, 1685, 5159/1922.

⁵³⁵ AJ, 65, 1685, 7269/1920.

⁵³⁶ AJ, 65, 1685, 11600/1921

⁵³⁷ AJ, 65, 1685, 5159/1922.

⁵³⁸ AJ, 65, 1685, 4023/1923.

упућена је Љубица Кнежевић, секретар МТИ, да извиди спор и да прегледа рад у овој школи и да поднесе извештај.⁵³⁹ Такође, и следећа „епизода“ сведочи о њеним лошим односима са Задругом. Она нам такође сведочи и о проблемима са којима се суочавала учитељица, а може нам и послужити као прилог разумевању положаја учитеља/учитељица у држави. Наиме, исте 1923. године, учитељица Кодих је имала операцију „у стомаку“. Не знамо тачно о чему се ради, само да је „болест била акутна и потребна је била брза помоћ“. Било јој је потребно много новца за плаћање трошкова операције. „Држава не излази у сусрет болесном чиновништву“. Од Задруге у чијој школи је она наставница „једва“ је добила помоћ од 250 динара, које је она и вратила. И да није било доктора Ђуре Лазаревића из Великог Бечкереча, који је пристао да је бесплатно оперише, како истиче, већ би била покојна. Навела је и да би органи власти у Панчеву требали да изађу у сусрет доктору Лазаревићу да отвори санаторијум, „где би сиротиња и чиновништво нашло спаса бесплатно или за скромну награду“.⁵⁴⁰ Не знамо тачно датум када је премештена, али наредне школске године у изворима не проналазимо њено име, односно не проналазимо га поред звања стручне учитељице Занатске школе у Панчеву. Она ће, по свему судећи, прећи у тителску Занатску школу.⁵⁴¹ Новембар 1923. године школу је напустила и Драгица Милаковић (наименована за учитељицу у Врбнику на острву Крку). Међутим, будући да је она напустила службу не сачекавши да од дужности буде разрешена, Задруга је затражила наименује друга стручна учитељица што пре, будући да је број ученица 56 и да је потпуно немогуће да стручну наставу дуже време обавља само једна особа.⁵⁴² Дакле, 1923/24. године, као стручне учитељице, радиле су Живка Божовић (предавала у првом одељењу где су биле ученице I и II разреда) и Зорка Релић (предавала у другом одељењу где су биле ученице III и IV разреда).⁵⁴³ Наредне године, учитељицу Божовић заменила је Софија Мирјанић.⁵⁴⁴ Друга стручна учитељица је остала иста – З. Релић. Међутим, августа 1925. године Задруга ће молити МТИ

⁵³⁹ АЈ, 65, 1685, 4023/1923.

⁵⁴⁰ Х. Кадић, „Јавна захвалност“, *Банатски радикал*, 8.7.1923.

⁵⁴¹ Наиме, како нам сведочи једна објава у листу *Време*, она и њен супруг су у свој стан (у Тителу) примили једног лажног „зубног лекара“ – Радована Арсенијевића. Није морао да плаћа кирију под условом да супружницима оправи зубе. И прва пацијенткиња му је била управо наставница Кодих. Међутим, будући да се радило о преваранту, он ју је преварио и још јој је и погоршао стање вилице. Она му је зато отказала стан и он ће из Титела отићи у Београд. После два месеца, наставница Кодих је дошла у Београд за време распуста, као наставница привременог курса Занатске школе. Поново је покушала да реши проблем са зубима и сасвим случајно је, шетајући улицом Краља Милана, видела огромну таблу са натписом „Први Српски Зубни Амбулаторијум“. И тамо је налетела на свог вишег подстанара. Он ју је истерао и ударио. Она га је потом тужила. („Једна тужба због зуба: Пацијенткиња која тужи лекара за превару и упропашћење вилице: Лечење у Тителу и сусрет у Београду“, *Време*, 16.8.1924)

⁵⁴² АЈ, 65, 1685, 16239/1923.

⁵⁴³ АЈ, 65, 1685.

⁵⁴⁴ ИАП, Ф. 68, матичне књиге ученица Женске занатске школе: 1921-1934.

да њу премести и да на њено место постави Бранку Јанковић.⁵⁴⁵ Молба је очигледно одобрена, будући да се наредне године, у учитељском колективу налазила учитељица Јанковић.⁵⁴⁶ Школске 1926/27. године колектив је остао исти. Поред управитељице (Познан), „учитељице предмета“ (Летић), радиле су две стручне учитељице – Мирјанић и Јанковић.⁵⁴⁷ Наредне године, учитељицу Јанковић је заменила Славка Микановић.⁵⁴⁸ Школске 1928/29. године стручне учитељице су биле Славка Микановић, Бранка Јанковић, а „скоро је постављена“ и Зорка Рељић.⁵⁴⁹ У септембру 1929. године доћи ће до промена. Рељићева ће бити премештена у Женску занатску школу у Београду у Бранковој улици. Микановићева премештена у Прву обласну женску занатску школу у Београду, а из те школе је у Панчево дошла Милева Марковић.⁵⁵⁰

Управитељица Познанова очигледно није била задовољна учитељицама које су радиле у овој школи и то своје незадовољство изразила је поредећи услове рада учитељице у Колашину и у Панчеву. Написала је да у Колашину ради једна учитељица потпуно сама, без потпоре Задруге (која тамо не постоји). Има подршку Општине, али она није имала могућности да јој било шта пружи. Издржава школу од школске зараде, приређује лутрије, да би могла купити столице, астале и најпотребнији прибор за школу. Станује у влажној соби, „умало да није вид изгубила“ и она се већ шест година бори успешно. „Ученице јој долазе из околине, пешке, преко високих брегова, неке прелазе воду, и ако се уска даска сломије, дете стиже све мокро у школу и седи тако док се не врати кући.“ Иначе, та учитељица је била на једном курсу у Београду и том приликом је прешла и у Панчево да научи ткати. У крају у коме је њена школа има много оваца, али жене не ткају. „Хтела је и овим путем да користи своје народу. Док видимо овакве учитељице на просветном раду, гледаћемо поуздано у будућност. Кад се овако ради у Колашину, како би се тек требало радити у Панчеву?“ У Колашину има 38 ученица у V разреду Више занатске школе, иако постоји Нижа гимназија тамо. „Ми имамо пет ученица у завршном разреду, и ако се код нас иде по асфалту и имамо електрично осветљење. Ми учитељице се не боримо раме уз раме са ученицама да набавимо по једну столицу. Нама купује Женска Задруга стаклене ормане, док у Колашину ученица продаје свој рад у корист школе. И велики добротвори, као г. Ђукановић тражи ученицу да је

⁵⁴⁵ ај, 65, 1685, 13069/1925. Бранислава Јанковић имала је положени испит Више женске занатске школе у Београду (ИАП, Ф. 68, кутија бр. 30)

⁵⁴⁶ ИАП, Ф. 68, матичне књиге ученица Женске занатске школе: 1921-1934.

⁵⁴⁷ ИАП, Ф. 68, матичне књиге ученица Женске занатске школе: 1921-1934.

⁵⁴⁸ Завршила је Народну вишу девојачку школу у Бања Луци, а имала је и сведочанство Женске занатске школе Кола српских сестара у Приједору, сведочанство о положеном испиту спремности Више женске занатске школе у Београду, као и сведочанство о положеном учитељском испиту Више женске занатске школе у Београду (ИАП, Ф. 68, кутија бр. 30)

⁵⁴⁹ ИАП, Ф. 68, матичне књиге ученица Женске занатске школе: 1921-1934.

⁵⁵⁰ ИАП, Ф. 68, кутија бр. 30.

награди, а у Колашину нема где да се осуши прокисла ученица, нама на нашу прву жалбу поклања одборница г. Хадија пећ.“ Познанова је истакла да се у Колашину ствара култура корак по корак и да сви учествују у том раду и да у Панчеву „у културној средини, учитељица може великим трудом, да усавршава оно, што се тамо тек почиње да гради“. Наставила је: „Задаћа није лака, подићи једну стручну школу чију вредност треба да признају они, коју су без ње признати и уважени. Војводина је видела учитељице које, не само да нису схватале ову задаћу, него су нам управо сметале у овом послу. Хладнокрво су се инсталирале у школи са својом приватном зарадом, која је изазвала стално премештање. Подићи интелегентну генерацију занатлија – изјавиле су лаконски – да је то немогуће. А зашто то може у Француској, Белгији, Чехословачкој, Пољској, Немачкој, Мацарској, Румунији, Грчкој – које су путем стручних школа подигле своје индустрије до светског гласа, и као меродавни фактори утичу на светску трговину“. На крају је додала да МТИ стално шаље школи спремне учитељице „а наша је дужност, да их ставимо пред озбиљну задаћу. Треба их запослити толико, да немају времена за време прописаног рада да се баве својим пословима (..) Ми тражимо да наше учитељице створе што више савесних, озбиљних стручних раденица. Ни једна учитељица не може казати, да је учинила своју дужност, док не види успех свога напора и рада на свестрано спремним ученицама.“⁵⁵¹

Изложбе: Крајем школске 1921/22. године ученице „раденичке“ школе су припремиле изложбу ручних радова у згради Основне школе у Јабучкој улици. У *Панчевцу* је објављен један текст о томе. У њему се наглашава да су неки ручни радови израђени по народним мотивима „и дају оку пријатан изглед“, али и да скоро све израђене хаљине „носе биљег помодних журнала и на њима нема ни трага народним мотивима“. Аутор тог текста истиче да би школе требале посветити више пажње народним умотворинама и мотивима. Истиче и да су „модерни“ везови, хаљине, шешири овладали градом и селом и „што је најзанимљивије, најјаче у нашим српским селима“. Наводи и да народна ношња сасвим ишчезава и да ће она, ако се о њој не буде водила брига, кроз неколико година сасвим нестати. „На првом месту треба то да буде задаћа раденичке школе и она би могла у том погледу могла највише и најбоље да делује. Она би требала у ту сврху да организује највећу пропаганду како на селу тако и у граду. На забавама, надасве на народним забавама морале би се видети наше госпођице и госпође у народном оделу, како то чине њине сестре у Словеначкој и Чешкој, где се, штавише, нато полаже велика важност. Раденичка школа могла би помоћу честих екскурзија на села истражити народне мотиве и преко зиме организовати код сељакиња и

⁵⁵¹ Ј. Познанова, „Женска занатска школа“, *Женски покрет*, бр. 6, 1928.

такву кућну индустрију, како су то организовале Хрватице са својом Петрињском удругом.⁵⁵² У јуну 1923. одржан је испит у Школи и том приликом су изложени и ручни радови ученица. „Било је дивних и уметничких радова, као и неколико модерних и лепо сашивених хаљина које су биле за продају“.⁵⁵³ Године 1928, „све школе у Панчеву најсвечаније су прославиле Св. Саву“ и међу њима је била и Занатска школа. У њој је „падала у очи једна лепа манифестација народног веза“. Управитељица Познанова и наставнице Јанковић и Микановић биле су у белим хаљинама од српског платна извезене дивним шарама банатског веза, а ученице у белим блузама са истим везом. „Са Предићеве слике, где су око Св. Саве мушкарци и женскиње у народном оделу, чинило се као да се Св. Сава осмехује и излази из оквира да благослови ову дивну групу ученица и наставница које шире национално – банатски вез“. Аутор текста у *Панчевцу* је истакао и да се сви жале на скупоћу и нерад омладине, да је непотребна свила из туђе земље, „кад лепше сјаји народни вез“ и препоручио свакој госпођи и госпођици да извезу себи на српском платну хаљину – па ће тиме решити и скупоћу и нерад.⁵⁵⁴

Изддржавање: Још пре оснивања Школе, као што смо већ написали, Задруга је тражила одређена новчана средства која су јој била потребна за отварање и, потом, рад Школе. За ту своју прву школску годину тражила је, као „државну припомоћ“ 24.000 динара. Наиме, како је навела у свом писму МТИ, првобитна намера Задруге је била да отвори „школу у налом обиму, са скученим наставним планом“. Међутим, после детаљнијег проучавања тог питања, као и правила које је Министарство доставило (између осталог и да се у Школу могу уписати и деца свих народности), „дошли смо до убеђења, да ће се школа на широј основи морати положити“, а то ће наравно и повисити трошкове. У писму се потом наводи за шта би све била потребна средства: за „берива“ стручне учитељице (најмање 6.000 динара годишње), хонорар „евентуалних осталих наставника“, за плате школског послужитеља, за закупнину школске зграде, трошкове око осветљења, набавку намештаја и инвентара, горива и друго.⁵⁵⁵ Већ смо написали да је министар трговине и индустрије одобрио Задрузи, на име субвенције, своту од 18.000 динара – за отварање школе. Она је у том тренутку била врло задовољна.⁵⁵⁶ Међутим, након тога она ће се суочавати са бројним проблемима око финансирања, односно издржавања Школе. Стручну учитељицу је постављало МТИ (па ју је оно и издржавало). Из тог разлога, очигледно, Задруга није добила тражени износ од 24.000 (одбија се 6.000 за плате стручне учитељице). Међутим, она није

⁵⁵² „Изложба раденичке школе“, *Панчевац*, 4.6.1922.

⁵⁵³ „Испит у Женској Занатској Школи (радној школи)“, *Панчевац*, 17.6.1923.

⁵⁵⁴ Д. В. „Нарочити значај Светосавске прославе у Женској Занатској школи“, *Панчевац*, 5.2.1928.

⁵⁵⁵ АЈ, 65, 1685, , 6291/1920.

⁵⁵⁶ АЈ, 65, 1685, 7269/1920.

добила у целости износ који јој је одобрен. Наиме, до августа 1921. године исплаћено јој је само 12.000 динара. За тим новцем она је плаћала „плате учитељица других предмета и послуге“, за трошкове око одржавања школских просторија, за огрев и осветљење, као и за набавку и оправку потребних справа и материјала.⁵⁵⁷ Школа је више пута, упорно, тражила да јој се уплати још 6.000 и тек касније, министар је решио да се Задрузи уплати још 6.000 динара као „новчану помоћ“.⁵⁵⁸ Међутим, нисмо успели да пронађемо извор који би нам сведочио да је та „помоћ“ и исплаћена. У 1920/21. години, поред субвенције, односно исплаћеног дела (12.000), приход школе биле су још и уписнине и школарине (1.693). Дакле, укупна примања била су 13.693,⁵⁵⁹ док су издаци су износили 9.895 динара.⁵⁶⁰ Остатак је био 3.798 динара је уложен „плодоносно“ код једног новчаног завода у Панчеву.⁵⁶¹ Овај новац, односно остатак из прошле школске године, као и субвенцију, коју је затражила и за наредну годину, Задруга је намеравала потрошити на следећи начин: на плате учитељице веронауке, српског језика и рачуна (2.400), за стан и огрев учитељице ручног рада (2.400, „плату прима од државе“), плату домара и надничара (1.500), за огрев (3.700), за набавку инвентарних ствари - шивећих машина и прибора за ткање, столова, столица, потребног материјала за рад (12.000), и коначно за мање издатке и непредвиђене трошкове (2.000). Укупно се радило о суми од 24.000 динара.⁵⁶² Задруга је поново упутила молбу МТИ фебруара 1924. године да Занатској школи одобри одговарајућу субвенцију из државних средстава. Наиме, још у јануару 1923. године, Надзорништво занатских школа у Бечкерек у известило је Задругу да ће јој МТИ исплатити 3.000 динара. Потом је само МТИ известило да је Задрузи одобрена сума од 5.000 динара за исплату хонорара наставници општих предмета за школску 1922/23. годину. Најзад, маја исте године, од Надзорништва је стигла вест да је својим решењем МТИ именовало за хонорарну наставницу В. Летић. Међутим, свега тога Задруга је била „приморана“ да из својих средстава тој учитељици исплати хонорар за прошлу годину, „што и данас чинимо“. Такође, од „у изглед стављене субвенције“ (8.000) исплаћено је само 1.500 динара, за хонорар учитељици. „Наша Задруга је у првом реду хумана установа којој је пре свега задаћа да притекне у помоћ тамо, где је преко потребно“ и зато се она „радо примила послова око управе и руковање занатске школе у оправданој нади да ће у том свом подухвату од стране надлежних власти материјално бити потпомогнуте, као што је то од стране г.

⁵⁵⁷ АЈ, 65, 1685, 9460/1921.

⁵⁵⁸ АЈ, 65, 1685, 11600/1922.

⁵⁵⁹ Школски приходи били су, (пресек од марта 1921): камата фонда за издржавање школе од 14.000 круна, уписнина ученица од 12 динара, школарина ванредних ученица од 5 динара месечно (редовне ученице похађају школу бесплатно). (АЈ, 65, 1685, 3374/1921)

⁵⁶⁰ Издаци у 1920/21. години: годишња плата наставници предмета (2.900), станарина стручној учитељици Види Костић (263), годишња плата домару (1.150), огрев и кокс (3.622), школски прибор, оправка машине и других ствари (1.960). (АЈ, 65, 1685, 11600/1921)

⁵⁶¹ АЈ, 65, 1685, 11600/1921.

⁵⁶² АЈ, 65, 1685, 11600/1921.

Министра Трговине и Инд. у своје доба у изглед стављено – али нам је само прве године приликом отварања школе примљено – као што се код других занатских школа у држави чини“. Услед неисплаћених субвенција приморана је Задруга да делимично употреби она средства за школске сврхе, које по задружним правилима има да служи другим циљевима. „Наша занатска школа постоји већ 4 године и врло лепо напредује. Број ученица је до 60, те би по народно просвећивање штета било, ако у недостатку материјалних средстава и ако врло нерадо приморани били даљу наставу обуставити“. ⁵⁶³ Такође, и на скупштини Задруге (20. марта 1924) благаница Крстић је говорила о опасности да се затвори „Раденичка школа“, због мале субвенције. И да би се то онемогућило одлучено је да се повисити чланарина (редовна чланарина – 60, помажући чланови – 30 динара). ⁵⁶⁴ Вероватно је управо овакво стање утицало да председница Задруге, Љубица Павловић оде лично код министра, разложи му културни и хумани рад Задруге, делатност њене Школе у чијем се крилу сада развија ћилимарска школа и замоли га „да ову акцију што јаче помогне“. Министар је обећао „да ће све праведне и на закону основане захтеве Панчев. Ж. Задруге увек радо потпомоћи особито у погледу питања панчевачке ћилимарске школе. ⁵⁶⁵ До затварања школе ипак неће доћи, Задруга је очигледно успела да осигура довољно средстава за наставак њеног рада, али немамо изворе који би сведочили одакле су она стигла. Сачувани су извори који сведоче да је МТИ намењивало школи одређена средства. Маја 1926. године одобрило је 1.400 динара за исплату хонорарних наставника предметне наставе. ⁵⁶⁶ Наредне године одобрило је исплату 2.600 динара – овога пута за набавку збирке учила, модела, материјала за школске потребе. ⁵⁶⁷ Међутим, наставили су се проблеми око преузимања, односно исплаћивања одобреног новца. ⁵⁶⁸ Очигледно да помоћ МТИ није била довољна па се покушало са обезбеђивањем средстава из буџета града Панчева. Наиме, Задруга се септембра 1926. године обратила МТИ са молбом да се оно обрати граду Пачеву и издејствује одређену новчану помоћ за Занатску школу. Она је истакла да Панчево, одговарајући прописима школског закона у своме буџету сваке године уврштава одређене своте којима издржава своје многобројне основне школе и овде постојећу Општу занатску школу. Истакла је и да Занатска школа „не ужива ову потпору града, ма да се иста може убројати у категорију оних школа, које су од стране града субвенционисане“. ⁵⁶⁹ МТИ је потом затражило од градоначелника општине Панчево да она „притекне у помоћ овој школи материјално, како би она могла потпуно одговарати

⁵⁶³ АЈ, 65, 1685, 2975/1924.

⁵⁶⁴ „Скупштина Добротворне Задруге“, *Панчевац*, 30.3.1924.

⁵⁶⁵ „Разне вести: Председница Панчевачке Женске Задруге код г. Министра трговине“, *Народна слога*, 12.10.1924.

⁵⁶⁶ АЈ, 65, 1685, 6163/1926.

⁵⁶⁷ АЈ, 65, 1685, 18383/1927.

⁵⁶⁸ АЈ, 65, 1685, 8546/1927.

⁵⁶⁹ АЈ, 65, 1685, 15347/1926.

постављеном задатку и служила на понос и углед граду Панчеву“.⁵⁷⁰ Са друге стране, градски начелник је одговорио да „Приширени Сенат самоуправног града Панчева вотира сваке године у свом буџету Добротворној Задрузи Српкиња Панчевачких за њезину Женску Занатску Школу своту од 10.000 динара, па је ову своту унео и за ову, 1926., годину у свој буџет. Осим тога град је уступио за исту школу и прикладне просторе“.⁵⁷¹

Женска занатска школа у Делиблату

Коло српских сестара: У листу *Банатски радикал* написано је да чланице овог „вредног друштва под вођством агилне своје председнице г-ђе Јулке Ђорђевић неуморно раде на васпитању женског подмлатка кроз своју раденичку школу, која је то друштво основала и издржава, спремајући на тај начин добре вредне и чуварне домаћице“.⁵⁷²

Настава: Женска занатска школа у Делиблату започела је свој рад 1. септембра 1922. године уписивањем ученица. Настава се одржавала у згради основне школе, односно у тој згради су за Занатску школу одвојене две просторије. У једној је радило одељење за рубље, а у другој одељење за одећу. Огрев за одељења обезбеђује школски одбор док га за наставнице обезбеђује политичка општина. Школа је, дакле, почела са радом 1. септембра, али је већ 9. септембра морала престати са радом због епидемије. Са редовним радом је започела тек 1. октобра. Имала је, на почетку свог рада, проблема и са недостатком столова, столица, табли, дасака за пеглање итд. У тој својој првој години, имала је само први разред у којем је уписано 84 ученица. Касније ће се повећати број разреда, али ће се смањити број ученица.⁵⁷³

Наставнице: У првој школској години у овој школи министар трговине и индустрије поставио је две учитељице. Децембра 1923. године спомиње се Лепосава Манојловић. Школске 1925/26. године „по усменом одобрењу г. начелника“ у Школи није било хонорарних часова, јер ученице похађају продужну школу у којој се уче исти предмети коју су прописани и за „раденичку школу“.⁵⁷⁴ Далке, хонорарних часова овде нема. Зато је њој била довољна само једна учитељица – Лепосава Манојловић. Међутим, ова наставница је затражила премештај „за варош“ 1926. године. Управа ове школе ће зато од МТИ затражити да јој, у случају премештања Манојловићеве, пошаље другу наставницу за женско рубље,

⁵⁷⁰ АЈ, 65, 1685, 15344/1926.

⁵⁷¹ АЈ, 65, 1685, 19343/1926.

⁵⁷² „Коло српских сестара у Делиблату“, *Банатски радикал*, 30.3.1924.

⁵⁷³ АЈ, 65, 1679, 16104/1922.

⁵⁷⁴ АЈ, 65, 1679, 8968/1926.

која је такође и оспособљена и за вез и вешта у моденијим ручним радовима.⁵⁷⁵ Међутим, наставница Манојловићева је премештена тек 1927. године. Наставница која ју је требала заменити није одмах ступила на дужност, због болести, па школске 1927/28. године настава није почела на време.⁵⁷⁶

Ученице: У својој првој, 1922/23. школској години, Занатска школа је имала само први разред у којем је уписано 84 ученица. У наредној години уписано је било 22 редовних и 7 ванредних ученица. Међутим, преко зиме је школу похађало само 20 ученица, касније их је било „10 до 12“, а у мају и јуну „једва“ 8. Њих осам су присуствовале и испиту и положили са одличним успехом.⁵⁷⁷ У школској 1925/26. години било је уписано 18 редовних и 2 ванредне ученице. Већих сметњи настави тада није било, осим неуредног похађања школе ученица за време пољских радова.⁵⁷⁸ Школи је у једном тренутку претило укидање због малог броја ученица. Наиме, нашла се на списку женских занатских школа које немају више од 20 ученица и које треба „најхитније“ укинути. Учитељица Лепосава Манојловић је тада препоручена за премештај у Струмицу. Међутим, она ипак неће бити укинута. Наиме, испод списка школа, наведено је да МТИ не може помагати школама које немају довољан број уписаних ученица по Закону, али „ако би Управе имале средстава да саме издржавају школу могу продужити рад и даље“.⁵⁷⁹ У наредној 1926/27. години биле су уписане 23 ученице (у I разреду – 12, II – 6, III – 6, IV – 2). Касније, у школској 1929/30. години, било је пет разреда са укупно 22 уписане ученице. На крају године је остало само 9. Од тог броја, 7 су биле „Југословенке“, а 2 Румунке. Поред управитељице, имала је тада и једну сталну наставницу са квалификацијама за ову школу. Обе су биле „Југословенке“.⁵⁸⁰

С. Челебић о Школи и Колу српских сестара: Министарству трговине и индустрије је августа 1924. године упутио једно писмо управитељ основне школе у Делиблату Светислав Челебић. Будући да је почетак писма занимљив, али и врло важан, јер нам открива размишљање једног школског управитеља, изнећемо његове најважније делове. „Учтиво потписани, као Србин овлашћен сам од стране своје лепе историје, да наше корисне унутрашње прилике потпомогнем, па да тиме у будуће имамо право духовно уједињење, за које је пало небројено жртава, а исто тако, дужност је и моја и свих осталих просветних чинилаца, па и свих свесних грађана, да свим силама и средствима радимо, да се неповољно стање наше просвете и привреде поправи – стога изнећу потпуно објективно овд. прилике,

⁵⁷⁵ АЈ, 65, 1679, 9615/1926.

⁵⁷⁶ АЈ, 65, 1679, 23533/1927.

⁵⁷⁷ АЈ, 65, 1679, 10583/1925.

⁵⁷⁸ АЈ, 65, 1679, 9614/1926.

⁵⁷⁹ АЈ, 65, 16, 1592/1926.

⁵⁸⁰ АЈ, 66, 3253.

које служе на штету наше проширене државе“. Челебић потом пише о стању у делиблатској Женској занатској школи и Колу српских сестара које „управља“ том школом. Истиче да је у Колу српских сестара дошло до великих интрига, толиких да су претходне године три учитељице, његова супруга, као и супруга инжињера Јована Савића иступиле из Кола. Истиче и да ће Коло због тих интрига доћи и на суд, као и да је то имало за последицу да Школа није напредовала, „већ је ишла у назад“. Као пример таквог стања наводи да је прошле школске године Школа имала на две наставнице око 70 ученица, док је на крају школске 1923/24. године имала само 9 ученица. За тај „неуспех“, Челебић је окривио само Коло српских сестара. „Друге општине, па и вароши плачу због тога што немају женску зан. школу, а Делиблато као село добило је, и не уме ову корисну установу да очува, већ помоћу својих интрига упошашћује и баца држави динаре у Дунав“. На крају је предложио МТИ да се Женска занатска школа у Делиблату укине и отвори у другом месту, односно у Ковину, „где би ова установа требала бити, па би цео срез од ње користи имао“.⁵⁸¹

Женска занатска школа у Ковину

Оснивање и почетак рада: Још 1924. године у листу *Време* објављена је вест да Министарство трговине и индустрије припрема отварање једне женске занатске школе у Ковину, и да ће „вероватно“ бити отворена „још почетком идућег месеца“.⁵⁸² Крајем те године Српска женска задруга из Ковина обавестила је МТИ да је Стојанка Симовић из Ваљева, која је решењем МТИ постављена за учитељицу у овој школи, „уведена у дужност“.⁵⁸³ Коначно, Школа је почела са радом 1925. године, највероватније у јануару.⁵⁸⁴

Настава: Настава се одржавала у згради основне школе. Наставни језик у школи био је „српски“.⁵⁸⁵ Школа је најпре, школске 1925/26. године имала два разреда да би већ следеће имала три. Такође и школске 1927/28. године ће имати три разреда, да би следеће имала четири. Четири разреда ће имати и школске 1929/1930. године. Међутим, она је имала само једно одељење током свих тих школских година. На крају године одржавао се испит на коме је присуствовао изасланик МТИ. Године 1926. МТИ одредио је за изасланика на испиту школског надзорника Косту Буташа. Међутим, одбор Српске женске задруге из Ковина је

⁵⁸¹ АЈ, 65, 1679, 11441/1924.

⁵⁸² „Женска Занатска Школа у Ковину“, *Време*, 25.10.1924. Потом ће и *Народна слога* објавити вест да је министар трговине и индустрије одобри отварање женске занатске школе у Ковину. „Тиме је удовољено једној важној економској потреби, коју је Ковин већ одавна тражио“. „Женска стручна школа у Ковину“, *Народна слога*, 2.11.1924.

⁵⁸³ АЈ, 65, 1681, 20612.

⁵⁸⁴ АЈ, 65, 1681.

⁵⁸⁵ АЈ, 65, 1681.

једногласно одбио могућност да мушкарац оцењује учитељицу рада и моли МТИ да пошаље за изасланика испитне комисије само жену, и то стручну.⁵⁸⁶ Међутим, молба им није услишена, по свему судећи. Наиме, Буташ ће ипак бити изасланик на испиту. Иначе, оценио је рад учитељице Милојковић као „одличан“. Међутим, у напомени свог испитног извештаја, написао је да је испит из предмета за опште образовање одржан „незнано“ и без присуства стручног лица. Поред тога, секретарка Задруге и хонорарна наставница Софија Јанковић, хтела је, како је навео, „из личних разлога и недостојно пошто-пото“ да осујети његово присуство на испиту. Навео је и да је тај њен потез осуђен од стране Задруге, али је и поред тога затражио да се она казни „укором“.⁵⁸⁷

Наставнице: Учитељица Симовић је радила у Школи само током 1925. године (до септембра).⁵⁸⁸ Потом је у њој радила, као привремена стручна учитељица, Персида Милојковић.⁵⁸⁹ Међутим, она ће 1926. године бити премештена у Женску занатску школу у Књажевцу⁵⁹⁰ и ускоро ће на њену функцију бити постављена Катица Кецић.⁵⁹¹ Њој је отказана служба 1929. године, по свему судећи јер Женска задруга није била задовољна њоме. Наиме, 1928. године послати су тражени подаци Обласном одбору Подунавске области. У њима, између осталог, пише и да је Школа при отварању добила вредну наставницу са којом је Задруга била задовољна, али ју је МТИ преместило.⁵⁹² Почетком 1925/26. школске године дошла је нова наставница, и са њом је Задруга била задовољна, али „та је пак сама тражила премештај“.⁵⁹³ Коначно, школске 1926/27. године МТИ је послало учитељицу Кецић и „са њом нисмо задовољне“. Истакнут је и разлог због којег Задруга до сада никакве кораке није предузимала. „Искуство нас је научило да је свака мука узалуд. Да нам прва наставница остане, радиле смо све што смо знале и умеле. Никакав резултат“. Такође, Задруга је у учитељици Кецић видела узрок малог броја ученица.⁵⁹⁴ Међутим, по свему судећи, овакав став Задруге утицао је да Обласни одбор Подунавске области донесе одлуку да се откаже служба К. Кецић.⁵⁹⁵ Године 1929. Десанка Деретић⁵⁹⁶ постављена за стручну учитељицу женског рада у овој школи.⁵⁹⁷ Такође, у овој школи је радила и

⁵⁸⁶ АЈ, 65, 1681, 11930/1926.

⁵⁸⁷ АЈ, 65, 1681, 11930/1926.

⁵⁸⁸ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 8/1929.

⁵⁸⁹ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 1/1926.

⁵⁹⁰ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 22/1926.

⁵⁹¹ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 25/1926.

⁵⁹² Извесно је да се ради о Стојанки Симовић.

⁵⁹³ Извесно је да се ради о Персиди Милојковић.

⁵⁹⁴ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 49/1928

⁵⁹⁵ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 62/1928.

⁵⁹⁶ Рођена је 1906. године, после удаје се презивала Алексејченко. (ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 116/1930)

⁵⁹⁷ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 16/1929.

учитељица основне школе Софија Јанковић.⁵⁹⁸ Она се спомиње као учитељица ове школе од 1926. године.⁵⁹⁹ Држала 5 часова недељно (по један час српског језика, националне историје, рачуна, књиговођства, слободног цртања). Она је 1928. године разрешена дужности и на њено место долази Милена Симоничић, „с тим да врши дужност управитеља“.⁶⁰⁰

Ученице: Број уписаних ученица је варирао. Школске 1924/25. године било је уписано је 24 ученица, 1925/26 – 37, 1926/27 – 26, 1927/28 – 15, 1928/29 – 22, 1929/1930 – 17.⁶⁰¹ Међутим, велики број ученица је напуштао школу. На пример, школске 1928/29. године, напустило их је чак 11, тако да је остало само 11 редовних ученица. Број ученица ове школе био је врло важан. Наиме, према Закону о женским занатским школама, али и према уредби Подунавске области о овим школама (у документу означена као нова уредба), не може се нигде оснивати женска занатска школа ако није уписано бар 20 ученица. Будући да Женска занатска школа у Ковину 1928. године имала мали број ученица, постојала је могућност да буде укинута. Зато је члан Обласног одбора за грађевинску грану, трговину и индустрију предлагао полавару ковинског среза да се сазове збор грађана или да се објави грађанству да се упише што већи број женске деце у ову школу, „како не би била укинута“. Након тих предлога, истакао је да су ове школе веома корисне, нарочито за сиромашне девојчице после завршене основне школе и да ће Област овакве школе издашно помоћи.⁶⁰² Према статистици за школску 1928/29. годину, ученице су у највећем броју биле ћерке земљорадника, чак 15 од укупног броја уписаних ученика (22). Три ученице су биле ћерке занатлија, три гостионичара и родитељ једне ученице био је трговац. „По народности“, било је 19 Српкиња,⁶⁰³ две Румунке и једна Мађарица. По вери је било 20 ученица православне вероисповести и две католичке. Слична ситуација је била и наредне школске године. Укупно је уписано 17 ученица, али је на крају школске године остало само 9. Од укупног броја уписаних било је 14 Српкиња, 2 Румунке и 1 Мађарица. По занимању родитеља, било је 12 ученица чији су родитељи били ратари, 3 занатлије и 2 чиновници. Школа је имала тада четири разреда са једним одељењем за рубље и хаљине.⁶⁰⁴

⁵⁹⁸ Софија Јанковић је рођена 1877. године у Панчеву. Завршила је Српску учитељску школу у Сомбору. Када је избио Први светски рат радила је као учитељица у Сефкерину. По избијању рата она је, као и њен супруг Милан, спеведена у затвор у Панчево, а потом у Темишвар и Арад. Ипак, рат је преживела. Године 1923. премештена је у Ковин, „где је за кратко време основала“ Добротворну задругу Српкиња, Коло српских сестара и Женску занатску школу. Касније је премештена у Панчево. Пензионисана је 1933. године. Одликована је орденом Светог Саве трећег степена. Такође, она је „спровела“ организацију Женске странке у Ковину. „Конференција Женске странке у Ковину“, *Време*, 29.11.1927.

⁵⁹⁹ АЈ, 65, 16606/1926.

⁶⁰⁰ Милена Симоничић је рођена 1894. године. (ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 65/1928; 116/1930)

⁶⁰¹ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 56/1930.

⁶⁰² ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2.

⁶⁰³ У рубрици стоји „СХС“, али је потпуно извесно да се ради само о Српкињама.

⁶⁰⁴ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 85/1930.

Изддржаванье: МТИ је слало школи „новчане“ помоћи. На пример, 1926. године, одобрена јој је сума од 4.000 динара за „оправку школске зграде, дозиђивање, школски огрев, канцеларијске и друге школске потребе“.⁶⁰⁵ Наредне године је одобрена сума од 1.300 динара „за исплату хонорара наставницима за предметну наставу, рачунајући по 15 динара од одржаног часа“.⁶⁰⁶ Исте године, одређена је помоћ од 1.500 динара за исплату хонорара за предметну наставу из српског језика и рачуна (15 динара од одржаног часа) за период од 1. септембра до краја новембра.⁶⁰⁷ Поред новца, МТИ је слало и уџбенике, као што је био случај 1927. године када је управи ове школе достављен Уџбеник за кројење женског одеа од Љубице Симић (наставница Виже женске занатске школе из Београда).⁶⁰⁸ Школа је имала одређених примања и од својих муштерија, односно од наруџбина.⁶⁰⁹ У је периоду од 1. јула 1928. до 1. јула 1929. године било чак 52 наруџбине од којих је школа зарадила 539 динара. Поред тога, имала је приход и од уписнине ученица, те године – 300 динара. У поменутом периоду школа је највећу суму примила ипак од Области – 3.000 динара. Највећи део новца трошен је за само издржаванье Школе (2.089 динара). Иначе, Школа је отворена од стране МТИ и „подпадала“ је под то министарство до 1928. године, када се нашла под управом Обласне самоуправе. Коначно, након укидања области, нашла се под управом Бановине.⁶¹⁰

Приватна практична текстилна школа у Панчеву

Године 1926. у Панчеву ће бити отворена једна приватна практична текстилна школа. Начелник Одељења за трговинско-занатску наставу је касније истакао да је ово „прва и једина у земљи школа ове врсте“.⁶¹¹ Треба наравно бити обазрив када је одређивање било чега, за прво и једино. Наиме, маја 1926. године „текстилни стручњак“ Чедомир Јоксимовић упутио је МТИ молбу за дозволу отварања једне практичне текстилне школе у Панчеву. У молби он наводи да у Краљевини постије три гране текстилне индустрије („кућевна, занатска и фабрична“), али и то да нема ниједне текстилне школе, односно да нема ниједне практичне школе где би занатлије могле да се упознају са „лепшим и рационалнијим алатима“ и где би сељанке могле за кратко време да се обуче у предењу на новим преслицама или ткању на убрзаним дрвеним разбојима, који су примењени у кућној индустрији западних држава. Додаје и да би се допринело развијању текстилне индустрије „оснивањем једне такве практичне школе за предење, ткање, белење и бојадисање памука, лана, кудеље, вуне и

⁶⁰⁵ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 32/1926.

⁶⁰⁶ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 35/1927.

⁶⁰⁷ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 39/1927.

⁶⁰⁸ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 37/1927.

⁶⁰⁹ ИАП, Ф. 570, кутија бр. 2, 6/1929.

⁶¹⁰ АЈ, 65, 1681.

⁶¹¹ АЈ, 65, 1745, 19355/1927.

свиле, у којој би се ђаци и посетиоци обучавали не само теоријски него и практички“. Јоксимовић је, иначе, још 1891. године, као српски државни питомац, завршио текстилну школу у Чешкој. Међутим, у отаџбини није успео да примени своје стечено знање „због њених тада неразвијених привредних прилика“. Зато је отишао најпре у Чешку и Немачку, а потом и у Русију где је радио више од 30 година (10 година као управник више текстилних фабрика, а после тога око 20 година радио је као наставник текстилних школа). Објавио је и више радова из области текстилне индустрије. Међутим, „незадовољан стањем које је у Русији настало после бољшевичког преврата“ решио је да је напусти, али му то није одмах дозвољено. После „грдних мука и непријатности“ ипак је успео да дође у Београд. Он је сада желео да у Панчеву подигне једну практичну текстилну школу са три одсека: (1) за предење, (2) за ткање, (3) за белење и бојадисање, како памука, лана и кудеље, тако вуне и свиле. У њој ће се примати ученице и ученици старији од 15 година, а школовање ће трајати три године. Предвиђено је да у првој школској години теорија има највише простора (75%). У другој ће однос теорије и праксе бити пола-пола, док ће у првој половини треће највише пажње бити посвећено пракси (75%). У другој половини треће године биће заступљена само пракса. Такође, предвиђено је да школа буде „привлачни центар за екскурзисте - ђаке трговачких школа и других лица, која имају везе са овом или оном граном текстилне индустрије“.⁶¹² На молбу Јоксимовића, а након саслушања Савета за професионалну наставу, министар трговине и индустрије је донео одлуку да се Јоксимовићу „начелно одобрава“ отварање практичне текстилне школе у Панчеву и да програм рада за ову школу пропише Седмо одељење МТИ.⁶¹³ Убрзо након доношења ове, вести о отварању ове школе пренела је штампа.⁶¹⁴ Нажалост, нисмо пронашли много података о самом раду ове школе. Знамо да је у новембру 1926. године, у „Ткачком одсеку“, било шест ученица и да их је, као ученице које су завршиле домаћичке школе, послало Министарство просвете.⁶¹⁵ Наиме, да би се домаћичким школама и курсевима помогло у развијању домаће индустрије, као једне важне потребе за живот сеоског света, Министарство је одобрило да се у панчевачкој „Ткачкој школи“ може „запослити“ до шест одраслих ученица, које су завршиле једногодишњу домаћичку школу. Предвиђено је да би оне могле касније одржавати по домаћичким школама и курсевима обуку из ткања на модерним ручним разбојима, као и обуку на машини за плетење чарапа. Обука ових ученица у „Ткачкој школи“ биће бесплатна.⁶¹⁶ Дакле, било је у почетку само шест ученица. Иако се ради о малом броју, Школа их заправо није ни могла

⁶¹² АЈ, 65, 1745, 7485/1926.

⁶¹³ АЈ, 65, 1745, 7485/1926.

⁶¹⁴ „Текстилна школа“, *Време*, 4.7.1926; „Школа влакнастих градива“, *Панчевац*, 25.7.1926; „Школа за текстилну кућевну и занатску радиност“, *Народна слога*, 4.7.1926.

⁶¹⁵ АЈ, 65, 1745, 19355/1926.

⁶¹⁶ АЈ, 66, 2270, 19425/1926.

примити више, пре свега зато што наставни план није до тада био коначно израђен и одобрен. Али ће се након тога моћи примити у Ткачком одсеку још десет ученика.⁶¹⁷ Осим што нису израђени и одобрени наставни планови за ову школу, проблем је био и недостатак уџбеника на српском језику. Тај проблем се покушао решити диктирањем лекција, али пошто ђаци нису могли лекције брзо записивати, од тога се одустало. Потом се покушало са преношењем лекција преко листа *Занатлија*, али је проблем био што је он излазио само једном недељно. Дакле, уџбеник је био ипак незаменљив. Међутим, Јоксимовић је истицао да је за уџбеник који би одговарао овој школи потребно много цртежа и да то захтева велике новчане расходе које ова школа не може сама сносити. Зато је помоћ тражио од Министарства.⁶¹⁸ Новчану помоћ од тог министарства Јоксимовић је тражио и раније – за награде наставницима. Сматрао је да ова школа, као и свака друга не може постојати, и са успехом вршити свој задатак, без помоћи државе, самоуправних тела, општине итд.⁶¹⁹ Иначе, на печату ове школе се налазила адреса – Улица Саве Текелије број 27. Немамо податаке о даљем раду ове школе. По свему судећи, радила је само до 1927. године. Наиме, 1. октобра те године, почела је са радом Државна стручна средња техничка текстилна школа у Лесковцу, чији је директор био управо Јоксимовић, који је био и творац идеје о њеном оснивању.⁶²⁰ Додаћемо још и то да је било и противника ове школе. Наиме, у Женској занатској школи, односно њеној Радионици банатских ћилимова у 1925/26. години, „упућене су ученице месне Домаћичке шк. у исту Радионицу, да науче ткати“. То је спроведено споразумом са шефом Народног просвећивања. „Ове године додељене су 6 ученица Домаћичке шк. неком новом подuzeћу, у коме раде мушкарци – тикачи“ (подвучено у оригиналу). Зато је управитељица Занатске школе упутила молбу МТИ да „дејствује“ да се у будуће ученице или учитељице које желе научити ткати, доделе искључиво Занатској школи. „Искусни учитељи наше шк. и Радионице показали се у дугом низу година, не само као добри педагози него изврсни васпитачи. Зато нам је жао, видети децу ван школске атмосфере, која је далеко од оне породичне чистоте, која треба, да је животни елемент наших домаћица“.⁶²¹

⁶¹⁷ АЈ, 65, 1745, 19355/1926.

⁶¹⁸ АЈ, 65, 1745, 9122/1927.

⁶¹⁹ АЈ, 65, 1745, 19355/1926.

⁶²⁰ Д. Трајковић и др, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884-1984)*, Лесковац 1984, 83; Ј. Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919-1929*, Београд 2018, 270-272; „Државна Текстилна Школа у Лесковцу“, *Правда*, 20.6.1928; „Текстилна школа у Лесковцу“, *Време*, 16.5.1927; „Идућег месеца се отвара Текстилна Школа у Лесковцу“, *Време*, 27.9.1927.

⁶²¹ АЈ, 65, 1685, 15244/1926.

ЗАНАТСКО-ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ

Занатско школовање пратили су многи проблеми – разлике у трајању школовања, рангу школа, односу општег и стручног образовања које је школа давала, предспреми која је тражена приликом уписа, недовољан број школа итд. Такође, одређене проблеме је стварала и чињеница да су за стручно школство била надлежна два ресора, односно Министарство просвете и Министарство трговине и индустрије.⁶²² Па чак ни у оквирима МТИ, оно се није налазило у оквирима истог одељења. Наиме, приликом формирања овог министарства, надлежност за питања стручног школства је била подељена на два дела: трговински (надлежност Одељења за унутрашњу трговину и трговачку политику) и занатско-индустријски (Одељење за индустрију и занатство). Међутим, 1926. године, биће ипак основано једно, засебно Одељење за трговинску и занатску наставу. Такође, ускоро ће све трговачке академије и школе, средње техничке и стручне занатске школе прећи под надлежност МТИ, и на тај начин је извршена коначна централизација стручне наставе. Тада се приступило, са више плана, развоју ових школа.⁶²³ Са друге стране, било је и пре те године иницијатива за унапређивања школа овог типа. Наиме, још 1921. године је одржана Конференција стручњака професионалне и опште наставе, након које ће бити донет, између осталих, Закона о занатским школама (30. март 1922). У првом члану овог закона наведено је: „У циљу проучавања и усавршавања у занатима и индустрији Министар Трговине и Индустрије основаће у местима где се за то укаже потреба ниже и више мушке и женске, опште и стручне занатске школе“. Закон је предвиђао постојање државних, полудржавних и приватних занатских школа, али све су биле под надзором МТИ. Управу и надзор над овим школама МТИ врши преко Месног и Окружног занатско-школског одбора, управника тих школа, наставничких већа, надзорника, Савета за занатско-индустријску наставу. У 12. члану овог закона наведено је да се 79. члан Закона о радњама допуњује следећим ставом: „Без сведочанства о свршеној општој занатској или Занатско-Трговачкој школи не може ни један ученик бити произведен за помоћника, ако у месту његова учења постоји општа Занатска или Занатско-Трговачка Школа“. Такође, 13. члан овог закона је предвиђао је да овај закон, као и чланови 79, 134, 135, 136, 137, 138. и 139. Закона о радњама, важе за целу Краљевину.⁶²⁴ Члан 135. Закона о радњама гласио је да се, у местима где има најмање 50 ученика (шегрта), требају на терет општине основати ове школе, ако у тим местима не постоје школе

⁶²² Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, Београд 1997, 169-171.

⁶²³ АЈ, 65, 35.

⁶²⁴ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, број 105, 1922.

„занатских или трговачких омладина (корпорација)“.⁶²⁵ Законом о занатским школама (12. чланом), као што је горе наведено, ниједан ученик (шегрт) неће моћи бити произведен за помоћника (калфу) ако није свршио занатску школу, ако таква школа постоји у његовом месту. Шта је са ученицима који живе у местима где нема оваквих школа? Шегрти у тим местима су били ослобађани за калфе, и то са мање општег знања које ће им у животу требати. Касније (1929) било је предлога да у местима где не постоје занатске школе ученици похађају продужне школе, односно да МТИ донесе решење којим би они били дужни похађати те школе.⁶²⁶ Такође, додаћемо још и то да, решењем МТИ, ученици (шегрти) који су завршили IV разред гимназије или грађанске школе не морају похађати занатску школу, него стичу право за ослобађање за помоћника на основу тих школа.⁶²⁷

Школе у бројевима: По подацима из школске 1919/20. године, на територији Краљевине било је 258 општинских занатских и трговачких школа, или нижих занатских стручних школа, 25 средњих стручних школа. Деценију касније број ових школа је удвостручен, што најбоље говори о потреби друштва ове државе за кадровима оваквог типа. Међутим, иако су ове школе имале много ђака, њихов број ипак није био довољан за земљу која је покушавала да се отргне од пољопривреде и да крене путем индустријализације. Истовремено, сам развој индустрије и нарастање градова успорили су динамичан развој овог типа школа јер индустрија није била у стању да апсорбује толики већи број стручних радника.⁶²⁸ Када говоримо о простору северно од Саве и Дунава, занатске школе у Војводини уређене су према примерима занатских школа у Србији. Разликују се само по томе што њих посећују сви ученици (шегрти), односно и занатски и трговачки. Оне су наслеђене „добрим делом већ од бивше Маџарске“, али су према Уредби о занатским школама допуњене и проширене.⁶²⁹ Тако су до септембар 1922. године организоване у БББ 54 опште занатске и занатско-трговачке школе. Укупно је у њима било 286 одељења са 11.520 ученика.⁶³⁰ До маја 1928. године, број ових школа ће порастати на 79, а број ученика у њима на око 12.000.⁶³¹

М. Савић је 1924. године писао да је већина шегрта који долазе са села била неписмена или врло слабо писмени. Па тако постају неписмене калфе и мајстори, „ако у војсци не науче“. Истиче и да неписмени или слабо писмен занатлија „шкоди тиме себи или шкоди целом занатлијском сталежу, а и народној привреди. Неписмени занатлија не уме

⁶²⁵ АЈ, 65, 1636, 4486/1925.

⁶²⁶ АЈ, 65, 1611, 8932/1929.

⁶²⁷ „Ословађање од похађања шегрестке школе“, *Панчевац*, 4.12.1927.

⁶²⁸ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 173-174.

⁶²⁹ АЈ, 65, 35.

⁶³⁰ АЈ, 65, 1611, 13144/1922.

⁶³¹ АЈ, 65, 35, 5498/1928.

водити инвентар, ни књиге за уписивање пазара, дуговања, дужника, тешко може да изврши рачунање цене робе, тешко може направити цртеже или копирање плана, он не може да чита занатске листове и литературу, и „слабо ће примати напредак у занату“. Да би се сузбила та неписменост, потребне су биле школе, курсеви. „Вечерње празничне занатлијске школе и трговачке школе припадају у најблаговесније и најкорисније школе по свом дејству. (...) Ове школе обухватају највећи део младежи, која се упућује у занате и трговину“. ⁶³² За калфе је врло важно да похађају занатску вечерњу школу, а ако ње нема у његовом месту, да оде у место и ради тамо где оваква школа постоји. Занатлије би требале бити заинтересоване да његови шегрти и калфе иду у школу и да се добро школују. Али „само школовање је ствар државе и општине, јер су они исто тако заинтересовани будућношћу заната и занатлија. Они су дужни да поднесу све материјалне жртве око самог школовања“. Калфа би требао, радећи код мајстора, „да има увек пред очима“ да се што боље спреми за свој занат. Потребно је да има доброг мајстора, спремног да своју стручност пренесе на свог ученика. Било је оним мајстора који су били „срећна рука“ за калфе, али је било и оних других. „Занатлије мајстори су учитељи у занату, раду, понашању и образовању својих шегрта и калфи. (...) Дужност је мајстора да свога млађег држи као своје дете“.

Општа занатско-трговачка (шегртска) школа у Панчеву

Општа занатско-трговачка (шегртска) школа настала је, 1920/21. године, спајањем Трговачке шегртске, и женске и мушке Занатске шегртске школе.

Трговачко-шегртска школа (мушка): У *Панчевцу* је 4. маја 1919. године објављена вест да ће отварање „трговачке шегртске школе биће“ бити 10. маја, док ће се уписивање обавити 5. и 6. маја. ⁶³³ Настава ће почети ипак два дана касније него што је најављено у новинама, и трајала је непрекидно до 28. јуна. Те школске године у постојао је само први разред који је имао два одељења – српско и немачко. Уписано је било 32 Срба и 21 Немац, „који су у први разред додељени да би целу науку на матерњем језику могли почети из основе“. Деветнаест трговачких шегрта, „нехатошћу послодаваца“, нису се хтела уписати, због чега их је Управа ове школе пријавила Градској полицији, „као првостепеном обртничком суду“, који их је казнио. Скраћена школска година свакако се одразила и на квалитет наставе, на образовање ученика, на њихово учење. Ипак, у наредни разред је

⁶³² М. М. Савић, *Наша индустрија, занати и трговина: Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност: IV део*, Сарајево 1925, 396-398.

⁶³³ „Отварање трговачке шегртске школе“, *Панчевац*, 4.5.1919.

прешло 19 Срба и 12 Немаца. Управитељ ове школе, Милорад Димитријевић,⁶³⁴ у годишњем школском извештају за школску 1918/19. годину, пише да је, по наређењу школског надзорника, саставио учитељско тело ове школе, али „са тешком муком“. У српском одељењу су предавали Винко Шепић⁶³⁵ - српски језик и земљопис (по један час, укупно два), Никола Ђорђевић⁶³⁶ – трговачки рачун и књиговодство (по један час), као и Богдан Разуменић,⁶³⁷ који је држао један час науке о вери. У немачком одељењу, у почетку је све предмете, „из морања, услед мањка у радној снази, примио управитељ ове школе“. Тек почетком јуна, Јосиф Матје⁶³⁸ је од управитеља преузео предмете трговачки рачун и књиговодство (по један час), док је Димитријевић наставио да предаје немачки језик и земљопис (по један час). На крају школске године, 28. јуна је одржана завршна школска свечаност на којој је управитељ изложио „значај тога дана по свеколико српство“, а потом су ученици отпевали химну *Боже правде*. На крају су ученицима подељена сведочанства. Управитељ је навео и да су ученици Срби, посредством њега, примљени у Соколе, и да њих 30 редовно похађају соколске вежбе, као и то да су панчевачки трговци од Управе ове школе путем *Панчевца* позвани да ради интензивнијег образовања трговачког подмлатка потпомогну ово „подузеће“, те Србе шегрте на соколска вежбања редовно шаљу.⁶³⁹

У наредној, 1919/20. години, у Трговачко-шегртску школу било је уписано 58 ученика, односно шегрта (у I – 33, у II разреду – 25). Од тог броја, било је 35 Срба, 21 Немац, 1 Хрват и 1 Румун, односно 36 ученика православне, 16 римокатоличке и 6 „мојсијеве“ вероисповести. По занимању, односно занатима на којима су били ангажовани, било је 15 шегрта у мануфактурним радњама, 15 у бакалским, 5 у кожарским, 3 у књижарским, 11 у гвожђарским радњама, 1 у трговини са оделом, 7 у трговини помодне робе (галантеријске). У току ове године један шегрт из првог и 14 из другог разреда напуниће 15 година, и „према уговору са послодавцем бити произведен за помоћнике и дакле напустити шегрт. школу“. Ове године је, дакле, отворен и други разред, и за Србе и за Немце. Међутим, ученици Немци оба разреда биће у једном истом одељењу, док је за Србе отворено и друго одељење. Настава се одржавала од 16 до 18 часова (са два часа). Први српски разред имао је по два часа понедељком, средом и петком. Други српски разред – уторком, четвртком и петком. Обједињени први и други немачки разред имали су по два часа понедељком, четвртком и суботом. Распоред часова је направљен тако да у једном дану немају часове сва три одељења,

⁶³⁴ Био је управитељ и Доњоварошке основне школе. Оспособљен за учитељ у Сомбору 1890. године.

⁶³⁵ Учитељ Доњоварошке основне школе, иначе избеглица из Истре. Био је оспособљени учитељ.

⁶³⁶ Управитељ Горњоварошке основне школе. Оспособљен за учитеља у Араду (1890) и Сомбору (1892). Завршио је и курс за шегртске школе у Клужу.

⁶³⁷ Ђакон, завршио је богословију.

⁶³⁸ Управитељ Немачке основне школе. Био је оспособљени учитељ.

⁶³⁹ АЈ, 65, 1636.

по свему судећи због недостатка простора. У овој години, радили су у српском одељењу: Никола Ђорђевић (трговачки рачун и књиговодство, у оба разреда по 1 час недељно, укупно 4 часа), Милан Дијаманди⁶⁴⁰ (српски језик и писмени састави, земљопис, лепо писање, у оба разреда по 1 час, укупно 6) и Б. Разуменић (наука вере, један час за ученике оба разреда заједно). У немачком одељењу су предавали: М. Димитријевић (трговачки рачун, књиговодство, по један час у оба разреда заједно, укупно 2 часа), Е. Ковач⁶⁴¹ (немачки језик, земљопис, лепо писање, по један час у оба разреда заједно, укупно 3), Ј. Палинкаш⁶⁴² (наука вере, један час за ученике оба разреда заједно).⁶⁴³ Школу је издржавала држава.⁶⁴⁴

Занатска шегртска школа (мушка): Школски надзорник Мита Јовановић, уз молбу да се установи награда наставницима и управитељу, известио је Одсек за БББ МП да је Занатлијска шегртска школа започела свој рад 16. маја те 1919. године, и то са „пет наставничких снага“. Наиме, у школи су тада радили: Тодор Марјановић⁶⁴⁵ (држао 3 часа недељно), Михајло Радановић⁶⁴⁶ (3), Стеван Симендић⁶⁴⁷ (4), Иво Бимушић⁶⁴⁸ (2), Јосиф Маће⁶⁴⁹ (7 часова, у немачком одељењу), као и вероучитељи Богдан Разуменић⁶⁵⁰ и Јосиф Палинкаш.⁶⁵¹ Управитељ је био Иван Мартиновић.⁶⁵² Школу је издржавала држава.⁶⁵³

Занатска шегртска школа (женска): Школски надзорник Мита Јовановић, уз молбу да се установи награда наставницима и управитељици, известио је Одсек за БББ МП да је панчевачка државна Девојачка шегртска школа почела са радом 10. маја те 1919. године, и то са „три наставничке снаге“. Радили су тада, поред управитељице Данице Илић⁶⁵⁴ (предавала немачки језик и ручни рад, укупно 2 часа недељно) и Мара Драгомировић⁶⁵⁵ (српски језик, рачун и цртање, укупно 3 часа недељно) и парох Обрад Давидовић (веронаука, 1 час недељно).⁶⁵⁶ У наредној, школској 1919/20. години, поред управитељице Д. Илић, радиле су

⁶⁴⁰ Учитељ додељен Школском надзорништву. Оспособљен је за учитеља у Државној учитељској школи у Будиму 1898. године.

⁶⁴¹ Управитељ Мађарске основне школе. Оспособљен за учитеља у Темишвару 1906. године.

⁶⁴² Свештеник, завршио је богословију.

⁶⁴³ АЈ, 65, 1636.

⁶⁴⁴ АЈ, 65, 1614, 3651/1920.

⁶⁴⁵ Завршио је курс цртања.

⁶⁴⁶ Завршио је цртачки курс.

⁶⁴⁷ Завршио је два разреда педагогијума у Пешти, историјско-језичка група.

⁶⁴⁸ Учитељ основне школе.

⁶⁴⁹ Учитељ основне школе.

⁶⁵⁰ Ђакон.

⁶⁵¹ Римокатолички свештеник

⁶⁵² АВ, Ф. 81, 2511/1919; Ф. 81, 1042/1919. Мартиновић је био управитељ и Мушке грађанске школе.

⁶⁵³ АЈ, 65, 1614, 3651/1920.

⁶⁵⁴ Била је управитељица и Српске више девојачке школе. Била је оспособљена за женске грађанске школе у Будимпешти.

⁶⁵⁵ Била је наставница и у Српској вишој девојачкој школи. Била је оспособљена за више пучке школе у Загребу.

⁶⁵⁶ АВ, Ф. 81, 2512/1919; Ф. 81, 1042/1919.

и Јелена Петковић, Љубица Петковић, као и катихете Јосиф Палинкаш и Богдан Разуменић.⁶⁵⁷ Школу је издржавала држава.⁶⁵⁸

Општа занатско-трговачка (шегртска) школа: Општа занатско-трговачка (шегртска) школа настала је, школске 1920/21. године, спајањем Трговачке шегртске, и женске и мушке Занатске шегртске школе. Међутим, оне ће у оквирима јединствене школе и даље представљати посебне одсеке.

Октобра 1920. године, управитељ Занатско-трговачке (шегртске) школе Стеван Симендић известио је МТИ да од марта те године, односно од последње наредбе Министарства просвете да се све школе ставе у надлежност МТИ, није примио ниједну другу наредбу. „Нити управитељ, нити наставници, не знају ни толико, у чију надлежност данас спадају оvd. занатско-трговачке школе“. Такође, нису примили никакве програме и наставне планове за наредну школску годину, немају информације о прописаним уџбеницима, нити да ли ће имати одређени хонорар или плату за свој рад, као ни смеју ли узимати и колику уписнину од ђака (шегрта). „Ми у питању ове школе за сада смо у потпуној тами. Досада се радило по старом мађарском плану, а сада у очекивању српскога плана, никако“. На крају, Симендић моли МТИ да пошаље, као свог изасланика, Владу Петровића управитеља Занатско-трговачке школе у Студеничкој улици, и да га овласти да „по узору београдских занатско-трговачких школа, организује и у Панчеву одговарајуће занатско-трговачке школе“.⁶⁵⁹

Симендић је потом, актом школског надзорника за БББ у Бечкереку, именован за привременог управитеља Занатско-трговачке школе у Панчеву и сада је требало организовати, односно како он наводи, „код нас реорганизовати“ ове школе у духу „српског закона“ о Општим занатским школама и занатско трговачким школама (из 1912. године). Симендић се убрзо (18. децембра 1920), одазивајући наредби надзорника, обратио панчевачком Сенату са молбом да се обезбеди све што је потребно за отварање ове школе (зграда, огрев, осветљење, послуга, намештај, учила, канцеларијски материјал). Позвао се на 30. члан Закона о општим занатским и занатско трговачким школама, као и на 135. члан „српског“ Закона о радњама, по којима трошкове целокупног издржавања општинских и занатско-трговачких школа носе општине у којима се налазе школе. Општине су биле дужне и да обезбеде наставниче хонораре, али МТИ „толико жели брзо уређење ове важне наставе да, ако општине изађу у сусрет отварању ових школа, као што ће то морати по

⁶⁵⁷ АЈ, 65, 1685, 5932/1920.

⁶⁵⁸ АЈ, 65, 1614, 3651/1920.

⁶⁵⁹ АЈ, 65, 1636, 7017/1920.

закону и учинити, - Министарство Трговине и Индустрије, за ову годину те можда и за доцније, примиће на себе све издатке за наставничке хонораре, који ће за Панчево износити, годишње, најмање 35-40000 динара“.⁶⁶⁰

Иначе, уписивање ученика занатске и трговачке шегртске школе отпочело је по старом плану 15. новембра, али је услед оскудице огрева крајем новембра и прекинуто. „Сада ће се пак по новом, српском, плану ова настава отпочети одмах, чим градски сенат учини ваљане припреме у погледу: зграда, осветљења, огрева итд“.⁶⁶¹ Међутим, на седници Сената (24. децембра 1920) донето је решење да се Симендићевој молби не може удовољити, зато што „Српска Уредба“ о општим занатским и занатско-трговачким школама „није протегнута на наш територијум“. Симендић је писао МТИ: „Не знамо како варошки очеви панчевачког Сената мисле о 'Српској Уредби' и о границама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, кад нису начисто с тим, где то 'њихов територијум' спада, али смо љубопитљиви, шта ли ће ти мудри сенатори рећи онда, кад их надлежно министарство позове на основу бивших мађарских закона, који још увек тамо вреде, да ставе школи не само локал и огрев на расположење, него и да издржавају наставнике из својих средстава, као што су то дужни чинити по мађарским законима. (...) Било како било, и мислили панчевачки општинари о своме 'територијуму' како год хтели, једно је само карактеристично, да за школу коју су они под Мађарима давали и локал и огрев и осветлење и све остало што треба једној школи, неће за ову школу ни да чују сада, када ове школе испуњују поред просветног и један национални задатак“.⁶⁶² Међутим, градски Сенат није могао спречити рад Опште занатско-трговачке школе. У *Панчевицу* ће бити објављена вест да ће она ускоро поново почети свој рад и да ће се „накнадно“ уписивање извршити почетком марта у згради Мушке грађанске школе.⁶⁶³ Симендић је касније изветио МТИ да је настава почела 1. априла те 1921. године.⁶⁶⁴

Настава: Школа је најпре смештена у згради Мушке грађанске школе.⁶⁶⁵ Касније ће радити у згради „централне основне школе поред католичке цркве“ (мушка одељења) и згради Женске грађанске школе (женска одељења).⁶⁶⁶ У новинама је октобра 1925. године објављено да ће се настава ове школе изводити у згради централне основне школе (Трговачки одсек), у згради основне школе у Улици цара Лазара (ученици I разреда мушког Занатског одсека), у згради основне школе у Улици цара Душана (ученици II и III разреда

⁶⁶⁰ АЈ, 65, 1636, 8406/1920.

⁶⁶¹ АЈ, 65, 1636, 8406/1920.

⁶⁶² АЈ, 65, 1636, 1321/1921.

⁶⁶³ Управа, „Објава“, *Панчевац*, 27.2.1921.

⁶⁶⁴ АЈ, 65, 1636, 3130/1921.

⁶⁶⁵ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 59.

⁶⁶⁶ „Шегртска Школа“, *Панчевац*, 12.10.1924.

мушког Занатског одсека), у згради Женске грађанске школе (ученице женског Занатског одсека).⁶⁶⁷

Као што смо већ написали, ова школа се заправо састојала из три школе, односно одсека (Трговачки, мушки Занатски и женски Занатски). Овакво стање је било све до 1928/29. године, када се издвојио Трговачки одсек. Највише одељења, као и ученика, имао је мушки Занатски одсек. Наиме, 1923/24. године, он је имао седам одељења (три одељења I, три II и једно III разреда). Женски Занатски одсек имао је четири одељења (једно одељење припремног разреда, и по једно I, II и III разреда). Трговачки одсек је имао три одељења, по једно за сва три разреда.⁶⁶⁸ Дакле, у сва три одсека било је три разреда.

У 1921/22. години, ови одсеци су имали неколико истих предмета (српски језик, рачун, земљопис и хигијена), али су имали и предмете који су заправо одређивали тај одсек. Посебни предмети за ученике Занатског одсека били су геометрија, слободно цртање, физика са механиком и хемија с технологијом, док су посебни предмети за Трговачки одсек били кореспонденција, књиговодство, менично и трговачко право и краснопис. Настава се у сва три одсека, односно у целој школи одржавала на српском језику. У 1920/21. години настава се изводила од 16 до 18 часова (женска одељења), односно од 17 до 18 часова (мушка одељења). У наредној години, предавања су се одржавала понедељком, уторком, средом и четвртком, и то увече од 17 до 19 часова.⁶⁶⁹ Касније, почетком 1924/25. године, у новинама је објављена вест да ће се предавања у мушким одељењима одржавати од 18 до 20 часова, а у женским од 17 до 19 часова.⁶⁷⁰ У наредној години, такође у новинама је објављена вест да ће се настава у овој школи одржавати у више школских зграда, и то само „за сада само при дневној светлости“, и то четвртком од 14 до 16 часова, а недељом и празником од 8 до 12 часова, јер у школама где ће се изводити настава нема за сада никакве инсталације осветљења за вечерњу наставу.⁶⁷¹

У својој првој школској години (1920/21), настава је почела са кашњењем, односно тек априла 1921. године. Управитељ Симендић је тада обавестио МТИ да се настава одржава на „искључиво српском језику“, да је интересовање за ову школу знатно порасло, као и то да Срби и „Несловени“ похађају ову школу заједно. Писао је и да, пошто је ово први случај у Панчеву да сви, Немци, Мађари и други, уче ћирилицу („писати, читати, рачунати и говорити“), и да су у Школи зато били „принуђени“ да одступе програма из 1912 године,

⁶⁶⁷ „Објава“, *Банатски радикал*, 18.10.1925; Управа Школе, „Објава“, *Панчевац*, 18.10.1925.

⁶⁶⁸ АЈ, 65, 1611, 1231/1924.

⁶⁶⁹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 59.

⁶⁷⁰ „Шегртска Школа“, *Панчевац*, 12.10.1924.

⁶⁷¹ „Објава“, *Банатски радикал*, 18.10.1925; Управа Школе, „Објава“, *Панчевац*, 18.10.1925.

односно морали су повећати број часова српског језика, од једног на четири. Будући да је било прописано укупно осам часова недељно, за остале предмете је остало само четири часа.⁶⁷² Године 1922. наставу је прекинула епидемија шарлаха.⁶⁷³ Година 1925. била је посебно проблематична за ову школу. Наиме, Окружни, односно Месни школски одбор у Панчеву обуставио је, својом одлуком од 16. марта 1925. године, наставу у овој школи због недостатка просторија за извођење наставе. Постојала је чак и могућност да њени ученици изгубе ту школску годину, „а закон о занатским школама пак изричито наглашава, да се деца без свршене опште занатско-трговачке школе немогу ослободити за помоћника. Дакле, онај ученик, који чека своје ослобођење за помоћника мораће остати и даље учеником (шегртом) зато што је та школа за њих затворена“.⁶⁷⁴ Банатска трговачко-индустријска и занатлијска комора у В. Бечкереку позвала је великог жупана и градског начелника Владимира Маргана, да учини све што је потребно да Школа „одмах продужи свој рад“. Истиче да су ове школе под надзором МТИ и да њихово затварање може извршити само то министарство или његови органи, а „нипошто одбор“, он може само предложити затварање.⁶⁷⁵ И Надзорништво занатских школа за БББ је протествовало због те „незаконите и самовољне“ одлуке Школског одбора. Оно је истакло да је ово „већ други случај да органи Министарства Просвете чине сметње школама које су под надзором Министарства Трговине и Индустрије“.⁶⁷⁶ Нисмо пронашли податак, али је вероватно настава ипак настављена.

Ученици: Настава у овој школи била је „обавезна за цео трговачки и занатски шегртски подмладак за све време њихове обуке у занату и трговини“. Школске 1920/21. године, било је 478 ученика (у Трговачком одсеку – 73, у мушком Занатском – 323, у женском Занатском – 82). Наредне године било их је 525 (у Трговачком одсеку – 71, у мушком Занатском – 374, у женском Занатском – 80).⁶⁷⁷ Школа је септембар 1922. године имала 14 одељења са 536 ученика,⁶⁷⁸ а наредне, такође 14 одељења,⁶⁷⁹ сада са укупно 479 ученика.⁶⁸⁰ По националности, било је у 1920/21. години 225 Срба, 201 Немац, 23 Мађара, 16 Словака, 4 Јевреја, 2 Румуна. Наредне године било је 239 Срба, 219 Немаца, 29 Мађара, 18 Словака, 9 Румуна, 4 Јевреја, 7 „осталих“.⁶⁸¹ У *Панчевцу* је октобра 1924. године, између

⁶⁷² АЈ, 65, 3130/1921.

⁶⁷³ АЈ, 65, 1636, 16642/1922.

⁶⁷⁴ АЈ, 65, 1636, 4486/1925.

⁶⁷⁵ АЈ, 65, 1636, 4486/1925.

⁶⁷⁶ АЈ, 65, 1636, 4485/1925.

⁶⁷⁷ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 59.

⁶⁷⁸ АЈ, 65, 1611, 13144/1922.

⁶⁷⁹ Три одељења I мушког разреда (укупно 114 ученика), три одељења II мушког разреда (101) и једно одељење III мушког разреда (37), затим по један женски припремни (41), женски I (35), женски II (31), женски III (28), потом I трговачки (36), II трговачки (32) и III трговачки разред (24). (АЈ, 65, 1611, 12131/1924)

⁶⁸⁰ АЈ, 65, 1611, 1231/1924.

⁶⁸¹ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 59.

осталог, наведено и да уписнине или школарине нема „јер је ова настава по закону бесплатна“, али и да би сваки ученик морао платити при уписивању 20 динара за набавку његове читанке, цртанке, прописа.⁶⁸² И наредне године је објављена вест да је, при упису, сваки ученик требао платити 20 динара за набавку ученичког материјала.⁶⁸³ Изгледа да су најбољи ученици били награђивани. Наиме, пронашли смо податак да је Школа организовала изложбу стручних радова својих ученика у згради Мушке грађанске школе. Улазица је коштала један динар, а планирано је да се приход употреби за награду одличних ученика.⁶⁸⁴

Наставници: Наставници који су радили у овој школи у 1920/21. години: Јелена Аљпатова (рођена Петковић), Софија Летица, Јоланка Познанова, Богољуб Радуловић, Петар Хилд, Михајло Радановић, Божидар Ковачевић, Ђорђе Петровић, Младен Стојковић, Никола Ђорђевић, Обрад Давидовић, Стеван Симендић, Михајло Ђорђевић, Живојин Цвејин, Сава Веселица.⁶⁸⁵ Н. Милутиновић наводи да је у 1921/22. години било 15 наставника (12 наставника и 3 наставнице), и да су сви, осим једног Немца, били Срби.⁶⁸⁶

Изддржавање: Управитељ Симендић послао је МТИ предлог буџета ове школе за школску 1920/21. годину тек у мају 1921. године. У њему су наведена примања: остатак од прошле године (100 динара), уписнина ученика (по 5 динара), кредит од МТИ (5.000), уписнина трговачко-шегртског одељења (500), укупно 7.100 динара. Са друге стране, издавања су износила укупно 24.625 динара (на „личне“ трошкове 18.060 и на материјалне 6.565): за 15 наставника – по 8 часова недељно, 10 динара по часу (14.400), за плату управитеља (1.920), „хонорар по одељењима“ (840), за три послужитеља, „сваки у засебној зради“, по 100 динара месечно (900); за ученичке књиге (2.000), књиге и прибор за цртање за сиромашне ученике (500), за тисканице и канцеларијски прибор (500), службени путни трошак (200), за ученичку библиотеку (100), „на инвестиције“ (3.000), за неподвижне трошкове, 5% (265).⁶⁸⁷ Дакле, Школи је недостајало још 17.525 динара за покриће буџета, па је она тражила од МТИ да јој повиси кредит.⁶⁸⁸ Оно јој је ускоро и одобрило кредит у износу од 17.525 за покриће њених личних и материјалних трошкова.⁶⁸⁹ Дакле, у предрачуну се нигде не спомињу примања од Града, којих очигледно тада није било. Наиме, марта 1922. године, Надзорништво занатских школа за БББ послало је допис МТИ у коме наводи да га је обавестила Школа да Град Панчево неће да је издржава, па је она принуђена да посебном

⁶⁸² „Шегртска Школа“, *Панчевац*, 12.10.1924.

⁶⁸³ „Објава“, *Банатски радикал*, 18.10.1925; Управа Школе, „Објава“, *Панчевац*, 18.10.1925.

⁶⁸⁴ „Изложба“, *Панчевац*, 14.5.1922.

⁶⁸⁵ АЈ, 65, 1636, 3998/1921.

⁶⁸⁶ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 59.

⁶⁸⁷ АЈ, 65, 1636, 3998/1921.

⁶⁸⁸ АЈ, 65, 1636, 3130/1921.

⁶⁸⁹ АЈ, 65, 1636, 3998/1921.

наплатом уписнине, односно школарине, набавља огрев, да плаћа послугу и остало. Надзорништво је зато упутило Граду наређење да, у смислу постојећих законских прописа (Закона из 1884. године, уредба о овим школама), законом предвиђени приход који општина наплаћује у виду таксе (за казне) употреби на издржавање ове школе. Међутим, она „ни на поновни захтев није извршила примљено наређење“. Из тог разлога је Надзорништво молило МТИ да оно, путем великог жупана Торонталско-тамишке жупаније у В. Бечкереку, упути позив Панчеву да одмах преузме издржавање Школе „под претњом предузимања даљих поступака“. ⁶⁹⁰ Такође, марта 1922. године, управитељ Симендић је писао МТИ да је код панчевачке Окружне финансијске управе отворен кредит за исплату хонорара наставницима занатско-трговачких школа, али да Финансијској управи још није стигао никакав распоред кредита, односно колико се може исплатити наставницима панчевачке, баваништанске, вршачке или неке друге занатске школе. Министарство финансија „редуцира и штеди на све стране“ и наставници страхују да ће ове школе можда бити укинуте. „Можда ће Министарство Финансија изрећи: 'шта ће нам глупави шегрти панчевачки' – страх неоправдан, али постоји“, писао је Симендић. ⁶⁹¹ Ускоро је, по наредби министра трговине и индустрије, начелник поручио Управи Занатско-трговачке школе да своје наставнике умири и увери да ће хонорар за одржане часове у овој школи бити исплаћен. Навео је да је Министарство финансија већ одобрило буџет за занатске школе у Војводини и да је „потпуно неоправдан страх наставника горње школе да би ове школе могле бити укинуте због неодобрења буџета од стране Министарства Финансија. У сваком случају наставно особље треба да показује више повећера и ауторитет власти и државе“. ⁶⁹²

Трговачко-шегртска школа: На седници Занатско-трговачког школског одбора 7. септембра 1928. године донето је решење да се одвоји Трговачка школа од Занатске шегртске школе, и то одмах, већ на почетку 1928/29. године. Решено је и да се упути молба МТИ да за управитеља Трговачке шегртске школе именује Петра Барјактаровић, „који ове трговачке шегрте прима у своју зграду Мушке грађанске школе“. МТИ је ово одвајање ускоро и одобрило, а ускоро је и именовало Барјактаровића за хонорарног управитеља Трговачке шегртске школе. ⁶⁹³

⁶⁹⁰ АЈ, 65, 1636, 3821/1922

⁶⁹¹ АЈ, 65, 1636, 5239/1922.

⁶⁹² АЈ, 65, 1636, 3239/1922.

⁶⁹³ АЈ, 65, 1636, 21221/1928.

У 1928/29. години било је уписано укупно 115 ученика (у I – 38, у II – 37, у III разреду – 40 ученика). У току године је изостало 7 ученика, 15 поправља, 21 понавља, док је 72 завршило разред. Како је писао управитељ Барјактаровић МТИ, „резултат је с обзиром, да је ово прва година како трговачки шегрти овако одвојено добивају чисто стручно образовање, што раније није био случај, врло добар“. Настава у школи почела је 1. октобра 1928. године, док су испити одржани 12. и 13. маја 1929. године, под председништвом изасланика МТИ Садика Сулејмановића.⁶⁹⁴ Настава се одржавала у просторијама Мушке грађанске школе, и то понедељком, средом и петком од 5 до 8 часова увече. „За наставнике су узети стручњаци, те је тако настава већ унапред осигурана у погледу успеха“.⁶⁹⁵ У тој школској години су радили Барјактаровић, Стеван Менцигер, Ђорђе Живановић, Богољуб Радуловић, Огњеслав Черевцики, Лазар Рендић.⁶⁹⁶

Предавања у 1929/30. години морала су почети са закашњењем, због оправке зграде и увођења електричног осветљења.⁶⁹⁷ Почела су тек 23. септембра, и трајала су све до 1. маја када су одржани испити под председништвом уасланика С. Сулејмановића. У три разреда, односно четири одељења (II разред их је имао два) уписано 125 ученика. Школу је напустило 22 ученика, па је 103 приступило испиту – 74 је положило испит, 25 поправља, 4 понавља. Управитељ је редовно пријављивао изостанке ученика МТИ, па су на тај начин послодавци „присиљени казном“ да своје млађе уредно упућују у школу. Од казни полиција у Панчеву је прикупила, по решењу МТИ, 2.260 динара. Међутим, ту своту претстојник полиције није хтео да преда управитељу Школе, већ је хтео да је преда државној каси. На овакво његово понашање управитељ се жалио управнику Града Београда и издејствовао је решење да се све убране казне убудуће предају њему. Иначе, школа није добијала од МТИ никакве државне помоћи, већ се идржава од прихода који доставља Град Панчево, као и од казни које се прикупљају од нередовних ученика.⁶⁹⁸ Наставници који су радили у 1929/30. години: Барјактаровић⁶⁹⁹ (он је био и управитељ школе, а предавао је земљопис и лепо писање, 6 часова недељно), С. Менцигер⁷⁰⁰ (немачки, кореспонденција, 8), Никола Станковић⁷⁰¹ (српски, хигијена, кореспонденција, 4), Ђорђе Живановић⁷⁰² (српски, 7), Марко Трумић⁷⁰³ (лепо

⁶⁹⁴ АЈ, 65, 1636, 23034/1929.

⁶⁹⁵ АЈ, 65, 1701, 22839/1928.

⁶⁹⁶ АЈ, 65, 1701, 22839/1928.

⁶⁹⁷ АЈ, 65, 1636, 23034/1929.

⁶⁹⁸ АЈ, 65, 1636, 15951/1930.

⁶⁹⁹ Главно занимање: управитељ Грађанске школе, имао је тада 38 година.

⁷⁰⁰ Професор гимназије, 42 године..

⁷⁰¹ Управитељ Женске грађанске школе, 38 година, радио је тада хонорарно и у Занатској школи.

⁷⁰² Наставник Грађанске школе, 44 године.

⁷⁰³ Наставник Грађанске школе, 47 година, радио је тада хонорарно и у Занатској школи

писање, 4), Никола Павловић⁷⁰⁴ (рачун, 4), Милан Ђурђевић⁷⁰⁵ (рачун, 4), Огњеслав Черевецки⁷⁰⁶ (трг. и мен. право, 2), Лазар Рендић⁷⁰⁷ (књиговодство, 4).⁷⁰⁸

Занатско-трговачка школа у Ковину

Године 1893. отворена је у Ковину Занатска школа, и то при основној школи. Њени предавачи били су учитељи основне школе.⁷⁰⁹ Она је постојала и после рата. Пронашли смо је у попису занатско-шегртских школа у Банату (фебруар 1920).⁷¹⁰ Међутим, ускоро ће и у Ковину бити организована Општа занатско-трговачка школа (као „наследница“ Занатско-шегртске школе). Наиме, основана је октобра 1921. године. Наставни језик је од почетка њеног рада био „српскохрватски“. Школа била је тесно везана са Грађанском школом. Обе школе су биле смештене у истој згради, а и многи наставници Грађанске школе радиће и у овој Школи. На пример, 1926/27. године, решењем министра трговине и индустрије за хонорарне наставнике су постављени наставници Грађанске школе: Никола Михајловић (радио је у овој школи од њеног отварања), Димитрије Кургузов, Олга Хас, Марија Сенеси и Јелена Николић. Такође и управитељ те школе био је наставник (касније управитељ) Грађанске школе – Исидор Купусаревић. Он ће бити на том положају током читавог периода који истражујемо.⁷¹¹ У првој школској години (1921/22) имала је два одељења са укупно 88 ученика, „разне народности“. Почетком 1922/23. године имала је такође два одељења, сада са 78 ученика.⁷¹² На почетку 1923/24. године имала је три одељења и укупно 120 ученика (у I разреду – 47, II – 43, III – 30).⁷¹³ У 1923/24. години, по националности, од укупно 129 имена ученика које смо пронашли у школским уписницама, 47 је било Срба, 45 Немаца, 18 Мађара, 14 Румуна, 2 Бугара, 1 Хрват, 1 Словенац, док код једног ученика није наведен овај податак.⁷¹⁴ Уписнице за женско одељење у овој школи сачуване су нам тек од 1924/25. године и из тога можемо извући претпоставку да је оно тек тада отворено. У тој години, у два разреда, било је 38 ученица. Касније ће се тај број смењивати, иако ће већ од следеће школске године бити у школи три разреда. Наиме, 1925/26. године било је укупно 33 ученица, 1926/27 – 27, 1927/28 – 30, 1928/29 – 22, 1929/30 – 11 ученица. Нажалост, у

⁷⁰⁴ Наставник Грађанске школе, 40 година, радио је тада хонорарно и у Занатској школи

⁷⁰⁵ Наставник Грађанске школе, 31 годину.

⁷⁰⁶ Судија, 36 година.

⁷⁰⁷ Банкарски виши чиновник, 42 године.

⁷⁰⁸ АЈ, 65, 1636, 1235/1930.

⁷⁰⁹ Т. Galamboš, „Razvoj osnovnog obrazovanja u Kovinu od 18. do 1918. godine“, *Informator*, 24, Pančevo 1995, 16.

⁷¹⁰ АЈ, 65, 1611, 992/1920.

⁷¹¹ АЈ, 65, 1631, 16155/1926.

⁷¹² АЈ, 65, 1611, 13144/1922.

⁷¹³ АЈ, 65, 1611, 1231/1924.

⁷¹⁴ ИАП, Ф. 66 Школа ученика у привреди мешовитог типа: Ковин: 1902-1958, уписнице.

школским уписницама нису увек навођени сви потребни подаци о ученицама. Када је „народност“ у питању, једна од ретких школских година када је овај податак писан је 1926/27. Од укупно 27 ученица, 10 су биле Српкиње, 8 Немице, 7 Румунке и 2 Мађарице. По вероисповести, 17 ученица је било православне, 8 римокатоличке и 2 протестантске вероисповести. По занимању родитеља, у 1926/27. години, било је 14 ученица чији су родитељи били ратари/земљорадници. Али је било и ковача, послужитеља, зидара, трговца, пекара и других. По месту рођења, тада је чак 25 ученица било по месту рођењу из Ковина. Једна је само рођена у месту Деска, док код једне није наведен податак. По занату на коме су биле ангажоване, осим једне „књиговезнице“ (Мађарица), све остале су биле „шваље“.⁷¹⁵ Дакле, било је много ученика који нису били Срби. Тако је касније (1930) Купусаревић писао: „Школа је много учинила на просвећивању, као и на ширењу државног језика. Није се десио случај, да је неки ученик прошао кроз школу а да није научио држ. језик“.⁷¹⁶

Занатско-трговачка школа у Баваништу

У Баваништу је још пре Првог светског рата постојала једна школа коју бисмо могли назвати претечом касније Занатско-трговачке школе.⁷¹⁷ Након рата, радила је као Занатлијска и трговачко-шегртске школе. Наиме, у 1918/19. години у њој је било 33 ученика. Сви су били Срби православне вере. По врсти заната на коме су били ангажовани, било је 7 трговаца, 2 берберина, 2 кројача, 6 колара, 9 ковача, 1 обућар, 5 зидара. Управитељ је био Влајко Атанацковић, а поред њега су у њој радили и Ж. Марнковић, М. Максимовић (предавали „реалне предмете“), Р. Дрндарски (предаје цртање).⁷¹⁸ Касније, Надзорништво занатских школа за БББ у В. Бечкереку известило је МТИ да је „организована“ Занатско-трговачка школа у Баваништу, да је почела са радом 31. октобра 1921. године и да је за привременог управника постављен Живојин Маринковић (управитељ Основне школе). Рад школе је почео на основу споразума са Општином да лични трошкови „падну на терет“ државе, а материјални на „терет“ Општине.⁷¹⁹ Настава је извођена у згради Основне школе (општинска својина), увече. Наставници ове школе били су учитељи Основне школе. Тако ће у 1926/27. години, поред управитеља Мите Кошарића, радити и Драгомир Стојановић (4 часа недељно у одељењу приправног и I разреда), Митар Милатовић (4 часа недељно, у II и III разреду),

⁷¹⁵ ИАП, Ф. 66, уписнице.

⁷¹⁶ АЈ, 65, 1631.

⁷¹⁷ Не можемо са сигурношћу рећи када је она основана. Најстарији документ у фонду ове школе у ИАП потиче из 1913. године. Међутим, на печату једног документа (број 71) из 1916. године налази се 1908. година. (ИАП, Ф. 115 Стручна продужна школа Баваниште: 1913-1948, кутија бр 8)

⁷¹⁸ ИАП, Ф. 30 Основна школа „Бора Радић“, Баваниште: 1877-1957, кутија бр. 188, 33/1919; 96/1919.

⁷¹⁹ АЈ, 65, 1625, 12752/1921.

Михаило Чупић (предавао слободно цртање у оба одељења, по 2 часа недељно).⁷²⁰ Те године, дакле, Школа је имала два одељења. Прво су чинили ученици приправног и I разреда (укупно 32 ученика), а друго – ученици II и III разреда (укупно 39).⁷²¹ Међутим, 1927. године, МТИ је разрешило дужности хонорарне наставнике Стојановића, Милатовића и Чупића, „по властитим молбама“, и поставило за хонорарне наставнике управитеља Миту Кошарића и Видосаву Димић.⁷²² Октобра исте 1927. године, обратио се МТИ учитељ Чедомир Милићевић, и истакао да управитељ Кошарић уместо да „запусти потребан број наставника између мушких учитељских снага, који желе и имају способности за рад, он оставља школу стварно само на једној женској снази, запослио је поред себе још само гђцу Виду Димићеву. (...) Настава и дисциплина учитељице – женске снаге – одраслим шегртима посве је недовољна, или бар не таква, какву може дати мушки наставник“. Такође, истакао је и да Кошарић, поред свог хонорара управитеља узима, вршећи и наставничку дужност, хонорар барем двојици других учитеља. Писао је и да, када се обратио Кошарићу, овај му је одговорио да „он не воли и не може да ради са 'дошљацима' Србијанцима, јер је са некима имао извесне распре“. Из тог зазлога је он тражио од МТИ да га постави за наставника те школе, што ће оно и учинити.⁷²³ Међутим, Кошарић је најпре одбијао да изврши његово постављење и да га уведе у дужност, „јер министарство не зна шта ради“, истакао је Милићевић.⁷²⁴ Ово је касније Кошарић потпуно демантовао. Са друге стране, он заиста није желео да се Милићевић прими у ову школу. Писао је МТИ да је у 1926/27. години дошло до оставке свих тројице хонорарних наставника и да је то довело Школу у „незгодан положај“. Наиме, како је писао, „јер су се солидарисали са свима овдашњим учитељима да се на писмену понуду ове Управе ни једно од њих није хтело примити да ради при овд. занат. тргов. школи, те смо школу смасли једино ја као управник и још једна учитељица овд. основ. школе“. Дакле, он сматрао да је трећи наставник непотребан, због бојазни „да се ланска солидарност не би и овога пута провукла“, да Школа не би поново доживљавала „неугодне трзавице и ометања“. ⁷²⁵ Међутим, Милићевић ће ипак радити у овој школи. Проналазимо га, као њеног наставника, уз Кошарића и Димићеву.⁷²⁶ Школу је издржавала Општина, и у почетку делом и држава. Уопште, рад ове школе је започео на основу истог споразума са Општином, који је постигнут и у свим осталим местима у Војводини, да лични издаци падну

⁷²⁰ АЈ, 18485/1926. Управитељ Кошарић је, октобра 1926. године, послао извештај надзорнику и В. Бечкерку, и истиче да је рад у 1926/27. години почео је 5. октобра, јер од 1. до 4. октобра то није било могуће, пошто се хонорарни наставници нису налазили у месту, јер су услед распуста за кукурузњу бербу били одсутни из места.

⁷²¹ АЈ, 65, 1625, 2532/1927.

⁷²² АЈ, 65, 1625, 2739/1927.

⁷²³ АЈ, 65, 1625, 25910/1927.

⁷²⁴ АЈ, 65, 1625, 3730/1928.

⁷²⁵ АЈ, 65, 1625, 27422/1927.

⁷²⁶ АЈ, 65, 1625, 23033/1928.

на терет државе, а материјални – Општине. Већ 1921. године је зато, на предлог Надзорништва, МТИ отворило кредит од 1.000 динара за покриће хонорара наставника ове школе.⁷²⁷ Према предлогу предрачуна за 1925. годину, била је предвиђена потребна сума од 17.660 динара. Општина, у смислу 133. члана Закона о радњама, била је дужна да покрије материјалне трошкове (7.700). За трошкове хонорара наставницима и управитељу, Општина је требала да у свој буџет унесе 2% разрез на непосредну пореску основу свих својих обвезника према Закону из 1884. године, и школи обезбеди 5.960 динара. Предвиђено је и да се добије државна субвенција од МТИ (4.000). Касније, марта 1926. године, управитељ Кошарић је писао МТИ да је Школа од одобрене своте (4.000) субвенције за 1925. годину, примила само 3.000, односно није примила још 1.000 за четврто тромесечје. Такође, како је истакао, она је требала одавно да прими субвенцију и за прво тромесечје 1926. године. Дакле, наставници и управитељ нису примили хонораре још од 15. новембра 1925. године и наставници су истакли да ће, ако им се не исплате хонорари и ако у будуће њих редовно не буду примали, поднети оставке.⁷²⁸ Године 1926. МТИ је одобрило предлог школског буџета у целокупном износу (18.860) „с тим, да сума предвиђена као државна субвенција од 4.980 динара, има пасти на терет Општине у том месту“.⁷²⁹

Занатско-трговачка школа у Дебељачи

Како је касније (1930) писао управитељ Виловски, ова школа је основана „још за време мађарског режима“. Након рата, поново је почела радити у 1919/20. години, и то са једним разредом. Потом се отварају и II и III разред. „Пошто је из околних места приспевао већи број ученика са не свршеном осн. школом па чак и таквих је било, који нису осн. школу у опште похађали“, отворен је приправни разред. Тако да ће школа радити са четири одељења.⁷³⁰ Као што је Виловски и истакао, ову школу је похађало много ученика из околних места (па и шире околине). Тако ће 1926/27. године, од укупно 136 ученика, по месту рођења бити само 41 ученик из Дебељаче. Било је и 10 ученика из Баранде, 10 Сакула, 4 Ченте, 4 Јарковца, 4 Краљевићева, 3 Сефкерина, 3 Ковачице, по један из Добрице, Глогоња, Панчева, Падине, Београда, Старчева, Самоша, Томашевца, Идвора, Борче и других места. Наставу су држали учитељи Основне школе. Тако је и први наставник и први управитељ био учитељ Емил Виловски.⁷³¹ Касније ће, поред њега, радити и Вјера Радованчев⁷³² (постављена

⁷²⁷ АЈ, 65, 1625, 12752/1921.

⁷²⁸ АЈ, 65, 1625, 4655/1926.

⁷²⁹ АЈ, 65, 1625, 19839/1926.

⁷³⁰ АЈ, 65, 1628.

⁷³¹ Имао учитељску диплому и виши педагошки течај.

⁷³² Имала је учитељску диплому и продужни течај.

1922/23), Фрања Барањи⁷³³ (1922/23), Стеван Шепшеи⁷³⁴ (1922/23), Александар Берец⁷³⁵ (1925/25), Јелена Тот⁷³⁶ (1925/26).⁷³⁷ Сви они су били учитељи Основне школе.⁷³⁸ Они су држали укупно 36 часова, према распореду часова за 1926/27. годину. Поједини предмети су били исти и за занатлије и за трговце, али неки и нису. Исти су им били српски језик (у приправном разреду – 2 часа, по по један у сваком од три разреда, тако да се укупно држало 5 часова овог предмета), рачун (у приправном – 3, I - 2, II – 2, III - 1, укупно 8), земљопис (по један час у приправном, I и II разреду, укупно 3) и хигијена (1 час у I разреду). Посебни предмети за занатлије били су: геометрија (са укупно 2 часа), слободно цртање (4), физика и хемија (2), хемија и мех. (1), просто књиговођство (1). За трговце: лепо писање (укупно 3 часа), кореспонденција (3), књиговођство (1), менично и трговачко право (2). Настава је извођена понедељком, уторком, средом, четвртом, суботом од 16 до 19 часова и недељом од 8 до 12 часова.⁷³⁹ Иначе, у тој 1926/27. години, настава је била прекинута због заразе (од 7. до 17. фебруара 1927).⁷⁴⁰ Године 1923. на управитеља Виловског жалили су се становници Дебељаче К. Хетих и Ј. Сенти. Жалили су се да један од њих, који је био је члан Школског одбора, није био позиван на седнице од 1920. до 1922. године, да је Виловски од појединих ученика наплаћивао 10 динара уписнине и да део уписнине проневерио, да је он сматрао да Месни занатско-школски одбор нема право надзора при извођењу наставе, затим да није хтео да смањи број седмичних часова у једном одељењу са 3 на 2 и да је том приликом рекао да ће бити онако како он жели („пошто му је надзорник шогор“), затим што је он тужио Занатлијско удружење због „званичења“ на мађарском језику. Надзорни занатских школа за БББ је извршио увиђај и предложио је да се сваки поступак против Виловског одбаци. Надзорник наводи да је уписнина наплаћивана у овим школама све до 1922/23. године и да је тада забрањено убирање уписнине у смислу 16. члана Устава, као и то да је установио да управитељ од тада није наплаћивао уписнину. Притужбу да је он један део уписнине употребио „у свој цеп“ тужиоци су повукли. Њихове наводе да је у сродству са Виловским („шогор“), надзорник је „категорички“ одбио. Наводи и образложење осталих оптужби. На крају, надзорник је „стекао уверење да је тужба одјек партијских изборних трења, а како школа под управом Г. Емила Виловског ради у националном правцу /настава се у школи изводи на државном језику и ако су становници те Општине сами Мађари/ понављам своје мишљење с предлогом, да се сваки даљи поступак против Управника Опште Зан. Трг. Школе

⁷³³ Имала је учитељску диплому и стручни течај за цртање.

⁷³⁴ Имао учитељску диплому.

⁷³⁵ Имао учитељску диплому.

⁷³⁶ Имала учитељску диплому.

⁷³⁷ АЈ, 65, 1628, 1236/1926.

⁷³⁸ АЈ, 65, 1628, 11522/1927,

⁷³⁹ АЈ, 65, 1628.

⁷⁴⁰ АЈ, 65, 1628, 3925/1927.

у Дебељачи Г. Емила Виловског обустави и тужба као неоснована и безразложна одбије“.⁷⁴¹ Новембра 1926. године, управитељ је писао МТИ да је становник Дебељаче Ј. Маркуш, обућар, хтео код Занатлијског удружења да свог ученика С. Секулића „произведе“ за помоћника без сведочанства о завршеној Занатској школи. Удружење то није хтело учинити јер се то противи 12. члану Закона о занатским школама. Међутим, Маркуш је потом отишао код Среског поглаварства у Ковачици и оно му је „против закона“ издало књигу по којој је ученик Секулић „произведен“ за помоћника, иако је он завршио само два разреда и требао је да похађа III до краја те школске године. Виловски је зато тражио од МТИ да се „због гажења закона о Занатским школама“ среско Поглаварство позове на одговорност и да се упозори да се у будуће строго придржава закона.⁷⁴² На седници Школског одбора од 22. августа 1927. године, члан Миша Недић предложио је да се МТИ замоли да оно настоји да се у сваком селу, где има 20 шегрта, „занатска школа у живот спроведе“. Наиме, истакао је да се сада „изиграва наређење“ министра (бр. 1475/1927), тако они ученици који су дужни занатску школу и даље похађати, и ако се произведу за помоћнике, одлазе у места где занатска школе не постоји и онда се, пошто су тамо 2-3 месеца шегрти, ослобађају без икаквих даљих обавеза што иде на уштрб оних занатлија где занатске школе раде. Његов предлог је усвојен, али не знамо какав је био одговор МТИ по овом врло важном питању. Што се тиче издржавања ове школе, велики део трошкова је сносила Општина, али, по свему судећи, у почетку и држава. Наиме, предрачуном за 1923. годину предвиђена је потребна сума од 30.145 динара. Материјалне трошкове, за огрев, осветљење и послугу (11.125), по 135. члану Закона о радњама, покрива Општине. Трошкове канцеларијског материјала, школских књига, учила и друго требале су се покрити из приноса занатлијских и трговачких удружења. Трошкове наставничких и хонорара управитеља, према предрачуну делом покрива Општина (1.810), а остатак држава, субвенцијом МТИ (17.210). Међутим, касније, када је 1927. године, МТИ одобрило предлог школског буџета у износу од 40.5050, навело је: „с тим, да иста сума падне на терет општине у том месту“.⁷⁴³

Занатско-трговачка школа у Падини

Општа занатско-трговачка школа у Падини основана је 1923. године. Као и многе друге школе овог типа, и ова је била тесно повезана са Основном школом. Настава се обављала у згради Основне школе (сазидане 1846. године). Њени наставници били су истовремено и учитељи Основне школе. Управитељ Основне школе био је и управник Опште

⁷⁴¹ АЈ, 65, 1628, 6829/1923.

⁷⁴² АЈ, 65, 1628, 19217/1926.

⁷⁴³ АЈ, 65, 1628, 155/1927.

занатско-трговачке школе.⁷⁴⁴ У својој првој школској години, Школа је имала само једног наставника који је уједно био и управник (Андрија Сеђори), 2 одељења са 52 ученика. Имала је припремни разред са 27 ученика и I разред са 25 ученика.⁷⁴⁵ Касније, 1926/27. године имала је три разреда, односно три одељења са укупно 56 ученика (23 у I, 15 у II и 18 у III разреду). Будући да је било више одељења, било је и више наставника. Поред управника Сеђорија (предавао рачун и слободно цртање), тада су радили још и Андрија Габрињи (српски језик, хигијена, геметрија, рачун, књиговођство, цртање) и Вилма Штат (српски језик, геометрија, земљопис, физика, хемија). Часови су се одржавали, у 1927/28. години, понедељком, четвртком (од 17 до 20 часова) и недељом (од 9 до 11 часова за ученике другог разреда, и од 13 до 15 часова за ученике првог и трећег). Финансирала се средствима Општине и државе, односно МТИ. У предрачуну за 1925. годину, предвиђена су примања од општинског приреза (5.840) и државне субвенције (5.840). Новац је био потребан за наставничке хонораре (10.240), хонорар управитеља (1.440) и материјалне трошкове, за које је наведено да Општина „даје при раду“. У предрачуну за 1926. годину, превиђена су примања од Општине (12.880) и државне субвенције (7.920). Она су требала да покрију трошкове огрева (3.000), осветљења (800), канцеларијских потреба (500), рад школског служитеља (700), наставничке хонораре (14.400) и хонорар управника (1.440).⁷⁴⁶

Занатско-трговачка школа у Омољци

Општа занатско-трговачка школа у Омољци основана је 1924. године. Настава у њој се одржавала у једној згради Основне школе (својима Општине). Настава се изводи у вечерњим часовима и по програму прописаном Уредбом о општим занатским школама. Своје прве школске године (1924/25) имала је два одељења, вероватно једно српско и једно немачко, као што је био случај у наредној години. У сваком одељењу је тада било три разреда. Касније ће имати само једно одељење. Наставу су изводили учитељи који су радили и у Основној школи. Тако су у 1927/28. години радили, поред управника Матије Палека (предавао цртање у оба одељења), и Р. Хаг (све предмете у немачком одељењу осим српског језика), Милутин Миливојевић (у немачком одељењу – „српски говор“, у српском одељењу – рачун, геометрију, физику, хемију), Душан Петровић (у немачком одељењу – „српско читање и писање“, у српском одељењу – земљопис, хигијену, књиговођство). У 1924/25. години било је укупно уписано 85 ученика (у два одељења). У наредној години је било укупно 66 ученика

⁷⁴⁴ АЈ, 65, 1636.

⁷⁴⁵ АЈ, 65, 1611.

⁷⁴⁶ АЈ, 65, 1636.

у три разреда и два одељења (42 у немачком и 24 у српском одељењу). У немачком одељењу су сви ученици били Немаци, док је у српском, поред 18 Срба, било још пет Румуна и један Хрват. По месту рођења, чак 57 ученика је било из Омољице, два су била из Старчева, по један из Лике, из Босне (Велико Село), из Плешина, Скореновца, Краљевићева, док за два није наведен податак. По занатима на којима су били ангажовани, било је у српском одељењу: 4 зидара, 4 трговца, 3 опанчара, 3 ковача, 3, столара, 2 колара, 2 берберина, 1 бравар, 1 кројач, 1 обућар; док је у немачком одељењу било: 14 столара, 4 трговца, 4 кројача, 3 берберина, 3 дунђера, 3 колара, 2 ковача, 2 обућара, 1 молер, 1 зидар, 1 ужар, 1 опанчар, 1 бравар, 1 бачвар, 1 сорач.⁷⁴⁷ Касније, у 1926/27. години био је уписан укупно 61 ученик, док је на крају године остао 51. У наредној 1927/28. години уписано је у српском одељењу 28 ученика, а у немачком 37.⁷⁴⁸ Новембра 1930. године, управитељ Малек је писао да се у првој школској години ове школе уписало 85 ученика, али и да се тај број постепено смањивао „услед привредне кризе“, тако да ће 1930. године бити само једно одељење са 25 ученика. Настава је у 1927/28. години почела 1. октобра, али је ускоро, већ 24. октобра, привремено била прекинута због шарлаха.⁷⁴⁹ На крају те школске године, испит је одржан 19. априла. Често је на датум одређивања испита утицао датум Ускрса. Школа је најпре добијала средства од Општине и државе, потом само од Општине. Наиме, у предрачуна за 1925. годину, предвиђено је да ће бити потребна сума од 19.540 динара. Законом (133. члан) о радњама дужна је Општина из својих средстава покрити материјалне издатке (5.300), као и да, за хонораре наставницима и управитеља, у свој буџет „унесе 2% разрез на непосредну основу свих својих пореских обвезника“ (како одређује Закона из 1884) и школи обезбедити за ове издатке 8.240 динара. Предвиђено је и да се, „на терет“ буџета МТИ одобри, као државна субвенција за ову годину 6.000 динара. У предрачуна за 1926/27. годину, предвиђени су приходи од казни, по Закону из 1884. године (150 динара), приход за покриће издатака по општинском буџету (17.570) – укупно 17.720. Они су били потребни да покрију трошкове наставничких хонорара, за 512 часова по 20 динара (10.240), школског служитеља (1.440), огрева (1.600), осветљења (400), за набавку намештаја и учила (2.000),⁷⁵⁰ за набавку књига и листова (600). МТИ је овај буџет одобрило, али је наведено да он „има пасти на терет Општине тог места“.⁷⁵¹

⁷⁴⁷ АЈ, 65, 1635, 10549/1926

⁷⁴⁸ АЈ, 65, 1635, 21481/1927.

⁷⁴⁹ АЈ, 65, 1635, 23285/1927.

⁷⁵⁰ Наведено је да школа лепо напредује, али да би наставу још успешније могла обавити, Школски одбор је унео у предлог буџета већу своту за набавку учила, пошто их она нема довољно. (АЈ, 65, 1635, 10549/1926)

⁷⁵¹ АЈ, 65, 1635, 18117/1926.

Занатско-трговачка школа у Мраморку

Општа занатско-трговачка школа у Мраморку је отворена новембра 1923. године и налазила се у згради Основне школе (подигнута још 1870. године, општинска својина).⁷⁵² Имала је најпре два одељења са укупно 82 ученика (српско одељење са два разреда и 39 ученика и „несловенско“ са три разреда и 43 ученика).⁷⁵³ Касније, 1925/26. године било је четири одељења са 91 учеником.⁷⁵⁴ И наредне 1926/27. године било је четири одељења: „одељење српско-румунске народности“ (I разред, са 14 ученика), „одељење српско-румунске народности“ (II са 11 и III разред са 5 ученика), „одељење немачке народности“ (I разред са 24 ученика), „одељење немачке народности“ (II са 17 и III разред са 2 ученика). Наставу су држали учитељи Основне школе. Школске 1926/27. године, поред управитеља Милорада Момирова (предавао српски језик, рачун, геометрију, земљопис и физику), радили су и Сава Николајевић (српски језик, рачун, геометрија, земљопис, хигијена), Ервин Андахази (српски језик, рачун, геометрија, земљопис, хигијена), Алберта Марчинка (српски језик, рачун, геометрију, земљопис, физику) и Карло Келдел (цртање).⁷⁵⁵ Школу је, према предрачунима које смо пронашли, издржавала Општина. Наиме, у предрачуну за 1925. годину, предвиђена је потребна сума од 26.856 динара. Општина је дужна, по 133. члану Закона о радњама, да покрије материјалне трошкове (7.100), а такође да у буџет унесе 2% разрез на непосредну пореску основу својих пореских обвезника (према Закону из 1884) и школи обезбеди за наставничке и хонорар управитеља (19.756). Дакле, целокупно издржавање би се покрило из благајне политичке општине. Децембра 1926. године, МТИ је обавестило Школу да јој је одобрен буџет за 1927. годину у износу од 23.816 динара, „с тим, да иста сума има пасти на терет општине тога места“ и да ће одлука о државним субвенцијама донети накнадно за све школе у Војводини.⁷⁵⁶ Међутим, 1930. године, управник Момиров је писао: „Добро би било да њено издржавање пређе у државне руке“.⁷⁵⁷

Занатско-трговачка школа у Јарковцу

Школа је основана 1923. године. Радила је у згради Основне школе, која је била општинска својина („закуп се не плаћа“). Октобра 1926. године, јарковачко Занатлијско удружење писало је МТИ да ова школа последњих година не даје одговарајуће резултате, „а у административној као и у осталој њеној функцији показује неуредност и неправилност до

⁷⁵² АЈ, 65, 1633.

⁷⁵³ АЈ, 65, 1611.

⁷⁵⁴ АЈ, 65, 1633, 18149/1926.

⁷⁵⁵ АЈ, 65, 1633, 18149/1926.

⁷⁵⁶ АЈ, 65, 1633, 19216/1926.

⁷⁵⁷ АЈ, 65, 1633.

крајњих граница“. Истиче да је до маја 1925. године њен управитељ био Бранко Папић (управитељ и Основне школе), али се он преселио у Вршац. Заменио га је Јосиф Менгу, који је био пензионисани учитељ немачке школе у Јарковцу. Удружење је сматрало да он не може више вршити дужност управитеља и наставника поменуте школе, „што доказује и горе наведена чињеница“. Такође, наводи да у Основној школи, у чијој згради је и Занатска, има шест наставника, који у раду Занатске школе, „услед наведеног стања ствари (...) никаквог удела немају“. Зато је и Удружење, али и Месни занатски школски одбор и управа Основне школе, тражило да се именује други управитељ и наставници у тој школи.⁷⁵⁸ Управник Основне школе, Станоје Обренов чак, као да је уцењивао МТИ. Наиме, писао је: „Част ми је овом приликом скренути пажњу на тај факат да је доношењем одлуке у овом предмету условљен рад овдашње Опште Занатске о Занатско – Трговачке школе“.⁷⁵⁹ Очигледно ће њихове молбе, односно захтеви бити услишени. Наиме, већ у 1926/27. години, као управника – наставник проналазимо Станоја Обренова, као и наставника Војислава Пандурова. Они су били и учитељи у Основној школи, а постављени су 13. децембра 1926. године. Предавали су све предмете у овој школу, која је тада имала укупно 37 ученика (у I – 15, II – 5, III – 10, у у приправном разреду – 7).⁷⁶⁰ У наредној години већ срећемо новог управитеља Симу Симића. Он је тада и као наставник у другом одељењу (у коме је било 12 ученика II и 5 III разреда) радио у учионицама V и VI разреда основне школе „Стара зграда школска“. Други наставник је тада био Пандуров и он је са првим одељењем (у коме је било 19 ученика I разреда) радио у четвртој учионици основне школе „Стара школа“.⁷⁶¹ Ускоро ће (1928) бити премештен и Симић, а на његово место управитеља долази Богомир Влајић (биће и управитељ Основне школе).⁷⁶² Те године је премештен и В. Пандуров, а за хоноране наставнике у 1928/29. години су постављени Богомир Влајић, Божидар Поповић и Јосип Вилжнер.⁷⁶³ Међутим, убрзо ће поново доћи до промене и нови управитељ ће постати, већ те 1928. године, Божидар Поповић.⁷⁶⁴ Он је, иначе, касније известио МТИ да рад школе није могао почети 1. септембра, „услед прикупљања усева са њива“ и моли да се година продужи до 1. маја или 1. јуна „када ће се навршити 8 месеци школског рада“.⁷⁶⁵ Касније, 1930. године, писао је и да „издржавање школе пада искључиво на терет политичке општине, од почетка њеног рада“.⁷⁶⁶

⁷⁵⁸ АЈ, 65, 1630, 17263/1926.

⁷⁵⁹ АЈ, 65, 1630, 17262/1926.

⁷⁶⁰ АЈ, 65, 1630, 13728/1927.

⁷⁶¹ АЈ, 65, 1630, 24164/1927.

⁷⁶² АЈ, 65, 1630, 12659/1928.

⁷⁶³ АЈ, 65, 1630, 26381/1928.

⁷⁶⁴ АЈ, 65, 1630, 1592/1929.

⁷⁶⁵ АЈ, 65, 1630, 9185/1929.

⁷⁶⁶ АЈ, 65, 1630.

Занатско-трговачка школа у Францфелду

У јануару 1920. године у Францфелду је постојала једна мушка општинска Занатлијско-трговачка шегртска школа. Издржава ју је Општина, али уз државну припомоћ.⁷⁶⁷ Касније је она, по свему судећи, реорганизована у Општу занатско-трговачку школу, вероватно 1921. или 1922. године. Свакако је постојала у септембру 1922. године, када је проналазимо у изворима са два одељења и 76 ученика.⁷⁶⁸ Она је у 1923/24. години такође имала два одељења. У првом је био I „несловенски“ разред (са 38 ученика), а у другом одељењу – II и III „несловенски“ разред (са укупно 49 ученика). Управник је био учитељ Рудолф Лемле.⁷⁶⁹ Према предрачују за каландарску 1923. годину, очекивала су се следећа примања: приход према Закона из 1884. године (305 динара), 2% од непосредног пореза (643), принос занатлијских удружења (500), као и приход за покриће трошкова из државног буџета (7.452). У предлогу буџета за 1925. годину, била је потребна сума од 12.930 динара, која се требала покрити средствима Општине (6.540), приходом од приноса према Закону из 1884. (50), приносом занатских корпорација (500), и државном субвенцијом (5.840). Трошкови: управнички хонорар за два одељења (1.440), наставнички хонорар за 8 месеци у два одељења (10.240), плата школског служитеља (200), за набавку огрева за 4 месеца (600), осветљење (200), материјал (250).⁷⁷⁰

Занатско-трговачка школа у Долову

Управитељ Нотарош је писао, 1930. године, да је ова школа основана „први пут“ још 1911. године и да је радила све до 1918. године, када је због недовољног броја ђака престала радити. Међутим, она ће бити поново отворена на самом крају 1924. године (децембра), и то великом заслугом Нотароша. Налазила се у згради Основне школе, која је општинска својина.⁷⁷¹ Такође, и наставници ове школе били су учитељи Основне школе.⁷⁷² Тако су у 1928/29. години радили Светислав Нотарош (управитељ, али пошто је недостајало наставника, радио је и као хонорарни наставник), учитељ Васа Ивковић, учитељ Милутин Лазаревић и др Никола Вукашинов.⁷⁷³ У 1926/27. години, било је три разреда са укупно 59 ученика (у приправном разреду – 6, у I – 20, II – 21, III - 12).⁷⁷⁴ Према 11. члану Уредбе за ове

⁷⁶⁷ АЈ, 65, 1614, 3651/1920.

⁷⁶⁸ АЈ, 65, 1611, 13144/1922.

⁷⁶⁹ АЈ, 65, 1611, 1231/1924.

⁷⁷⁰ АЈ, 65, 1629.

⁷⁷¹ АЈ, 65, 1628.

⁷⁷² И. В. Тошић, *нав. дело*, 141.

⁷⁷³ АЈ, 65, 1628, 7459/1929.

⁷⁷⁴ АЈ, 65, 1628, 11735/1927.

школе, годишњи испити одржавају се сваке године између 15. и 30. априла. Међутим, пошто предавања у овој школи од 28. фебруара до 25. марта 1927. године нису одржавана, Нотарош је предложио МТИ да се настава продужи и у мају, а испити одрже крајем маја, што је и одобрено.⁷⁷⁵ Наиме, прекид је био због болести гипа.⁷⁷⁶ Број оболелих ученика Основне школе до 14. марта износио је 141, а иста болест грипа влада и у Занатској школи.⁷⁷⁷ Оболели су и наставници.⁷⁷⁸ У 1928/29. години било је укупно 55 ученика (у I разреду – 22, II – 17, III – 17).⁷⁷⁹ Нотарош је писао, априла 1926. године, МТИ да је још прошле године надзорнику занатских школа поднео исказ оних послодаваца који своје ученике (шегрте) нису уписали у ову школу. Такође, октобра 1925. године, учинио је пријаву да је ученик Јован Бежуљ код послодавца Миливоја Филипова „произведен“ за помоћника без школског уверења, као и неки ученици, и то од стране Занатлијске задруге. Надзорник је обавестио Нотароша да се два пута обратио среском начелнику Панчева да поступи против Задруге, али он ништа није предузео, „па ни одговора дао“. Писао је министру да „оваквим поступком начелника среза Панчева, Управни Одбор месне Занатлијске Задруге стиче све више и чвршће уверење, да су закон, наређења и предпостављене власти за њега само мртво слово на папиру и да исти свака безакоња и на даље може чинити“. Писао је и да ако се такво стање остави, то може довести у питање и сам опстанак ове школе.⁷⁸⁰ МТИ је потом тражило од Поглаварства Панчевачког среза да се предузму хитни кораци против Задруге.⁷⁸¹ Међутим, Поглаварство је касније писало МТИ да оно нема знања о томе да она „производи“ за помоћнике шегрте без завршене Занатске школе.⁷⁸² Предрачун за 1924. годину, који је саставио Мени занатско-школски одбор у Долову, предвиђао је потребну суму од 17.020 динара. Материјалне трошкове (6.700) покриваће Општина, док ће личне трошкове покривати делом Општина (5.160), а делом држава – субвенцијом МТИ (5.160). И у предрачуну 1925. годину предвиђена је потребна сума од 17.240 динара. Материјалне трошкове (5.400) покриваће Општина, а личне трошкове делом Општина (6.520), а делом држава (5.320). Међутим, касније, 1926. године, МТИ је донело решење да целокупни буџет Школе (24.920) „падне на терет“ Општине.⁷⁸³ Дакле, од тада ће је издржавати Општина.

⁷⁷⁵ АЈ, 65, 1628, 5983/1927.

⁷⁷⁶ АЈ, 65, 1628, 7459/1929.

⁷⁷⁷ АЈ, 65, 1628, 5982/1927.

⁷⁷⁸ АЈ, 65, 1628, 4854/1927.

⁷⁷⁹ АЈ, 65, 1628, 7459/1929.

⁷⁸⁰ АЈ, 65, 1628, 6644/1926.

⁷⁸¹ АЈ, 65, 1628, 6644/1926.

⁷⁸² АЈ, 65, 1628, 9596/1927.

⁷⁸³ АЈ, 65, 1628, 20949/1926.

Занатско-трговачка школа у Банатском Новом Селу

Децембра 1924. године управитељ основне школе у Банатском Новом Селу упутио је Надзорништву занатских школа предлог да се у селу отвори једна занатско-трговачка школа. Уз предлог је послао и један списак од 41 „запосленог трговачког и занатлијског подмлатка“, односно шегрта, са именима послодаваца. Потом је надзорник упутио свој предлог МТИ да се у овом месту, иако је број потенцијалних ученика за отварање једне опште занатске и занатско-трговачка школе недовољан (према одредби члана 13. Закона о занатским школама), ипак отвори једна оваква школа, „мимо зак. прописа“, „из чисто националних разлога“. Навео је да су поменути ученици већином српске народности, „те је у интересу привредне утакмице, која је у највећем јеку, преко потребно, да се национални привредни елемент наш што боље оспособи за борбу“. На основу поменутих предлога МТИ је коначно донело одлуку да се у овом месту отвори Занатско-трговачка школа. У решењу је наведено и да се она мора организовати у складу са прописима Уредбе о општим занатским и занатско-трговачким школама.⁷⁸⁴ Почела је са радом 13. октобра 1925. године, а настава у тој првој години рада завршила се 26. априла 1926. године. Настава је извођена на српском језику, и то уторком, петком (од 16 до 19 часова) и недељом (од 8 до 10). Одржавано је укупно 8 часова недељно. Прве школске године постојало је само једно одељење, односно два разреда. Укупан број ученика био је 51 (30 ученика у I и 21 ученик у II разреду). По националности ученика, било је 23 „Словена“, 21 Румун, 5 Немаца и 1 Мађар. Ученици су се делили и на „трговачке“ којих је било знатно мање (8) и „занатске“ (остали). У „занатске“ ученике убрајали су се обрађивачи метала (ковачи, бравари, лимари), обрађивачи дрвета (бачвари, колари, столари), обућари, механичари, кројачи, бербери, као и гостионичари, касапи, пекари.⁷⁸⁵ У 1927/28. години било је 45 ученика у три разреда.⁷⁸⁶ Касније, „пошто је било изгледа да ће у 1928/29. шк. години бити више ђака“ управитељ је молио МТИ да се отвори још једно одељење, што је и одобрено. Дакле, те школске године, Школа је имала три разреда и два одељења (једно одељење су чинили ученици I разреда са 16 ученика, а друго ученици II са 6 и III разреда са 6 ученика). Будући да ипак није било „више ђака“, управитељ је сада МТИ предложио да се једно одељење затвори, „јер се 28 ученика могу сместити у једну дворану где би довољно било штедне ради 2 наставника, са по 4 – 4 часа недељно“.⁷⁸⁷ Наставу су изводили учитељи Основне школе. Током читавог периода који истражујемо наставнички колектив су чинили управитељ Ђуре Јовановића и наставник Грујица

⁷⁸⁴ AJ, 65, 1635, 20333/1924.

⁷⁸⁵ AJ, 65, 1625, 10940/1926.

⁷⁸⁶ AJ, 65, 1635, 11504/1927.

⁷⁸⁷ AJ, 65, 1625, 7306/1929.

Грубетић,⁷⁸⁸ и тек ће им се 1929. године придружити и Војислав Пандуров. Буџетом, који је предложила Школа за школску 1926/27. годину било је предвиђено да трошкове покрију Општина и држава. Међутим, касније ју је МТИ обавестило да јој одобрава предложени буџет „с тим да сума предвиђена у буџету као Државна Субвенција има пасти на терет Општине а одлука о помоћи тој школи донеће се накнадно“.⁷⁸⁹ У предлогу буџета за 1928. годину, целокупне трошкове је сносила Општина – за наставничке и хонорар управитеља (7.840), као и за издржавање школе (2.300 динара).⁷⁹⁰

Занатско-трговачка школа у Ковачици

Знамо да је Занатска школа постојала и у Ковачици. Проналазимо је у једном попису ових школа из септембар 1922. године. Тада је имала три одељења са 103 ученика.⁷⁹¹ Такође, знамо да је на почетку 1923/24. године имала два одељења са 68 ученика. У првом је био I „словенски“ разред са 45, а у другом II „словенски“ са 24 ученика. Управник је био учитељ Људевит Кисељ.⁷⁹² Такође, проналазимо је у једном попису општинских занатско-трговачких школа на територији Војводине из јула 1926. године.⁷⁹³

Занатско-трговачка школа у Опову

Ова школа је основана, према изворима, 1928/29. године. Међутим, све до једног документа из октобра 1930. године, о њој не проналазимо никаквих трагова у архиви МТИ. Тек је тада управитељ те школе, Алекса Вучковић, писао Министарству да је она „радила такође и у прошлој и у претпрошлој години“, али да нигде у школској архиви није видео да је дотадашњи управитељ Стева Максимовић обавештавао МТИ „уопште о постојању и раду школе“. Зато је молио да се она региструје у регистар МТИ. Писао је тада и да је до сада, уз управитеља, у школи радио још само он, али да је у овој школској години уведен у дужност и учитељ Боривоје Перчинов. Поред тога, обавестио је МТИ да сада ова школа има три разреда и два одељења – прво (са укупно 30 ученика) и друго (са 12). „Бригу око издржања примила је општина на себе“.⁷⁹⁴

⁷⁸⁸ АЈ, 65, 1625, 10940/1926.

⁷⁸⁹ АЈ, 65, 1625, 10940/1926.

⁷⁹⁰ АЈ, 65, 1625, 12386/1928.

⁷⁹¹ АЈ, 65, 1611, 13144/1922.

⁷⁹² АЈ, 65, 1611, 1231/1924.

⁷⁹³ АЈ, 65, 1611.

⁷⁹⁴ АЈ, 65, 1635, 33183/1930.

Покушај отварања занатско-трговачке школе у Црепаји

МТИ је, 5. јула 1926. године, затражило од начелства Ковачичког среза да се у подручју општине Црепаја попише сав тамо запослен занатски и трговачки подмладак. Списак је и направљен (са 25 имена). Занимљиво да је по месту рођења било више оних који нису били из Црепаје (14).⁷⁹⁵ По занату на коме су били ангажовани, било је: 5 столара, 4 обућара, 3 ковача, 3 сарача, 2 трговца, 2 бравара, 2 бербера, 1 месар, 1 бачвар, 1 зидар, 1 колар.⁷⁹⁶ Нисмо пронашли податак да ли је у овом месту отворена Општа занатско-трговачка школа, али, по свему судећи није. Вероватно је за то одговоран био мали број пописаног занатског и трговачког подмлатка.

⁷⁹⁵ У Црепаји је рођено 11, у Ивору 2, Ариљу 1, Бихаћу 1, Цвијановићу 1, Миријеву 1, Опову 1, Српској Неузини 1 итд.

⁷⁹⁶ АЈ, 65, 1627, 1223/1926.

ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ

Послератни живот дао је доста полета за развој трговинске наставе. Са свих страна се увиђало, да је, у послератном животу, питање стручне наставе, а нарочито трговинске наставе, стављено у први ред конструктивних проблема садашњице. (...) Да ли је онда чудно, што се јавља и тежња да се од стране државе поведе разумна трговинско-просветна настава“. Наиме, још 1921. године, иницијативом МТИ, у Београду састала се конференција представника стручне наставе у земљи. Она је, између осталог, изразила неопходност унификације трговинске наставе у целој земљи, као и то да је неопходно да се целокупна трговинска настава стави под надлежност МТИ. Међутим, наступили су „застоји у том правцу“. Она ће се још увек налазити, подељена, под надлежност два ресора – Министарства просвете (надлежно за школе у „Хрватској“ и „Војводини“) и Министарства трговине и индустрије (надлежно за школе на свим осталим просторима). Проблем је био и то што су ови ресори имали различите погледе по питању развоја ових школа.⁷⁹⁷ Тек су, Финансијским законом за 1927/28. годину, све школе овог типа стављене под надлежност МТИ.⁷⁹⁸ Школе у којима су изводила трговинска настава биле су: трговачке академије, дворазредне трговачке школе, трговачка одељења занатско-трговачких школа, као и приватне трговачке школе (на пример, вечерње школе трговачких омладина).

Вечерње школе Трговачке омладине: Образовање за трговачки позив могло се стећи у вечерњим школама удружења Трговачке омладине. Ради се о приватним школама, али су оне биле под државним, односно под надзором МТИ. Делиле су се на „ниже“ (са четири разреда) и „више“ школе (са два разреда). Издржавале су се од школарина ученика, од финансијске помоћи МТИ, трговачко-индустријских и занатских удружења, градских власти итд.⁷⁹⁹ Вечерња трговачка школа београдске Трговачке омладине представљала је узор за организацију школа овог типа у Панчеву, В. Бечкерек, Вршцу, а вероватно и за остале које су се отварале северно од Саве и Дунава.⁸⁰⁰ Наиме, Вечерња трговачка школа београдске Трговачке омладине основана је још 1880-их година и стекла је велики углед својим радом, професорима, великим бројем ученика. Такође, она је била и веома богата школа, између осталог, захваљујући завештањима многих трговаца.⁸⁰¹ Дакле, у школама у поменутих местима (вероватно и у осталим местима северно од Саве и Дунава) радило се

⁷⁹⁷ АЈ, 65, 35.

⁷⁹⁸ М. Берић, *Статистика школа под Министарством просвете у школској години 1925/26: (Прештампано из Просветног гласника)*, Београд 1928, 82.

⁷⁹⁹ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 331-332.

⁸⁰⁰ АЈ, 65, 1701.

⁸⁰¹ Више о овој школи: *Трговачка школа у Београду: 1843-1993*, ур. С. Гароња, Београд 1993.

према наставном програму који је био прописан за Вечерњу школу београдске Трговачке омладине,⁸⁰² односно учило се оно градиво које је утврђено од стране МТИ и „омладинских трговачких школа у Србији“.⁸⁰³ Такође, Вечерња школа у Панчеву ће 1927. године почети штампати ђачке књижице, такође по узору на Вечерњу школу београдске Трговачке омладине. У њој су штампана и правила за ученике.⁸⁰⁴ Наша је претпоставка да су исти, или слични, прописи и правила важили и за све остале школе овог типа. У поменутој ђачкој књижици је, између осталог, наведено и да је према Закону о радњама, „похађање ове школе обавезно“ и да је ученици и помоћници морају похађати све док не положи завршне испите. Послодавци су дужни да своје ученике и помоћнике шаљу у ову школу и да воде рачуна о њиховој редовности. За сваки изостанак ученика, како је предвиђао Закон, казниће се послодавци казном од 5 до 20 динара, уколико је то „неуредно похађање“ било њиховом кривицом. Казне за ученике су прописане у Правилнику за ученике (осми члан). Послодавци су, како стоји књижици, замољени да своје ученике и послодавце уредно шаљу у ову школу и да их контрошлишу на тај начин што ће им сваког првог дана по предавању тражити књижице и уверити се да ли је на датуму када су држана предавања утиснут жиг Трговачке омладине. „На ком датуму нема овога жига, значи да тога дана ученик није био на предавању“. У Правилнику за ученике, између осталог, наведене су и дужности и правила владања ученика: да пажљиво чувају ђачку књижицу и да је увек носе са собом у школу, да је односе на потпис своје „господару“, да при крају сваког месеца уз њу прилажу и признаницу која потврђује да су платили чланарину и школарину, да редовно похађају школу, да имају књиге, свеске и прибор за писање, да при уласку наставника у разред да му одају поштовање устајањем, да пре почетка првог и на крају последњег предавања сви ученици стоје док један од њих гласно чита молитву *Оче наш*, да не доносе јело и пиће у школу, да не пљују ван пљуваонице, да не говоре непристојне речи, „да се и ван школе на сваком месту понашају уљудно, како то доликује ученицима и отменим младим људима и да се клоне свега, што би било ружно по углед или штетно по њихово здравље“. Ту је била и једна, 22. по реду тачка која је прописивала да ученици у школи не кваре намештај, да не лепе и растурају списе политичке садржине, рекламе, позиве, огласе итд. Онај ученик који би се „огрешо“ о ту тачку, „удаљиће се одмах са предавања и из школске зграде, а по решењу Школског Одбора искључити из школе“. Такође, било је предвиђено да се сваки изостанак ученика доставља „његовом господару“ на тај начин што ученику неће бити ударен жиг у књижицу за тај дан кад је изостанак учињен. Учињени изостанак ученик може оправдати само писменим извињењем „свог господара или старешине“. Предвиђено је да се ученици за

⁸⁰² АЈ, 65, 1701, 6968/1926.

⁸⁰³ „Вечерња Трговачка Школа“, *Панчевац*, 22.8.1926.

⁸⁰⁴ АЈ, 65, 1701, 21397/1927.

нередовност казне опоменом (ако изостане целог дана, или ако током више дана изостане са часова чији број одговара броју часова једног целог школског дана), укором (три дана) и искључењем из школе (ако изостане са предавања пет дана или одговарајући број часова током више дана, а изостанке не оправда).⁸⁰⁵

Поред Вечерњих школа, трговинска настава се одржавала и у трговачким академијама дворазредним трговачким школама. У трговачким академијама настава траје 4, док у дворазредним трговачким школама настава траје 2 године. У обе се примају ђаци који су завршили четири разреда средње школе. Нас више интересују трговачке академије, будући да на простору, и у временским оквирима, који истражујемо није било дворазредних трговачких школа. Наиме, у 1925/26. години, на територији за коју је било надлежно Министарство просвете, било је укупно 9 трговачких академија (Панчево, В. Бечкерек, Земун, Нови Сад, Сомбор, Суботица, Осиек, Загреб, Сушак). Укупно је у њима било 61 одељење, у којима је радило укупно 126 наставника (113 наставника и 13 наставница), у којима је било укупно 1973 ученика (1392 ученика и 581 ученица). По националности, било је у овим школама, укупно 1704 „Срба, Хрвата и Словенаца“, 100 Јевреја, 79 Мађара, 52 Немаца, 22 „осталих Словена“, 16 „осталих народности“. Када говоримо о националности наставника, укупно је било 109 „Срба, Хрвата и Словенаца“, 8 „осталих Словена“, 3 Немаца, 3 Јевреја, 2 Мађара и 1 „осталих народности“.⁸⁰⁶

Вечерња школа Трговачке омладине

Панчевачка трговачка омладина и отварање школе: Друштво Панчевачка трговачка омладина основано је још 1904. године. Оно је окупљало око себе трговце и трговачке помоћнике, али и не само њих. За време Првог светског рата, овом друштву је забрањен рад, али ће оно, након рата, бити поново организовано.⁸⁰⁷ Почетком 1920-их година, имало је чак 120 редовних чланова, 25 потпомагача, 6 утемељача, 2 добротвора и 1 завештача. Дакле, и ови бројеви сведоче о „снази“ овог друштва. Међутим, треба нагласити да су му чланови били само Срби и Хрвати.⁸⁰⁸ Што се тиче активности овог друштва, свакако једна од најважнијих била је издржавање Вечерње школе. Пре него што ће Вечерња школа Трговачке омладине бити отворена и пре него што ће се усталити у панчевачкој школској мрежи, требало је савладати одређене проблеме. Неки од њих се називају већ и у две објаве Г.

⁸⁰⁵ АЈ, 65, 1701, „Ђачка књижица“, Штампариија „Напредак“ Панчево, 1927.

⁸⁰⁶ М. Берић, *нав. дело*, 82-86.

⁸⁰⁷ М. Todorović, Е. Нећ, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 56.

⁸⁰⁸ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 87-88.

Стојнова у листу *Панчевац*, у којима се он залаже за организовање Вечерње школе. „Приближује се јесен када већ треба мислити о отварању Вечерњих школа Трг. Омладине. Већ и досадашње искуство досада одржаних вечерњих школа јасно показује, да су нам вечерње школе понајвише онда показале успеха, ако су се наши трговци заузели за своју омладину. (...) Па зар да ми Срби трговци према таквој нашој омладини останемо скрштених руку, те да је оставимо и на даље у неспоразуму са нама. Не! Ми је морамо на сваком кораку како материјално тако и морално потпомагати јер нам је то дужност. (...) С тога се нашим Србима трговцима даје сада најбоља прилика да помогну своју омладину пред отварањем вечерње школе и да образују школски одбор у којем би ушли сви наши трговци и пријатељи трговачке омладине, одакле ће моћи будним оком пратити рад у Вечерњим школама“.⁸⁰⁹

„Досада раздвојени помоћници и послодавци нису имали ништа заједничког. Пропуштено је много, али ипак није касно. На данашњој скупштини сви трговци треба да увиде, да Омладина нема хрђаве намере, и да је погодила прави пут, јер тежи за што већим образовањем. Зато ова година не сме проћи као многе досадашње, ове се године мора отпочети вечерња трговачка школа, а ту школу морају водити сви наши трговци. Јер ће они најбоље знати шта је све потребно трговцу у практичном животу а омладина ће увидети, колику јој благодат пружају вечерње школе“.⁸¹⁰

Трговачка омладина упутила је 1921. године допис Министарству просвете и истакла да је она „с обзиром на жалостан положај у коме се данас налази 'Трговачка Омладина' а желећи сачувати традиционалан углед свог сталежа и отклонити своју омладину од друштава разорних и антидржавних елемената“, на својој седници од 9. фебруара, решила је да се замоли Министарство да оно упути „позване факторе“ да јој притекну у помоћ ради оснивања вечерње школе; затим да се за ту школу уступе просторије неке школе у Панчеву, „за оно време када истим школама просторије не буду потребне“. На седници је одлучено и да ће хонораре наставницима обезбеђивати „посетиоци“ школе, послодавци, Град, а била је предвиђена и припомоћ од Министарства финансија, односно „општа државна помоћ све дотле док се законом не осигура опстанак школе“. Поред тога, на истој седници је одлучено да се позове МП да оно у споразуму са МТИ упути Трговачку и занатлијску комору у В. Бечкереку да сазове све постојеће установе трговачке омладине у Банату и да оне пошаљу делегате на договор ради оснивања обавезних и сталних вечерњих школа за трговачку омладину „у свом подручју“; затим да на том збору учествују и изасланици МТИ.⁸¹¹ Касније је у листу *Панчевац* објављена вест да ће Трговачка омладина отворити, 1. октобра 1921.

⁸⁰⁹ Г. Стојнов, „Вечерња школа Трговачке Омладине“, *Панчевац*, 1.8.1920.

⁸¹⁰ Г. Стојнов, „Пред Главном скупштином Трговачке омладине“, *Панчевац*, 13.9.1920.

⁸¹¹ АЈ, 65, 1701, 18895/1921.

године, своју Вечерњу школу за своје редовне чланове – за које смо већ написали да су били само Срби и Хрвати. Међутим, било је могуће и да се „Несловени“, односно они који нису били чланови Омладине, упишу у ову школу, „уз доста ниску чланарину која ће стајати 25 – 30 дин. месечно“. Како је наведено у објави, „у ову школу се примају искључиво трговачки намештеници и чиновници оба пола. Школа ће се састојати из I и II разреда, и једног за учење српско-хрватског језика“.⁸¹² Међутим, данас нам је сачувана и доступна само уписница I разреда, и, вероватно је само један и отворен, упркос најавама да ће их бити више. Милутиновић није изнео податак колико је било разреда у школи, али пише да је настава у њој трајала шест месеци, да су се у њој предавали српски језик, рачун, земљопис, кореспонденција, књиговодство и краснопис, да је она имала три наставника, да су се предавања одржавала понедељком, средом и петком, и то увече од 8 до 10 часова, у просторијама Мушке грађанске школе. Посећивали су их „трговачки намештеници и млађи трговци“.⁸¹³ У уписници I разреда 1921/22. године налазе се имена 36 ученика. Толико их је уписано, али су три ученика искључени, један је „ослобођен“, па их је на крају године остало 32. Од укупног броја уписаних ученика, Срба је било 17, Немаца 14, Хрвата 2, и по један Мађар, Румун и Словак. По вероисповести је било 18 православаца, 11 римокатолика и 7 евангелиста. Код највећег броја ученика, испод рубрике „занат или трговина“, налази се „мануфактура“ (15), затим „шпечерај“ (10), гвожђар (3), трговина шешира (3), књижар (2), кројач (1). Код два ученика није наведен овај важан податак јер се он, како је наведено, „услед искључења не зна“.⁸¹⁴ Нисмо пронашли ниједан извор који би сведочио о томе да је Школа радила и наредне 1922/23. године. Међутим, већ за наредну школску годину имамо изворе који сведоче да је радила. Наиме, уписнице сведоче да је тада уписано 90 ученика (на почетку године 71, и у току године 19). Од тог броја било је 66 Срба, 14 Немаца, 5 Румуна, 2 Хрвата, 2 „Чивута“, 1 Мађар. По вери, било је 72 ученика православне, 13 римокатоличке, 3 реформатске вероисповести, као и 2 јевреја.⁸¹⁵ Октобра 1924. године, у *Панчевцу* је објављена вест да је Омладина решила да организује „течај трговачке школе за своје чланове“. Предавања ће почети почетком новембра 1924. и трајаће до краја фебруара 1925. године. Одржаваће се понедељком, средом и петком од 7 до 9 часова увече у просторијама Мушке грађанске школе. Течај ће се делити на два одељења: I (где би били ученици са најмање четири разреда основне школе) и II (где би били ученици са вишом спремом). За наставнике овог течаја ангажовани су стручни наставници Трговачке академије, „па се ради тога позива омладина, да у интересу свом овај течај у што већем броју и што савесније

⁸¹² „Отварање вечерње трговачке школе“, *Панчевцац*, 4.9.1921.

⁸¹³ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 61.

⁸¹⁴ ИАП, Ф. 117, уписница: 1921-1922.

⁸¹⁵ ИАП, Ф. 117, уписнице: 1923-1924.

посећује“. На крају је наведено да се детаљнија упутства могу потражити од председника Омладине Марка Личанина.⁸¹⁶ Међутим, ускоро ће Личанин објавити вест у новинама да се Школа ипак „не може одржати“. Разлози за то били су, пре свега, материјалне природе, али и мали број уписаних ученика. Наиме, иако се очекивала већа материјална подршка, од 90 панчевачких трговачких фирми само су две послале добровољне прилоге (*Ђурчин и Стојановић* и *Маркус Мај*). Такође, на упису, од 150 „намештеника“, пријавило се само 28, иако је Личанин био уверен „да бар 95% наше омладине исту школу неопходно потребују“. Њему је ово тешко пало, па се и у наставку текста јасно „види“ његова огорченост и разочараност. Чак је и поднео оставку на место председника Омладине.⁸¹⁷ Милутиновић је писао да је да „издржавање ове школе стаје Панчевску Трговачку Омладину знатних новчаних жртава“. ⁸¹⁸ По свему судећи, управо су те „жртве“ биле одговорне да ова школа, која је започела рад још 1921. године, тај свој рад и прекине, или да га не организује на жељени начин. У литератури и изворима може се наћи податак да је Вечерња школа отворена тек 1925. године, односно да нису уродили плодом покушаји њеног отварања пре те године. Међутим, та година се узимала за годину оснивања и почетка рада поменуте школе, по свему судећи, зато што се тада усталила у панчевачкој школској мрежи, али је она и пре тога радила. Дакле, њен рад пре 1925. године, посматран је само као покушај.⁸¹⁹ Међутим, Омладина, као и Трговачко удружење (које је сарађивало са њом) није одустала од идеје да отвори, задржи и устали своју Вечерњу школу.⁸²⁰ И до тога ће коначно доћи 1925. године.

Школа је радила у просторијама Мушке грађанске школе, када оне Грађанској школи нису биле потребне и могла је користити сва учила те школе.⁸²¹ Настава се одржавала увече, као што и сам назив школе објашњава. На пример, школске 1927/28. године, предавања су се одржавала од 8 до 10 и по часова увече, и то понедељком, средом и петком, као и недељом пре подне.⁸²² Време одржавање наставе било је условљено тиме што су ученици ове школе заправо били и радници, односно тиме што су они током дана радили код својих послодаваца. Школа је најпре, у школској 1925/26. години, имала само два разреда, да би наредне године био отворен III, а школске 1927/28. године и IV. Међутим, у 1928/29. години,

⁸¹⁶ „Вечерњи течај трговачке школе за панчевачку трговачку омладину“, *Панчевац*, 26.10.1924.

⁸¹⁷ „Течај вечерње трговачке школе Панчевачке Трговачке Омладине“, *Панчевац*, 16.11.1924.

⁸¹⁸ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 61.

⁸¹⁹ У Панчевцу је у јуну 1926. године објављен текст у коме се наводи да се „после неколико покушаја“, још од 1921. године, тек је школске 1925/26. године Школа организована, и то тако „да је целе године радила и да је њен рад крунисан лепим успехом“. Наведено је и да се у прошлости она није могла организовати, пре свега јер се сама омладина није одазивала, а поред тога ни послодавци нису са довољно разумевања схватили потребу овакве школе. („Вечерња школа Трговачке Омладине у Панчеву“, *Панчевац*, 27.6.1926)

⁸²⁰ М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 57.

⁸²¹ М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 60.

⁸²² АЈ, 65, 1701, 21397/1927.

није имала I разред, већ само II, III, IV, као и први виши разред.⁸²³ У наредној години неће имати ни други разред. „С обзиром, да Трговачка Омладина нема материјалних средстава, да би могла да издржава и разреде са по 1-2 ученика, то је решено, да се за 1929/30. годину отвори само III и IV разред Вечерње Школе“.⁸²⁴ Дакле, тада ће имати само два разреда (у 2 одељења), односно само III и IV разред.⁸²⁵ Наредне школске године биће укинут и III разред. Као разлог за то, наводила се чињеница да постоји троразредна Трговачка шегртска школа. Са друге стране, отвориће се поново први виши разред ове школе, и то са ученицима који су ове школске године завршили IV разред.⁸²⁶

Школа је радила према наставном програму који је био прописан за Вечерњу школу београдске Трговачке омладине,⁸²⁷ односно у њој се учило оно градиво које је утврђено од стране МТИ и „омладинских трговачких школа у Србији“.⁸²⁸ Школа у Панчеву је „ставила себи у задатак, као и она у Београду, да Тргов. Омладини пружи што јачу спрему за њен тешки задатак у животу, што мисли да постигне предавањем чисто стручних предмета, који се предају и у Трговачким Академијама“.⁸²⁹ Предмете који су се предавали у овој школи, односно распоред часова, приказаћемо у Табели 3. Часови су трајали 45 минута (од 8 до 10:15 часова увече). Од укупно 50 часова у свим разредима, највише је било часова српског језика (11), потом рачуна (9) и земљописа (8).⁸³⁰

разред	Понедељак	Уторак	Среда	Четвртак	петак
I	Рачун	/	Српски	/	Српски
	Српски	Земљопис	Рачун	/	/
	Краснопис	Земљопис	/	/	/
II	Земљопис	Земљопис	Српски	Рачун	Књиговодство
	Рачун	Кореспонденција	Немачки	Земљопис	Немачки
	Српски	Српски	Рачун	/	/
III	Српски	Менично право	Рачун	Земљопис	Трговачко право
	Земљопис	Менично право	Српски	Рачун	Књиговодство
	Рачун	Трговачко право	Немачки	/	Кореспонденција
IV	Немачки	Трговачко право	Менично право	Стечајно право	Српски
	Српски	Трговачко право	Стечајно право	Књиговодство	Кореспонденција

⁸²³ АЈ, 65, 1701, 20479/1929.

⁸²⁴ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 13/1929.

⁸²⁵ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 11/1930.

⁸²⁶ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 6/1930.

⁸²⁷ АЈ, 65, 1701, 6968/1926.

⁸²⁸ „Вечерња Трговачка Школа“, Панчевац, 22.8.1926.

⁸²⁹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸³⁰ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

	Земљопис	Менично право	Српски	Рачун	Књиговодство
--	----------	---------------	--------	-------	--------------

Табела 3. Предмети у Вечерњој школи.

Почетак, ток и крај наставе (испит): Настава би почињала углавном почетком октобра⁸³¹ и трајала би све до краја маја, односно почетка јуна, када су одржавани испити. На пример, 1925. године, у *Панчевцу* је објављена вест да ће се упис ученика одржати од 30. августа до 6. септембра.⁸³² Настава те школске 1925/26. године почела је 2. октобра, а испити су одржани 3. и 4. јуна. Настава би требала почињати заправо у септембру, односно тако је прописано. Међутим, и школске 1927/28. године, настава је почела почетком октобра, јер, како је Школа известила МТИ, рад није могао почети раније будући да радно време ученика није било регулисано између њих и послодаваца, „па ученици нису могли долазити редовно на предавања“.⁸³³ На наставу је утицало много фактора, а можемо рећи да је један од најважнијих свакако био напоран рад ученика по радњама током дана. Дакле, настава је извођена са, врло често, уморним ученицима. „Ученици раде у времену када се цео свет одмара“.⁸³⁴ Тако је изасланик МТИ на испиту 1926. године, истакао да је на испит изашло само 27 ученика и да је успех био изнад очекивања,⁸³⁵ „када се узме у обзир да су омладинци по цели дан вршили напоран рад по радњама све до 8 часова увече, а после тога долазили и слушали предавања све до 10 часова ноћу“. Изасланик је сматрао да су за успех били одговорни, пре свега, омладинци, који су показали „необично јаку вољу у раду и издржала до краја школске године“, затим Управни и Школски одбор Омладине, који су на челу са управником Школе Стефановићем имали тежан задатак да материјално обезбеде Школу. Похвалио је и наставнике. Они су извршили „једну родољубиву дужност, јер су показали, да им је једина жеља, да наш трговачки подмладак у културном погледу подигну на онај ниво који је за трговачки позив неопходан. У току низа предавања указано је омладини на чињенице, да у данашњем животу, где се води економска борба, побеђује онај народ и појединац, који је културно јачи. Омладина се вежбала у саморадни да би свом образовању дала што више практичан правац американског карактера. Једном речју, омладина је схватила ону стару: 'ora et labora', т. ј. моли и ради, па је ону прву реч 'Ora' презрела, јер то га држи да остане и даље пасиван враћајући га прошлости, а пригрлила је 'Labora' т. ј. ради, јер то тражи данашњица, то води лепшој будућности. Нека омладини пред очима стално лебди реч 'Labora', јер како за појединца тако и за народ најбоља молитва у животу јесте рад, који

⁸³¹ У 1926/27. години почела је раније, 15. септембра. (ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59)

⁸³² Управа, „Упис у вечерњу школу Панчевачке Трговачке Омладине“, *Панчевац*, 30.8.1925.

⁸³³ АЈ, 65, 1701, 21397/1927.

⁸³⁴ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 6/1930.

⁸³⁵ Испиту је приступило 17 ученика I разреда, од којих је 2 положило са одликом, 5 са врло добрим, 8 са добрим, 1 с правом на поправак, а 1 је упућен на понављање разреда. У II разреду је приступило испиту 10, од којих је 3 положило са одличним успехом, 5 са врло добрим, а 1 је упућен на поправак.

нас води економском благостању и осигурава нам лепшу будућност“.⁸³⁶ Наравно, велики проблем за наставу представљало је нередовно похађање и напуштање Школе од стране ученика. Ово је, наравно, повезано са тиме што су ученици током дана напорно радили, али и са другим факторима.

Испити су се одржавали на крају наставе, обично крајем маја, односно почетком јуна. Они су се одржавали два, а било је и настојања да трају и више дана. Године 1928. било је најпре предвиђено да они трају четири дана (сваког дана по један разред).⁸³⁷ Међутим, касније ће Школа ипак замолити МТИ да се испити ипак одрже само 27. и 28. маја, због запослености омладине и њеног учествовања у соколском сплету у Шапцу.⁸³⁸ На испитима су председавали изасланици МТИ. Школа је настојала да што мање својих средстава одвоји на трошкове тих изасланика. Тако је 1925. године молила МТИ да узме у обзир њено „рђаво материјално стање“ и да за изасланика, по могућности, одреди неког из Панчева, и то или Бранка Стефановић (председник Трговачког удружења) или Виљема Дарваша (професор Трговачке академије).⁸³⁹ МТИ је одговорило да ће на испитима присуствовати ипак директор панчевачке Трговачке академије Борислав Јанкулов.⁸⁴⁰ Иста ситуација била је и 1927. године.⁸⁴¹ Године 1928. МТИ је за изасланика одредило Садика Сулејмановића, секретара МТИ. „Изасланику припада дневница на терет те школе“.⁸⁴² Међутим, Школа је замолила МТИ да ипак одреди другог изасланика, пошто она нема средстава да плаћа његове дневнице и трошкове. МТИ је потом променило одлуку и именовало поново Јанкулова за изасланика, и то из почасти. „С обзиром на тешке материјалне околности са којима се бори“ Омладина, МТИ је молило Јанкулова да се овом приликом задовољи искреним признањем од стране МТИ „за савестан рад и за патриотску услугу“.⁸⁴³ Дакле, Школа овога пута није могла да плати ни трошкове изасланика који је био из Панчева. Зато је настојала да изасланик на испитима у њој свој рад не наплати.⁸⁴⁴ Тако да је Јанкулов био изасланик МТИ на испиту само „из почасти“.⁸⁴⁵

Ученици: Будући да је ово била Вечерња трговачка школа, њени ученици били „омладинци трговачке струке“.⁸⁴⁶ У 1925/26. године, било је уписано 112 ученика (у I

⁸³⁶ „Вечерња школа Трговачке Омладине у Панчеву“, *Панчевац*, 27.6.1926.

⁸³⁷ АЈ, 65, 1701, 10316/1928.

⁸³⁸ АЈ, 65, 1701.

⁸³⁹ АЈ, 65, 1701, 6968/1926.

⁸⁴⁰ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁴¹ АЈ, 65, 1701, 9750/1927.

⁸⁴² АЈ, 65, 1701, 10316/1928.

⁸⁴³ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁴⁴ АЈ, 65, 1701.

⁸⁴⁵ АЈ, 65, 1701, 10976/1928.

⁸⁴⁶ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

разреду – 65, у II – 47),⁸⁴⁷ у 1926/27 – 78 ученика (у I разреду – 40, у II – 30, у III – 8),⁸⁴⁸ у 1927/28 – 74 ученика (у I разреду – 17, II – 36, III – 14, IV – 7),⁸⁴⁹ у 1929/30 – 63 ученика (у III разреду – 34, у IV – 29).⁸⁵⁰ Шта је све утицало на број ученика? Наравно, један од разлога је мотивација. Многи су проналазили више мотива да похађају Општу занатско-трговачку школу, за коју се није плаћала школарина као за Вечерњу школу. Још један разлог је негативан поглед ученика и на ову школу. Наиме, у допису који је 1926. године управник државне Занатско-трговачке шегртске школе Симендић упутио Вечерњој школи Трговачке омладине, навео је, између осталог и то да би се ове две школетребале спојити у једну, и то под управом Вечерње школе, „јер би се стекло једно уверење код омладинаца, да Веч. Тргов. Омл. школа није за то, да образује и васпитава, под истим условима програмне наставе, шкарт шегртске школе, као што то многи омладинци мисле за сада“.⁸⁵¹ Јанкулов наводи у свом извештају после испита 1927. године, да би било „потребно било послодавцима наредити да своје помоћнике шаљу у ову школу, или да се за услов отварања већих радња стави оспособљење у тој школи“.⁸⁵²

Нередовност: На крају школске 1925/26. године, на испиту је било само 27 ученика (17 ученика I и 10 II разреда, дакле, „изостало“ је чак 85),⁸⁵³ на испиту 1926/27. године – 46 ученика,⁸⁵⁴ на испиту 1927/28. године – 52 ученика.⁸⁵⁵ Дакле, нередовност ученика и њихово напуштање школе били су велики проблеми Вечерње школе, и она је настојала да их реши. Тако је, пре почетка школске 1926/27. године, у новинама је објављена вест да ће сваки ће ученик при упису „морати да потпише обавезу, да ће школу ревносно похађати и своје обавезе вршити тачно и савесно“.⁸⁵⁶ Касније, у децембру, када је настава већ увелико трајала (почела је 15. септембра), Школа је писала Трговачком удружењу да се већ сада „на жалост мора константовати, да омладина, нарочито ови млађи из I разреда не долази на предавања, услед чега цела настава трпи, а поред тога и материјално трпи цела организација школе“. До тога је долазило и поред тога што су се ученици „часном речју писмено обавезали, да ће школу савесно посећивати, а и поред тога да ће школарину од 40 динара месечно редовно уплаћивати“. Такође, ни обећање послодаваца „да ће настојати да сви млађи морају похађати школу, и да ће их присилити да дужну школарину уредно уплаћују“, нису помогла. Из тих

⁸⁴⁷ АЈ, 65, 1701, 8929/1926.

⁸⁴⁸ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁴⁹ АЈ, 65, 1701, 21397/1927.

⁸⁵⁰ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 11/1930.

⁸⁵¹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁵² АЈ, 65, 1701, 12767/1927.

⁸⁵³ АЈ, 65, 1701, 8929/1926.

⁸⁵⁴ АЈ, 65, 1701, 12767/1927.

⁸⁵⁵ АЈ, 65, 1701, 14298/1928.

⁸⁵⁶ „Вечерња школа Трговачке Омладине у Панчеву“, *Панчевац*, 4.7.1926.

разлога се Школа обратила Трговачком удружењу са молбом да оно замоли послодавце „да према немарним младићима, који не посећују предавања и не плаћају школарину, предузму извесне строжије мере како би се у своју корист упутили, да врше дужност на коју су се обавезали“.⁸⁵⁷ Неуредно похађање школе од стране појединих ученика, или чак и никакво похађање уписаних ученика, приметио је и изасланик МТИ на испиту 1927. године Јанкулов. Како би се то променило, предлижио је да се уведу ђачке књижице, ради међусобне контроле наставника и послодавца у погледу похађања наставе ученика, као и то да се треба „детаљним правилником нормирати цео школски рад ове школе“.⁸⁵⁸ Школа ће већ исте године почети штампати ђачке књижице, и то по узору на Вечерњу школу београдске Трговачке омладине. У њој су штампана и правила за ученике. Школа је сматрала да је са тиме „завела у школски живот строги ред“.⁸⁵⁹ Међутим, реалност је показала да су то само биле жеље. Наравно, извесно побољшање је свакако тиме постигнуто, али је нередовност ученика и њихово напуштање остао велики проблем за ову школу. Из тог разлога је, касније, 1929. године, у *Панчевцу* изашла следећа објава. „Ученици слабо посећују предавања, што су и сами послодавци приметили. Сваки послодавац жели, да има помоћника спремног, не само у својој струци, већ да буде и образован и вичан наукама трговачке струке. (...) Знање и пракса кад се удруже јесте најбоља гаранција за успех, па макар у почетку и без капитала био трговац. Зато желимо да напоменемо и замолимо послодавце да упућују своје млађе у школу, а ученике да упозоримо да без потребног знања неће моћи у животу да напредују, „јер економском пољу бој не бије срце у јунака, него култура“.⁸⁶⁰

Иако је Трговачка омладина, пре свега, окупљала Србе и Хрвате, то не значи да су у њеној Вечерњој школи били само ученици Срби и Хрвати. Они су свакако били најбројнији, али је било и ученика других националности, пре свега немачке. Тако је у школској 1929/30. години од укупно 63 уписаних ученика, поред 43 „Југословена“ било и 18 Немаца, као и један Мађар и Румун. По вероисповести, било је 43 православаца и 20 римокатолика.⁸⁶¹ Занимање родитеља је такође врло важан податак. Наиме, у 1929/30. години, родитељи 30 ученика били су трговци, 26 – ратара, 5 – приватни чиновници, 2 – чиновници.⁸⁶²

Управа и наставници: Управник Школе, од 1925. године до краја периода који истражујемо, био је трговац и банкар Бранко Стефановић. Он је био и председник Трговачког удружења. Наставника је, наравно, било знатно више. У 1925/26. години,

⁸⁵⁷ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁵⁸ АЈ, 65, 1701, 12767/1927.

⁸⁵⁹ АЈ, 65, 1701, 21397/1927.

⁸⁶⁰ П, „Вечерња Школа Трг. Омладине“, *Панчевцац*, 2.3.1929.

⁸⁶¹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 11/1930.

⁸⁶² ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 11/1930.

наставници ове школе били су Петар Барјактаровић (управитељ Грађанске школе), Богољуб Радуловић (наставник Грађанске школе), Лазар Рендић (главни књиговођа Трговачке банке).⁸⁶³ Наредне године, поред наведених, радили су још и Љубомир Миладиновић (судија) и Мита Јовановић.⁸⁶⁴ У 1927/28. години, сви наставници су остали исти, осим Миладиновића, којег су замениле судије Јован Костић и Антон Мраковчић.⁸⁶⁵ Тада ће у школи радити и Огњеслав Черевецки. У 1928/29. години радили су професори Гимназије Стеван Менцигер, Миленко Марковић и Јозе Бабић, професор Трговачке академије Обрад Госпавић,⁸⁶⁶ наставници Грађанске школе Б. Радуловић и Никола Станковић, школски надзорник М. Јовановић, окружни судија О. Черевецки и приватни чиновник Л. Рендић.⁸⁶⁷ У 1929/30. години, радили су, поред Барјактаровића, Менцигера, Черевецког, Јовановића, Госпавића, Рендића, још и професор Мирко Сковран.⁸⁶⁸ Ове године неће радити Б. Радуловић – поднео је оставку јер је био „превише заузет“.⁸⁶⁹ Дакле, највише је било професора Гимназије (4) и судија (4), затим запослених у Грађанској школи (3), један наставник је био школски надзорник, један приватни чиновник (књиговођа) и само је један био професор Трговачке академије.

Почетком јула 1926. године, директор Трговачке академије (Јанкулов) доставио је МТИ предлог Професорског савета Трговачке академије да се донесе решење да само наставници трговачких академија и школа могу вршити наставу у Вечерњим школама трговачке омладине, „као што се то ради по другим градовима у таквим школама“. Истакао је да су у панчевачкој Вечерњој школи предавали само наставници Грађанске школе, Гимназије, као и један приватни чиновник. „Дакле предавали су све они којима није струка ни трговина, нити економско-трговачки предмети, као ни правни предмети“.⁸⁷⁰ Начелник Коренић, по наредби министра трговине и индустрије, известио је Трговачку академију да су школе трговачке омладине приватне установе и да по 148. члану њихових правила, избор наставника и чланова испитног одбора врши Управни одбор на заједничкој седници са Школским одбором. Према томе МТИ им не може прописати које наставнике да ангажују.⁸⁷¹

⁸⁶³ ИАП, Ф. 117, Записници са седнице Наставничког већа; М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 57.

⁸⁶⁴ ИАП, Ф. 117, Записници са седнице Наставничког већа; М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 57.

⁸⁶⁵ Уместо Љ. Миладиновића, који се није пријавио да и у новој школској години ради, Школа је позвала другог судију – Костића. Међутим, он је прихватио ту дужност, али под условом да посао подели са још једним судијом, пошто је он веома заузет и не би могао предавати све предмете. (ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59)

⁸⁶⁶ У јулу 1928. године послао молбу Школи да му додели „бар два“ предмета од три колико их је навео у молби. (ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59)

⁸⁶⁷ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 32/1928.

⁸⁶⁸ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 12/1930.

⁸⁶⁹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁷⁰ АЈ, 65, 1726, 9929/1926.

⁸⁷¹ АЈ, 65, 1726, 9929/1926.

Међутим, Трговачка академија није одустала од своје намере.⁸⁷² Такође, и професор те школе, Дарваш је упутио молбу МТИ да оно установи какву квалификацију треба да имају наставници у школама Трговачких омладина, као и да оно контролише да ли имају одговарајуће квалификације наставници који су ангажовани да раде у њима. „Ово свугде учини држава, чак и тамо где је стручна трговачка настава потпуно у приватним рукама као на пример у Немачкој, Француској, Енглеској“.⁸⁷³ Касније ће се нечелник Коренић обратити Вечерњој школи и позвати је да избор наставног особља „саобрази“ потреби Школе, и то на тај начин што ће за наставнике употребити првенствено оне квалификоване из редова професора и суплената државне панчевачке Трговачке академије, па тек онда, у недостатку таковог квалификованог особља, узети за наставнике квалификована лица ван особља ове школе. Истакао је да се ради у Трговачкој школи београдске Трговачке омладине и у свим местима где постоје трговачке академије, „те се тако ваља радити и у Панчеву“, као и то да интерес правилне стручне наставе захтева запослење квалификованог особље, оспособљеног за извођење трговинске наставе. „Тако извршен поновни избор наставног особља изволите доставити Министарству Трговине и Индустрије на одобрење“.⁸⁷⁴ Са друге стране, Омладина је одржала ванредни збор и истакла: „Протестујемо против бесправног тражења да нам се наметну наставници и тако одузме наше законито право да бирамо наставнике у својој школи, и то тим пре, јер ову школу издржава омладина из својих средстава и из добровољних прилога“. Истакнуто и да, када је ова школа организована, настаници Трговачке академије су гледали да задовоље само лични интерес, а о slabим материјалним средствима Омладине нису водили рачуна, „па због тога није им ни поверена организација и настава у нашој школи“. Навели су и да је Школа већ у ове претходне две школске године показала врло добар успех што је и сам Јанкулов, као министарски изасланик, приликом красне славе Омладине, јавно признао и потврдио. „На основу свега овога сматрамо, да је једино наш школски одбор са г. управником школе г. Стефановићем на челу, позван да поставља и ангажује наставнике“. Са друге стране, признали су да контролу над радом у Школи „мора и треба да врши“, као и до сада, МТИ.⁸⁷⁵ Међутим, Школа ће јуна 1928. године, у свом извештају о раду у 1927/28. години, навести, између осталог и: „Почетком августа месеца ће управа објавити стечај за наставнике, па ће се том приликом имати у виду и наставнике са Трг. Академије и према потреби ће их ангажовати и за рад у овој школи“.⁸⁷⁶ И

⁸⁷² АЈ, 65, 1726, 22162/1927,

⁸⁷³ АЈ, 65, 1726, 10982/1926.

⁸⁷⁴ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁷⁵ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁷⁶ АЈ, 65, 1701, 14298/1928.

заиста, као што се види из пописа наставника горе, од 1928. године у Вечерњој школи ће почети да ради и један професор Трговачке академије (Госпавић).

Изддржавање: Школа је требала „да савлађује не само извесне препреке и потешкоће у погледу организације саме школе, него је морала да се бори и са материјалним околностима само да би одржала школу, која је трговачком подмлатку од велике важности“.⁸⁷⁷ У 1925/26. године једини проходи Школе били су уписнине и школарине ученика, добровољни прилози од стране послодаваца, Трговачког удружења и осталих пријатеља Омладине. По свему судећи, то није било довољно па је Школа зато молила панчевачки Сенат да јој одреди једну сталну новчану помоћ.⁸⁷⁸ Ускоро ће она и почети да прима помоћ од Града, и то у износу од 500 динара месечно, али само за оне месеце када она ради.⁸⁷⁹ По свему судећи, ту помоћ је примала од 1926. године. Школа је писала те године да „у последње време од града добија само по 500 динара месечне помоћи, што једва има да се исплати послужитељ и набаве бланкете за школску администрацију“.⁸⁸⁰ Школа је молила и Банатско-трговачку индустријску и занатску комору у В. Бечкереку да „око издржавања ове школе и морално и материјално потпомоне“.⁸⁸¹ По свему судећи, она је заиста и помогла.

Школарина: Године 1925. у новинама је објављено обавештење Омладине за све своје чланове да уписнина за сваког ђака износи 10, а школарина за један месец 25 динара, као и то да ће се школарина по могућству смањити, ако се упише „довољан број ђака“.⁸⁸² И из те објаве се може „видети“ да је за Школу уписнина и школарина ученика била врло важна, и да је имала одређену суму коју је сматрала неопходном. Наредне године школарина је износила 40 динара,⁸⁸³ а 1927. године, у новинама је објављена вест да ће уписнина износити 10 динара, а месечна чланарина, односно школарина за ученике I разреда – 40, II – 50, III – 60 динара.⁸⁸⁴ Већ смо написали да су уписнине и школарине ученика биле врло важне за Школу, и управо из тог разлога је она настојала да се упише што већи број ученика, да што мањи број напусти школу и да ученици редовно плаћају школарину. Међутим, као што смо већ писали, у томе није потпуно успела. Она није могла да предвиди колико ће се ученика уписати у одређену школску годину, колико њих ће редовно похађати школу, односно редовно плаћати школарину, па самим тим није могла ни да предвиди колико ће имати прихода. Такође, ни количина добровољних прилога није се могла предвидети. У

⁸⁷⁷ АЈ, 65, 1701, 6968/1926.

⁸⁷⁸ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁷⁹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁸⁰ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁸¹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁸² Управа, „Упис у вечерњу школу Панчевачке Трговачке Омладине“, *Панчевац*, 30.8.1925.

⁸⁸³ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁸⁴ „Вечерња школа Трговачке Омладине у Панчеву“, *Панчевац*, 4.7.1926.

новинама је 1926. године објављен апел Школе свим трговцима и привредницима, да, пошто те године она неће организовати уобичајену забаву, уместо свог прилога за забаву, материјално потпомогну Школу. Наведено је и да је председник Трговачког удружења Бранко Стефановић већ приложио 2.500 динара.⁸⁸⁵ Управник Стефановић, у извештају о раду у 1929/30. години описује материјално стање Школе на следећи начин: „нема никаквих материјалних средстава, него се издржава од чланарине ђачке, помоћи од града, помоћи од Коморе и од државе; што је све тек толико, да школа животари“.⁸⁸⁶

Питање спајања Вечерње школе Трговачке омладине и Трговачког одељења Опште занатско-трговачке школе: Године 1926, МТИ је решило да шегрти трговачке струке, који похађају Вечерње омладинске школе (ако оне имају три разреда) не морају похађати Опште занатско-трговачке школе, као и то да је Вечерња школа Трговачке омладине код ослобађања ученика (шегрта) за помоћника „равна“ Општој занатско-трговачкој школи.⁸⁸⁷ Дакле, ученицима је остављено да се слободно одреде коју ће школу похађати (али су били у обавези да похађају једну од њих). Будући да ће од 1925. године у Панчеву постојати обе наведене школе, поједини су похађали једну, поједини другу, па ниједна од њих није имала довољан број ђака. Тада се и покренуло питање спајања Вечерње школе и Трговачког одељења Опште занатско-трговачке школе.

Управник државне Занатско-трговачке шегртске школе Симендић, упутио је, 1926. године, један важан допис Вечерњој школи Трговачке омладине. У њему је навео да у Панчеву „вегетирају“ две просветне установе – трговачко одељење Занатско-трговачке вечерње школе и Вечерња школа Трговачке омладине, и да ниједна од њих нема довољан број ученика по разредима (минималан од 30). Из тог разлога, он је предложио спајање ових школа у једну школу која би била под управом Вечерње школе Трговачке омладине, „јер је идеално лепо и племенито, да се сами г.г. трговци брину о васпитању и образовању свога трговачког подмладка“. Потом наводи разлоге који би ишли у прилог том предлогу. Истиче да је прошле године на испитима Вечерње школе Трговачке омладине приступио врло мали број ученика и да је потребно тај број повећати на 50 по разреду, „те да то постане школа у пуном смислу те речи“. Такође, у трговачком одељењу Занатско-трговачке школе, у III разреду је уписано само 13 ученика, и будући да тај број није довољан за засебну обуку, Симендић је истакао да ће морати тај разред спојити са I. Због тога се неће моћи ни са I ни са III разредом радити тако успешно као у засебним разредима. Уколико би се спојиле школе, решио би се проблем малог броја ученика. Спајањем школа коначно би престао „просветни

⁸⁸⁵ „Вечерња школа“, *Панчевац*, 7.1.1926.

⁸⁸⁶ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59, 6/1930.

⁸⁸⁷ „Трговачки шегрти и Омладинска вечерња школа“, *Панчевац*, 24.10.1926; ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

дефетизам школообавезних ученика“. Симендић је навео и да је спајање потребно и зато што су шегрти са калфама заједно у практичном раду, на многим места заједно на стану и храни, па би било добро и да су заједно и у школи. Наводи да је спајање требало обавити и раније, јер су програми ове две школе исти, али да је он био у „у кривом уверњу“ да ће Вечерња школа, приватним путем, давати трговачкој омладини образовање и васпитање приближно слично томе што даје Трговачка академија својим ученицима. „Но када програмне разлике нема између ове две омладинске школе, онда их треба спојити у једну“.⁸⁸⁸ И Вечерња школа је подржавала идеју да се трговачка омладина сконцентрише на једном месту, у једној школи. Она се, у том циљу, исте године, обратила Трговачком удружењу. Истакнуто је да у Панчеву постоји Вечерња школа Трговачке омладине, али поред ње и Занатско-трговачка школа. МТИ је решило да шегрти могу посећивати Вечерњу школу, и да после завршеног III разреда те школе могу бити „ослобођени“. Из тих разлога, намеће се питање да ли би било корисније за образовање саме омладине да се сва трговачка омладина (помоћници и шегрти) скупе у једној школи? Школа је, међутим, предложила да се најпре треба осигурати нормалан рад Вечерње школе и утврдити јој сталне изворе издржавања. То се може постићи на тај начин што ће се од 1927/28. године сви шегрти упућивати у Вечерњу школу. Трбало би се издејствовати од панчевачког Сената да прирез који убира од трговаца за Занатску школу (око 180 динара годишње за шегрта) уступи Вечерњој школи за њено издржавање. Предложено је и да сваки ученик при уписивању једном у години уплати уписнину од 100 динара, као и то да у школски одбор Вечерње школе уђу два члана Трговачког удружења, који ће бити контрола над радом Школе, заједно са управником.⁸⁸⁹ Вечерња школа ће касније, 1928. године, упутити молбу МТИ да се у Панчеву шегрти трговачке струке могу издвојити од Опште занатске школе и припојити њој, и то већ од 1. септембра те године.⁸⁹⁰ Лист *Панчевац* је чак и најавио да ће од те године сви шегрти трговачке струке похађати Вечерњу школу Трговачке омладине.⁸⁹¹ Међутим, до тога још неће доћи, али ће бити учињен први, важан корак, у том правцу. Наиме, на седници Занатско-трговачког школског одбора од 7. септембра 1928. године донето је решење да се одвоји Трговачко одељење од Занатске шегртске школе, и то одмах, већ на почетку школске 1928/29. године. МТИ је ово одвајање ускоро и одобрило. Ова одвојена, Трговачка школа, биће смештена у згради Мушке грађанске школе, дакле под истим кровом као и Вечерња школа Трговачке омладине. Али оне се још увек нису ујединиле.⁸⁹² Тек ће 1935. године, решењем МТИ, доћи до спајања под

⁸⁸⁸ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁸⁹ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁹⁰ ИАП, Ф. 117, кутија бр. 59.

⁸⁹¹ „Упис“, *Панчевац*, 15.9.1928; „Месни Занатско - Трговачки Одбор“, *Панчевац*, 15.9.1928.

⁸⁹² АЈ, 65, 1636, 21221/1928.

једном управом Трговачке шегртске школе (I, II, III разред) и Вечерње школе Трговачке омладине (IV разред, I и I виши разре) под једном управом. Од тада је то била „Трговачка школа трговачке омладине“.⁸⁹³

Трговачка академија

Отварање и почетак рада: У Панчеву је постојала Мађарска краљевска виша трговачка школа (претеча касније Трговачке академије), све до 1918. године, када је престала са радом. Ни када се рат завршио, она није радила, иако се сматрала врло потребном. Милутиновић пише 1922. године, да је Панчево „мора поново добити“, да је потреба за њом велика и да Панчево, „као највеће трговачко место у Банату мора имати“ своју трговачку школу.⁸⁹⁴ Ово питање одлучније је отворено од стране Српске мушке грађанске школе, која је организовала је један родитељски састанак (маја 1921). У позиву за тај састанак је истакнуто да је Панчеву, као „од вајкада трговачком граду“ потребна Виша трговачка школа, али и да се не тражи нека нова установа, већ да се отвори „стара трговачка школа, која је до преврата радила“ и за коју већ постоји зграда, намештај, учила. У Грађанској школи су били свесни последица уколико се ова школа не би обновила. „Ово смо дужни учинити и стога, да не би црвенели пред нараштејем, који би нам с правом могао добацити да смо скрштених руку седели и за њега се нисмо старали“. Касније, октобра 1922. године, у листу *Време* је објављена вест да се говори да ће сомборска Трговачка школа бити премештена у Панчево, због тога што је у њој било врло мало ђака.⁸⁹⁵ Наредне године, у *Политици* је објављена вест да је министар просвете наредио да се изврши указ којим се сомборска Трговачка школа премешта у Панчево. Упис за ученике ће бити организован 3. и 4. септембра те године.⁸⁹⁶ Касније, исти лист је пренео вест да ће се 15. октобра извршити свечано отварање ове школе и да ће предавања почети чим се буду формирали разреди.⁸⁹⁷ Дакле, коначно, она ће бити заиста и отворена те 1923. године, и то под именом Краљевска српска виша трговачка школа. Указом Министарства просвете за њеног првог управитеља именован је Драгиша Лазаревић, дотадашњи директор смедеревске гимназије.⁸⁹⁸ *Панчевац* је пренео вест да ће предавања у овој школи почети 12. новембра.⁸⁹⁹ На крају те 1923/24. године, 14. јуна 1924. године, Виша

⁸⁹³ М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 59.

⁸⁹⁴ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 51, 56.

⁸⁹⁵ „Трговачка школа у Панчеву“, *Време*, 30.10.1922.

⁸⁹⁶ „Виша трговачка школа у Панчеву“, *Политика*, 22.8.1923; „Трговачка школа у Панчеву“, *Време*, 15.8.1923; „Виша трговачка школа у Панчеву“, *Време*, 11.9.1923;

⁸⁹⁷ „Трговачка школа у Панчеву“, *Политика*, 15.10.1923.

⁸⁹⁸ М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 52.

⁸⁹⁹ „Државна Виша Трговачка Школа“, *Панчевац*, 11.11.1923.

трговачка школа у Панчеву подигнута је на степен трговачке академије. Анонимни аутор једне објаве у *Панчевцу* је, између осталог написао: „Радујемо се из свег срца части која нам је указана нашем граду и желимо да сенат и градска управа излази увек у сусрет школској управи, да се школа одржи на достојној висини, како би потпуно одговарала своме великом задатку“.⁹⁰⁰

Настава: Школа је своју наставу изводила у истој згради у којој је била смештена и Мушка грађанска школа. Према распореду из 1925. године, она је на располагању имала све просторије на првом и другом спрату (осим две које остају Грађанској школи), односно 6 учионица, 2 кабинета за збирке, 1 за наставничку зборницу, 1 за директорову канцеларију и 3 собе са кухињом за директоров стан. Тада је одлучено и да Академија, за свечаности користи цртачку салу.⁹⁰¹ Између осталог, Академија је имала физичку збирку, али је њу, решењем МТИ, „услед ликвидације“ морала предати Трговачкој академији у Београду.⁹⁰² Са друге старне, одређена наставна средства су јој недостајала. Тако је управитељ Јанкулов, 1925. године, молио Министарство просвете одобрење да се ученици могу служити са логаритамским таблицама на немачком или француском језику, јер су академијама потребне таблице са 7 децимала, а на српском је у овој академији било само оних са 5. Истакао је да оне могу служити само за гимназије, али не и за стручне трговачке школе.⁹⁰³ Наредне године је молио исто министарство, пошто Академија нема ниједан глобус, да јој се додели бар један, као и географске карте ваневропских континената и европских држава, за економско-саобраћајну географију.⁹⁰⁴ Недостајале су и писаће машине.⁹⁰⁵

У својој првој школској години, Академија је имала само два мешовита разреда, у наредној, 1924/25. години три, а у 1925/26. години већ сва четири разреда. Све разреде ће она имати још само 1926/27. године. Већ у наредној ће бити укинут I, 1928/29. године II, а 1929/30. године и III разред. Дакле, у својој последњој години постојања, Академија је имала само IV разред. Што се тиче броја одељења, Академија их је најпре имала два (1923/24), потом три (1924/25), пет (1925/26), шест (1926/27), четири (1927/28), три (1928/29), два (1929/30). Отварала су се паралелна одељења појединих разреда због великог броја ученика у њима. Директор школе је, у свом извештају о упису ученика у 1927/28. годину, навео да је

⁹⁰⁰ „Трговачка Академија“, *Панчевац*, 28.6.1924.

⁹⁰¹ ИАП, Ф. 88 Српска мушка грађанска школа: Панчево: 1919-1940, кутија бр. 1, 308/1925.

⁹⁰² АЈ, 65, 1726, 27173/1928.

⁹⁰³ АЈ, 66, 2446, 323/1925.

⁹⁰⁴ АЈ, 66, 2446, 14824/1926.

⁹⁰⁵ АЈ, 65, 1726, 22940/1927.

поделио II разред због великог броја ученика, и молио МТИ да то и одобри. „Немам ни једну учионицу у којој бих могао сместити тако велики број ученика“.⁹⁰⁶

Предмети: У 1924/25. години, у I разреду предавали су се: српски, француски и немачки језик, математика, физика, економска географија, наука о трговини, историја општа и трговачка, хемија с технологијом, трговачка рачуница, стенографија. У II разреду: српски, француски и немачки језик, економска географија, историја општа и трговачка, математика, хемија с технологијом, књиговодство, трговачка рачуница, трговачка кореспонденција, стенографија. У III разреду: српски, француски и немачки језик, економска географија, историја општа и трговачка, политичка рачуница, хемија с технологијом, познавање робе, књиговодство, трговачка рачуница, трговачка кореспонденција, трговачко право.⁹⁰⁷ Такође, у овој школи ће се предавати и хигијена и цариништо. Наиме, директор је поставио питање, будући да се хигијена редовно предаје у овој школи, да ли треба ученике оцењивати и да ли ће им се оцене из тог предмета уносити у сведочанства? Такође, наводи да је у бланкетама сведочанства за завршни испит изостављен је један предмет који се предаје у IV разреду – цариништво, и тражи да се то исправи, „како би се ученицима могла уписати и оцена из тог чистог трговачког предмета,“ или поставља питање да ли ће се тај предмете додати испод стенографије, на страни где супредмети из којих се не полаже завршни испит.⁹⁰⁸ Касније ће се предавати и енглески језик. Наиме, директор Јанкулов, обавестио је, 1927. године, Министарство просвете да се настава енглеског језика, према наређењу Министарства, обавља са 3 часа у две групе: прва у којој је пријављено 32 ученика I разреда, и друга са укупно 27 пријављених ученика II, III и IV разреда.⁹⁰⁹ Годину дана раније, у Банатском радикалу је објављена вест да је МТИ донело одлуку да се у све трговачке академије које су у његовој надлежности уведе енглески језик као необавезан предмет, „увиђајући велику важност енглеског језика по развитак и унапређење наших међународних трговачких веза“.⁹¹⁰ Иако се панчавачка Академија налазила тада још увек у надлежности Министарства просвете, вероватно је ова одлука МТИ утицала и на његову, исту, одлуку.

Почетак, ток и крај наставе: Као и у свакој школи, и у овој је било одређених тешкоћама са којима се суочавала настава у овој школи. Директор Јанкулов је 1927. године известио МТИ да се у овој школи може вршити само полудневна настава, јер у школској згради нема електричног осветљења, као и због тога што би се зими учионице морале

⁹⁰⁶ АЈ, 65, 1726, 17697/1927.

⁹⁰⁷ ИАП, Ф. 112 Трговачка академија: Панчево: 1923-1932, уписнице.

⁹⁰⁸ АЈ, 65, 1726, 7217/1928.

⁹⁰⁹ АЈ, 65, 1726, 8250/1927.

⁹¹⁰ „Увођење енглеског језика у Трговачке Академије“, *Банатски радикал*, 7.11.1926.

загрејавати и после подне.⁹¹¹ Такође, недостајала су наставна средства. У истом допису, Јанкулов је навео да се течај за машинско писање са ученицима четвртог разреда не може се одржати, пошто ова Школа нема ниједне писаће машине, нити је може набавити. Тражио је да му се одобри кредит за набавку машина (за 40 ученика). Такође, навео је да ће се аналитичке вежбе из познавања робе и хемије са ученицима четвртог разреда вршити уколико то буде могуће „према стању хемијске збирке“.⁹¹² Касније ће бити обавештено МТИ да су „заведене“ аналитичке хемијске вежбе са једним часом недељно у четвртом разреду и ће их држати Стана Михајловић, док вежбе за машинско писање још нису, пошто Академија тада није имала ниједну писаћу машину.⁹¹³ Настава је свакако била поремећена када би долазило до промене наставника, као што је био случај 1925/26. године са наставом француског језика. Нови наставник Љубомир Јанковић је имао проблема и због тога што је велики број ученика I разреда долазио из Грађанске школе без предходног знања из овог језика.⁹¹⁴ Будући да је то био заиста велики проблем за наставу, директор Јанкулов је предложио Министарству просвете да се уведу пријемни или допунски испити за ученике грађанских школа, или да се пропише француски, као други језик у грађанским школама. Такође, иста разлика у предзнањима ученика примећена је и у математици, будући да, како је навео, ученици из грађанских школа, и то женских школа, не уче алгебру у оној мери у којој се она учи у другим школама.⁹¹⁵ Исте године наставница Милица Стефановић до краја првог тромесејча није могла завршити део програма из технологије у III и познавања робе у IV разреду, зато што ученици прошле године нису прешли градиво из тих предмета јер им је наставник био на боловању.⁹¹⁶ Наравно, проблем за наставу био је и недостатак уџбеника, сувише обимно градиво за поједине предмете и друго.⁹¹⁷

Како је био организован испит? На пример, испит на крају 1926/27. године обављен је под председништвом изасланика МТИ Ивана Димитријевића (инспектор Министарства просвете), од 30. маја до 11. јуна 1927. године. Пријавило се 26 ученика (само један није – одложио је свој испит због болести до септембарског рока). Најпре су обављени писмени испити (у дворани за цртање). Свако је радио за засебним столом, и то под надзором два, потом и три члана Испитног одбора. Након одлуке Одбора, сви су кандидати приступили усменом испиту. Он је трајао од 7. до 11. јуна, и то са 6 кандидата сваког дана, осим 11. јуна када су била само 2. После првог дела усменог испита „одбијена“ су 3 на годину дана, док су

⁹¹¹ AJ, 65, 1726, 16901/1927.

⁹¹² AJ, 65, 1726, 16901/1927.

⁹¹³ AJ, 65, 1726, 22940/1927.

⁹¹⁴ AJ, 66, 2446, 1268/1925.

⁹¹⁵ AJ, 66, 2446, 346/1925.

⁹¹⁶ AJ, 66, 2446, 1268/1925.

⁹¹⁷ AJ, 66, 2446, 235/1925.

сви остали кандидати полагали и други део усменог испита. Према показаном успеху на писменом и усменом испиту, Одбор је донео одлуку да је завршни испит положило 16 ученика, док су 7 „одбијени“ на три месеца.⁹¹⁸

Ваннаставе активности: Ученици су, на крају године, посећивали привредна и индустријска предузећа у Панчеву, затим ишли на екскурзије по земљи и иностранству. Тако су ученици III и IV разреда новембра 1925. године ишли до панчевачке Циглане, а дан раније, ученици IV разреда су посетили панчевачку Свилару.⁹¹⁹ Разредно веће IV разреда решило је 1926. године да организују једну екскурзију ради стручног упознавања индустрије и рудника у земљи.⁹²⁰ У 1928/29. години организоване су екскурзије за ученике IV разреда В. Бечкерек, затим у Нови Сад и Суботицу, за ученике III разреда рута Ђедап-Зајечар-Параћин-Београд, док је у Вршац ишла цела школа.⁹²¹ Године 1929, МТИ је одобрило ученицима IV разреда научну екскурзију у Грчку.⁹²² Ученици су били редовни чланови Подмлатка Црвеног крста, Јадранске страже и Феријалног савеза.⁹²³ Такође, у школи је постојало и ђачко удружење „Полет“ које је имало литерарну, драмску, музичку и спортску секцију.⁹²⁴ Године 1924. удружење „Полет“ одржало је своје прво село у Соколани Мушке грађанске школе. Сала је била декорисана ћилимовима. Најпре је Барјактаровић одржао поздравни говор и пожелео ученицима успех у раду, а потом су уследиле декламације, односно рецитације, извођење позоришног комада *Ко је слуга*, и на крају игранка уз гудачки оркестар Гимназије.⁹²⁵ Убрзо ће бити организовано још једно село, и то у „Трубачу“. Поново је било рецитација, шала, музике. „За жаљење је што ово село није било боље посећено. И родитељи и ђаци, као и остало грађанство требало би да више пажње обрате овим селима и да их посећују“.⁹²⁶ И 1926. године је одржано село у организацији Трговачке академије, и то у сали Вајфертове пиваре. Међутим, поново је било мало публике. „Наша омладина стоји на достојној висини. Треба признати њен рад и помоћи њене циљеве“.⁹²⁷ И 1928. године Школа

⁹¹⁸ АЈ, 65, 1726, 13179/1927.

⁹¹⁹ АЈ, 66, 2446, 1268/1925.

⁹²⁰ Од Панчева би се ишло лађом до Радујевца, а потом од њега преко Негодина и Зајечара железницом до Борског рудника. Из Бора би се вратили у Зајечар, па би продужили преко Књажевца за Ниш, потом Пирот и Лесковац, па у Крушевац – Обилићево, потом у Параћин, одакле би се вратили у Панчево. Вође екскурзије биће В. Дарваш и М. Стефановић. (АЈ, 66, 2446, 34588/1925)

⁹²¹ АЈ, 65, 1726.

⁹²² М. Todorović, Е. Нећ, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 55.

⁹²³ Професор Госпавић обавестио је МТИ да му је директор поверио да организује Феријални савез у овој школи, и да је он два пута позивао ученике у томе циљу, али се они нису хтели одазвати позиву, па зато овај савез није ни постојао. Међутим, како наводи, наредне школске године ће се реорганизовати ученичко удружење „Полет“ па ће се са њим спојити и организовати и Феријални савез. (АЈ, 65, 1726, 12205/1927)

⁹²⁴ М. Todorović, Е. Нећ, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 55-56.

⁹²⁵ „Село Трговачке Школе“, *Панчевац*, 24.2.1924.

⁹²⁶ „Село Више Трговачке Школе“, *Панчевац*, 30.3.1924.

⁹²⁷ „Село Трговачке Академије“, *Панчевац*, 21.2.1926.

је организовала забаву са богатим програмом.⁹²⁸ Године 1929, организовала је уметнички концерт са игранком. У новинама је објављено да она жели да од прихода са тог концерта омогући својим сиромашним ученицима учествовање у једној већој научној екскурзији.⁹²⁹ Школа је прослављала и Св. Саву,⁹³⁰ као и друге празнике (Дан уједињења, Дан трезвености, Јосипа Штросмајера и друге).⁹³¹

Директори и наставници: Први директор, Драгиша Лазаревић, дошао је у Панчево из смедеревске гимназије 1923. године,⁹³² али је он већ 1924. године, указом МП, премештен за управитеља Трговачке академије у В. Бечкереку. Тада ће га заменити М. Ђорђевић, који је у Панчево премештен из пиротске гимназије.⁹³³ И он ће остати на том положају само годину дана. Већ наредне године ће га заменити Борислав Јанкулов који ће остати директор до краја рада ове школе. У 1923/24. години су радили професор Стеван Менцигер (предавао је српски језик), професор Виљем Дарваш⁹³⁴ (немачки језик, трговачка рачуница, књиговодство), професор др Александар Кароши (стенографију), хонорарна наставница Надежда Дрндарски (математика, наука о трговини, земљопис, кореспонденција), хонорарни наставник Петар Барјактаровић (земљопис, хемија), хонорарна наставница Љубица Петровић (историја, трговачка рачуница), привремена предметна учитељица Александра Маћушенко (француски језик), хонорарни наставник Миленко Милић (физика, хемија), суплент Миодраг Милошевић (српски и француски језик). У наредној години неће радити Н. Дрндарски. Постоји могућност да је на то утицало незадовољство појединих родитеља. Наиме, 1924. године, родитељи појединих ученика су се жалили Школи на њене поступке. Она ученике, „без разлога шиканира, непедagoшки кажњава, виче на њих и избацује их из разреда за време часа“. Међутим, директор није учинио ништа поводом тих жалби, па су из тог разлога родитељи одлучили да ово питање изнесу у јавности, односно објаве у *Панчевцу*. Тражили су да се „недозвољеној самовољи поменуте наставнице учини краја, јер ће иначе бити принуђени обратити се вишој власти а у јавности претрести историју мађарског родољубља г-ђце Дрндарски, што јој неће бити на дику и понос“.⁹³⁵ У 1924/25. години су радили: суплент Катарина Костић (француски, математика, физика, политичку рачуницу), суплент Обрад Госпавић (економ. географија, наука о трговини, економ. географија, трговачка кореспонденција, француски, трговачко право), директор Милутин Ђорђевић (историја општа

⁹²⁸ „Забава Трговачке Академије“, *Панчевац*, 18.3.1928.

⁹²⁹ „Уметнички концерт Трговачке Академије“, *Панчевац*, 20.4.1929.

⁹³⁰ „Државна Трговачка Академија“, *Панчевац*, 22.1.1928.

⁹³¹ АЈ, 65, 1726.

⁹³² „Директор више трговачке школе у Панчеву“, *Панчевац*, 7.10.1923.

⁹³³ „Нов управитељ трг. академије“, *Народна слога*, 14.9.1924.

⁹³⁴ У литератури га проналазимо као панчевачког Јевреја и члана слободно-зидарске ложе *Банат* која је постојала од 1937. до 1940. године. (М. Кон Ранић, *nav. delo*, Панчево 2017, 21)

⁹³⁵ Родитељи, „Молба родитеља Управитељу више Трговачке школе у Панчеву“, *Панчевац*, 15.6.1924.

и трговачка), суплент Стана Михајловић (хемија с технологијом, познавање робе),⁹³⁶ професор Дарваш (трговачка рачуница, немачки, књиговодство), професор др Кароши (стенографија), професор Миодраг Милошевић (историја општа и трговачка), предметна наставница Катарина Николић (српски).⁹³⁷ У 1925/26. години су радили професор Дарваш, предметна учитељица Николић, супленти Анђелко Раушенбергер, Милица Стефановић, Катарина Јуришић, Радмила Јовановић, О. Госпавић и контрактуелни професор Кароши.⁹³⁸ У току године (пре 7. децембра) Р. Јовановић је заменио Љ. Јанковић. Он ће поред њеног предмета (француски) преузети и стенографију. Будући да је до тада њу предавао Кароши, „он више неће бити наставик“ ове школе.⁹³⁹ На крају 1926/27. години, поред директора Јанкулова, радили су и професор Дарваш, супленти Госпавић,⁹⁴⁰ Раушенбергер,⁹⁴¹ Стефановић, Стана Михајловић,⁹⁴² Даница Михајловић, Љубица Милошевић, Љубица Петровић, Ђорђе Мано-Зиси,⁹⁴³ Владимир Крејтер,⁹⁴⁴ предметна учитељица Николић, хонорарна учитељица Јелена Вашченко. Радио је и школски лекар др Александар Мандрусов.⁹⁴⁵ Дакле, укупно је било 14 запослених (1 директор, 1 професор, 9 суплената, 1 предметна учитељица, 1 хонорарна учитељица енглеског језика, 1 лекар). По народности, било је 10 „Срба, Хрвата и Словенаца“, 3 Руса и 1 Јевреј.⁹⁴⁶ Како су се укидали у овој школи, смањивао се број часова, па се то оражавало и на број наставника. Тако је директор Јанкулов известио МТИ, маја 1927. године, да је, према подели предмета на наставнике, „премало запослена и зато непотребна“ Стана Михајловић, суплент са положеним дипломским испитом из струке: хемија физика и физичка хемија, пошто се за ту струку овде налази и друга наставница, такође суплент са положеним дипломским испитом – Милица Стефановић.⁹⁴⁷ Међутим, изгледа да ће С. Михајловић ипак остати, а М. Стефановић бити премештена. У истом допису, Јанкулов је известио МТИ да је Академији потребан наставник за немачки језик са кореспонденцијом, пошто за тај предмет нема у њој стручног наставника, већ га предају суплент А. Раушенбергер (који има два дела дипломског испита за општу

⁹³⁶ Радилa је у овој школи од марта 1925. године.

⁹³⁷ ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹³⁸ АЈ, 66, 2446.

⁹³⁹ АЈ, 66, 2446, 1071/1925.

⁹⁴⁰ Године 1927. имао је 3 године службе, главна и споредана струка му је било право и народна економија, економска географија.

⁹⁴¹ Имао је 5 година службе 1927. године, струка су му били предмети: евангелистички катихизис, историја, географија.

⁹⁴² Имала је две године службе 1927. године, струка су јој били предмети: хемија, физика, физичка математика.

⁹⁴³ Имао је годину дана службе 1927. године, струка су му били предмети: упоредна књижевност, општа историја, историја уметности.

⁹⁴⁴ Он је био контрактуелни суплент. Имао је годину дана службе 1927. године, струка су му били предмети: трговачка рачуница и политичка рачуница.

⁹⁴⁵ АЈ, 65, 1726.

⁹⁴⁶ АЈ, 65, 1726, 13741/1927; АЈ, 65, 1726, 95550/1927.

⁹⁴⁷ АЈ, 65, 1726, 9612/1927.

историју и географију) и К. Николић (предметна учитељица са испитом за српску књижевност). Њих двоје предају поред других и тај предмет јер знају немачки и имају праксе за тај предмет из ранијих година, али нису за тај предмет квалификовани.⁹⁴⁸ У 1927/28. години, радили су професори В. Дарваш, Вуксановић, Лебл, супленти Госпавић, Ђорђе Мано-Зиси,⁹⁴⁹ Стана Михајловић, Љубица Петровић и контрактуелни суплент Владимир Крејтер.⁹⁵⁰ Наредне године: професори Дарваш, Лебл, Госпавић, Кецмановић и супленти Петар Петровски, Катарина Таубер.⁹⁵¹ Последње године постојања, у Академији су радили професори Дарваш, Лебл, Госпавић, Иван Бото и суплент Катарина Таубер.⁹⁵²

Иначе, наставници ове школе настојали су да, хонорарно, раде и у Вечерњој школи Трговачке омладине. Чак је и Наставнички савет Академије донео одлуку да вођење те школе МТИ преда у руке управи Академије, да обављање наставе у њој да преузму њени наставници, „пошто су они као стручни наставници једино квалификовани и позвани да одржавају и воде овај курс“. Правилником о раду и реду Академија наставницима је одузета могућност споредне зараде, па им њихова наставничка плата очигледно није довољна.⁹⁵³ Више о овом питању у поглављу које је посвећено Вечерњој школи Трговачке омладине. Нисмо утврдили да ли се под „споредним зарадама“ сматрао новац који би наставници добили од судова за одређено вештачење. Наиме, директор Јанкулов је још 1925. године молио Министарство просвете да, преко Министарства правде забрани „употребу“ наставника за стручњака у судовима, „пошто се догађа да судови у месту позивају наставнике за стручњаке, због чега у таквим случајевима ови наставници морају да пропуштају по читаво пре подне, чекајући на ред“.⁹⁵⁴

Извори сведоче о једној свађи наставника Дарваша и Госпавића. Наиме, Дарваш је, априла 1927. године, упутио молбу МТИ да му дозволи да тужи суду суплента Госпавића, због увреде части. Наводи да му је, када је он за време одмора дошао у професорску зборницу и као разредни старешина прегледао дневник IV разреда, пришао Госпавић и „агресивно је тражио кажњавање једног ученика кога је он у Дневнику убележио“. Међутим, како истиче Дарваш, пошто су му родитељи стално жалили да Госпавић неке ученике убележи због ситница, а друге не убележи ни због највећих кривица, он га је „учтиво“ замолио да при убележавању једнако поступа. Госпавић је потом „узбуђено“ захтевао да

⁹⁴⁸ АЈ, 65, 1726, 9612/1927.

⁹⁴⁹ Он ће касније бити кустос Народног музаја у Београду.

⁹⁵⁰ АЈ, 65, 1726, 17697/1927.

⁹⁵¹ АЈ, 65, 1726, 17163/1929.

⁹⁵² АЈ, 65, 1726, 25359/1929.

⁹⁵³ АЈ, 65, 1726, 22162/1927,

⁹⁵⁴ АЈ, 66, 2446/1925.

каже који је тај ученик кога он не убележи због озбиљних кривица, а када му је Дарваш именовано једног, Госпавић га је „грубом виком напао“ казајући много пута да лаже, да је то безобразлук, а такође је и псовао је „чивуте“ и „мађаре“. Како истиче Дарваш, чак је хтео и телесно да га напада, али га је наставница Стефановић уздржала. Наводи и да су свему томе присуствовали и наставници. Сачувана су и њихова сведочења о овом догађају. Из сведочења М. Стефановић, када је Госпавић тражио од Дарваша да му каже који то ученици „раде шта хоће“, овај му је навео Парчетића. Такође, наставник Крејтер је у својој изјави, између осталог навео и: „Сећам се да г. Госпавић рекао је г. Дарвашу „ви сте мађар и чивутин“.⁹⁵⁵

Ученици: Од 1923/24. до 1929/30. године укупно је било уписано 819 ученика (555 ученика, 269 ученица). Школске 1923/24. године био је уписан 71 ученик, 1924/25 – 115, 1925/26 – 172, 1926/27 – 200, 1927/28 – 130, 1928/29 – 78, 1929/30 – 52. Један од основних узрока повећавања и потом смањивања броја ученика био је повећавање и смањивање броја разреда и одељења. Такође, и пристизање генерација рођених за време рата, утицало је на број ученика. Школа није имала великих проблема са нередовношћу ученика и са великим бројем ученика који су је напуштали, барем не у оној мери у којој је то био проблем многим другим школама. Чак и у 1926/27. години, када је имала највише уписаних ученика (200), на крају школске године остао велики број ученика – 180 (1 је напустио школу због болести, 2 су умрла, 1 се преместио у другу школу, 2 су „искључена“, 10 је „отпуштено“, 4 напустили школу). Претходне године је од уписаних 172 ученика, чак 170 остало на крају школске године.⁹⁵⁶ Ученици су примани из гимназија и грађанских школа. На пример, у школској 1925/26. години, 35 ученика I разреда је претходно завршило Грађанску школу, а 21 Гимназију.⁹⁵⁷ Међутим, ускоро се, по свему судећи, 1926. године отежава упис ученицима који су завршили грађанске школе. Наиме, расписом МТИ (од 25. маја) били су упућени сви ученици грађанских школа са завршеним IV разредом на полагање пријемног испита за упис у I разред Трговачке академије. Директор Јанкулов је, касније, известио МТИ да је тај пријемни испит и спроведен. Међутим, касније (22. новембра) је то наређење МТИ промењено – ученици грађанских школа који су положили испит тих школа са одличним успехом не морају полагати тај пријемни испит, а такође – од оних ученика који су тај испит положили са добрим успехом могу проћи без пријемног само они који су оцењени са најмање „добро“ из „српско-хрватског језика“, земљописа, историје, математике, физике и хемије. Сви остали полажу допунски испит према досадашњим прописима, односно из

⁹⁵⁵ АЈ, 65, 1726, 8465/1927.

⁹⁵⁶ АЈ, 65, 1726, 13741/1927.

⁹⁵⁷ ИАП, Ф. 112, уписнице.

„српско-хрватског језика“, земљописа и математике. Јанкулов је потом молио МТИ за објашњење која је од ових наредби у том тренутку важила.⁹⁵⁸

Велику већину ученика ове школе чинили су Срби, али је било и ученика других националности. У 1923/24. годили, било је 63 Срба (41 Србин, 22 Српкиње), 2 Јевреја, 1 Немица, док за 5 ученика није наведен овај податак.⁹⁵⁹ У 1924/25. години било је 105 „Срба, Хрвата и Словенаца“, 5 Немаца, 2 Мађара и 3 „осталих“. У 1925/26. години, било је 155 „Срба, Хрвата и Словенаца“, 5 Мађара, 4 Немаца, 1 Румун и 5 „осталих“.⁹⁶⁰ У 1926/27. години било је 168 „Срба, Хрвата и Словенаца“, 14 Немаца, 9 Мађара, 2 Румуна, 1 „осталих Словена“, 7 „осталих“.⁹⁶¹ По вероисповести, у 1923/24. годили, било је највише православаца (54), али је било и римокатолика (9, по националности од тог броја било је 4 Србина и 1 Српкиња), ученика мојсијеве вере (4), реформатске (1, по националности Србин), евангелистичке (1, по националности Србин), па чак и муслиманске (1, по националности Србин).⁹⁶² У 1924/25. години било је 93 ученика православне вере, 13 римокатоличке, 3 мухамеданске, 3 мојсијеве, 2 протестантске. У наредној години било је 136 ученика православне вере, 14 римокатоличке, 6 мојсијеве, 5 мухамеданске и 2 протестантске.⁹⁶³ У 1926/27. години, било је 166 ученика православне вере, 16 римокатоличке, 10 протестантске, 7 мојсијеве, 1 гркокатоличке и 1 мухамеданске.⁹⁶⁴

У 1924/25. години било је 35 ученика чији су родитељи, односно извесно отац, били трговци, 19 – занатлије, 16 – државни чиновници, 16 – „земљоделци“, 12 – наставници, 6 адвокати, прив. чин, 1 – свештеник, 1 – лекар или апотекар, 8 „друга занимања“.⁹⁶⁵ У 1926/27. години било је 45 ученика чији су родитељи били земљорадници, 44 – трговци, 33 – занатлије, 25 – државни чиновници, 22 – наставници, 11 – адвокати, општински и приватни чиновници, 2 – гостионичари и кафеџије, 2 свештеници, 16 „других занимања“.⁹⁶⁶

У 1924/25. години било је 13 ученика са 15 година (рођени 1910), 28 са 16, 30 са 17, 17 са 18, 11 са 19, 7 са 20, 8 преко 20 година.⁹⁶⁷ У 1926/27. години било је 5 ученика са 14 година

⁹⁵⁸ АЈ, 65, 1726, 10552/1927.

⁹⁵⁹ ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹⁶⁰ ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹⁶¹ АЈ, 65, 1726.

⁹⁶² ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹⁶³ ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹⁶⁴ АЈ, 65, 1726.

⁹⁶⁵ ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹⁶⁶ АЈ, 65, 1726.

⁹⁶⁷ У I разреду је било 13 ученика са 15 година, 17 са 16, 11 са 17, 5 са 18, 1 са 19 и 1 преко 20; у II разреду је било 10 ученика са 16 година, 11 са 17, 5 са 18, 6 са 19, 2 са 20, 3 преко 20; у III разреду био је 1 ученик са 16 година, 8 са 17, 7 са 18, 4 са 19, 5 са 20, 4 преко 20. (ИАП, Ф. 112, уписнице)

(рођени 1913), 7 са 15, 36 са 16, 42 са 17, 40 са 18, 33 са 19, 15 са преко 20 (рођени 1906. године и раније).⁹⁶⁸

Лист *Панчевац* је 27. јула 1924. године пренео вест да је, наређењем МП, одређена школска област Трговачке академије у Панчеву. Обухватала је градове: Панчево, Вршац и Белу Цркву, као и срезове: панчевачки, ковачички, вршачки, бандачки (зичифалдски), алибунарски, модошки, пардањски, белоцрквански и ковински. „Сви ученици који желе учити Академију морају се примати овде у Панчеву, из друге области могу се примити само у случају оправдане породичне потребе за то ако буде било места“.⁹⁶⁹ Тако ће 1924/25. године највећи број ученика чинити они који су становали у Панчеву, али је било и оних који су становали у Томашевцу, Долову, Баваништу, Опову, Ковину, Омољици, Овчи, Новом Селу, Црепаји, Белој Цркви, али и појединих ученика из Старог Бечеја, Крагујевца, Шапца, Невесиња, Брезовог поља, Јасенице и других места која нису била у близини Панчева. Такође, важно је нагласити да се овде мисли на место становања у тренутку када ученик похађа ову школу. Многи који су становали тада у Панчеву, нису рођени у овом месту. Многи су рођени у многим местима државе СХС.⁹⁷⁰ Али, то је већ питање које заслужује детаљније истраживање. Иначе, за Средњи Банат била је надлежна Трговачка академија у В. Бечкереку.⁹⁷¹

Ученици су морали бити дисциплиновани, у супротном им је могло уследити и искључење из школе, па чак и забрана уписивања било које средње и стручне школе у држави. Управо је таквом казном кажњен 1928. године ученик III разреда Нова Лончаревића. Наиме он је одлуком Професорског савета Трговачке академије у Панчеву искључен је из свих средњих и стручних школа, зато што је, „без икаквог повода из необјашњивих разлога појимања дружељубља, напао у разреду свог разредног старешину шамарима, у моменту када је разредни старешина по својој дужности саопштавао казну сасвим другом ученику, за заслужену кривицу.“ МТИ је својом одлуком и потврдило ову одлуку. Иначе, разредни старешина којег је напао био је Обрад Госпавић.⁹⁷²

Идржавање: Све изворе које смо пронашли указују на то да је ову школу финансирала само држава. Трошкови њеног идржавања нису били мали. На пример, у предлогу буџета за 1926/27. годину, за личне издатке је било потребно 230.760 динара, а за

⁹⁶⁸ АЈ, 65, 1726.

⁹⁶⁹ „Школска област за Трговачку Академију у Панчеву“, *Панчевац*, 27.7.1924.

⁹⁷⁰ ИАП, Ф. 112, уписнице.

⁹⁷¹ А. Лебл, „40 година рада Трговачке академије у Вел. Бечкереку“, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, Београд 1934, 23-36.

⁹⁷² АЈ, 65, 1726, 6742/1928.

материјалне – 59.600.⁹⁷³ У наредној 1927/28. години утрошено је чак 332.509 динара. Она је била потребна за: основне положајне плате чиновника (105.700), основне положајне плате једног послужитеља (2.532), станарине (16.337), контрактуелног суплента (21.600), унапређења и повишице (2.334), додатке на скупоћу (116.826), хонораре (38.160), путне и селидбене трошкове (950), опште канцеларијске потребе (2.381), канцеларијски и школски намештај и оправке (3.500), за библиотеке, кабинете и учила (4.493), чишћење (598), за школске прославе и награде одличним ученицима (400), за огрев и осветљење (6.698).⁹⁷⁴

Укидање: Министар трговине и индустрије одлучио је 1927. године, да се затвори Трговачка академија у Панчеву, као и у Сомбору. Он је, приликом преласка свих школа за стручно трговачко-занатско образовање под његову надлежност „приметио сам да је у појединим крајевима Краљевине пресићена потреба у Трговачким Академијама док у другима – на пример у преткумановској Србији – на целој територији постоји само једна таква школа“. Као разлоге овакве одлуке, навео је и „тешке економске прилике“ и велику „оскудицу у стручним наставницима“. Одлучено је и да се ове школе постепено. Најпре се неће те школске 1927/28. године отвори први разред, а сваке наредне затвараће се по један разред, тако да 30. јуна 1930. године обе школе прекину свој рад. Ученике са територије сомборске примиће Трговачка академија у Суботици, а ученике са територије панчевачке – Трговачка академија у В. Бечкереку.⁹⁷⁵ Банатска трговачко-индустријска и занатлијска комора из В. Бечкерекa упутила је један допис МТИ и затражила поништење ове одлуке. Навела је и образложење за то. „Једно од најважнијих трговачко-извозничких и економских средишта у држави је град Панчево, те је сасвим природно да се треба ићи за тим, да се и подмлатку за вођење ових послова омогући, да своју школско-стручну спремину добију такође у том истом месту“. Истакнуто је да је из тог разлога је још у Аустро-Угарској основана овде потпуна државна Трговачка академија која је са својом реномом у целој држави била добро позната, а из истог разлога је после рата и држава СХС ову школу одржавала, „снабдела је са прворазредним наставничким силама и успело се да јој се поново прибави њен ранији глас“. Иначе, за решење о укидању Трговачке академије у Панчеву, Комора је сазнала најпре из листа *Време*.⁹⁷⁶ Истакла је да је то решење „не само неоправдано него и скроз штетно по целокупну трговину доњег Баната“, да ова школа има своју лепу, велику и модерну зграду, као и то да она „у овом крају, настањеном великим делом са разним националним мањинама,

⁹⁷³ АЈ, 66, 2394, 11318/1925.

⁹⁷⁴ АЈ, 65, 1726, 14876/1928.

⁹⁷⁵ АЈ, 65, 1726, 15763/1927.

⁹⁷⁶ Лист *Време* је 10. августа 1927. године објавио вест да је МТИ донело решење о укидању трговачких академија у Панчеву и Сомбору и да ће се то одвијати постепено, односно те године ће се укинути само први разред. („Укидање трговачких академија у Панчеву и Сомбору“, *Време*, 10.8.1927)

врши један врло важан национално просветни задатак“. На крају, Комора је истакла да „ако је неопходно потребно, да се известан број трговачких школа затвори, онда држимо, да се на првом месту имају укинути млађе, после рата установљене трговачке школе, а не окакве које већ 30 година постоје“.⁹⁷⁷ Међутим, касније, можда чак у страху да се не затвори Трговачка академија у В. Бечкереку, Комора је упутила још један допис МТИ. Наведено је да је она већ саопштила да је у интересу стручне наставе да остану две трговачке школе у Банату. као што је то било 30 година раније. Међутим, када је МТИ заузело становиште да је за Банат довољна само једна оваква школа, отворило се питање да ли она треба да буде у Панчеву или В. Бечкереку. Комора је, наравно, подржавала други наведени град и саопштава МТИ „да је В. Бечкерек центар Баната како географски тако исто и у привредном погледу и да зато интереси привреде изискују да у првом реду безусловно треба да остане Трговачка Академија у Вел. Бечкереку, а у другом реду у Панчеву“.⁹⁷⁸ Град Панчево је такође, и то 27. августа 1927. године, упутио допис МТИ. „Пре кратког времена поразила је наше грађанство вест да сте Ви, Господине Министре одлучили, да Трговачку Академију у Панчеву затворите. Из свих кругова нашег грађанства, а нарочито наши трговци и занатлије пошече се обраћати овом градском Сенату и забринуто питати, да ли је вест истинита“. Из тог разлога се Град обратио Управи Трговачке академије у Панчеву и сазнао да је МТИ донело решење о њеном постепеном укудању. „С тога хитамо к Вама, Господине Министре, са понизном молбом, да граду Панчеву не наносите тај тежак ударац“. Град је тражио да се одлука поништи и навео је многе разлоге за то. „Град Панчево је одувек био јако трговачко средиште, а нарочито јако средиште житарске трговине. У граду Панчеву је одувек трговина била углавном у нашим националним рукама, а панчевачки трговци били су познати са својих високих трговачких способности и са своје националне културе и пожртвовности. (...) Та околност, што је град Панчеви овамо у крајевима преко Дунава, Саве и Дрине у доба нашег националног препорода за време Аустро – Мађарског режима носио поносно име 'Српске Шпарте', може се углавном заблагодарити нашим трговцима и занатлијама у прошлости“. Истакнут је и природни географски положај Панчева, који је створио је од њега јако трговачко средиште већ у давној прошлости, а „његов значај није могла умањити ни шовинистичка политика Беча и Пеште“. Наведено је и да су за време Војне границе панчевачки трговци „стварали“ приватне трговачке школе, док је после развојачења Војне границе држава у Панчеву отворила Вишу трговачку школу, која је са великим стручним успехом радила све до краја 1918. године. „Истина је, та школа је служила што интензивнијем ширењу мађарске државне идеје, али је зато ипак била јак извор научне

⁹⁷⁷ АЈ, 65, 1726, 16535/1927.

⁹⁷⁸ АЈ, 65, 1726, 4188/1929.

стручне спреме трговачке омладине, на којем извору су се обилато нападали Јевреји, Немци, Мађари, а тек сразмерно мањим делом и Срби. Та панчевачка трговачка школа била је по квалитету својих наставника и наставе једна од најбољих школа те врсте у целој Мађарској. Тој околности може се приписати, да су постепено трговци јеврејске, немачке и мађарске народности почели потискивати наше Србе трговце, који су у мањој мери полазили ту нама анационалну школу. Но поред свега тога наши национални трговци у главном су се одржали и само је требало нашем националном трговачком елементу прискочити у помоћ са вишом националном стручном школом, па да наши будући трговци и занатлије у будућности могу својом стручном спремом стајати раме из раме, а и надкрилити данас стручно јаче анационалне елементе. Та идеја руководила је наше грађанство, а нарочито наше трговце и занатлије, који су после ослобођења предузели све кораке, да Панчево добије Трговачку Академију, што им је и пошло за руком, јер је тадањи министар Просвете почетком 1923/24. школске године уз знатну материјалну помоћ нашег града отворио I разред Панчевачке Трговачке Академије, која је тек у прошлој години постала потпуна. Ви Господине Министре, Вашом горехваљеном одлуком хоћете ту школу да постепено затворите. Ми држимо да Ваша намера темељи на недовољној обавештености, о националном значају, као и привредној потреби, да та школа у Панчеву остане. За доказ томе навешћемо овде аутентичне статистичке податке наше Трговачке Академије“. Прошле 1926/27. године био је уписан 201 ученик, од којих је из ове школске области 164, а међу овима из самог Панчева 117 ученика. Дакле, само 37 ученика је изван ове школске области. По народности био је чак 168 „Срба, Хрвата и Словенаца“, док је осталих било само 33. По вери, било је чак 166 ученика православне вере, док је осталих било сако 35. Град је истакао да ови бројеви говоре о потреби останка Трговачке академије у Панчеву, „и ми смело тврдимо, да ће затварање исте бити вапајући грех и против наше нације и против наше привреде“.⁹⁷⁹ Такође, и панчевачко Трговачко удружење је поднело једну „представку“ МТИ.⁹⁸⁰ По свему судећи, то је учинила посредством Индустијске и занатске коморе, односно, Комора је упутила горе пренет допис МТИ након молбе Трговачког удружења да „хитно интервенише“.⁹⁸¹ Међутим, МТИ није променило одлуку да се укине Трговачка академија у Панчеву. Као што се види по броју разреда, они су се постепено смањивали, све док коначно, 30. јуна 1930. године, она није „коначно ликвидирана“. Са друге стране, вероватно и под утицајем многих жалби, изражавања незадовољства оваквом одлуком, МТИ је одлучило да се, уместо ове школе, у Панчеву отвори државна дворазредна Трговачка школа. Она ће бити отворена још док је постојала и Трговачка академија – 1929/30. године. Тада је отворен само I разред, а наредне

⁹⁷⁹ АЈ, 65, 1726, 17528/1927.

⁹⁸⁰ „Дворазредна Трговачка Школа у Панчеву“, *Панчевац*, 15.6.1929.

⁹⁸¹ АЈ, 65, 2722/1927.

године и П. Наставници Академије, били су сада и наставници те дворазредне Трговачке школе. Њој су припале и просторије и инвентар укинуте Академије. Дакле, била је у истој згради (згради Мушке грађанске школе). Професоре те школе је плаћала држава, док се послужитељ плаћао из буџета Града, као и материјални трошкови школе.⁹⁸² Отварање ове школе уместо Трговачке академије, као да је имало улогу да тренутно умири све оне који су негодовали њеним укидањем. Наиме, већ три године касније, односно 1932. године, ова државна дворазредна Трговачка школа, одлуком МТИ, биће премештена у Пожаревац.⁹⁸³

⁹⁸² *Годишњи извештај Државне дворазредне трговачке школе у Панчеву: за шк. године 1929/30 и 1930/31*, Штампарија „Напредак“ Панчево, Панчево 1931.

⁹⁸³ М. Todorović, Е. Неš, „Istorija škola u Pančevu u XVIII i XIX veku: II deo“, 62.

ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ

Порекло грађанских школа: Неки корени грађанских школа могу се наћи још у средњем веку, постанком грађанског сталежа. Наравно, она се значајније развила тек у 19. веку, и то најпре у Аустрији и немачким земљама. Нас, пре свега, интересују развијање овог типа школа у Аустрији, односно Хабзбуршкој монархији, где се грађанске школе оснивају, најпре на простору Војне границе након што су тамо укинуте тривијалне и главни школе (1871). Грађанске школе ће се потом развијати током наредних скоро педесет година. На другој страни Саве и Дунава, у Краљевини Србији било је покушаја да се, по угледу на суседну Аустро-Угарску, отворе грађанске школе (крајем 19. века), али они нису били успешни.⁹⁸⁴ Дакле, касније грађанске школе у Краљевини СХС, биле су наследнице аустро-угарских грађанских школа. То ће имати одређеног утицаја и на њихов развој у Краљевини.

Положај грађанске школе у школском систему Краљевине: Након Првог светског рата, будући да долази до напретка трговине, индустрије, занатства, пољопривреде, наметала се потреба просветним властима да успоставе тип школе који би продужио образовање оној деци којој је школовање у вишим народним школама било недовољно, а образовање у средњим школама (које омогућавају студије на Универзитету) непотребно.⁹⁸⁵ Било је потребно попунити тај „међупростор“, али такав тип школе није било потребе измишљати, он је већ постојао – грађанска школа.⁹⁸⁶ Међутим, она је била потцењена од стране просветних власти, неспремних да у просветном животу одомаће нешто што није било плод просветног искуства Србије. У прилог тој тврдњи иде и, између осталог, чињеница да на територији Србије, Црне Горе и Македоније није отворена ниједна грађанска школа све до 1926. године. Све до тада, оне су постојале само тамо где су постојале и пре рата – на територијама које су у прошлости припадале Аустро-Угарској.⁹⁸⁷ Дакле, грађанска школа је требала најпре добити „зелено светло“ за наставак свог постојања, па тек онда за њено ширење по читавој државној територији. Она ће то „зелено светло“ и добити. На то је утицало свакако више фактора: искуство пријатељских земаља (Чехословачка), традиција постојања ових школа у појединим деловима земље (Војводина, Хрватска, Славонија, Словенија), потреба за радницима разног профила, мишљење одређених појединаца и

⁹⁸⁴ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 222.

⁹⁸⁵ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 162.

⁹⁸⁶ Школе истог или сличног типа као касније грађанске школе, раније су имале и другачије називе - „више пучке школе“, „школе трговачког смера“ и „више девојачке школе“. Међутим, све оне ће 1920. године бити сведене на само једно име - „грађанска школа“.

⁹⁸⁷ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 162.

друго.⁹⁸⁸ Међутим, све то није било довољно да би грађанске школе несметано радиле и развијале се. Стекли смо утисак (читајући бројне изворе) да је она током читаве прве деценије постојања државе Срба, Хрвата и Словенаца имала потребу да доказује свој значај, да се бори за бољи положај, да се бори уопште за одређење њеног положаја у просветном систему нове државе. То се можда најбоље може увидети у тексту који је послат министру просвете са седнице Удружења наставника и наставница грађанских школа у БББ, одржане 5. маја 1921. године. Најпре је наведено да су ове школе „можда у другим крајевима наше краљевине познате само по имену“, као и да се не зна у довољној мери значај ове школе, смер, устројство, практична и интелектуална вредност. Потом су изношени „факти“ који су доказивали „право на опстанак ових школа, право на развијање и умножавање њихово“. Истакнуто је колико су ове школе значиле Немцима, Мађарима, Французима, Чесима и другим народима, али и колико су оне значиле држави Срба, Хрвата и Словенаца. „Ко жели да упозна резултате наших грађанских школа у животу, нека разговара с ратаром, занатлијом и трговцем, који су изучили грађанску школу и постали ратари, занатлије и трговци. И нека разговара са оном ратарком, занатлијком, трговкињом, матером и домаћицом, које су изучиле грађанску школу или вишу девојачку, па ће упознати резултате и лако ће оценити, колико нам вреде ове школе“. Наведено је и да ове школе попуњују у великој мери чиновнички кадар, да дају предспрему за даље образовање у разним стручним средњим и вишим школама. Оне „даљу боље образоване ратаре, занатлије и трговце; дају нам грађане, боље спремне за живот. Па зар може и зар сме когод заузети став против њих?“. Истакнуто је и да преко 30% оних који су завршили ову школу оде у учитељске или друге средње школе, али да ипак већина (преко 50%) оде, односно врати се у ратаре, оде на занате, индустрију и трговине и на домаћи рад. Наведене су и разлике између грађанске школе и других школа⁹⁸⁹, да су ове школе добро посећене (у већим местима оне имају и паралелне разреде), да многи родитељи желе уписати своју децу у овакав тип школа. „Сва она наређена факта доказују право на опстанак ових школа, право на развијање и умножавање њихово“.⁹⁹⁰

У држави СХС није постојао закон о грађанским школама све до 1931. године. У његовом недостатку, послужили су закони донети пре постојања ове државе, у случају подручја којим се ми бавимо, Закон о народним школама Краљевине Србије из 1904. године.

⁹⁸⁸ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 162.

⁹⁸⁹ „Да још боље осветлимо, чим се грађанске школе разликују од других средњих школа, нарочито од гимназија и реалака, навешћемо оне наставне предмете, који се у грађанским школама предају, а у другима или никако не предају или делимично или само у горњим разредима. Тако су предмети: књижевност, која науку о језику заокругује; народна историја са сликама из историје других народа сва три века, која долази у оквир опште историје, па књиговодство, ручни рад женски и слејд, кућанство, пољопривреда, наука о правима и дужностима грађана и др. Појавила се међутим мисао међу самим професорима, да се наставни програм (основе) у сва 4 разреда свију средњих школа, дакле и грађанских, изједначе. Смела и непромишљена мисао.“

⁹⁹⁰ АЈ, 66, 2091.

Међутим, у структури народних школа у поменутом закону не помињу се грађанске школе, па би се чак могло рећи да се оне њиме укидају. И поред тога, грађанске школе су се „равнале“ по том закону, прихвативши законске одредбе које су се односиле на продужне школе.⁹⁹¹ Био је неопходан закон који ће се односити искључиво на грађанске школе. Међутим, постојале су многе препреке том циљу: различито просветно наслеђе, потцењивање грађанске школе од стране (просветних) власти, различити интереси државних покрајина, нестално стање у Министарству просвете итд. У периоду који истражујемо створено је три пројекта закона о грађанским школама (1921, 1926, 1929), али ниједан од њих није постао закон. Збор наставника и наставница грађанских школа из Војводине тражио је од министра просвете да се што пре донесе закон који би важио искључиво за ове школе. „Господине Министре! Можда све друге школе код нас имају законе, своје, по којима се управљају; и ако их строго немају, могу да се наслањају на школске законе Краљевине Србије. Код грађанских школа није то случај. Оне не могу да се ослоне на закон о основним школама, нити на закон о стручним или средњим школама. Оне заиста муку муче на средини, а не могу ни на коју страну. (...) Њима се данас управља и оне се уређују могли би рећи законом и мерама ван закона. Ако је овакав положај могао да се овако држи скоро пуне три школске године, тешко је замислити, да се може одржати и даље“.⁹⁹²

Први наставни план и програм за грађанске школе, који је требао да важи за целу државу, израђен је 1920/21. године. Овај план је поклањао велику пажњу српскохрватском језику (4 часа недељно у свим разредима), али и језицима националних мањина, што, како пише професор Димић, „потврђује тезу да су просветне власти на тај начин покушавале да овај тип школа учине привлачним за ђаке националних мањина и тако их ’гурну’ на ’слепи колосек’, одакле није било проходности за даље школовање на универзитету“. Историја и земљопис учили су се са по 2 часа недељно. Године 1926. израђен је нови наставни план за грађанске школе и он је важио наредних десет година.

Један поглед на грађанску школу из 1929. године: „Од ослобођења овамо за десет година таворила је Грађанска Школа своје дане. Ни осталим школама, нижим, вишим и највишим није цветало цвеће. Све су оне осетиле снажан утицај последице страховитог светског рата. А Грађанска Школа имала је поред овог заједничког непријатеља културе народне, још доста, свесних и несвесних пријатеља, који су јој одмагали. Грађанска Школа се нашла између Основне Школе и Гимназије. Једна је хтела да је претопи у себе, и друга ју је свлачила са вишег терена на нижи. Ово су две чињенице, које су налазиле подршке код

⁹⁹¹ G. Todorov, *Osnivanje i razvoj građanskih škola u Pančevu: 1918-1941*, Beograd 1993, 32. (ради се о дипломском раду браћеном на Филозофском факултету у Београду на Катедри за педагогију).

⁹⁹² АЈ, 66, 2091.

надлежних чинилаца. И надлежни јој нису дали у законима место, које јој припада и које је заслужила.“ Грађанска школа није виша основна школа, нити лоше издање ниже гимназије, нити је она слична стручној школи. Она је школа своје врсте, има своје посебне темеље...

Грађанске школе у бројевима: Школске 1918/19. године било је 115 грађанских школа у држави. Тај број ће знатно ће расти наредних година па ће их тако 1925/26. године бити 159. Њихов број ће наставити да се повећава и 1929/30. године било их је 195. Додаћемо још само то да су се у Краљевини СХС могли чути гласови да би свако веће место 5.000 становника требало да има своју грађанску школу.⁹⁹³ Да ли је то било изводљиво ако узмемо у обзир многобројне факторе који су владали у Краљевини. Да ли је било могуће следити пример, на пример, Чехословачке. У њој је крајем двадесетих година 20. века било чак око 1.800 грађанских школа – једна на сваких 8.000 становника.⁹⁹⁴

Међутим, ипак је у Краљевини број ових школа растао. Са бројем школа растао је и број одељења. У почетку је исти случај био и са бројем ученика. Наиме, 1918/19. године било их је 17.594 ученика, док их је 1924/25. године било чак 26.635. Међутим, уследиће најпре један благи пад тог броја (1925/26. године било је 25.765 ученика⁹⁹⁵), а потом и оштар пад. Наиме, 1929/30. године било је укупно 19.985 ученика у грађанским школама којих је тада било знатно више.⁹⁹⁶ Што се тиче броја наставника, тај број је удвостручен у периоду од 1918/19. до 1928/29. школске године – са 939 на 1.823 наставника.

Школске 1925/26. године, од укупног броја ученика у држави (25.765), велику већину су чинили „Срби, Хрвати и Словенци“ – 21.225 ученика. Након њих, највише је било Немаца (1.915), потом Мађара (1.494), Јевреја (530), „осталих Словена“ (512), Румуна (48), „осталих народа“ (37), Турака (4). По вероисповести, највише је било римокатолика (19.140), затим православца (4.623), „мојсијевци“ (868), евангелисти (470), „мухамеданци“ (450), хелвети (85), „остале вероисповести“ (48), грко-католици (45). Наставника је тада било 1.600, а просећан број ђака на једног наставника – 17. По народности, највише је тада било наставника „Срба, Хрвата и Словенаца“ (1.420), затим Немаца (60), Мађара (51), „осталих Словена“ (46), Јевреја (18), „осталих народности“ (5). По вероисповести, највећи број наставника је био римокатоличке вероисповести (1.143), затим православне (376), јеврејске (29), муслиманске (20), евангелистичке (18), и осталих (14).

⁹⁹³ Текст који је послат министру просвете са седнице Удружења наставника и наставница грађанских школа у БББ, одржане 5. маја 1921. године.

⁹⁹⁴ Б. Шимуновић-Бешлин, *нав. дело*, 223.

⁹⁹⁵ М. Берић, *Статистика школа под Министарством просвете у школској години 1925/26: (Прештампано из Просветног гласника)*, Београд 1928, 24.

⁹⁹⁶ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 166.

Да мало сузимо простор и прикажемо грађанске школе на простору Баната, Бачке и Барање. Године 1919, пре повлачења српске и савезничке војске са демаркационе линије (протезала се северно од Баје, Печуја и Суботице), на овом простору је било 56 грађанских школа (14 државних мушких,⁹⁹⁷ 7 државних женских,⁹⁹⁸ 4 државне мешовите,⁹⁹⁹ 10 мушких општинских,¹⁰⁰⁰ 7 женских општинских,¹⁰⁰¹ 12 вероисповедних женских грађанских школа,¹⁰⁰² 2 женске задружне грађанске школе¹⁰⁰³). Међутим, почетком 1919. године, на овом простору, било је само три, женске, грађанске школе са српским наставним језиком. Све остале биле су на мађарском, немачком или неком другом наставном језику који није био српски. Из тог разлога је повереник Просветног одсека Народне управе послао допис МП, у коме пише: „Останемо ли при горњем минималном броју српских школа ми народну и државну потребу у јавним радницама никад нећемо моћи задовољити. Стога и државни и народни интерес захтевају да се у јачим средиштима српског живља у Банату, Бачкој и Барањи што пре, и то свугде где је могуће, још у току ове школске године, отворе српске школе како би наш елемент у тим крајевима могао што пре доћи до оне улоге у јавном и државном раду која му припада и по бројној и економској снази, а без чега би се веома тешко утврдила и консолидовала наша државна власт у тим крајевима“. Просветни одсек је предложио МП да се отвори 15 грађанских школа које би, према потреби, биле мушке, женске или мешовите. Истакнуто је и да би за њих важили закони, као и наставна основа која је била прописана за те школе у Угарској, али са одговарајућим изменама. За тих 15 школа било би потребно 90 наставника. И, на крају образложења, наведено је да би општине „биле вољне примити на себе и стварне издатке грађанских школа с обзиром на велике користи које би отуда имале“. И заиста, ускоро ће доћи до отварања нових, српских, грађанских школа. Међутим, то је често било повезано са затварањем мађарских грађанских школа. Разлози за то су били многоброји: национални, мали број ђака у мађарским школама, потреба српских школа за зградама, не полагање заклетве мађарских наставника итд. Школско надзорништво у Панчеву је (26. априла 1920) обавестило Одсек о укидању несрпских грађанских школа: „Од када је ова поверена ми област сједињена нашем Краљевству,

⁹⁹⁷ У Дети, Карансебешу, Липи, Модошу, Великом Бечкереку, В. С. Миклошу, Старом Бечеју, Оршови, Панчеву, Перјамошу, Тителу, Тополи, Новом Саду и Оџацима.

⁹⁹⁸ У Карансебешу, Старом Бечеју, Оршови, Белој Цркви, Великој Кикинди, Панчеву и Новом Саду.

⁹⁹⁹ У Кули, Мохачу, Паланци и Турском Бечеју.

¹⁰⁰⁰ У Апатину, Баји, Лугошу, М. Кањижи, Решицебањи, Шиклошу, Суботици, Тор. Вашархељу, Сомбору и Жомбољу.

¹⁰⁰¹ У Лугошу, Печују, Апатину, Сенти, Суботици, Чакову и Решицебањи.

¹⁰⁰² Од тог броја, било је 5 римокатоличких калуђерских женских грађанских школа (у Печују, Жомбољу, В. Бечкереку, Оравицабањи и Липи), 5 римокатоличких женских грађанских школа (у В. С. Миклошу, Лугошу, Перјамошу, Шиклошу и Новом Саду), 1 реформаторска женска грађанска школа у Шиклошу, 1 јеврејска женска грађанска школа у Баји.

¹⁰⁰³ У Сомбору и Новом Врбасу. V. Radašin, *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine: Doktorska disertacija*, Novi Sad 1986, 124-125.

државна мушка грађанска школа у Панчеву претворена је у српску мушку грађанску школу... Женска грађанска школа престала је да ради“. Тако је једногодишња активност на отварању српских грађанских школа у БББ дала резултате. Шеф Одсека тако (1. јуна 1920) обавештава МП да је „почетком текуће године отворено у Војводини око 14 српских грађанских школа,¹⁰⁰⁴ које имају продужити рад мађарских грађанских школа када након ликвидације престану радити“.

Касније, у 1922/23. години, на простору Просветног инспектората Банатске области биле су следеће грађанске школе: Мешовите грађанске школе у Ковину, Вршцу, Новом Бечеју и В. Бечкереку, мушка грађанске школе у Панчеву, женске грађанске школе у Панчеву, В. Бечкереку и Белој Цркви, као и две приватне женске грађанске школе у В. Бечкереку и Цомбољу. Укупан број наставника у овим школама био је 86 (редовних 73 и хонорарних 13). По народности, „Срба, Хрвата и Словенаца“ је било највише (55), затим Мађара (17), Немаца (13) и осталих (1). У број од 73 редовних наставника улазили су, поред 10 управитеља, и 24 наставника, 24 „сталних учитеља основне школе на раду“, 5 „привремених учитеља основне школе на раду“, 1 вршилац дужности учитеља, 5 учитеља вештина, 3 оспособљених за гимназије. Што се хонорарних наставника тиче (13), већину чине свештеници (9), затим учитељи основних школа (3) и лекари (2). У овим школама, на почетку школске године, било је уписано 1.773 ученика. На крају школске године је остало 1.598 (103 „напустило школу“, 50 школу није завршило због болести, 18 је прешло у друге школе, 3 је умрло, 1 искључен). Од 1.598 ученика колико је остало на крају године, 11 година је имало 225 ученика, 12 – 382, 13 – 400, 14 – 338, 15 – 162, 16 – 68, преко 17 година – 23 ученика. По месту становања њихових родитеља, већина ученика било је из места у коме се налази школа (1.097), али ни број оних „са стране“ није био мали (501). По рођењу, највише је било ученика из Краљевине СХС (1.519), док је из других земаља било само 79 ученика. По националности највише је било „Срба, Хрвата и Словенаца“ (838), потом Немаца (421), Мађара (272), Румуна (30), „осталих“ (29), „осталих Словена“ (8). По вероисповести, највише је било православних ученика (839), потом римокатоличких (650), мојсијеваца (56), протестаната (52), грко-католика (1).¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰⁴ У Новом Саду, Великом Бечкереку, Старом Бечеју, Турском Бечеју, Белој Цркви, Вршцу, Великох Кикинди, Ковину, Мољу, Паланци, Сенти, Панчеву, Тителу, као и Буњевачко-српска грађанска школа у Суботици.

¹⁰⁰⁵ АЈ, 66, 2099.

Мушка грађанска школа у Панчеву

Мађарска државна мушка грађанска школа (1871-1918): Пред развојачење Војне границе, уместо Главне школе, у Панчеву ће бити отворена Грађанска школа. Она је почела да ради заједно са основном школом, као осморазредна школа. Настава се још увек одвијала на немачком језику, али је учитељима дат услов да науче мађарски уколико желе да наставе да раде. Коначно, 1880. године, Грађанска школа је одвојена од основне школе и наставила рад као четвороразредна грађанска школа (од 1884. године је проширена са још два разреда, али је 10 година касније поново сведена на четири разреда). Учители који до тада нису научили мађарски, пензионисани су и, дакле, заменом наставног кадра, уведен је мађарски наставни језик. Школа је 1895. године премештена у новоподигнуту спратну зграду у данашњој Змај Јовиној улици. Ову школу су похађали већином Срби и Немци, али је било и Мађара, Румуна, Словака, Бугара, Хрвата, па чак и Шпанаца. Касније, у држави СХС је писано да су наставници ове школе „имали задатак и мисију да у овим крајевима пропагирају идеју 'јединствене мађарске нације'“ и да је, поре тога, циљ ове школе био да „подиже општу културу, да разне народности зближи једно другоме, упућујући ученике да својом саморадњом буду способни зарађивати насушни хлеб“.¹⁰⁰⁶ Ова школа ће постојати још само на почетку школске 1918/19. године, будући да ће је већ у току те школске године заменити Српска мушка грађанска школа.

Отварање Српске мушке грађанске школе и почетак рада: Упис у школску 1918/19. годину најпре је обављен у септембру 1918. године. Укупно је било четири разреда, односно пет одељења (у I разреду их је било два) и у њима је било уписано укупно 218 ученика (I А – 41 ученика, у I Б – 40, у II – 60, у III – 45, у IV – 32). По „народности“ било је међу њима: 94 Немаца, 75 Срба, 36 Мађара (од којих су 8 окарактерисани као „сумњиви“, „1 сумњив се зове Парчетић“), 6 Румуна, 5 Јевреја (један се „јавио за Немца“, „1 Немац 1 Мађар“), 1 Хрват и 1 Словак. После уписивања, почела је редовна настава, али је она трајала само до 24. септембра. Тада је школа била затворена, а ученици пуштени кућама. „У то доба уђе победоносна српска војска у Панчево. Све се почело доводити у ред“. Међутим, тај „ред“, када је у питању ова школа није одмах „доведен“. Управитељ Мартиновић је у свој извештају написао и да се желело и раније отворити школа, али то није било могуће „јер није било радених снага“. Треба још само додати да није било наставника, али оних који су могли предавати на српском језику, јер је постојала жеља да се поново отвори Грађанска школа, али сада са српским наставним језиком. Када се у Панчеву отворила приватна гимназија (20.

¹⁰⁰⁶ Државна мушка грађанска школа у Панчеву: Извештај за 1928/29. шк. год. Саставио: Петар С. Барјактраровић, управитељ, Панчево 1929; М. Todorović, Е. Неš, *Istorija škola u Pančevu: 1872-1970: II deo*, Pančevo 1990, 16-21.

фебруара 1919), у једном тренутку се „пронео глас“ да ће се отворити и Грађанска школа, па су неки ученици дошли да наставе своје школовање. Међутим, пошто се тада школа још није могла отворити, ти ученици су, „да не би лутали по улицама и траћили време улудо, упућена у гимназију“, без икаквих обавеза за њих и за наставнике. За то време су текле припреме за поновно отварање Грађанске школе.¹⁰⁰⁷ После рата, школа, дакле, није радила и кључеве зграде и архиву је преузео школски надзорник Мита Јовановић. Од њега ће их преузети, 4.априла 1919. године, Иван Мартиновић, који је, решењем Одсека за БББ, постављен за привременог управитеља те школе.¹⁰⁰⁸ Сада се радило о „Српској мушкој грађанској школи“. Ускоро су наименовани и остали наставници и „сада се већ могло помишљати на отварање школе“.¹⁰⁰⁹ У *Панчевцу* ће ускоро бити објављена вест да је отворена Српска мушка грађанска школа, да су ученици 16. априла ступили у тај „завод“, да су управитељ школе и наставници ученике „одвели из оvd. српске гимназије, где су их до сада као госте држали“, и да су ученици потом пуштени на Ускршњи одмор.¹⁰¹⁰ Коначно, тек је 23. априла почела редовна настава. Тог првог дана је ученицима прочитан дисциплинаран правилник, распоред часова, а тог дана је одржано и призивање Светог Духа.

Настава: Настава ове школе изводила се у двоспратној згради која се налазила у Змај Јовиној улици, која је, како пише Милутиновић, била намењена за Трговачку школу. Међутим, она је тек касније отворена. У истој згради у једном тренутку је била и Занатско-трговачка шегртска школа, „неке руске наставне установе“, касније и Вечерња школа Трговачке омладине итд.¹⁰¹¹ Међутим, једина школа која се у овој згради налазила од почетка до краја периода који истражујемо била је Мушка грађанска школа. У извештају Школе из 1922. године, наводи се да је зграда у којој се она налази „нова и у врло добром стању, нарочито након поправки које су урађене јесенас“. Учионице су довољно осветљене, и потпуно одговарају хигијенским захтевима. Поред учионица, ту је и лабораторија за хемију, као и кабинети за географију, физику и природопис. Осим тога, школа има и своју цртачку салу, за ручни рад (слејд) има радионицу, за гимнастику има своју соколану. Било је тада и довољно наставних средстава, осим за географију, где се још увек употребљавају старе мађарске зидне карте, јер других издања у школи није било. Школи су, дакле, биле потребне мапе на „државном језику“, како би се на тај начин „једном за свагда уништило све што потсећа и наставнике и ученике на робовање“. Такође, Школа је истакла да јој је био

¹⁰⁰⁷ ИАП, Ф. 88 Српска мушка грађанска школа: Панчево: 1919-1940, прва кутија.

¹⁰⁰⁸ *Државна мушка грађанска школа у Панчеву: Извештај за 1928/29. шк. год. Саставио: Петар С. Барјактраровић, управитељ*, Панчево 1929.

¹⁰⁰⁹ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰¹⁰ „Отворена је српска грађанска мушка школа“, *Панчевац*, 20.4.1919.

¹⁰¹¹ Н. Мулутиновић, *нав. дело*, 58-61.

потребан већи кредит за набавку пљуваоница како би се у потпуности одржавала хигијена у разредина.¹⁰¹²

Школа је у читавом периоду који истражујемо имала четири разреда, и, као што и сам назив објашњава, похађали су је само ученици. „Задатак је ове школе да пружи ученицима поред теорије још и практичног знања за живот“. Зато се у њој, „за разлику од гимназије“, предају и предмети практичне вредности: национална економија, привреда, слејд (ручни рад), цртање, као и „живи трговачки језик“ – немачки.¹⁰¹³

Наставу су ометали бројни фактори. У првој школској години она је трајала врло кратко. Нарочито у прим годинама њеног тада, наставу је реметио недостатак уџбеника и наставних средстава. Такође, у згради Школе била је смештена и војска, односно Окружна команда. Она се иселила из ње тек у фебруару 1921. године. У пролеће 1921. године настава је била привремено прекинута јер су наставници били заузети пописом становништва. У 1921/22. години настава је раније завршена због припреме школске зграде за смештај гостију који су требали доћи на краљево венчање.¹⁰¹⁴ Наставу су прекидале заразне болести (шарлах). Школске 1928/29. године настава није извођена пет дана у фебруару, због врло ниске темпаратуре.¹⁰¹⁵ Зими је наставу реметио и недостатак горива.

Управитељи и наставници: У периоду којим се ми бавимо, ова школа је имала само два управитеља – Ивана Мартиновић (1919-1921) и Петра Барјактаровића (1921-1931). Међутим, наставника је, наравно, имала много више. У 1918/19. години у њој су радили наставници Стеван Симендић, Михаило Радановић, Радивој Петровић; „на часове су радили“ Душан Радуловић (вероучитељ, 8 часова недељно), Јоланка Познанова (6), Мара Драгомировић (6), Тодор Марјановић (4), др Александар Јанкулов (10), Туна Освалд (4), Јосиф Палинкаш (вероучитељ, 2).¹⁰¹⁶ У 1919/20. години, радили су Петровић, Симендић, Познанова, Богољуб Радуловић, Милеса Пурић, и вероучитељ Обрад Давидовић.¹⁰¹⁷ У 1920/21, као и 1921/22. години, радили су Петровић, Симендић, Радуловић, Познанова, вероучитељ Обрад Давидовић, хонорарни наставник за хигијену др Сима Алексић.¹⁰¹⁸ У 1922/23. години су радили Симендић, Радуловић, Иван Мартиновић, Познанова, Нада Петричић, Петровић (држао певање), Обрад Давидовић (вероучитељ), др Стеван Смедеревац

¹⁰¹² АЈ, 66, 2098, 9133/1922.

¹⁰¹³ АЈ, 66, 2098, 9133/1922.

¹⁰¹⁴ АЈ, 66, 2098, 9133/1922.

¹⁰¹⁵ *Државна мушка грађанска школа у Панчеву: Извештај за 1928/29. шк. год. Саставио: Петар С. Барјактаровић, управитељ*, 10.

¹⁰¹⁶ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰¹⁷ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰¹⁸ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

(хигијена).¹⁰¹⁹ У 1923/24. години – Симендић, Радуловић, Познанова, Обрад Давидовић, др Смедеревац, Радивој Петровић,¹⁰²⁰ Марко Трумић („учитељ на раду“). У статистици се наводи да је тада било 7 наставника и 1 наставница. Сви Срби православни.¹⁰²¹ У ове бројеве је свакако убројан и управитељ Барјактаровић, који је такође држо и предавања. У 1924/25. години, радили су Симендић, Трумић, Радуловић, Познанова, хонор. наставници: Обрад Давидовић, Смедеревац, Радивој Петровић.¹⁰²² У 1925/26 – Симендић, Трумић, Радуловић, Петровић, Мита Јовановић, Душан Живојиновић, Обрад Давидовић, Стеван Смедеревац, Богдан Коутек.¹⁰²³ Касније, у 1928/29. години, поред управитеља и наставника Петра Барјактаровића, у школи су радили и Стеван Симендић, Марко Трумић, Богољуб Радуловић, Никола Станковић, Никола Павловић, Босиљка Рендић (рођена Павловић), Јоланка Познанова (међутим, она „ове године није предавала, јер је додељена на рад у овдашњу женску радничку школу, а код ове школе је само на плати“); хонорарни наставници Обрад Давидовић, Игњатије Аљиновић, Бранко Вурдеља, Ђура Хадија, Богдан Коутек, Младен Стојковић; наставник необавезних предмета – Миодраг Милошевић. У њој је још радио и послужитељ школе, домар, Петар Радочај.¹⁰²⁴

Ученици: У ову школу су се могли уписати ученици који су завршили, најмање, IV разред основне школе. Тако је у новинама, 1923. године, објављена вест, да ће упис у школу обавити од 29. јуна до 10. јула и да се могу уписати деца, „без разлике вере и народности“. Приликом уписа, требали су донети сведочанство о завршеном IV разреду основне школе, крштеницу и лекарско уверење „о калемљењу богиња“. Они ученици који су завршили V или VI разред основне школе, а желе се уписати у ову школу, требали су се јавити њеној Управи ради полагања испита разлике како би стекли право да похађају одговарајући разред.¹⁰²⁵

Број уписаних ученика у почетку је био врло мали, да би се потом повећавао све до 1925/26. године, а онда је почео опадати. Наиме, у 1918/19. години било је уписан 51 ученик, 1919/20 – 58, 1920/21 – 60, 1921/22 – 88, 1922/23 – 111, 1923/24 – 134, 1924/25 – 172, 1925/26 – 191, 1926/27 – 188, 1927/28 – 162, 1928/29 – 149. У литератури, па чак и у појединим изворима, често се могу пронаћи и други бројеви, који се понекад чак и знатно разликују. До тога је довело то што је уписивање ученика у одређену школску годину обављано обично у више наврата, као и то што је често долазило до напуштања ове школе од стране ученика у

¹⁰¹⁹ ИАП, Ф. 88, прва кутија; АЈ, 66, 2098.

¹⁰²⁰ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²¹ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²² ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²³ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²⁴ *Државна мушка грађанска школа у Панчеву: Извештај за 1928/29. шк. год. Саставио: Петар С. Барјактаровић, управитељ.*

¹⁰²⁵ „Уписивање у мушкој и женској грађанској школи за 1923. – 1924 школску годину“, *Панчевац*, 17.6.1923.

већ на почетку или у току школске године. Дакле, нису сви ученици који су уписали школу њу и похађали. Школске 1918/19. године, сви уписани су остали до краја школске године, 1919/20. године, на крају је било 49 ученика, 1920/21 – 58, 1921/22 – 80, 1923/24 – 116, 1926/27 – 138, 1927/28 – 126, 1928/29 – 123.

У почетку, када је реч о ученицима, огромну већину су чинили Срби, али ће се однос између ученика Срба и оних који то нису потпуно променити до краја периода који истражујемо. Наиме, у прве три школске године после рата, Срби су чинили преко 90% ученика, док ће, на пример, у 1928/29. години, они, и то заједно са Хрватима и Словенцима (којих додуше или није било, или их је било само неколико) чинити само 35,8% ученика који су остали на крају школске године. Наиме, у 1918/19. години, осим два Хрвата (римокатолика), сви остали ученици су били Срби (православци).¹⁰²⁶ У наредној години, према изворима, сви ученици који су остали на крају школске године (49), били су, „по језику“ – Срби (по вери, 47 православаца и 2 римокатолика).¹⁰²⁷ Такође, у наредној, 1920/21. години, од уписана 52 ученика, било је само два Хрвата, један Мађар, један Немац, а сви остали су били Срби, и поред тога што је управитељ школе Мартиновић „објавио да се у ову школу примају без разлике вере у народности“.¹⁰²⁸ Наредних године било је приметно постепено повећање броја ученика који нису били Срби.¹⁰²⁹ Потом ће доћи до значајне промене – знатно ће се повећати број ученика који су били немачке националности. Наиме, у 1925/26. години, уписано је 53 Немаца, док ће у 1926/27. години, на крају године остати 51 Немац. У 1927/28. години на крају године их је било 54. Коначно, у школској 1928/29. години, од укупно 123 ученика колико је остало на карају школске године, 71 је био Немац, односно они су чинили 57,7% ученика. Са друге стране, број Срба¹⁰³⁰ ће опадати, тако да ће их школске 1928/29. године бити само 44 (35,8%).¹⁰³¹

У *Панчевцу* од 26. јула 1921. године објављена је вест Управе школе да ће се уписивање у школу за школску 1921/22. годину обавити почетком јула, као и да ће се тада обавити и уписивање ученика за „немачке паралелне разреде“, у које се могу уписати само ученици немачке народности. Наведено је и да уписна такса износи „49 К“, а школарина за целу школску годину „60 К“.¹⁰³² Мало касније, у истом листу појавио се текст у коме се тражи укидање Грађанске школе у Панчеву. Анонимни аутор текста је навео да је чуо да се у

¹⁰²⁶ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²⁷ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²⁸ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰²⁹ ИАП, Ф. 88, прва кутија; АЈ, 66, 2098.

¹⁰³⁰ У статистици: „Срби, Хрвати и Словенци“.

¹⁰³¹ У статистици: „Срби, Хрвати и Словенци“.

¹⁰³² Управа, „Уписивање у грађанску школу (мушку) у Панчеву“, *Панчевац*, 26.7.1921.

првом уписном року у ову школу уписало „неких“ 25 ученика (за сва четири разреда). Додао је претпоставку да ће се у другом кругу уписати још 25 ученика и да ће школа у наредној школској години имати само 50 ученика које ће подучавати 5-6 наставника. Истакао је да лепа и огромна зграда са 49 прозора, у којој се налази школа не треба да служи „бесциљној сврси“, а још мање да наставници целу годину „мучећи се с оно неколико ученика“. „Држимо, да ту школу треба укинути и на њено место отворити ону давно очекивану Трговачку школу, јер кад Министарство може да издржава наставнике за грађанску школу онда би ео ipso могла да издржава и наставнике за трговачку школу, која је нама Панчевцима с околином од преке потребе. Ово неколико ученика може да пређе у државну гимназију – поготово сад, кад су грађанске школе изједначене са гимназијом“. Овај противник Грађанске школе, на крају је истакао и да, ако Министарство просвете отварање Трговачке школе још увек сматра непотребним, још увек сматра да се Грађанска школа треба затворити и укинути и да се од њених многих и лепих соба направе чиновнички станови (да би се донекле, како је написао, ублажила беда у становима која влада у граду).¹⁰³³ Уследио је, у наредном броју истог листа, одговор наставника Грађанске школе Симендића. Истакао је да у претходном броју нису написане тачне информације, односно да се у јулском року уписало много више од 25 ученика – 68, од којих су 43 Немци и 25 Срби. „Касно се пријавило за овај рок још 36 ученика-ца немачких“. Написао је и да када се томе дода да ће тек у наредном месецу многи родитељи одлучити где ће уписати своју децу, да ће панчевачка Грађанска школа имати толики број ученика колико имају и друге најбоље посећене грађанске школе у Војводини. Симендић наставља и да је истина да је ова школа до сада „вегетирала“, али да се та чињеница може објаснити „смишљеном и одржаваном пасивитету заведеног несрпског становништва, чије су вође рачунале на културну млитавост нашег племена у нади, да ће ова дивна зграда, услед малог броја уписаних Срба у ову школу, пасти као зрела крушка у крило њихових жеља и циљева. Но, полако се и они освешћују и увиђају да потребу једног просветног завода не одлучује број уписаних ученика, - иначе се не би отварале гимназије и други заводи и тамо где је број уписаних ученика мањи и од 50 ученика, - већ да и ту одлучују виши национални и културни интереси наше државе. То значи: да је интерес нашега народа не да се укину постојећи наши културни заводи, него да се и нови културни заводи отварају у свима центрима нашега народа“. Симендић истиче и да уништити један културни рад, који хоће сам себе да дигне на висину са које би држави и српском народу најбоље послужио није ничим оправдано. Грађанска школа је добила свој задатак и место у оквиру „наше“ културне политике. Такође, она не смета, већ помаже отварању Трговачке школе. Грађанске школе ће од сада радити према месним приликама са три правца:

¹⁰³³ „Грађанска школа“, *Панчевац*, 14.8.1921.

пољопривредним или занатлијским или трговачким. „И ми требамо добрих пољопривредних, занатских и трговачких предузетника“. Свим тим нижим и вишим привредницима националне економије даваће предспрему уређена грађанска школа. „Желети да се угаси огања наше народне културе, зато, што се око тог огња греје ма и малени број Срба, - значило би варварство. А сада, угасити тај огањ, пак, када прилазе томе огњу и наши Немци, да се и они огреју мало српским национализмом и патриотизмом, значило би нашу политичку и културну незрелост, декаденцију и издајство нашег национализма и уједињењан“.¹⁰³⁴ У наредном броју *Панчевца*, уследила је још једна објава Управе Грађанске школе. У њој се обавештавају ученици да ће се вршити уписивање ученика почетком августа. Наведено је и да „нема уписнине, школарине, ни других пристојаба“.¹⁰³⁵ Вероватно се тиме желело постићи већи одзив ученика за упис у ову школу. Такође, Школа је, у свом извештају за изасланика МП, 1922. године, навела да је некадашња Грађанска школа је увек била препуна ученика и то тако да је сваки разред имао паралелку. Међутим, сада није таква ситуација. Школа је узроке тога видела у ратним приликама, скупоћи, несхватању потребе за образовањем, као и у томе што тада није било Трговачке школе, која је раније постојала уз Грађанску, „па је грађанска школа служила и као предспрема за њу“. Још један разлог малом броју ученика био је и тај да су ученици из IV разреда основних школа могли одмах, без пријемног испита, прећи у III разред Гимназије, док то у Грађанској школи није било могуће. „Отуда у гимназији много ученика, а овде мало“. Школа додаје, у поменутом извештају, да је те школске године било уписано 95 ученика, а осим тога и 60 ученика Немаца. Ови Немци су ишчекивали да им се дозволи паралелка при овој школи, што МП није одобрило. Међутим, пошто су им дозвољени паралелни разреди у Гимназији, „они су сви иступили“. И тако је остало 95 ученика за сва четири разреда Грађанске школе. Међутим, „из различитих узрока“ у току године је изостало 15, па је остало само 80 ученика на крају школске године. Од тог броја, 63 је свршило са успехом, 15 је пало на поправак, а на понављање 2.¹⁰³⁶

Касније ће бити више ученика, а један од разлога за то је свакако поновно отварање Више трговачке школе, односно Трговачке академије у Панчеву 1923, односно 1924. године.

Већина ученика била је из Панчева, али је било и ученика из уже и шире околине Панчева, па чак и ван Баната. На пример, у 1922/23. години, из Панчева је било чак 78, из банатских места у околини 35,¹⁰³⁷ до је са простора ван Баната долазило 5 ученика.¹⁰³⁸ У

¹⁰³⁴ Ст. Симендић, „Грађанска школа“, *Панчевца*, 21.8.1921.

¹⁰³⁵ Управа, „Грађанска Школа (мушка) у Панчеву“, *Панчевца*, 28.8.1921.

¹⁰³⁶ АЈ, 66, 2098, 9133/1922.

¹⁰³⁷ Из 3 Новог Села, 1 Црепаје, 3 Брестовца, 1 Сефкерина, 2 Сакула, 1 Глогоња, 3 Омољице, 3 Плочице, 3 Баваништа, 2 Самоша, 1 Фердина, 1 Ковачица, 1 Долова, 1 Делиблата, 1 Орловата, 1 Мраморка, 4 Старчева, 2 Опова, 1 Овча

наредној години, 97 ученика је било из Панчева, из банатских места у околини 35,¹⁰³⁹ до је са простора ван Баната долазио 1 ученик.¹⁰⁴⁰ У 1925/26. години, од уписаних 191, чак 145 ученика је било из Панчева.¹⁰⁴¹

На крају школске 1923/24. године, од укупно 116 ученика, био је 61 ученик чији су родитељи били занатлије хотелијери, трговци, каванари, индустријалци, 42 – физички радници, и 13 – интелектуални радници.¹⁰⁴²

Женска грађанска школа у Панчеву

У Панчеву је од 1905. до 1918. године постојала Мађарска краљевска државна женска грађанска школа.¹⁰⁴³ Међутим, Женска грађанска школа у Панчеву се неће отворити као њена наследница. Наиме, и пре уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, у Панчеву је постојала и Српска виша девојачка школа.¹⁰⁴⁴ Она је заправо постојати све до 1920. године, када ће се, уместо ње, отворити Женска грађанска школа. Наиме, у *Панчевцу* од 22. августа 1920. године објављена вест да ће почетком септембра вршити испит у Вишој девојачкој школи.¹⁰⁴⁵ У његовом наредном броју наведене су „пристојбе“ које су дужне уплатити ученице које се упишу у, како је наведено, „срп. в. д. као жен. грађ. школу“ у Панчеву.¹⁰⁴⁶ Српска виша девојачка школа отишла је у историју. Она ће одлуком Министарства просвете од 4. септембра 1920. године бити подржављена, односно стављена под државни надзор, прецизније речено, под надзор тог министарства, и сада ће је заменити Женска грађанска школа. Иако је дошло до одређених промена, много тога је остао исто, па се стиче утисак као да се радило само о промени имена школе. Школа је и даље радила као четвороразредна, и и даље је се могла уписати након завршене основне школе. Можда је једна од највећих разлика та што трошкове издржавања Више девојачке школе покривала Српска православна црквена општина и фонд Више девојачке школе, док је Женску грађанску школу издржавала држава.¹⁰⁴⁷

¹⁰³⁸ АЈ, 66, 2098.

¹⁰³⁹ Из 3 Опова, 2 Самоша, 8 Долова, 2 Омољице, 2 Сакула, 2 Баваништа, 2 Сефкерина, 3 Новог Села, 1 Црепаје, 1 Петровог села, 1 Овче, 1 Падине, 1 Делиблата, 1 Старчева, 1 Јарковца, 1 Брестовца, 1 Плочице,

¹⁰⁴⁰ АЈ, 66, 2098

¹⁰⁴¹ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰⁴² ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹⁰⁴³ Више о њој: М. Todorović, Е. Нећ, „Историја школа у Панчеву: 1872-1970: II deo“, 37-40.

¹⁰⁴⁴ Више о њој: И. Б. Спасовић, *нав. дело*.

¹⁰⁴⁵ Управа, „Уписивање“, *Панчевац*, 22.8.1920.

¹⁰⁴⁶ Управа срп. в. д. као жен. грађ. школе, „Ученице“, *Панчевац*, 29.8.1920.

¹⁰⁴⁷ *Државна женска грађанска школа у Панчеву: Годишњи извештај за школску 1933/34 год*, Панчево 1934, 3.

Настава ове школе се изводила у згради бивше Мађарске женске грађанске школе, која је подигнута 1905. године.¹⁰⁴⁸ Школа је располагала са добро опремљеним кабинетима: физички, хемијски, зоолошко-ботанички, географски, историјски. Имала је и богату наставничку и ученичку библиотеку.¹⁰⁴⁹ Када је у питању настава, узећемо пример школске 1920/21. године. Управитељица је у свом извештају написала да је настава текла тада уредно и да је било само два дана прекида услед несташнице дрва. Радило се, са мањим изменама, по наставном плану за грађанске школе који је прописало МП (25.9.1920). Заведено је дежурство наставника, па је сваки наставник пазио на ученице пре предавања и за време одмора. Водило се рачуна о здрављу ученица. Разреди су за време одмора стално ветрени. Кад год је време било згодно, ученице су одмор проводиле у дворишту. Управа је у току године посетила 87 часова, све предмете. Уверила се да су наставнице употребиле сва средства да ученице добијају што више знања из сваког предмета. У јуну је рад школе прегледао и министарски изасланик др Павле Вујовић, професор Универзитета. Управитељица је навела да је са уџбеницима је била „велика невоља“ и предложила да Министарство пропише све уџбенике за грађанске школе. За књиговодство, пољопривреду, националну економију и повесницу у IV разреду у опште није ни било уџбеника, што је отежавало рад. Такође, 13. априла су ученице разгледале творницу скроба код села Јабуре. Ту им је одржано предавање „које су са необичним интересовањем саслушале“.¹⁰⁵⁰

Школске 1920/21. године су радили Даница Илић (управитељица), Богдан Разуменић (наука вере), Ђорђе Живановић, Мара Драгомировић, Загорка Максим, Десанка Николић, Туна Освалд, Александер Томашевић.

У 1920/21. години било је уписано укупно 187 ученица,¹⁰⁵¹ 1921/22 – 130,¹⁰⁵² 1922/23 – 173 (укључујући ту и 24 приватних),¹⁰⁵³ 1923/24 – 179,¹⁰⁵⁴ 1924/25 – 169,¹⁰⁵⁵ 1926/27 – 153,¹⁰⁵⁶ 1927/28 – 121,¹⁰⁵⁷ 1928/29 – 103.¹⁰⁵⁸ По националности најбројније су биле Српкиње. Тако их је, на пример, 1920/21. године било их 176 уписано (94,1%). Долазиле су из различитих социјалних средина, али је највише било из породица земљорадника, занатлија и

¹⁰⁴⁸ *Државна женска грађанска школа у Панчеву: Годишњи извештај за школску 1932/33 год*, Панчево 1933, 4.

¹⁰⁴⁹ G. Todorov, *nav. delo*, 48-52.

¹⁰⁵⁰ АЈ, 66, 2145.

¹⁰⁵¹ АЈ, 66, 2145.

¹⁰⁵² АЈ, 66, 2145.

¹⁰⁵³ АЈ, 66, 2145.

¹⁰⁵⁴ АЈ, 66, 2098.

¹⁰⁵⁵ АЈ, 66, 2098.

¹⁰⁵⁶ АЈ, 66, 2145, 1236/1927.

¹⁰⁵⁷ АЈ, 66, 2145, 58804/1927.

¹⁰⁵⁸ АЈ, 66, 2145, 73570/1928.

трговаца.¹⁰⁵⁹ Велики број ученица ове школе није био из Панчева. На пример, 1922/23. године било је чак 78 ученица које су биле „из околине“, док је 95 било „из места“, односно из Панчева.¹⁰⁶⁰

Изасланик Министарства просвете обишао је у јуну 1922. године Мушку и Женску грађанску школу у Панчеву. Међутим, тамо је наишао само на управитеља и управитељицу, јер су они због краљевог венчања, распустили ђаке још 3. јуна, као и Гимназија. Зато није могао бити на предавањима, па је само прегледао школе, намештај, кабинете. Приметио је да школе имају мали број ђака. Мушка само 80, а Женска 133 ученица. Зато је изнео своје мишљење, са којим се, како је навео, и други слажу, да би „у интересу штедње“ требало обе школе спојити у једну.¹⁰⁶¹ И касније се отварало питање спајања ових школа. Међутим, тећ ће, одлуком Министарства просвете, новембра 1940. године доћи до спајања Мушке и Женске грађанске школе.¹⁰⁶²

Грађанска школа у Ковину

Школа пре 1918. године: Власти Аустро-Угарске су 1904. године донеле одлуку да се отвори грађанска школа у Ковину. Поменута одлука је донета на основу захтева ковинске Општине, која се и обавезала да ће за школу обезбедити зграду, огрев, намештај и да ће плаћати послугу, док би наставнике плаћала држава. Тако ће тада у Ковину бити отворена грађанска школа за дечаке, са мађарским наставним језиком.¹⁰⁶³ Године 1921. тадашњи управитељ Грађанске школе Нисторан послао је МП кратку историју ове школе. У њој наводи да је њено оснивање било у контексту акције мађарске владе, односно мађаризације. Написао је да, након Аустро-Угарске нагодбе, презузимања режима од стране мађарске владе и развојачења Војне границе, у „овим крајевима“ долази до колонизације „мађарских реденика“. У државна звања тада ће бити постављени мађарски чиновници и тада је настала потреба за једном „нижом средњом школом која би задовољавала културне захтеве новодосељених Мађара, а уједно заменила у граници толико популарне тривијалке.“ Дакле, из тог разлога је, како наводи Нисторан, отворена у Ковину мушка државна грађанска школа, у којој се поред општих знања, велика пажња обраћала основним појмовима из економије, индустрије и трговине. Он је истакао и да је сврха ових школа била је да створи такозвани грађански сталеж, сталеж занатлија, трговаца и нижих чиновника, „а поред тога у првом

¹⁰⁵⁹ G. Todorov, *nav. delo*, 48-52.

¹⁰⁶⁰ ИАП, Ф. 107 Српска женска грађанска школа: Панчево: 1920-1940, кутија бр. 1, 210/1922.

¹⁰⁶¹ АЈ, 66, 2098, 9133/1922.

¹⁰⁶² G. Todorov, *nav. delo*, 48-52.

¹⁰⁶³ *Monografija OVOO „Jovan Jovanović Zmaj“ Kovin: 1904/05. – 1984/85*, Kovin 1985.

реду, да у овом немађарском крају шири мађарски језик, културу и мађ. национални дух.¹⁰⁶⁴ У почетку су у школи радили само управитељ (Шандор Келечењи) и један наставник (Лајош Берци) и најпре је отворен само први разред, док су други, трећи и четврти отварани постепено наредних година. Школа је била смештена у згради основне школе, све до 1912. године, када је за њу сазидана посебна зграда (сазидана је средствима општине).¹⁰⁶⁵ У годинама пре рата, број ученика ове школе се мењао (на пример, 1907/8. године било 114 ученика, док је 1913/14. године било 79). Радилa је и за време рата, осим школске 1914/15. године, када није радила јер је у школској згради тада била смештена војна болница.¹⁰⁶⁶ Такође, у Ковину је постојала и Женска грађанска школа. Она је отворена 1904. или 1910. године¹⁰⁶⁷ и радила је све до „преврата“ 1918. године, „када су се наставнице разбегле“.¹⁰⁶⁸

Почетак рада после рата: После рата нису више постојале посебне мушка и женска грађанска школа, већ само једна – мешовита. Та мешовита, четвороразредна, грађанска школа у Ковину отворена је новембра 1919. године. У првом и другом разреду настава је извођена на српском, док је настава у трећем и четвртом разреду извођена на мађарском језику. Дакле, биле су и две управе, једна за српско, а друга за мађарско одељење. Будући да су оне ипак чиниле једну целину – једну грађанску школу, очекивало би се да оне тесно сарађују. Међутим, њихови однос по свему судећи није био добар. Наиме, управитељ мађарског одељења Шаму Немети жалио се на немогућност сарадње са управитељем српског одељења Нистораном, као и због његовог агресивног понашања.¹⁰⁶⁹ Међутим, иако су Неметијеве жалбе можда биле и основане, Нисторан није сносио никакве последице, напротив. Читајући изворе лако се ствара слика победника и пораженог у рату који се тек завршио. У пролеће 1920. године покренута је истрага против управитеља мађарског одељења. Она је „доказала да је крив и он је повукао конзенквенцу“, после чега је отишао у Мађарску.¹⁰⁷⁰ На тај начин су се оба одељења нашла под српску управу. Наредне, школске 1920/21. године, уведен је српски наставни језик у сва четири разреда.¹⁰⁷¹ Фебруара 1921.

¹⁰⁶⁴ АЈ, 66, 2135, 10489/1921.

¹⁰⁶⁵ *Monografija OVOO „Jovan Jovanović Zmaj“ Kovin: 1904/05. – 1984/85*, Kovin 1985.

¹⁰⁶⁶ Кратак историјат ковинске Грађанске школе који је саставио управитељ Нисторан. (АЈ, 66, 2135)

¹⁰⁶⁷ У краткој монографији Основне школе „Јован Јовановић Змај“ наводи се да је у исто време када и грађанска школа за дечаке, основана и грађанска школа за девојчице, али да је била приватног карактера. По свему судећи те 1904. године је заиста отворена приватна грађанска школа за девојчице, али је, извесно, она 1910. године постала државна (или општинска) па се у историјату Грађанске школе наводи та година, као година њеног оснивања.

¹⁰⁶⁸ У горе поменутој историји Грађанске школе, наводи се и да је „за време преврата архива школска нестала“ и да о њеном раду писац историје зато нема података. (АЈ, 66, 2135)

¹⁰⁶⁹ АВ, Ф. 81, 12758/1920.

¹⁰⁷⁰ У јуну 1920. године управа Српске грађанске школе известила је МП Одсек за БББ да управитељ Мађарске грађанске школе Немети није хтео да положи заклетву верности због чега су му сва берива од 1. јуна обустављена. Уз то, приложена је и молба Неметија у којој тражи разрешење. (АВ, Ф. 81, 18103/1920)

¹⁰⁷¹ В. Марган, *Монографија Подунавске области*, Панчево 1929, 395.

године, управитељ школе, Коста Нисторан, ће известити МП да у овој државној грађанској школи „не постоји несрпско одељење“.¹⁰⁷²

Настава: Школа је била смештена, односно настава је извођена у згради која је подигнута управо за њу, 1912. године, и то средствима Општине.¹⁰⁷³ Зграда је зидана од цигле и имала је један спрат. Под је био од дасака. Укупно је било 6 учионица (2 у приземљу и 4 на спрату). Школа је имала и радионицу за шведски ручни рад (слејд). Међутим, она није имала имање, иако би јој оно могло користити. Из тог разлога је наставник Шћепан Милић, 1924. године, предложио Наставничком већу да се затражи од Општине да школи додели пола катастарских јутара „ораће“ земље за практично обучавање ђака из пољопривреде.¹⁰⁷⁴ Иначе, учионице су се редовно кречиле током великих школских одмора, а школа је загрејавала своје просторије помоћу 8 гвоздених пећи. Имала је и клавир.¹⁰⁷⁵ Фалио јој је намештај (скамије, столови, столице, ормари), барем у почетку рада, након рата. Што се тиче наставних средстава, школске 1923/24. године, школа је имала 20 слика за наставу из природних наука, 10 земљописних карата, 18 исправних физикалних апарата, 2 модела за метрички систем, 60 комада минерала, 6 препарираних животиња.¹⁰⁷⁶ Исто је било и наредне године, док је школске 1925/26. било 35 слика за наставу из природних наука, 1 из историје, 10 земљописних карата, 18 исправних физикалних апарата и 11 неисправних, 2 модела за метрички систем, 60 комада минерала, 5 прегледа за краснопис и цртање, 20 препарираних животиња. Наставна средства су се свакако купована, али их је школа и добијала. Тако је на пример, 1925. године, школи поклонио 10 комада „испуњених птица“ ковински грађанин Паја Михајловић („Чика Паја“).¹⁰⁷⁷ У извештају Школе за прво тромесечје школске 1923/24. године, управитељ је истакао да је, ради успешнијег рада око образовања и васпитања ученика, овој школи неопходна ђачка књижница коју ова школа „тако рећи и не располаже“, будући да су све књиге на мађарском језику. Исти случај је и са наставничком библиотеком. Предложио је да се мађарске књиге продају и да се за добијен новац набаве српске књиге. Према статистичким подацима, наставничка књижница је тада имала 513 а ученичка 180 књига. Док је шк. 1925/26.г. имала само 20 књига наставничка и 30 ученичка књижница. Шк. 1926/27.г. наставничка је имала 30 а ученичка 170 књига. Школске

¹⁰⁷² АЈ, 66, 2135, 5024/1921.

¹⁰⁷³ *Monografija OVOO „Jovan Jovanović Zmaj“ Kovin: 1904/05. – 1984/85*, Kovin 1985.

¹⁰⁷⁴ ИАП, Ф. 568 Државна мешовита грађанска школа: Ковин: 1919-1944, записници са седница Наставничког већа.

¹⁰⁷⁵ На неколико седница Наставничког већа изношено је питање школског клавира, који је раније припадао бившој Женској грађанској школи. Њега је, на реверс, узео управитељ основне школе Коста Буташ, али по свему судећи, узео га је за потребе Српског црквеног певачког друштва чији је он био хоровађа. По свему судећи, клавир је касније враћен Грађанској школи. (ИАП, Ф. 568, записници са седница Наставничког већа)

¹⁰⁷⁶ АЈ, 66, 2659.

¹⁰⁷⁷ ИАП, Ф. 568, записници са седница Наставничког већа.

1927/28.g. Такође, школа је имала и наставничку (са 104 књига) и књижницу ђачких уџбеника (са 167 књига).

Како је организована настава и шта је био њен садржај? Током читавог временског периода који истражујемо, ова школа је имала четири разреда (није било „паралелних“ разреда), односно четири (мешовита) одељења. Такође, од 1920/21. године, наставни језик у сва четири разреда биће српски. У 1921/22. години, према пронађеном распореду часова, настава се одржавала шест дана седмично (само није недељом) и то од 8 до 16 часова (уз једну паузу од 13 до 14 часова), али је понекад, за неке разреде, она трајала и нешто краће (зависи од тога колико су имали часова одређеног дана). Ученици I разреда имали су 6 часова српског језика (један час – један сат), 5 часова рачуна, 4 немачког језика, 3 земљописа, по 2 часа природописа, слејда, цртања, гимнастике и по један час ручни рад, краснопис, певање. Ученици II разреда имали су 5 часова српског језика, као и рачуна, 4 немачког, 3 земљописа, по 2 часа природописа, слејда, цртања, гимнастике и историје, и по један час ручни рад, краснопис и певање. Ученици III разреда имали су 5 часова рачуна, 4 српског, као и немачког језика, 3 часа физике и историје, по 2 часа цртања, земљописа, привреде, слејда и гимнастике, као и по 1 час ручног рада и певања. Ученици IV разреда су имали 4 часа рачуна и српског језика, 3 хемије, историје и немачког језика, по 2 часа земљописа, цртања, антропологије, привреде, националне економије, слејда и гимнастике, као и један час ручног рада и певања. Поједине предмете су ученици похађали заједно са ученицима других разреда. Посебно ћемо издвојити предмет „наука вере“. Она се одржавала посебно за ученике евангелистичке (понедељком од 14 до 15 часова, заједно ученици II и III разреда), римокатоличке (уторком и петком од 15 до 16 часова, заједно ученици свих разреда) и православне вероисповести - Срба (уторком и петком, од 14 до 15 часова заједно ученици I и II разреда, односно од 15 до 16 часова за ученике III и IV разреда) и Румуна (четвртком од 14 до 15 часова, заједно ученици свих разреда).¹⁰⁷⁸ Када је спајање у питању, да додамо још само да ће школа касније (1924) добити наредбу од Министарства просвете, односно референта за грађанске школе, „да се спајање разреда за наставу појединих предмета не сме вршити, ако има довољно наставника, ако немају сви максималан број часова“, као и наредбу да наставници морају имати максимално 20 часова.¹⁰⁷⁹ Међутим, неће доћи одмах до промена, те ће се и даље вршити спајање разреда за поједине часове појединих предмета.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁸ АЈ, 66, 1636.

¹⁰⁷⁹ АЈ, 66, 2135, 56864/1924.

¹⁰⁸⁰ АЈ, 66, 2135/1924.

Али, у распореду часова за 1926/27. годину наилазимо на неколико промена. Нема више спајања разреда, а чак је и гимнастика подељена на часове за ученике и часове за ученице.¹⁰⁸¹

Дакле, највећи број часова одржавали су се из српског језика (19), рачуна (19) и немачког језика (15). Годину дана раније, ситуација вероватно није била много другачија. Наиме, у извештају о раду ове школе у 1920/21. години наведени су и садржаји градива из појединих предмета. Ми ћемо посебну пажњу посветити српском језику, историји и стручним предметима. Часове српског језика можемо поделити на два дела: први би могао бити граматика, теорија и историја књижевности, а други читање, анализирање и коментарисање разних књижевних дела. У I и II разреду рађена је граматика предвиђена за те разреде, што није био случај са III разредом. У њему се радило градиво II разреда. То је „морало да се предузме“ зато што ученици II разреда нису похађали I српски разред, већ мађарски, у коме нису учили српски језик, док у II разреду нису могли завршити градиво оба разреда. У III разреду се радила и теорија књижевности. У IV се радила историја књижевности (В. С. Карацић, Д. Обрадовић, Б. Радичевић, Ћ. Јакшић, Л. Лазаревић, Б. Поповић, И. Секулић, В. Илић, П. Кочић, Ј. Веселиновић, Ј. Ј. Змај, Ј. Дучић, Ј. Скерлић, П. Поповић). Што се тиче другог дела овог предмета, на часовима су се читала, анализирала, коментарисала многа дела. Читала се ћирилица, али и латиница.

Историја се предавала у II, III и IV разреду. Прва наставна јединица која је обрађивана у другом разреду била је „прадомовина Југословена“, а последње „Други устанак“.¹⁰⁸² Дакле, више од сто година „најсвежије“ историје није обрађиван, а за то је од стране школе окривљено мењање наставног плана у току године. „Није предузето доба од Мих. Обреновића па до најважнијих догађаја из узрока, што је наставни план у току године мењан. У почетку је предузиман Стари век у овом разреду према програму и плану Просветног Одсека“. У III разреду је рађен „значај старих народа“,¹⁰⁸³ док се у IV разреду радило градиво које бисмо могли обухватити називом „општа“ историја средњег и новог века.¹⁰⁸⁴

Почетак, ток и крај наставе: Упис ученика у школу, у школској 1920/21. години, извршен је почетком септембра (1, 2, 3. и 4), али су редовна предавања почела тек 20.

¹⁰⁸¹ АЈ, 66, 2135/1927.

¹⁰⁸² „Прадомовина Југословена, начин живота старих Словена, робовање Југословена, вера старих Словена, Ћирило и Методије, Стеван Немања и борба са браћом, калуђерство и смрти Немањина, Стеван Првовенчани, борба са Вуканом, Св. Сава, Ст. Дечански, битка код Велбужда, Цар Душан, Урош и Вукашин, битка на Марици, Марко Краљевић, бој на Косову, Ђурађ Смедеревац, патње под Турцима, сеоба Срба, Кочина крајина, устанак на дахије, бој на Иванковцу и Мишару, Други устанак“.

¹⁰⁸³ Мисирци, вера Мисираца, мисирска образованост, Асирци и Вавилонци, легендарна прошлост Асирца итд.

¹⁰⁸⁴ „Феудални систем, Словени, најезда Мађара, оснивање европских држава у 9. и 10. веку, напредовање Немачке, Отон Велики, рат за инвестиру, Хенри IV, узроци Крсташких ратова, Крсташки ратови, Француски ратови, Наполеон, Велика француска револуција, уједињење Немачке, уједињење Италије“.

октобра. Настава је трајала, непрекидно, све до 28. јула 1921. године. Приређени су мањи ботанички излети у оближњим шумама (четири пута).¹⁰⁸⁵ Свечаности су приређене 25. новембра („обртница оцепљења од Угарске“), 1. децембар („обртница народног уједињења“), 28. јун (Видовдан, проглас Устава). У школском извештају о раду у школској 1920/21. години, наведено је да је настава текла „уредно“ и да је заступањем управе школе Општина своје обавезе, у погледу школског огрева, испунила и прекида у раду због несташнице огрева није било. Међутим, иако није дошло до прекида наставе, ово нам сведочи да је школа ипак имала проблема са набавком огрева, морала је да се за њега заузме. За разлику од претходне, школска 1921/22. година донела је више проблема Школи. Предавања су почела 7. септембра, али рад није могао тећи правилно јер се тада наставница Недељкова вратила на положај учитељице основне школе, и то упражњено место је сада требало попунити, што је касније и учињено. Такође, наставница Прибиш је септембар и октобар провела у Немачкој. Стање се донекле поправило тек децембра када је школа добила нову наставницу – Зорку Вучковић, учитељицу основне школе. У 1923/24. години настава није текла уредно, због недовољног броја наставника. Наиме, у првом тромесечју радило је само три наставника, који су завршили прописано градиво својих предмета, иако су замењивали, односно радили предмете болесног Васиљева, као и предмете за које још није био постављен наставник. Али ипак део програм није завршен из немачког, слејда и цртања. И на седницама Наставничког већа истицан је проблем недостатка довољног броја наставника у првим месецима школске године. Тао је управитељ почетком марта 1924. године предлао да сваки разредни старешина употреби што већи труд на одржавању школске дисциплине која је почела слабити услед малог броја наставника. Такође, након оцењивања ученика за друго тромесечје константовано је да би успех био још бољи да у томе није омела оскудица у наставничком особљу у току неколико првих (5) месеци и што у школи има велики број „Несловена“ – скоро половина.¹⁰⁸⁶ Наставу је свакако реметио и недостатак уџбеника. На пример, 1924. године је примећено да нема уџбеника из националне економије и пољопривреде који би били по садржини, методу и обиму одговарајући за ову наставу.

Управитељи и наставници: У школској 1919/20. години ова школа је практично имала два управитеља, српског одељења – Коста Нисторан и мађарског одељења – Шаму Немети. Међутим, после фебруара 1920. године, имаће само једног – Нисторана. Он ће

¹⁰⁸⁵ И касније су организовани мањи излети и екскурзије. На пример, 1923/24. године, цела школа је ишла на екскурзију у Смедерево и Костолац, 1925/26. године, цела Школа је посетила оближњи Гај.

¹⁰⁸⁶ ИАП, Ф. 568, записници са седница Наставничког већа.

остати на тој функцији све до 1925. године.¹⁰⁸⁷ Од тада, па све до краја периода који истражујемо (и након њега) управитељ школе биће Исидор Купусаревић.

Како је касније писао управитељ Купусаревић, у школи се радило „у прва времена“ са три, па са пет, шест, касније седам наставника.¹⁰⁸⁸ У школској 1919/20. години у првом и другом разреду (настава на српском) предавали су Иса Купусаревић¹⁰⁸⁹ и Меланија Недељкова, док је управитељ био Коста Нисторан. У трећем и четвртном разреду (мађарски наставни језик) предавали су Ернст Рајчањи и Марина Прибиш, док је управитељ био Шаму Немети (до 16. фебруара).¹⁰⁹⁰ У 1920/21. години, радили су сви поменути наставници, а придружио им се још и Коста Буташ (управитељ Основне школе). Дакле, иако је укинута мађарски наставни језик, односно мађарско одељење, у Школи су наставили да раде наставници који су у њему предавали у претходној школској години. Тако је управитељ, фебруара 1921. године, известио Министарство просвете да два члана Наставничког збора (Е. Рајчањи и М. Прибиш) „нису српске народности, али добро говоре српски и у слободним часовима уче српску граматику и у опште много се баве проучавањем српске књижевности“.¹⁰⁹¹ Наиме, Е. Рајчањи је био Немац евангелистичке вероисповести, док је Прибиш била Мађарица римокатоличке вероисповести. Тако су барем сведочили одређени извори. Пронашли смо и оне у којима се она ипак изјашњава као Српкиња, избеглица из Ердеља.¹⁰⁹² Наредне школске године, М. Недељкова се „вратила“ на положај учитељице основне школе, и то упражњено место је сада требало попунити. До тада, „примио се“ апотекар Војислав Поповић да бесплатно врши наставничку дужност (недељно 13 часова, предавао је српски језик, хемију и антропологију). Тек је у децембру школа добила нову наставницу – Зорку Вучковић, учитељицу основне школе. Дакле, 1922. године школа је имала 5 наставника (Нисторан, Купусаревић, Вучковић, Рајчањи, Прибаш),¹⁰⁹³ али и три хонорарна вероучитеља (Јован Кнежевић - Србин, Имре Ендрењи - Мађар и Исидор Саберка

¹⁰⁸⁷ АЈ, 66, 2135, 39961/1925.

¹⁰⁸⁸ По свему судећи, он је међу наставнике убрајао и управитеље, који су заиста и радили и као наставници, односно предавали су одређене предмете. Такође, писао је да је у школи радило најпре 3 наставника – по свему судећи он је у том тренутку под школом подразумевао само српско одељење. (В. Марган, *нав. дело*, 395-396)

¹⁰⁸⁹ Исидор Купусаревић ће касније написати и, 1935. године, једно дело о историји Ковина, у издању Р. Оберлајтера. И. Купусаревић, *Ковин: до краја XVIII века*, Репринт издање: Ковин 1996.

¹⁰⁹⁰ АЈ, 66, 2135.

¹⁰⁹¹ АЈ, 66, 2135, 5024/1921.

¹⁰⁹² АВ, Ф. 81, 6127/1919.

¹⁰⁹³ Нисторан је предавао историју, земљопис и антропологију (укупно 13 часова), Вучковић је предавала српски, краснопис и женски ручни рад (укупно 21 час), Купусаревић је предавао рачун, физику, и такође антропологију (укупно 21 час), Прибиш је предавала земљопис, природопис, хемију, националну економију, привреду и геометрију (укупно 21 час), Рајњачи је предавао немачки, цртање и слејд (укупно 23 часа). Квалификације наставника: Нисторан – дипломирани учитељ основне школе и слушалац вишег педагошког течаја, Купусаревић - дипломирани учитељ основне школе и слушалац вишег педагошког течаја, Е. Рајчањи – дипломирани наставник грађанске школе, Недељкова – дипломирана учитељица основне школе и слушатељка вишег педагошког течаја, Прибиш – дипломирана наставница грађанске школе, К. Буташ – дипломирани учитељ основне школе. (АЈ, 66, 1636)

- Румун), једног учитеља основне школе који је радио и у овој школи (К. Буташ), као и једну послужитељку (Терезија Јамбор, Немица). Наредне, 1922/23. школске године, у овој школи неће радити Зорка Вучковић, а за то је, по свему судећи, „крив“ просветни инспектор Банатске области који прегледао је ову школу још марта 1922. године и, између осталог, изнео предлог да се она разреши дужности „због слабог успеха“. Такође, више неће бити наставница ове школе ни М. Прибиш. Уместо њих, радиће Еуфимија Нешковић и Милена Берић. Уз њих ту су и даље били наставници Нисторан, Купусаревић и Рајчањи, хонорарни наставник Буташ, као и хонорарни вероучитељи Ј. Кнежевић, И. Ендрењи.¹⁰⁹⁴ Може се приметити да сада није наведен вероучитељ – Румун. У 1923/24. години, и даље ће радити Нисторан, Купусаревић и Нешковић, али не и Рајчањи (премештен 24. августа 1923. године у грађанску школу у Старом Бечеју), као ни Милена Берић (премештена у делиблатску основну школу). Са друге стране, ускоро ће бити постављени нови наставници, Душан Васиљев, потом и Марија Сенеси (19. новембра, али је место „заузела“ тек 24. децембра), као и Шћепан Милић (31. децембра, али је ступио на дужност тек 2. фебруара 1924. године). У 1923/24. години, поред директора, радило је још 4 наставника (два наставника и две наставнице) који су били оспособљени за рад у грађанским школама. Од ових петоро запослених у школи само је једна наставница била Немица римокатоличке вероисповести, док су сви остали били Срби (Српкиње) православне вероисповести.¹⁰⁹⁵

Дакле, ове школске године, у Школи ће радити чувени песник Душан Васиљев, али само непуну два месеца. Постављен је 7. септембра 1923. године. Међутим, Васиљев је 30. октобра 1923. године упутио једно писмо министру просвете у коме пише: „Молим Господина Министра, да одреди лекарску комисију која ће ме прегледати, пошто сам теже оболео на плућима, а јавила се на мени и маларија, тако, да ми је рад у школи, услед врло високе температуре, потпуно немогућ“. Његово стање потврђивала су и лекарска уверења. Министар просвете је потом одобрио Васиљеву одсуство од 3. новембра 1923. до краја школске 1924. године са правом на припадности по закону.¹⁰⁹⁶ Међутим, нажалост, он неће доживети крај те школске године. Наиме, управа Грађанске школе у Ковину известила је МП да је Душан Васиљев, наставник те школе, умро у В. Кикинди 27. марта 1924. године.¹⁰⁹⁷ Касније, Купусаревић се присећао да је Васиљев у Ковин дошао „болестан и исцрпљен маларијом коју је имао на талијанском фронту“ и да се „то на њему примећивало“. Он га је „једва“ наговорио да се обрати лекару који му је, када га је прегледао, препоручио да

¹⁰⁹⁴ АЈ, 66, 2098.

¹⁰⁹⁵ АЈ, 66, 2659.

¹⁰⁹⁶ АЈ, 66, 2135, 2156/1924.

¹⁰⁹⁷ АЈ, 66, 2135, 17668/1924.

оде у болницу или санаторијум, „јер је болест (туберкулоза) била ухватила великог маха“. Васиљев му је рекао да се обратио на неколико места, али га нигде нису примили. „Разлог није навео, већ је само болно одмахнуо руком препуштајући се у руке судбине, која је према њему поступила без милости“.¹⁰⁹⁸

У 1924/25. години, наставнички колектив је остао исти као и претходне године Нисторан, Купусаревић, Милић, Нешковић, Сенеси, али ће у наредној 1925/26. години доћи до већих промена у школи када су наставници у питању. Школа ће добити новог управитеља (Купусаревић), уместо премештеног Нисторана. Такође, у школи више неће радити, после оставке, ни Еуфемија Нешковић.¹⁰⁹⁹ Са друге стране, доћи ће нови наставници. Тако ће, септембра 1925. године колектив наставника су чинили, поред Купусаревића, и Марија Сенеси, Димитрије Кургузов, Олга Хас¹¹⁰⁰, Лука Велимировић и Никола Михајловић. Велимировић ће бити примљен за слушаоца Више педагошке школе у септембру,¹¹⁰¹ па њега не проналазимо у списку наставника из новембра. Уместо њега, наилазимо на име Јелене Николић. У наредној години, једина промена се односила на премештање Марије Сенеси, 27. новембра 1926. године.¹¹⁰² Истог датума је постављена, уместо ње, Јелена Стефановић (Вуковић). Школске 1927/28. године, у школи су радили Купусаревић, Јелена Вуковић, Димитрије Кургузов, Младен Јовашевић, Борислав Радовановић, Олга Николић (рођена Хас).¹¹⁰³ Школске 1928/29. године, наставници ове школе су били: Купусаревић, Јелена Вуковић, Витомир Милошевић, Борислав Радовановић, Младен Јовашевић, Димитрије Кургузов, као и два хонорарна наставника који су предавали науку о вери. Октобра 1928. године постављена је за учитељицу женског ручног рада у овој школи Љубинка Тодоровић (свршена ученица Више занатске школе у Београду). Она је вероватно постављена уместо Олге Николић, која је, августа 1928. године, постављена за наставницу женске грађанске школе у Сомбору.

Ученици: Број ученика ове школе најпре је растао, потом је имао врло мали пад у једној школској години, па потом поново растао, да би се од школске 1927/28. године почео смањивати. Наиме, школске 1919/20. године било је, на крају школске године, укупно 68 ученика (у српском одељењу – 35, у мађарском – 33), 1920/21 – 77, 1921/22 – 91, 1922/23 – 102, 1923/24 – 97, 1924/25 – 126, 1925/26 – 132, 1926/27 – 139, 1927/28 – 115, 1928/29 –

¹⁰⁹⁸ Матица српска, Рукописно одељење, М. 11.679

¹⁰⁹⁹ АЈ, 66, 2135, 39961/1925.

¹¹⁰⁰ Рођена је 1886. године у Србобрану. Положила је испит спремности за наставничку службу на државном језику, и то пред испитним одбором у Новом Саду, 1925. године. Ради се о допунском испиту из националне групе предмета.

¹¹⁰¹ АЈ, 66, 2135, 60208/1925.

¹¹⁰² АЈ, 66, 1053.

¹¹⁰³ ИАП, Ф. 568, записници са седница Наставничког већа.

105.¹¹⁰⁴ При отварању, Школа је имала, како је то касније Купусаревић написао, тешкоће са „анационалним елементима“ који нису хтели да се уписују у српску школу и који нису веровали „да ће овај крај дефинитивно потпасти под српски империјум. Но лед се пробио“. Када су родитељи почели добијати уверења да је стање непроменљиво, почели су уписивати своју децу у ову школу. Тако ће школске 1921/22. године бити уписано уз 63 „Србо Хрвата“ и 14 Немаца, 10 Румуна, 2 Мађара, 1 Бугар и 1 Јеврејка.¹¹⁰⁵ Иако ће касније управитељ Купусаревић писати „изгледа да ће се код нас у Ковину десити да ће више бити анационалних, него српских ученика“, подаци из статистика не „говоре“ тако. Наиме, у школској 1927/28. години, када Купусаревић пише свој текст, од укупног броја ученика на крају школске године (115), највише је било Срба (73), потом Немаца (29), Румуна (10), Мађара (2), Јевреја (1). Дакле, „осталих народности“ како су у статистици били груписани Немци, Румуни, Мађари и Јевреји било је знатно мање него Срба (процентуални однос је био 36,5% према 63,5%). Међутим, ни то није занемарљив проценат. Напротив. За разлику од, пре свега основних школа, ова школа није имала много проблема са исписивањем ученика, или смањењем броја ученика у току школске године на неки други начин. Наиме, од школске 1923/24. до школске 1928/29. године просечно „отпало“ 5,5 ученика. Од укупно 33 ученика (21 ученика и 12 ученица) који нису похађали до краја школу, два ученика су умрла, три то нису урадили због болести, док се за остале ученике наводи да су у току школске године „отпали због других узрока“. У 1921/22. години, много је било више ученица (61) него ученика (30). Међутим, у наредним годинама, већину ће чинити ипак ученици. Већина ученика је била из Ковина, али је било и из околине. Наиме, у школској 1920/21. години било је укупно 65 ученика „из места“, односно из Ковина, као и 12 „из околине“ Ковина. Школске 1926/27. године, 121 ученик је био из Ковина и 18 из околине. Према статистици из 1924/25. године, троје ученика је сваког дана долазило из околине, што нас можда наводи на то да је већина ученика који су били „из околине“, проналазила смештај у Ковину током школовања. Већина ученика била је деца земљорадника. Наиме, у 1925/26. години родитељи чак 74 ученика су били земљорадници, 42 занатлије, 7 трговци, 6 државни чиновници, 2 наставници, 1 служитељ. Наредне године били су слични бројеви. Родитељи 76 ученика били су земљорадници, 44 ученика били занатлије, 9 трговци, 7 државни чиновници, 2 наставници, 1 служитељ.¹¹⁰⁶ И у школској 1927/28. години, родитељи највећег броја ученика били су земљорадници (60), али је међу родитељима било и занатлија (22), трговаца, индустријалаца или рентијера (13), хотелијера, гостионичара или кафеџија (4), „осталих државних чиновника“ (4), наставника свих школа (3), свештеника, лекара, апотекара,

¹¹⁰⁴ В. Марган, *нав. дело*, 395-396; АЈ, 66, 2135.

¹¹⁰⁵ АЈ, 66, 2135.

¹¹⁰⁶ АЈ, 66, 1053.

адвоката, инжењера и осталих интелектуалних радника (2), самоуправних и приватних чиновника (1) и осталих радника (6). Школске 1928/29. године, поново већину чине ученици чији су родитељи били земљорадници (44%), потом и занатлије (27%), трговци, индустријалци, рентијери, хотелијери, гостионичари или кафеџије (13%).

Куда иду ученици након завршетка школе? У статистици за 1926/27. годину, постављено је питање колико ђака који су завршили четврти разред намерава продужити школовање? Укупно их је било 13. Два ученика и две ученице су намеравали уписати учитељску школу, три ученика – техничку школу, три ученице Женску радничку школу, два ученика трговачку академију и један богословију. Са друге стране, једна ученик и три ученице нису тада намеравале да продуже школовање. Наредне године чак осам ученица је намеравало уписати „Радничку школу“, пет ученика – техничку школу, два ученика и две ученице – учитељску школу, три ученика – трговачку академију и један ученик – богословију. Са друге стране, четири ученика и седам ученица није намеравало наставити школовање. У 1928/29. години, шест ученика и три ученице нису намеравале да наставе школовање, док је 22 планирало (13 ученика и 9 ученица). Планирали су уписати гимназију (3 ученика), учитељску школу (7 ученица), богословију (1 ученик), трговачку академију (1 ученица), средњу школу (3 ученика), музичку (1 ученик), цртачку (1 ученик) и остале (још 4 ученика). Занимљиво да сада нема ученица које су планирале уписати Занатску школу.¹¹⁰⁷ Нагласићемо само да се ради о жељама, намерама ученика у тренутку када су тражени подаци за статистику. Постији могућност да је долазило до промена наравно. Међутим, по свему судећи, тре промене нису биле велике. Купусаревић нам сведочи и шта се дешавало са ученицима који нису настављали школовање. „Ми се можемо радовати, што су они младићи, свршивши грађанску, остали: неки плугу, неки трговини и занату својих родитеља. Женски ученици махом одлазе у месну радничку школу“.¹¹⁰⁸

Грађанска школа у Дебељачи

Након рата постојала је и грађанска школа у Дебељачи. Отворена је 1913. године, како се наводи, да би Дебељача постала важан просветни центар. Настава се изводила на мађарском језику. Међутим, поред Мађара, примана су и српска и словачка деца из околних села. „Ослобођењем ових крајева и присаједињењем оваква грађанска школа је престала да постоји и сама по себи угасила рад“.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁷ АЈ, 66, 2659.

¹¹⁰⁸ В. Марган, *нав. дело*, 395-396.

¹¹⁰⁹ С. Д. Миловановић, *нав. дело*, 59.

ГИМНАЗИЈЕ

Средње школе у Краљевини, након рата, настављају да раде по више различитих школских закона, наставних планова и програма, уџбеника. Будући да није изједначено законодавство о средњим школама, чак ни њихови називи нису изједначени. Са друге стране, иза различитих назива криле су се ипак одређене разлике. У Србији рађено по Закону о средњим школама из 1898. године (са допунама из 1902), а он је предвиђао три типа средњих школа: класичну гимназију, реалну гимназију и реалку (најраспрострањеније су биле реалне гимназије којих је уопште било највише у земљи). На територији Војводине, која нас у овом раду највише интересује, највише је било класичних гимназија. И у другим крајевима државе владала је шареноликост. Дакле, неопходно је било уједначавање овог школског система. Међутим, иако је још 1922. године израђен нацрт закона о народним школама, он ће тек седам година касније бити и донесен. У годинама пре тога настојало се да се рад у средњим школама уједначава разним уредбама и расписима. За нашу тему је посебно важна била одлука министра просвете од 13. јула 1920. године којом су сви просветни закони Краљевине Србије проширени и на простор БББ. Када су у питању наставни планови, Министарство просвете је тек 1924. године прописало наставни план за I и II разред, а наредне године и за III и IV разред реалне гимназије. Од укупног броја часова у реалним гимназијама, према овим плановима, готово трећину су представљали „национални“ предмети. Две године касније прописан је наставни план и програм и за више разреде средњих школа, као и за класичну гимназију и реалку.¹¹¹⁰

Непосредно након рата на простору БББ било је 15 гимназија и реалки на језицима „несловенских народа“ и само једна српска, православна, гимназија у Новом Саду. Нове просветне власти са таквим стањем нису биле задовољне и ускоро је Просветни одсек Народне управе упутио предлог МП у Београду да се отворе нове, српске, гимназије и реалке на простору БББ. Одсек је истакао и разлоге за то: „Како пак огроман део државних и јавних чиновника и уопће јавних радника са академском и нижом спремом, захваљујући безобзирној просветној политици досадашњих мађарских влада према Србима у нашим крајевима, - чине искључиво Мађари, то смо по ослобођењу били приморани оставити их на готово свим пољима јавног рада на њиховим местима, из разлога што немамо својих спремних људи, којима бисмо их могли заменити“. Ускоро ће и започети отварање гимназија са српским наставним језиком. Тако су у 1919. години су отворене српске гимназије у В. Бечкереку, В. Кикинди и Панчеву, као и потпуна српска реалка у Вршцу, а наредних година

¹¹¹⁰ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941: Други део: Школа и црква*, 152-161.

ће бити отворене и друге. Та отварања и почетак њиховог рада пратили су бројни проблеми. Један од њих је био и велики недостатак довољног броја наставника.¹¹¹¹

Гимназија у Панчеву

Гимназија пре 1918. године: Можемо рећи да је потоња панчевачка Гимназија имала неколико претеча. Наиме, из Главне (Више) школе, која је представљала својеврсну основну школу, а која је у Панчеву постојала још од 1775. године, издвојиће се њен завршни четврти разред који је трајао две године (имао је два годишта). Од та два годишта Главне школе образована је 1851. године дворазредна Нижа реална школа. Касније добија и трећи разред. Ова школа је 1863. године претворена у Вишу реалну школу, која је потом проширена отварањем четвртог, а потом и петог и шестог разреда. Коначно, седми разред је отворен 1871. године. Годину дана раније, у школи је одржана прва матура („испит зрелости“). Настава се одвијала на немачком језику, преко кога се водила и администрација. Поред немачког, који се учио и као посебан предмет, у школи се учио и српски језик, као и француски и латински (као необавезни предмет), а од 1871. године уведен је и мађарски језик, као обавезни предмет. У периоду од 1851. до 1872. године у Нижој и Вишој реалној школи радило је око 33 читања, односно професора. Њих можемо поделити у две несразмерне групе. Једну би чинили вероучитељи за православне ученике и учитељи српског језика, који су били православне вере и већином из Панчева. Другу групу чине сви остали, који су већином били римокатолици и који су долазили из разних крајева Хабзбуршке монархије. Наставници у овој школи носили су звање „учитељ“ (lehrer), иако су имали факултетску спрему, неки чак и докторат. Тек 1866. године, одлуком Министарства рата, дозвољено им је да користе звање „професор“. Нижу и Вишу реалну школу могли су похађати ученици који су претходно завршили Главну школу или неку другу школу истог ранга. Реална школа се често у литератури назива „немачком средњом школом“, али не зато што су ученици били само Немци, већ, пре свега, зато што је наставни језик био немачки. Тако је 1868. године школу похађало 75 Срба, 62 Немаца, 4 Мађара, 4 Хрвата итд. Највећи број ученика је рођен на простору Војне границе (68) а том броју треба додати и оне рођене у Панчеву (54). Било је и ученика из Угарске (18). Такође, осим ученика из Хабзбуршке монархије, било је и ученика из Кнежевине Србије (6). Укидањем Војне границе (1872) и прикључењем њене територије Угарској, положај дотадашње Више реалне школе се знатно мења. Ту промену приказује већ и сам назив школе који је тада промењен – Угарско-

¹¹¹¹ V. Radašin, *nav. delo*, 136-153.

краљевска државна виша реалка. Мађарски професори постепено потискују немачке, а од 1880. године наставни језик више није био немачки, већ мађарски. На матерњем језику ученика предавала се још само веронаука, а такође српски језик је остао је обавезни предмет само за ученике Србе. Он је укинута 1898/99. године, па 1908/9. године уведен, да би коначно у време рата поново био укинут. Важно је рећи и да је ова школа од 1881/1882. године била (Угарско-краљевска државна) реална гимназија, а до 1888/1889. па све до 1918/1919. године (Угарско-краљевска државна) виша гимназија.¹¹¹²

Отварање Гимназије после рата и почетак рада: Пре него што ће Гимназија постати државна школа, наставу за гимназисте организовало је најпре једно „удружење“ наставника, које је убрзо прерасло у колектив приватне гимназије. Наиме, како се наводи у изворима, по жељи ученичких родитеља, „примили су се“ Јован Милорадовић,¹¹¹³ парох и катихета Петар Максим,¹¹¹⁴ ђакон Богдан Разуменић,¹¹¹⁵ наставник Српске више девојачке школе Ђорђе Живановић,¹¹¹⁶ учитељ-управитељ Српске вероисповедне школе Радивој Петровић,¹¹¹⁷ наставник у Српској вишој девојачкој школи Мита Јовановић,¹¹¹⁸ наставница у бившој Мађарској државној женској грађанској школи Јованка Познанова,¹¹¹⁹ да спремају ученике нижих разреда бивше мађарске гимназије, да би они могли крајем школске године приступити испиту као „приватисте“ на некој јавној гимназији. Настава је почела 20. фебруара 1919. године у згради Српске више девојачке школе. На првој конференцији Наставничког збора (16. марта), Милорадовић је известио присутне да је изасланик Министарства просвете (др Веселин Ћисаловић), „не само одобрио поучавање ученика, него да је дао свој пристанак да се ово удружење прогласи приватном гимназијом, додавши још V и VI разред“. Изасланик је Милорадовићи поверио и привремену управу у овој приватној гимназији, па ће он у том својству примити гимназијске кључеве од градског начелника. Дакле, од марта она ради као приватна гимназија (у изворима стоји назив „Краљевска српска велика гимназија“), и то у згради Гимназије. Будући да су отворена још два разреда, доћи ће и нови наставници: свештеник и катихета Обрад Давидовић, свештеник и катихета Божидар Ковачевић, др Стеван Смедеревац, инжењер Зоран Томић, Стево Менцингер, кога је за наставника упутило „само повереништво Нар. Управе“. Направљен је и нови распоред

¹¹¹² А. Лебл и др, *Панчевачка гимназија 1863/64-1963/64*, Панчево 1964; Н. Конески „Учитељи и ученици 'Главне школе' у Панчеву од 1853. до 1871. године“, *Гласник музеја Баната: Прилози за науку, уметност и културу*, бр. 19, Панчево 2017; Н. Конески, „Учитељи и ученици Ниже/Више реалне школе у Панчеву од 1851. до 1872. године“, *Гласник музеја Баната: Прилози за науку, уметност и културу*, бр. 20, Панчево 2018.

¹¹¹³ Предавао је рачун, физику и хемију.

¹¹¹⁴ Предавао је рачун и веронауку.

¹¹¹⁵ Предавао је земљопис и латински.

¹¹¹⁶ Предавао је српски језик.

¹¹¹⁷ Предавао је природопис и историју.

¹¹¹⁸ Предавао је немачки језик, цртање и краснопис.

¹¹¹⁹ Предавала је француски језик.

часова по којем је почела настава 10. марта. Настава се водила на основу извештаја о Српској православној великој гимназији у Новом Саду из 1916. године. „Тешко је било ову, мађарском занемареном наставом запуштену, децу у редовни колосек озбиљног рада увестим, али одушевљење и чврста воља не само госп. наставника него и наше младежи довела ме до мог уверења, да можемо све тешкоће победити“, писао је Милорадовић у априла 1919. године. На горе споменутој конференцији наставничког збора, одлучено је да се „приме инвентарно све просторије и збирке гимназијске од бив. управе мађ. гимназије уз асистенцију изасланика месне политичке власти“, да они ученици који су оцењени из мађарског језика са „недовољно“, пређу у виши разред, а такође, ученици првог разреда који су били оцењени са „недовољно“ из латинског да пређу у други разред. Одлучено је и да се ученици воде у цркву празником и недељом.¹¹²⁰ Када се у Панчеву отворила приватна гимназија, у једном тренутку се „пронео глас“ да ће се отворити и Грађанска школа, па су неки ученици дошли да наставе своје школовање. Међутим, пошто се тада школа још није могла отворити, ти ученици су, „да не би лутали по улицама и траћили време улудо, упућена у гимназију,“ без икаквих обавеза за њих и за наставнике.¹¹²¹ Дакле, они су били тамо „као гости“. ¹¹²² На конференцији наставничког збора је одлучено и да се они ученици Грађанске школе „који су вољни да приступе испиту разлике из латинског језика имају сматрати редовним ученицима оног наредног разреда који им сведоцбом одговара“. Они који то нису желели, сматрали су се ученицима Грађанске школе, али се „имају обучавати заједно са гимназистима, изузев часа латинског кад ће им се одвојено предавати слободно цртање. Кад се буде отворила Грађанска школа имају се ови ученици упутити тамо“. Иначе, у уписницама Гимназије, уписано је у овој школској години укупно 133 ученика, у шест разреда.¹¹²³

МП, Одсек за БББ позвало је Управу Гимназије да састави испитну комисију ради испитивања и оцењивања ученика и ученица панчевачке „затворене мађарске гимназије и мушке и женске грађанске и трговачке школе“ крајем јуна, почетком јула те 1919. године, „у сврху издавања им разредних сведоцба“. Председник комисије биће управитељ Гимназије Јанкулов, а избор чланова је остављен Управи, односно остављено јој је да предложи неког из наставничких зборова Српске гимназије, Српске женске грађанске, Мушке грађанске и Више девојачке школе, „евентуално и из наставничких зборова затворених школа подесне

¹¹²⁰ АВ, Ф. 81, 1416/1919.

¹¹²¹ ИАП, Ф. 88, прва кутија.

¹¹²² „Отворена је српска грађанска мушка школа“, *Панчевцац*, 20.4.1919.

¹¹²³ ИАП, Ф. 13 Гимназија „Урош Предић“, Панчево: 1863-1964, уписнице.

личности“, а такође и особу изван тих зборова, нарочито за испитивање ученика православне вере из веронауке.¹¹²⁴

Почетком школске 1919/20. године, ова приватна гимназија претворена је у државну гимназију. У летопису Гимназије је поред датума 27. августа 1920. године забележено: „Гимназија подржављена и стављена непосредно под Мин. Просв. у Београду“.¹¹²⁵ Отварањем још и седмог, потом и осмог разреда, она је постала и осморазредна (осми разред је отворен тек 1. октобра¹¹²⁶). Добила је и новог управитеља. У *Панчевцу* је објављена вест да је „за управитеља наше српске гимназије именован је наш земљак др Бора Јанкуков“.¹¹²⁷ Наиме, раније, марта 1919. године, Одсек за просвету позвао га је да заузме место у панчевачкој Гимназији, али је он, телеграмом, одговорио да не може примити Панчево и да очекује своје документе са пештанског универзитета како би компетовао за Београд. Одговорено му је: „По договору с Београдом вама ће бити одређено Панчево. Онде је потреба хитна те вас молимо да се неизоставно примите. Касније може бити речи о вашем премештању у Београд“.¹¹²⁸ Јанкулов ће, дакле, доћи у Панчево. Предаја Управе Гимназије из руку Ј. Милорадовића у руке Б. Јанкулова, извршена је 30. маја 1919. године.¹¹²⁹

Настава: Садржај, односно наставне предмете у овој школи (у школској 1920/21) приказаћемо у табели. На основу ње се може приметити да је највише часова било из српског језика, односно да је уопште много часова било из појединог језика. Ни историја није много заостајала. Другим речима доминирају „друштвени“ предмети, док су „природни“ били заступљени са мањим бројем часова (изузев математике).

1920/21									
ПРЕДМЕТ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	УКУПАН БРОЈ ЧАСОВА
Наука о вери	2	2	2	2	2				10
Српски	5	5	4	4	4	4	4	4	34
Француски		4	4	4	4	4	3	3	26
Немачки		4	4	4	4	4	3	3	26
Латински					4	4	4	4	16
Грчки							4	4	8
Историја			4	3	3	3	3	4	20

¹¹²⁴ ИАП, Ф. 13, кутија бр. 271, 114/1919.

¹¹²⁵ ИАП, Ф. 13, летопис школе.

¹¹²⁶ ИАП, Ф. 13, летопис школе.

¹¹²⁷ „Именовање“, *Панчевац*, 11.5.1919.

¹¹²⁸ АВ, Ф. 76, 850/1919.

¹¹²⁹ ИАП, Ф. 13, кутија бр. 271, 113/1919.

Земљопис	3	3	2	2	2				12
Јестаственица	3	2			2	4	2		13
Физика			4				2	2	8
Хемија с минерологијом				4					4
Математика	5	4	4	4	4	4	2	2	29
Хигијена				1			1		2
Цртање	2	2	2	2					8
Писање	2	2							4
Певање	2	2							4
Гимнастика	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Филозофија								2	2
УКУПАН БРОЈ ЧАСОВА	26	32	32	32	31	29	30	30	242

Табела 4. Наставни план из 1920/21. године¹¹³⁰

ПРЕДМЕТ	УКУПАН БРОЈ НЕДЕЉНИХ ЧАСОВА
Веронаука	28
Српски	78
Француски	59
Немачки	20
Латински	22
Земљопис	46
Историја	37
Јестаственица	30
Физика	19
Хемија	12
Математика	71
Хигијена	7
Филозофија	2
Цртање	24
Писање	12
Гимнастича мушких	36
Гимнастика женских	18
Певање	20
Женски ручни рад	16

Табела 5. Предмети и број часова са којима су били заступљени септембра 1926. године¹¹³¹

¹¹³⁰ АЈ, 66, 824.

¹¹³¹ АЈ, 66, 824, 8240/1926.

Почетак школског рада: Управитељ је саопштио Наставничком збору да ће уписивање за 1919/20. годину бити одржано 1, 2. и 3. септембра, и да ће настава почети 15. септембра.¹¹³² Касније, 15. септембра, одржано је позивање Светог Духа и у цркви је говорио ученицима парох-катихета Петар Максим. Потом је одржано свечано отварање школске године у Соколани. Тада је управитељ ученицима прочитао дисциплинска правила и распоред часова. Сутрадан је почела настава. Настава у осмом разреду је почела тек касније, будући да је он отворен накнадно, тек 1. октобра.¹¹³³ Велики проблем овој школи био је недостатак наставника. Чак је због тога и прекинута настава, од 4. до 9. октобра 1919. године. Тада одмах управитељ одпутовао у Нови Сад у Одсек за БББ МП, „да уреди питање наставника и проф. пристојби“.¹¹³⁴ Наставу је реметио и недостатак огрева, који је владао уопште у читавом Панчеву. Тако је још августа 1919. године градски начелник обавестио Школу да не може удовољити њеној молби, „јер јер се и сами гледе набавке дрва и угља како за вар. уреде, тако и за вар. плинару са ужасним тешкоћама боримо, те ни сами сигурни нисмо, дали и у коликој мери ће мо потребан нам огрев набавити моћи“.¹¹³⁵ Такође, од 2. до 22. марта 1920. године Школа је распуштена због „шпанске болести“ и опасности од пегавог тифуса, „који су донеле руске избеглице“.¹¹³⁶ У 1920/21. години уписивање је трајало од 11. до 13. септембра, а истовремено су обављени и поправни, допунски и приватни испити, који су преостали од прошле школске године. Потом, због недостатка наставника, тек 21. септембра је одржана конференција Професорског савета и направљена привремена подела предмета. Сутрадан је позивањем Св. Духа и говором директора почела настава у свих осам разреда. Наредне године је уписивање почело 2. септембра, рад почео 6. септембра. У 1922/23. години, због шарлаха, уписивање је обављено тек од 4. до 6. октобра, а настава је почела тек 1. новембра. Наредних година, почетак школског рада ће бити мање-више исти. На самом почетку септембра – уписивање ученика, потом следе седница Професорског савета (подела предмета), одлазак на благодарење у цркву поводом рођендана престолонаследника (6. септембар), позивање Светог Духа у цркви, и потом, почетак наставе.¹¹³⁷

Настава – тешкоће: Школске 1920/21. године, рад је углавном текао током читаве године, осим два прекида (због Професорског конгреса и због недостатка огрева), иако се настава суочавала са великим тешкоћама (недостатак наставника, уџбеника, огрева итд).

¹¹³² ИАП, Ф. 13, записник редовне седнице Наставничког збора.

¹¹³³ ИАП, Ф. 13, летопис школе.

¹¹³⁴ ИАП, Ф. 13, летопис школе.

¹¹³⁵ ИАП, Ф. 13, кутија бр. 271, 176/1919.

¹¹³⁶ ИАП, Ф. 13, летопис школе.

¹¹³⁷ Годишњи извештаји Државне гимназије у Панчеву за школске године: 1920/21, 1921/22, 1922/23, 1923/24, 1924/25, 1925/26, 1926/27, 1927/28, 1928/29.

Наиме, дуго није био достављен списак одобрених уџбеника, па су се ученици морали спремати по предавањима и белешкама професора. Такође, и у наставном плану је дошло до измене, што је такође отежавало наставу. Честе промене наставника су такође биле проблем. У неким предметима се променило чак 4 односно 5 наставника. Морао се мењати и распоред часова. Школске 1921/22. године настава је прекидана два пута. Први пут због Професорског конгреса у Загребу (од 17. до 27. септембра) и због шарлаха (од 6. новембра до 27. децембра). Такође, честе су биле промене наставника, подела рада. Школске 1923/24. године, поново су биле честе промене наставника, услед чега се често мењала подела наставе. Промењено је чак 8 главних распореда часова. Наиме, Ж. Матијашевић је отишао да служи војни рок, док су С. Кодић и С. Ђорђевић стално због болести одсуствовали, све док нису премештени. У кући Јована Максима се појавио шарлах па он није могао долазити. М. Канели и Ј. Вашченко су од 1. до 12. октобра полагале испит спремности, као и неки привремени предметни учитељи дипломски испит „те се то време морало употребити на екскурзије у околини Панчева, у оближња села, и у Вршац.“ Л. Шуваковић је био на боловању 6 месеци. Дуго је боловала и В. Миладиновић. Школске 1924/25. године, наређењем Министарства од 13. фебруара 1925. године, укинута су 4 одељења са немачким наставним језиком а ученици су упућени у одељења са српским. „Са врло малим изузетком уписали су се ови ученици“ у одељења са српским наставним језиком Тада је направљена нова подела свих ученика на разреде од I до IV. Тешкоће настави су правиле доласци и одласци наставника услед чега једно време није било наставе француског, гимнастике, математике и физике у неким одељењима. Разреди су често мењали распоред часова, старешине и предметне наставнике. Професор Шуваковић је тако као кандидат за народног посланика био на допусту, а пошто је изабран за народног посланика није више ни вршио дужност наставе физике и математике. Школске 1925/26. године настава је текла уредно, иако је било тешкоћа због недовољног броја учионица. Предавања су држана за више разреде пре подне, а за ниже после подне од 13 часова, све док није уведено електрично осветљење (8. фебруара), када је настава после подне почињала од 14 часова. Наредних година, у школским извештајима, наилазимо на мање наведених тешкоћа у настави, што не значи да их ипак није било више. Наиме, у 1926/27. години од 1. до 15. марта школа распуштена због грипа, док је у 1928/29. години, у октобру било прекида наставе у појединим одељењима због оправки зграде.

Професори: У наставничком особљу, 1920/21. године било је 22 имена, 1921/22 – 21, 1922/23 – 21, 1923/24 – 28, 1924/25 – 28, 1925/26 – 28, 1926/27 – 30, 1927/28 – 34, 1928/29 – 37 (укључујући у тај број и 4 вероучитеља мањина). Такође, поре наставника, Школа је имала и послужитеље, најпре два, а потом три. У почетку је било врло мало професора. На пример,

1920/21. године било их је само 2 (9,1%), али ће се њихов број постепено повећавати. Тако ће их 1926/27. године бити чак 16 (53,3%). Међутим, тада ће тај број почети опадати. Наредне године ће их бити 15 (44%), а 1928/29 – 13 (35%). Такође, и број осталих звања се мењао. Неки наставници су одлазили, долазили, неки су напредовали у служби. Изложићемо само стање из 1920/21, 1925/26. и 1928/29. школске године. У 1920/21. години, поред директора и два професора, радили су још и 1 професор-катихета, 2 суплента-катихете, 3 суплента, 3 предметна наставника, 2 наставника вештина, 4 хонорарних наставника, 1 студент филозофије, 1 по потреби одељен професор Грађанске школе, 1 хонорарна наставница – директорка Женске грађанске школе и 1 школски лекар. У 1925/26. години, поред директора и 7 професора, било је и 8 суплената, 1 учитељ вештина, 5 привремених предметних учитеља, 2 привремена учитеља вештина, две дневничарке, 1 „хонорар од часа“, 1 школски лекар. У 1928/29. години, поред директора и 13 професора, било је још и 7 суплената, 1 предметни учитељ, 2 учитеља вештина, 2 привремена предметна учитеља, 1 контрактуелни професор, 2 контрактуелна суплента, 1 контрактуелни наставник, 2 „хонорар од часа“, 4 вероучитеља мањина и 1 школски лекар.

Јанкулов ће нам много година касније од периода који истражујемо, пренети своје прве утиске о овој школи, који нису били нимало позитивни. „Маја. 1919. ступио сам на дужност директора и у 4 сати по подне ушао у професорску салу. Колегија на окупи, (...). Нико не отпоздравља, једини Живановић ми прилази са добродошлицом. Атмосфера загушљива, одлажем седницу за наредни дан у 8 сати ради измене и допуне распореда рада. Излазим из зграде и пролазим кроз масу ђака, радозналих да виде новог директора. Једни се усиљено јављају, други подозриво ме посматрају. Грађани мање-више огорчени, а некоји спремни да депутативно затраже од Министарства опозив мога наименовања. Почетак нимало ласкав“. Такође, оцртава „пејзаж“ наставничког колектива. „Панчевачка гимназија била је транзитна школа. Ко није могао одмах да добије Београд, добијао је Панчево, без обзира на потребе ове школе. Многе наставнице, махом Рускиње, некоје и са дубиозном квалификацијом, а све са мањкавим знањем српског језика, постављене су протекцијом. Некоје су само на платном списку, иначе на сталном 'боловању' фунгирале. Некоји наставници нису још ни доучени били, некоји без и једног испита постављени. Од наставника више спреме био је већи број распопа, који су свој прави позив заменили наставом ради деце и бољег ухлебљења, а и без мантије задржали свој окорели конзервативни, ауторитативни сколастички менталитет. Како ту постићи јединство наставе? Природњаци вуку на своју, распопи на своју воденицу, а вероучитељи – пет антагонистичких вероисповести – обаљују и оно мало јединство научне образбе. Узалуд долазим у

Министарство просвете да се посаветујем о потреби једне опште професорске конференције ради израде јединственог плана и усклађивања уџбеника укључујући и веронауку; до министра се не може доћи јер је делокруг његов чисто политички; а начелник ће ствар 'проучити'¹¹³⁸.

Један од наставника у овој школи био је и чувени Милош Црњански. Он је октобра 1921. године постављен за привременог предметног учитеља, и њему су, као почетнику, поред часова српског језика, додељени и часови гимнастике. Такође, осим 18 превиђених часова, добио је и 6 хонорарних. Поверена му је и дужност да чува Гимнастичку збирку. Он није био задовољан атмосфером у овој школи, као ни својим положајем у њој. У једном свом писму упућеном Иви Андрићу пише: „Можете мислити ко све данас није наставник“. Касније се присећао и: „Нити сам волео ту језуитску зграду, нити сам у њој био дочекан лепо. Напротив, иако је тада мој литерарни рад већ био видан и знан, и те како, директор панчевачке гимназије дочекује ме, ваљда баш зато (он је био преводаца са мађарског и био је превео Мадачеву *Човекову трагедију*) хладно, и даје ми часове тако да предајем, и на авлији, гимнастику. Преврћем се, дакле, на справама, пред ученицима, у Панчеву“. Касније, у другом полугодишту, ипак је успео да се ослободи наставе гимнастике, на основу лекарског уверења да болује од хроничног катара у десном углу плућа. Међутим, сада ће предавати, поред српског језика и историје и 6 хонорарних часова земљописа. Међутим, одбијао је да земљопис испитује на вишем течајном испиту. „Земљопис није моја струка и никада га стручно учио нисам“. На крају ће испитивач овог предмета ипак бити Јован Максим. Црњански је био и увучен, али не својом кривицом, у предмету оптужбе за неморално понашање суплента Васе Путника. Међутим, било је и ипак и лепих момената за Црњанског у Панчеву. Тако је, на пример, њему припачла част да одржи предавање о проти Васи Живковићу на прослави организованој у његову част.¹¹³⁹ Црњански је, указом МП, 30. октобра 1922. године додељен на рад у Четвртој мушкој гимназији у Београду.¹¹⁴⁰

У изворима проналазимо много оптужби на рачун професора Гимназије. Фебруара 1920. године упутио је један допис Одсеку за ББМ ПП управитељ Јанкулов, а „поводом разговора, који у овој вароши како у публици, тако и међу ученицима почињу кружити“ да су он и професор Менцингер, од ученика који су у децембарском року полагали приватни испит, примили мито. Моли Одсек да што пре против њих покрене дисциплинску истрагу,

¹¹³⁸ А. Лебл и др, *нав. дело*, Панчево 1964, 92-93.

¹¹³⁹ „Прослава“, *Панчевац*, 2.4.1922.

¹¹⁴⁰ Б. Ђорђевић, „Милош Црњански као гимназијски професор“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 78, Београд 2012, 148-151.

како би се сачувала част Школе и њихова лична, против тих клевета.¹¹⁴¹ Истог месеца жалила се Ј. Познанова, наставница немачког и француског језика, Одсеку за БББ МП да су три њена часа у четвртном разреду дедељена професору Менцингеру по новом распореду, без њеног знања и питања. Када га је питала зашто јој је узео часове, он јој је одговорио: „Ја сам тражио хонорарне часове. Од моје плате не могу живети, а ви имате и овако вашу плату“.¹¹⁴² Маја 1920. године, управитељ је позвао Одсек да спроведе истрагу поводом изашлог чланка у *Панчевцу*¹¹⁴³ у којем је нападнут наставник Живановић, као и остали чланови наставничког збора Гимназије, јер су, како пише Јанкулов, наводно, наговарали ученике те школе на учешће у политичком збору. Управитељ је испитао случај и испоставило се да су ученици, због „кривог“ тумачења 22. члана дисциплинских правила, „највећим делом само пасивно суделовали у збору и да их нико, ни наставник, ни други нису наговорили да онде присуствују“. Одсек је одговорио Гимназији да се узима на знање њен исказ, „међутим ученицима се забрањује и пасивно учешће у политичким зборовима и сваки прекршај ове забране мора се најстрожије казнити“.¹¹⁴⁴ На другој страни, страни демократа, оптуживан је Томандл, екстерни професор Гимназије. Он је, по наредби МП, позван да се изјасни да ли је, са ученицима Гимназије, улицаом певао „Милетићеву песму мењајући текст 'Милетић' речју 'Прибичеви'“.¹¹⁴⁵ Томандл је „са највећом индигнацијом и са гестом презира против лажним и ниским клеветама одбијам од себе нејенергичније као екстерни професор и као замени старешине и вођа панчевачког 'Сокола' подлу осваду, да су ученици гимназије певали Милетићеву песму мењајући текст“. Како је навео, 3. маја, први пут је гимназијска омладина изашла заједно са „планинкама“ Српске више девојачке школе и члановима Соколског друштва, у сврху вежбања на панчевачку ливаду. Пише да је тачно да је омладина, враћајући се са вежби, певала, и то патриотске и родољубиве песме, па и Милетићеву корачницу, али није тачно да се певало „'ми смо с тобом Св. милетићу' нити 'Св. Прибићевић' /примећујем да се ово ни не може певати, јер је један слог више/ него 'ми смо с тобом Петре Карађорђевићу'“.¹¹⁴⁶ У јуну те 1920. године, „у име многих родитеља“, Коста Враговић, упутио је један допис министру просвете у Београду, „да би се у државној гимназији у Панчеву реда начинило“. Истиче да, као што је министру врло добро познато, већину наставничких снага у Гимназији чине свештеници, а не „редовно испитани професори“. Такође, истиче проблем честог мењања распореда часова, мењања наставника и прописивање

¹¹⁴¹ АВ, Ф. 81, 1836/1920.

¹¹⁴² АВ, Ф. 81, 2826/1920.

¹¹⁴³ Нисмо успели да утврдимо о ком чланку је реч. Текстови у којима је врло оштро критикован професор Живановић, као политички неистомишљеник уредницима *Панчевца*: „Један радикалски 'професор'“, *Панчевца*, 16.5.1920; „Морал 'Панчевца'“, *Панчевца*, 30.5.1920.

¹¹⁴⁴ АВ, Ф. 81, 11800/1920.

¹¹⁴⁵ „Радикалске клевете“, *Панчевца*, 6.6.1920.

¹¹⁴⁶ АВ, Ф. 81, 12047/1920.

нових књига. „Тога нема ни у ком дидактичком методу напоменуто да је корисносно, или ваљда нови за нужду скупљени и постављени професори држе, даће на овај начин постићи успех у раду, али не морално – васпитно, већ материјални, пошто ће родитељи бити принуђени да своје дете повере једном госп. професору, да га спрема јер је у његовом раду наступила конфузија реда у целом организму! Па тек набавка нових уџбеника сваки час, докле то води“? Такође, у Гимназији влада „дух партизански“. Како пише, професор Живановић је оборио многе ученике чији родитељи нису присталице његове странке, „због тога што смо га јавно позвали да повуче консеквенце због недоличног му понашања као наставника једног просветног завода на једном политичком збору“. Пише и да је наставнички збор „корпоративно“ био на гозби код једног родитеља, „да су неки поклони учињени неким члановима колегије, па канде и г. управитељу. Благо ономе ко може да поклања на ово време, али све то не би било ништа, да се праведно поступа и према онима који нису какве милости учинили“.¹¹⁴⁷

Ученици: У 1918/19. години било је уписано 133 ученика, 1919/1920 – 272, 1920/21 – 304, 1921/22 – 475, 1922/23 – 579, 1923/24 – 632, 1924/25 – 722, 1925/26 – 678, 1926/27 – 696, 1927/28 – 664,¹¹⁴⁸ 1928/29 – 601,¹¹⁴⁹ 1929/30 – 712.

По националности, Срби су у читавом периоду који истражујемо чинили огромну већину у панчевачкој Гимназији – у школској 1920/21. години било их је чак 276 (без Хрвата и Словенаца), 1921/22 – 335 (без Хрвата и Словенаца), 1922/23 – 440, 1923/24 – 450, 1924/25 – 519, 1925/26 – 500, 1926/27 – 570. Број Хрвата и Словенаца није био велики. У школској 1920/21. години било је 4 Хрвата и 1 Словенац, а наредне 7 Хрвата и 2 Словенца. Поред Срба, највише је било Немаца. У школској 1920/21. години било их је чак само 10, 1921/22 – 96, 1922/23 – 114, 1923/24 – 129, 1924/25 – 131, 1925/26 – 113, 1926/27 – 85. Пред Срба и Немаца, било је и Мађара. У школској 1920/21. години било их је само 3, 1921/22 – 5, 1922/23 – 15, 1923/24 – 13, 1924/25 – 35, 1925/26 – 25. Било је и Јевреја. Међутим, проблем је што су они понекад у изворима сврставани у Мађаре, а понекад и у „друге народности“. Милутиновић наводи да их је у школској 1920/21. години било 10, а наредне 22. Био је и мањи број Румуна, Руса и „осталих Словена“.¹¹⁵⁰

Важно је рећи да су Мађари ипак били знатно више заинтересовани за гимназију, али на мађарском наставном језику. Наиме, у *Панчевцу* од 5. септембра објављена је вест о

¹¹⁴⁷ АЈ, 66, 824, 7277/1920.

¹¹⁴⁸ АЈ, 66, 824, 39467/1927.

¹¹⁴⁹ ИАП, Ф. 13, кутија бр. 271, 1292/1928.

¹¹⁵⁰ Годишњи извештаји Државне гимназије у Панчеву за школске године: 1920/21, 1921/22, 1922/23, 1923/24, 1924/25, 1925/26, 1926/27; Н. Милутиновић, *нав. дело*, 57-59.

датумима уписивања ученика у школску 1920/21. годину. Наведено је и да ће се истовремено уписивати и „мађарски ђаци“ и да, ако буде за сваки нижи разред 30, а за виши 20 ученика, отвориће се паралелни разреди са мађарским наставним језиком.¹¹⁵¹ Међутим, за осам потенцијалних мађарских одељења, пријавио се само 91 ученик (у I – 20, II – 9, III – 24, IV – 13, V – 13, VI – 5, VII – 4, VIII – 3), и од тог броја, како се наводи у изворима, 18 ученика је било спремно да похађа српска, ако се не отворе мађарска одељења.¹¹⁵² Гимназија је обавестила, 8. септембра, МП да за паралелну гимназију са мађарским наставним језиком у Панчеву нема зграде, нити има у гимназијској згради потребних „убикација“.¹¹⁵³ Дакле, одељења са мађарским наставним језиком неће бити отворена.

Број уписаних Немаца у почетку био је врло мали. Школске 1920/21. године их је било само 10. Међутим, тај број ће се нагло повећати са отварањем паралелног одељења са немачким наставним језиком у овој школи. Наиме, 1921. године, позивајући се на решење министра просвете да се у местима у којима постоје државне средње школе дозволи образовање паралелних разреда са наставом на немачком, односно мађарском језику, ако за такав разред пријави бар 30 ђака немачке, односно мађарске народности, неколико панчевачких грађана Немаца, чија деца требају да упишу први разред (и њихов број је преко 30), обратили су се директору Гимназије да упише њихову децу у први паралелни разред са наставом на немачком језику. Међутим, он је у два наврата одговарао да му такво решење министра просвете није познато. Касније се наводило да се такво одељење не може отворити у Гимназији, због недостатка наставника, просторија и огрева, и ученици су упућивани у друге школе.¹¹⁵⁴ Међутим, ипак се за уписивање у ову школу пријавило 64 ученика за одељење са немачким наставним језиком.¹¹⁵⁵ Оно ће бити и отворено. Оно је било „искључиво за Немце“, како је писао Милутиновић.¹¹⁵⁶ Тада су, поред Панчева, Немци добили и паралелно одељење у Новом Саду. Међутим, крајем фебруара 1925. године, ова одељења ће бити укинута.¹¹⁵⁷ То ће се одразити и на број ученика немачке националности у овој школи.

По вероисповести, највише је било ученика православне вероисповести: 1920/21 – 276, 1922/23 – 400, 1923/24 – 440, 1924/25 – 511, 1925/26 – 480, 1926/27 – 531. Римокатолика је било: 1920/21 – 16, 1922/23 – 93, 1923/24 – 120, 1924/25 – 129, 1925/26 – 117, 1926/27 – 97.

¹¹⁵¹ Управа, „Управа државне гимназије“, *Панчевац*, 5.9.1920.

¹¹⁵² АЈ, 66, 824, 14264/1920.

¹¹⁵³ АЈ, 66, 824, 11674/1920.

¹¹⁵⁴ ИАП, Ф. 13, кутија бр. 271, 443/1921; АЈ, 66, 824, 15431/1921.

¹¹⁵⁵ АЈ, 66, 824, 15431/1921.

¹¹⁵⁶ Н. Милутиновић, *нав. дело*, 58.

¹¹⁵⁷ З. Јањетовић, *нав. дело*, 189.

Протестаната: 1920/21 – 2, 1922/23 – 55, 1923/24 – 42, 1924/25 – 61, 1925/26 – 51, 1926/27 – 37. „Мојсијеве“ вере: 1920/21 – 10, 1922/23 – 30, 1923/24 – 29, 1924/25 – 28, 1925/26 – 28, 1926/27 – 37. Био је и веома мали број грко-католика и мухамеданаца.

По занимању родитеља, највише је било ученика чији су родитељи били трговци (у периоду од школске 1920/21. до 1926/27. године било их је око 827), потом земљорадници (668), занатлије (620), државни чиновници (437), наставници (382), адвокати, општински и приватни чиновници (332), свештеници (181), гостионичари и кафеџије (148), служитељи (53), надничари (45) и других.

По старости ученика највише је било ученика са 12 година (у периоду од школске 1920/21. до 1926/27. године било их је око 794), па са 13 (727), 15 (554), 11 (530), 14 (491), 16 (349), 17 (251), 18 (206), 19 (118), 20 (34) и са преко 20 година (28).

Када је у питању дисциплина ученика, преносимо само део „атмосфере“. Јанкулов се касније присећао својих првих искустава када је дисциплина у питању. „Ђаци VIII разреда, махом бивши војници, као да очекују моју сагласност да искључе Јованку Познанов из свог разреда. Испитавши разлоге и увидевши њихову оправданост, разрешим наставницу рада у гимназији. Професорка колегија, иако сагласна са мојим судом, констернисана чином ђака, тражи казну ђака због рушења ауторитета професора“. ¹¹⁵⁸ У писму које је упутила Ј. Познан управитељу Гимназије, истакла је да је, „услед жалосног догађаја“ у шестом разреду 15. маја 1919. године, имала озбиљне физичке послове, и тражила да се изврши истрага овог случаја. Наиме, када је ушла у учионицу овог разреда, била је „нема тишина, дубоки мрак“ и одмах је хтела да изађе, али се саплела („догураше ми једну огромну лопту, која је стално била у разреду“). Ученици су били испод скамија и смејали су се. Кад је устала, видела је ученика Срдановића који ју је питао: „Шта је?“ Познанова је сумњала да се ради о неком „спољашњем упливом“, јер су само дан раније ученици су, када је инспектор Ђисаловић био у разреду, врло добро одговарали из француског језика. „Први пут сам опште неку вишу емоцију код њих видела и обрадовала се, (...). Сад наступа то питање: какав је то психолошки парадокс, да могу иста деца дочекати сутрадан, истог наставника са таквим скандалом“? ¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁸ А. Лебл и др, *нав. дело*, 91-92.

¹¹⁵⁹ ИАП, Ф. 13, кутија бр. 271, 103/1919.

ЗАКЉУЧАК

У овом „Закључку“ изнећемо заправо само неке наше закључке, будући да смо дошли до много њих током истраживања и писања рада (неке смо већ изнели у самом раду, односно разради). Може ли се уопште и говорити о малом броју закључака када се узме у обзир чињеница да смо писали о школама у свим местима на простору југозападног Баната, а тих места је било 36. Током 1920-их година свако место је имало барем једну народну, односно основну школу (Панчево их је имало шест), а многе од њих су у својим оквирима имале и посебна одељења („паралелна“, „немачка“, „мађарска“, „румунска“ итд). На овом простору су постојале и 2 школе за домаћице, 3 женске занатске школе, 13 занатско-трговачких школа, 1 вечерња школа Трговачке омладине, 1 трговачка академија, 3 грађанске школе, 1 гимназија итд.

Стварност Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца можда се најбоље може „видети“ посматрајући народне школе. Као што није владало потпуно јединство државе, тако није владало ни потпуно јединство народних школа. Разлике су биле видљиве „на сваком кораку“. Међутим, простор који смо истраживали, у првим послератним годинама се „приближио“ простору некадашње Краљевине Србије, и то на тај начин што су многи њени закони, наставни планови и програми и друго „протегнути“ на поменути простор. То је свакако донело многе промене, које нису увек спровођене без проблема. Све те промене сукобљавале су се са просветним наслеђем овог простора, са људима који су одрастали и образовали се у Аустро-Угарској, једној по много чему различитој држави од Србије. Стекли смо утисак да су многи становници простора који смо истраживали очекивали да ће, по „ослобођењу“ и „уједињењу“ са „браћом“ јужно од Саве и Дунава, наступити српска власт коју ће, од врха до локала, чинити све сами Пашићи, Александри Карађорђевићи, односно људи попут оних личности које су се истакле у процесу уједињења. Као да нису знали, или нису сагледавали објективно реалност. Краљевина Србија није имала довољно школованих кадрова да би могла одмах покрити и простор Србије и простор Баната, Бачке и Барање и друге. Међитим, Срби учитељи су ипак прелазили Дунав и долазили да раде на овом простору. Тачно је да се осећао недостатак учитеља (нарочито оних који би предавали на државном језику), је и тачно да су се они знатно разликовали од учитеља овог простора. Учители, „Србијанце“ који би долазили појединци су посматрали „са висине“, као на „дошљаке“ итд. У југозападном Банату се тражило, као и у целој Краљевини, да раде школе, да буде довољно наставника, да буде квалитетан наставнички кадар и друго, али често нису узимане у обзир тешкоће које су

све то отежавале. Као да се заборављало да је „јуче“ био онај озлоглашени рат. Као да се није знало за све његове разорне последице. Тражило се јединство, а није се хтело жртвовати ни делић свог просветног система како би поједини делови нове државе сустигли остале. На који други начин би се могло постићи потпуно јединство? Политика је била на првом месту, а она често гледа само „једнократне“ или проблеме који доносе, тренутно, највише бирача. Да ли би властима, на пример у Панчеву, донело гласове то што би, на пример, пристали да се нека школа премести из овог у неко место на простору бивше Краљевине Србије? Такође, треба рећи да, као што је била ситуација и у самом Министарству просвете, и у школском систему на простору југозападног Баната није владао континуитет, није било дугорочних планова, много тога се мењало пред изборе и после њих, а на несрећу самог школског система, њих је било много током 1920-их година. Између осталог, све је то било погодно за разне политичке обрачуне, оптужбе, тужбе итд. Толико смо их проналазили у изворима да смо се понекад осећали као неки адвокат или судија. У раду смо пренели само неке оптужбе на рачун учитеља које смо сматрали важним. Оне нам стварају могућност, између осталог, да схватимо колико је тадашње учитељско друштво „утонуло“ у политику, али и шта се тада сматрало највећим „грешкама“. Тако су, на пример, честе биле оптужбе на деловање за време Аустро-Угарске, посебно за време рата и у превирањима непосредно након њега. Наравно, посебно је „под лупом“ био однос према Србима. Било је и оптужби да поједини учитељи не воле „Србијанце“. И тако даље. На све то треба додати велики број националних мањина (Немци, Мађари, Румуни, Словаци итд), чији су припадници радили и школовали се такође у школама овог простора. Свака од њих имала је другачији положај у мислима просветних власти. На почетку истраживања очекивали смо да ћемо у изворима проналазити највише примера оптужби против учитеља мађарске националности. Међутим, извори су нас изненадили и „понудили“ нам највише извора који сведоче о оптужбама на рачун учитеља румунске националности. Један од разлога за то би могао бити чињеница да су многи учитељи Мађари отпуштени из службе већ на почетку нове државе, када нису желели потписати заклетву. И они који су остали, свакако су знали да би и један погрешан потез могао да им донесе отказ, па је вероватно и то утицало да буду мирни. Са друге стране, румунски учитељи су остали и након тог таласа „чистки“ у школама, а поред тога и питање разгачења са Румунијом се одужило и затворено је касније у односу на питање граница са Мађарском. Када су у питању учитељи немачке националности, стекли смо утисак као да се ради о „затишју пред буру“. Било је случаја истицања незадовољства Немаца, као и указивања на проблематичност Културбунда, са друге стране. Међутим, ради се само о неколико примера. Када су ученици у питању, и од њих се много очекивало после школе – да попуне бројне кадровске празнине у Краљевини, да своје дужности обављају на довољно

добар начин, да утичу на модернизацију и напредак државе у сваком смислу. Међутим, они су прво требали да заврше народну школу, а много препрека је стајало на том путу. Једна од њих била је сиромаштво породице ученика. Већина ученика долазила је из земљорадничких породица, у којима је све зависило од приноса са земље. Сваки додатни пар руку за рад био је потребан и чим би ученик достигао одређену зрелост, школа би била „на другом месту“. Требало је преживети, требело је обезбедити храну, припремити се за зиму. Потом се тек размишљало о школи. Такође, многи родитељи су сматрали да је њиховој деци школа непотребна па их нису уопште ни слали у њих. Требало је за дете обезбедити и школски прибор, књиге, одећу, обућу, а многи родитељи нису били у могућности ни то да учине. Зато и не чуди што је нередовност ученика била свакодневна појава. Нису помагале ни казне просветних власти. Поред ових, додатне проблеме деци националних мањина стварали су захтеви просветних власти да (на)уче српски, односно државни језик. Тражила се и ћирилица. Такође, велики проблеми за децу националних мањина у многим местима наступили су у тренутку када буду за школовање пристизале генерације рођене за време рата. Доћи ће тада до великог пада броја ученика у свим школама, а због тога и до затварања многих одељења. То је посебно погодило националне мањине, нарочито у оним местима где су до тада имале само једно одељење, будући да би оно било укинута, а њихова деца била упућена у одељење са српским наставним језиком. Касније, када буду пристизале генерације рођене после рата доћи ће до повећања броја ученика, па и одељења. Међутим, сада су се мањине суочавале са одређеним проблемима да се поново отворе поједина одељења са њиховим наставним језиком. Многи су били упорни. Било је много жалби и молби упућених Министарству просвете. Међутим, и поред многобројних тешкоћа, у трећој деценији 20. века, народне школе на простору који истражујемо започеле су постепени развој, постепено су решавале одређене проблеме, побољшавале су, такође постепено, услове школовања за ученике итд. Са друге стране оне су се чак и брже развијале од друшва које ју је окруживало, а развој тог друштва био је и услов њеног већег и бржег развоја.

Две, од укупно пет првих једногодишњих школа за домаћице са интернатом биле су отворене на простору који истражујемо – у Баваништу и Панчеву. Оне су основане у школским зградама и на школским имањима пољопривредних продужних школа које су у тим местима раније постојале, односно основане још у Аустро-Угарској. Од својих претходница су наследиле све оно што им је било потребно за обучавање домаћица. Заправо, то и јесте био један од главних разлога због којег су школе за домаћице отворене баш у тим местима. Иако, поменуте пољопривредне школе нису имале дугу традицију (почеле су са радом тек 1907. године), оне су се у годинама пре рата постепено унапређивале, сређивале

своје имање, набављале наставна средства. Наравно, након рата, било је потребно поправити одређена наставна средства, уредити имање и слично. Такође, школе су сада требале припремити интернат за своје ученице. До краја периода који истражујемо, ове две школе нису у потпуности уредиле своја имања, зграде, интернат, али су се кретале ка томе. Политичке управе у Баваништу, и нарочито, Панчеву нису биле задовољне чињеницом да су, уместо Пољопривредних школа у којима су се школовала деца из њихових крајева, отворене школе за домаћице, у којима је ретко која ученица долазила из крајева северно од Саве и Дунава уопште. Са друге стране, држава, односно Министарство просвете је настојало да убеди политичке управе у значај ових школа за читаву државу, за напредак читавог друштва, али то очигледно није било довољно. Очигледно, како би им умањило незадовољство, оно им је поручивало да ће „с времена на време“ у тим школама за домаћице отворати и „пољопривредни курсеви за мушку децу из околине“. Међутим, у периоду који истражујемо, у изворној грађи коју смо прегледали, нисмо пронашли никаквих података који би нам сведочили да су овакви курсеви и отворани. Највеће проблеме школама за домаћице, односно Министарству просвете, политичке управе правиле су по питању власништва над земљом и објектима који су на њој подигнути. Обе стране су се позивале на своја права. Питање власништва над земљом и објектима на њој, било је врло важно политичким управама. Тиме што су оне остајале власници земљишта обезбедиле су себи наду да ће се, у једном тренутку, поново отворити пољопривредне продужне школе, уместо школа за домаћице. Међутим, у периоду који истражујемо, стварност ће бити једино школе за домаћице. Са друге стране, не може се рећи да оне нису имале никаквог позитивног утицаја на крај у коме су се налазиле. Представљале су један добар пример, „демонстрациони објект за рационално газдинство“ за своју околину. Школа у Баваништу имала је 40 јутара земље на располагању, која је већим делом била под усевима, као и стоку, живину и остало и све јој је то омогућавало да обезбеди додатне приходе, да не мора куповати храну за интернат и храну за стоку. То је свакако утицало и на сигурност Школе, на мањи страх од тога да ли ће од државе добити више или мање новца. Са друге стране, панчевачка Школа је имала дупло мање јутара земље на располагању (20) и то јој очигледно није било довољно, будући да је морала куповати храну и за интернат и за стоку. Она је зато морала тражити од Министарства просвете и новац за храну. Такође, стиче се утисак да је имање ове школе, после рата, било у лошијем стању и да му је требало много више новца за поправке, него што је то био случај са Школом у Баваништу. На наставу су утицали многобројни фактори: одређени недостаци наставних средстава за практичне радове, недостатак уџбеника, честе промене наставника, неуједначеност узраста ученица и друго. Честа промена наставника је, између осталог, била последица уопште малог броја наставника обучених за рад у овим школама. Наравно, свака

промена доносила је са собом и један период када би нова наставница упознавала школско имање, на коме ће она потом обучавати своје ученице. Од посебне важности за ове школе била је атмосфера у интернату. Од наставница се тражило да у школама створе „слику сеоске породице“ и да њихов однос према ученицама буде као однос старијих чланова породице према млађим. Са друге стране, ипак је у школама било и одређених свађа између запослених у њима. Посебан проблем било је сиромаштво великог броја ученица. Поједини родитељи су, због сиромаштва и оскудице, слали своју децу у ове школе само ради једногодишњег бесплатног издржавања, а како је то управитељица школе у Баваништу истакла, „циљ Домаћичких школа није издржавање сиромашне а често пута и напуштене деце“. Ученице, понекад, нису имале ни довољно одеће и обуће. Такође, треба рећи да, иако је прописано да ове школе могу похађати ученице које су напуниле 14 година, било је ипак у њима и млађих ученица, наравно, и старијих. Може ли се и замислити настава за истим клупама, са истим наставним средствима са, на пример, једном ученицом од 12 и једном ученицом од 20 година? Ученици су биле углавном „Српкиње, Хрватице и Словенке“, како се наводи у рубрикама. Било их је и православне и римокатоличке вероисповести. Долазиле су из разних крајева земље (Србија, Стара Србија, Македонија, Босна, Славонија, Хрватско приморје, Далмација итд), али их је најмање било из Баната. У изворима смо их пронашли тек неколико. Дакле, углавном се радило о ученицама које су долазиле из планинских крајева и зато се поставља питање како је на њих утицало образовање за домаћице у равничарском крају?

На простору који истражујемо налазиле су се три женске занатске школе (у Панчеву, Делиблату и Ковину) од укупно 13 оваквих школа колико их је било на крају периода који истражујемо (1929) у Банату, Бачкој и Барањи (23%). Две су одржавале добротворне задруге, а једну Коло српских сестара. Зашто су оне основане баш у тим местима? Наравно, занатство је било много развијеније у Панчеву и Ковину него у многим другим местима овог простора. Али зашто је она основана у Делиблату? Тамо није било ни занатско-трговачке школе. По свему судећи одговор је постојање Кола српских сестара у том месту и њена иницијатива да се отвори једна оваква школа. Међутим, остаје отворено питање, зашто није долазило до иницијатива и код ових или сличних организација и у другим местима? Да би се дао одговор на то питање, потребно је ново истраживање које би било посвећено управо овим организацијама. Вратимо се женским занатским школама које су отворене. Њихов задатак је био да спремају „добре, самосталне и образоване раденице у свим врстама женскога рада“. Међутим, у којој мери је то било могуће када су великим делом ученице ових школа биле из ратарских породица? Живот њихових породица, па и њихов, зависио је од пољопривредних

приноса, и школа је долазила у обзир тек када би радови у пољу били готови, односно пре него што би они почели. Размишљање родитеља било је врло важно. Они богатији су сматрали да је срамота да њихова ћерка ради у занатству, док су они сиромашни настојали само да се њихова ћерка што боље уда. Како је то истицала наставница Познанова, оне ученице које су биле „ситне егзистенције“ ће „утонути тамо од куд су и дошле“, односно ћерка ратара ће постати жена ратара. На тај начин, њој ће поново живот зависити од пољопривредних приноса. Занатска школа се често посматрала и у очима родитеља као место где би се њихова ћерка припремила за добру домаћицу, где би припрелима мираз и слично. Тешко се проналазио прави значај занатства. То се може јасно увидети и једном опаском Познанове да ће сељак пре купити вола него разбој. Такође, треба рећи и да су у самим школама били свесни да чињеница што је већина ученица била из „ратарског стележа“ није била погодност за развој ових школа, али су мотивацију проналазиле у чињеници да оне барем раде на васпитавању ових ученица које су већином биле из патријархалних породица. Дакле, у том смислу су ове школе себе посматрале као место модернизације друштва, али су, са друге старне, биле и противници модернизације. Настојале су да не нестану потпуно старе банатске шаре, стара банатска ношња, да је не замени потпуно „интернационални неукус“. На пример, управо је у том циљу основана Радионица банатских ћилимова при Женској занатској школи у Панчеву. Наравно, нису само родитељи ученица „криви“ за спор развој ових школа и за недовољне резултате, ту су биле и, увек проблематичне, финансије, односно издржавање школа, често недовољна наставна средства, поједине учитељице које су настојале да из ручних радова прављених у школама само још додатно зараде итд. Са друге стране, јасно се могао видети напредак у овим школама, додуше врло спор и постепен. Међутим, да би дошло до бржег и већег развоја била је потребна и већа промена целокупног друштва, повећање процента становништва које се бави занатством итд.

На простору, и у временским оквирима, који смо истраживали, у изворима смо могли потврдити постојање 13 општих занатско-трговачких школа. Важно је отворити питање зашто су оне биле отворене баш у тих 13 места, односно зашто у појединим местима јесу, а у појединим местима нису били отворене? Сва места у којима су се налазиле ове школе имале су преко 4.000 становника (према попису из 1921), осим Јарковца који је имао 2.938 становника. Али, зашто је, на пример, у Јарковцу ова школа отворена, а није у неким насељима која су имала и преко 4.000 (Скореновац, Делиблато, Црепаја), па чак и преко 5.000 становника (Уздин)? Јарковац, иако је имао мање становника, имао је већи број занатлија од многих других места. Постоји могућност и да је његово положај, као најизолованије насеље Ковачичког среза, у чијој близини није било школа овог типа, утицао

да се у њему отвори школа. Са друге старне, на пример, у Црепаји је било покушаја да се отвори ова школа али, по свему судећи у њој она није отворена и највероватније је то проузроковао мали број потенцијалних ученика, односно шегрта, а то је било повезано са бројем занатлија и трговаца у овом месту. Дакле, број шегрта, као и занатлија и трговаца у одређеном месту био је један од најважнијих фактора за (не)отварање ових школа у појединим местима. Један од фактора је свакако био и близина одређеног места Панчеву. Наша је претпоставка да је управо то утицало да се једна оваква школа не отвори у оближњим насељима Јабуци, Војловици, Старчеву. Да ли је било и „националних“ фактора? Као што је то био случај и са осталим типовима школа, и овде је одговор „да“. То се најбоље може видети у примерима Банатског Новог Села и Дебељаче у којима су већину чинили Румуни, односно Мађари. У Банатском Новом Селу иако у том тренутку није било довољно (по Закону) потенцијалних ученика ипак је отворена ова школа „из чисто националних разлога“, будући да је већина тих потенцијалних ученика била српске националности. Они су се требали оспособити што боље за „привредну утакмицу“. У Дебељачи, иако су становници „сами Мађари“, настава се изводила на државном језику, па је тако та школа радила у „националном правцу“. Иначе, све ове школе су радиле под различитим условима, наравно, будући да су биле у различитим местима. Међутим, заједничко им је било то што су биле организоване све по „српском закону“. Поједине школе биле су заправо „наследнице“ шегртских школа из времена Аустро-Угарске. Те шегртске школе су 1920/21. године (ре)организоване у занатско-трговачке школе по српском моделу. То реорганизовање није текло без проблема. На пример, каснили су нови наставни планови и програми, па настава није могла почети на време. Како је писао управитељ школе у Панчеву: „Досада се радило по старом мађарском плану, а сада у очекивању српскога плана, никако“. Ове школе су имале проблема и са финансирањем. У појединим ситуацијама су ти проблеми били толики да се јављао страх да би се оне могле чак и укинути. Поједине школе су имале проблема са зградама за наставу, као што је био случај са поменутом панчевачком. У једном тренутку је чак у њој дошло и до прекида наставе. И то прекид наставе је учињен посредством једног органа Министарства просвете, а не Министарства трговине и индустрије, иако је он за то био надлежан. То није био једини случај сметњи које су органи једног чинили органима другог министарства. Такође, школама су велике проблеме стварале политичке власти. Тако је, на пример, власт у Панчеву кочила отварање школе овог типа у овом месту, не желећи да испуни своје обавезе према Закону о општим занатским и занатско-трговачким школама који су они назвали „Српска Уредба“ и за који су тврдили да није протегнут на њихов „територијум“. Такође, политичке власти су дозвољавале „ослобађање“ појединих шегрта за помоћнике иако нису завршили неку занатско-трговачку школу, као што је то захтевао

Закон. И то свакако нису били једини проблеми, али су и поред њих ове школе биле на путу развоја. Наравно, још један велики проблем за ове школе био је тај што су оне заправо биле „вечерње“ школе и ученици су их посећивали после напорног радног дана. Такође, и међу њима је било много оних чија је породица била везана за замљорадњу. Било је и шегрта који нису похађали чак ни основну школу и који нису били довољно писмени. Школе су се често прилагођавале ученицима, па су отварале и приправне разреде.

Ученици који су желели постати трговци могли су стећи одређено стручно образовање у занатско-трговачким школама. Будући да у скоро свим местима на простору нашег истраживања није било довољно трговаца (код којих би могао бити и већи број шегрта и калфа), из тог разлога су и обједињени ученици који су се школовали за трговце са онима који су се школовали за занатлије. Међутим, биле су потребне и школе посвећене само трговцима, школе са више разреда за трговце, као и више трговачке школе. Оне ће и бити отворене и то у месту чија је једна од основних карактеристика била трговина – у Панчеву. Развој тих школа био је постепен. Наиме, већ у првим годинама после рата покушало се са отварањем једне вечерње школе друштва Трговачке омладине, али ће се она усталисти тек 1925. године. Тада се и отворило питање издвајања Трговачког одсека из Занатско-трговачке школе и касније ће и до тога и доћи. Након тога је текло и приближавање ових школа и оне ће се објединити коначно срединим 1930-их година. Такође, још 1923. године у Панчеву је била отворена и Виша трговачка школа, односно Трговачка академија. Међутим, иако су се Панчевци енергично борили да се она отвори, она ће касније ипак бити премештена из овог града, а у њему ће остати школа нижег ранга од академије – дворазредна трговачка школа. Дакле, као што се и из ових података може видети, развој трговачких школа у Панчеву имао је променљиве линије. Између осталих, један од разлога за то била је и тежња просветних власти да се са простора где је била „пресићена“ потреба за трговачким школама, оне преместе на просторе јужно од Саве и Дунава. Тамо су овакве школе заиста биле врло неопходне, али су се у Панчеву тешко мирили са чињеницом да су изгубили Трговачку академију. Међутим, за отварање школа у крајевима где их није било и задржавање старих, било је потребно много новчаних и наставних средстава, наставника и друго, а све је то недостајало Краљевини СХС у периоду који истражујемо. Трговачка академија је иначе имала ученике који су, очигледно, имали више мотивације, али и боље услове, да је похађају, за разлику од ученика Вечерње школе. Од њих се тражило да се, после напорног радног дана, увече, посвете школи, предавањима и учењу. Такође, наравно, нису сви живели у близини школе и требало им је одређено време да дођу до својих кућа, до одмора. Сутрадан се требало устати рано. Тешко се у њиховом распореду часова и рада проналазило времена за

одмор. Због тога многи нису долазили у школу, или су је тек повремено похађали. Управа Вечерње школе је настојала да разним методама спречи ту нередовност ученика, као што су то радиле и многе друге школе. Тражила је од ученика да се обавежу да ће редовно похађати школу, увела је школске књижице и друго. Све те мере су дале одређених резултата, али ипак не потпуно оних очекиваних.

Грађанске школе су такође постојале на овом простору, и то две у Панчеву (мушка и женска) и једна „мешовита“ у Ковину. Заправо, до 1920. године постојала је још једна – у Дебељачи, али је она тада укинута, по свему судећи из „националних разлога“, будући да је ово место по много чему могло парирати, на пример, Ковину. Имало је мање станивника, али је и даље представљало велико насеље и то привредно врло јако. Вратимо се постојећим школама. У Краљевини су се могли чути гласови да би свако веће место са 5.000 становника требало да има своју грађанску школу. Према том критеријуму, на простору који смо истраживали би се требало отворити укупно 9 школа овог типа, а било их је, дакле, три пута мање. Иако је оно што су оне нудиле било врло важно Краљевини, стекли смо утисак да су оне осећале сталну потребу да своје постојање правдају, да се за тај опстанак боре. На пример, у Панчеву се у више наврата отварао питање, од старне појединаца, затварања школа овог типа у Панчеву, затим њиховог спајања. Међутим, ове школе су ипак радиле, и по свему судећи успеле су да се докажу, да стекну одређени углед, што се можда најбоље може видети по томе да су просветне власти дале „зелено светло“ за њихово отварање и на простору јужно од Саве и Дунава, што дуго није био случај. Такође, иако су се и ове школе суочавале са многим проблемима са којима су се суочавале и школе других типова (о томе смо писали горе), ипак су оствариле одређени развој, све више су почеле личити на модерне средње школе.

Једина гимназија на простору који смо истраживали налазила се у Панчеву. Много разлога је утицало на то. Заправо, она је већ и пре рата постојала у истом месту. Сада је само обновљена (кратко је радила као приватна гимназија). Окупљала је ученике и из уже и из шире околине. Владало је велико интересовање ученика за њу, а владала је и велика потреба за њеним ученицима, односно за ученицима који би је завршили. Међутим, требало је најпре завршити ову осморазредну школу. На основу предмета који су се у њој предавали (преовладавали су „друштвени“ предмети у односу на „природне“, односно било је много часова појединих језика, државног али и страних), али и на основу других показатеља стекли смо утисак да је првенствени циљ био да се обезбеде чиновници, образовани кадрови који ће моћи радити у канцеларијама, док је припрема ученика за поједине факултете, за науку било

у сенци тог циља. Гледала се тренутна потреба, „први потез“, док се на даљу будућност мало мислило.

Одговорили смо на многа важна питања која је наша тема отварала, али смо можда још и више оставили, за сада, без одговора. Такође, нисмо у потпуности заокружили тему, будући да нисмо изнели довољно биографија ученика и учитеља. Било их не много у школама на простору, и у временским оквирима, који смо истраживали и њихове биографије би заузеле заиста велики број страница у раду. Такође, више пажње заслужује и тема која се односи на „ломљење“ традиције силом закона. Писали смо о томе како су просветне власти у Баваништу успеле да „разбију“ једну такву традицију – нерадног четвртка у школи због пијаце. Међутим, ова тема заслужује посебан рад. Нисмо довољно пажње посветили ни самом садржају предмета у свим школама (то нам такође није био циљ), будући да би и то захтевало дуготрајно посебно истраживање. „Продужне школе“ су нам биле на списку типова школа за истраживање и писање, али нисмо успели да их довољно добро истражимо да бисмо их у раду приказали. И оне су остале „слободне“ за даља истраживања. Још једно од питања којим се ми у овом раду нисмо бавили јесте зашто на овом простору, односно у Панчеву није било учитељских школа. Било је појединих курсева, али не и школе. Вероватно је „близина“ Београда крива за то, али би то требало испитати.

СКРАЋЕНИЦЕ:

AJ – Архив Југославије

AB – Архив Војводине

Краљевина СХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

МП – Министарство просвете

МТИ – Министарство трговине и индустрије

БББ – Банат, Бачка и Барања

ПРИЛОЗИ

Сећање на школске дане у једној панчевачкој основној школи: Како бисмо барем покушали да мало „обојимо“ причу о школовању у Панчеву у међуратном периоду, прикупили смо сведочење Јованке Кутлешић (Рацић). Она је, након забавишта, кренула у основну школу, са седам година, 1936. године. Похађала је школу „Доситеј Обрадовић“ која се налазила на Јабучком путу. „Школа је била нова. Имали смо и врт у оквиру школе. Врт смо звали Градина. Ту смо некад радили“. Школа је трајала четири године. У одељењу их је било 28 и оно је било мешано, односно нису раздвајали дечаке од девојчица. „Имали смо једног Немаца (Павле Пуце) и 4 Немице. Остало су били Срби“. Имали су само једну учитељицу. Саговорница је била 90% сигурна да се учитељица звала Смиљка Михајловић. Она је предавала све предмете: српски језик, рачун, ручни рад („где смо везли“), гимнастику, домаћинство, народне игре („где смо учили да играмо коло“), веронауку, „историју и земљопис смо имали као један предмет па је учитељица одређивала када ће шта да прича“. Када би дошао ред на веронауку, ученици Немци су се одвајали од осталих ученика. „Кад дође њихов попа, тада су ишли у другу учионицу а нама је било жао када се раздвојимо. Лепо смо се дружили“. Што се тиче историје, саговорница се присећала да је „учитељин муж је био официр па је волела да прича историју. Причала је о свему. Сећам се да је причала о Боју на Косову и Маричкој битци али да је причала и о свим нашим краљевима и царевима“. Иначе, сећала се саговорница и да је надзорница долазила „ваљда једном годишње да обиђе шта се ради“. Додала је још о учитељици и о својој школској љубави. „Она је била јако добра. Била ми је омиљена. Цео разред је одвела на рођендан своје ћерке. Само наш разред је одвела у Београд да видимо зоолошки врт и да обиђемо кућу Бранка Радичевића. То је сама организовала. Јако се трудила око нас. Нико у разреду није пацке добијао, била је фина према ученицима и стручна. Она нас није само учила него нас је и васпитавала. На предмету ручни рад када неке није ишло, она би га узела код себе па му показивала, некад уземе и руке детета па му покаже шта треба. Сећам се да сам се заљубила у једног дечка Немца, Павле Пуце. Ја сам седела у средини другог реда а он до зида у 3 реду. Па смо се тако гледали (гледала га је преко рамена). Учитељица је то приметила и преместила ме је у трећи ред ближе њему. Када смо се играли неких игара увек је стајао до мене. За време окупације изгубили смо контакт“.¹¹⁶⁰

¹¹⁶⁰ Усмено сведочење Јованка Кутлешић (девојачко Рацић), рођене 2. јануара 1929. године у Панчеву. По занимању је домаћица. Интервју водили и забележили Јелена Кошарић и Марко Ивошевић у кући саговорнице у Улици Светислава Касапиновића, 24. маја 2020. године. Интервју је вођен на основу питања која је саставио аутор овог рада.

Сећања Зорана Петровића на своје школске дане у сакулској основној школи:

Занимљива сећања о својим школским данима у Сакулама, оставио нам је Зоран Петровић. Сећао се да га је мајка врло лепо спремила за упис у први разред основне школе (1928), својих тадашњих страхова, плакања, незадовољства. Сећао се свог учитеља Миодрага Жујовића који је дошао из Србије, из малог села Памбуковице код Уба (ваљевски округ). Био је протин син и Сакуле су му биле прво место службовања. „Уз муке око азбуке, рачуна у писања, учио нас је и српском говору и како се многе речи у Србији казују, јер ми смо били богати разним речима које је он звао шваберајем или мађарским, а које су заостале у нашем сеоском говору из аустроугарског времена у којем су наши преци дуго трајали. Већ код првог слова чули смо да се не каже 'авзлог' већ 'излог' због тога што се у излогу излаже роба; код слова Б, да 'бирцуз' није код слова Б, већ иде ка слову К, па се у Србији кафаном зове. (...) и кад је питао учитељ да кажемо неку реч на Г, цео разред је гласно викнуо 'ГРИФЛА'. Видели смо му лице згрануто, и чули: Е, моји мали магарци, па зар није лепше да се писаљком зове, како је сва деца у Србији зову, јер пише, а по вашем банатском паорском говору та грифла грифлира а то му на српском баш ништа не значи. (...) Волели смо да слушамо како објашњава нове српске речи, али понекад нас је и збуњивао. Једну забуну учинио је око бицикла. Прво, ми смо сви бицикл у селу звали на наш паорски начин бицикла, или бацикла или бицикли. Објаснио нам је да то није српска реч и да у Србији још немају праву реч за ову справу, и да је зову точак, да је бицикл реч немачка, а да је лепша реч 'велосипед', да га тако Французи зову, а они су били наши савезници у прошлом рату, да смо заједно ратовали на исту страну и ми смо били брзо спремни да ту реч 'велосипед' прихватимо, јер су Французи били и на Солунском фронту. (...) Били смо заволели реч 'велосипед'. Али у селу је већ било бар двадесет бициклова, који су се по кућама и сокаку звали и даље бицикли, бецикла, и бацикли, а само је учитељев бицикл зван од свих ђака том лепом речју 'велосипед'“. Петровић пише и да је чуо како и учитељ понекад свој велосипед зове бицикл, као и то да им га је давао да га перу и сређују, да је био најомиљенији бицикл у селу јеру су сви на њему научили да „волане“. Учитељ им је говорио и о Вуку Караџићу и његовом значају. „Тада је Дамјан Меданчић, што је био најпааметнији ђак у разреду пито, а што Вук није забележио слово дз, јер постоје три речи у нашем сокачком говору које не умемо да напишемо. Учитељ је питао, а које су то речи? На то је Дамјан изговорио ове: будзова, будзе и дзиндзов. Прва реч је била везана за биљку зову, а ми смо је звали 'будзова'. Друга реч је била везана за усне, за њих смо говорили 'будзе'. А трећа реч, за коју нисмо заправо знали шта она значи, била је реч 'дзиндзов'. Овом речи називали смо друга који је кварио сигру, јер се правио блесав. На ово тумачење учитељ се слатко насмејао и тада нам је објаснио, јер каже да у Србији то није чуо, а да је, ето, Вук пропустио да дође у овај крај

Баната, јер би сигурно због деце из Сакула, Идвора, Баранде, Ченте, Фаркаждина, Орловата то слово 'дз' као тридесет прво увео у азбуку, а те три речи унео у велики речник језика".¹¹⁶¹

Сећање Милосаве Николић на школске прилике 1930-их година у Баваништу: преносимо дословно онако како је њено сведочење нама пренела њена унука у свом раду: „Школа је била веома сиромашна. Ученици нису имали школске торбе него су носиле књиге у рукама, или везане канапом око рамена. Они који су их имали ткали су их од шарене вуне, а касније биле су прављене од свињске коже. Ђаци нису имали оловке него су писали графитом који су резали малим ножем. Гумицу за брисање су правили од брашна и воде, а лопте које су користили на часовима телесних вежби биле су направљене од старих крпа. Одећа им је била скромна. На ногама су носили гумене чизме и топле чарапе, фусикле, које се и данас користе. Учитељ, кога она памти само по имену Драгорад, кажњавао их је ударцима прутем по длановима, шамарима или чупањем за зулуфе. Пре кажњавања учитељ би им стао на ногу да му не беже. Најзанимљивија је била њена прича о томе како су ученици који изостану из школе, а знају какву ће казну добити, у панталоне стављали црепове да би ублажили ударце штапом, који су следовали због изостанка".¹¹⁶²

Пример заклетве: Школско надзорништво среза Ковинског у Баваништу послало је свим управитељима основних школа допис да, услед ступања на престо краља Александра наставници народних школа требају положити нову заклетву верности према члану 46. Закона о народним школама. Наводимо један пример полагања заклетве.¹¹⁶³

Заклетва

Ја Реже Герхардт заклињем се свемогућем Богу, да ћу владајућем Краљу Александру веран бити, да ћу се савесно придржавати Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и да ћу дужност моју по закону и законским наредбама претпостављених ми власти тачно и савесно отправљати.

У Ђурђеву, 18. септ. 1921. год

Реже Герхардт

држ. учитељ

¹¹⁶¹ З. Петровић, *Село Сакуле а у Банату*. Књ. 2, Нови Сад 1994, 23-32.

¹¹⁶² Г. Ђурђев, *Дипломски рад: Тема: Оснивање, рад и развој основне школе „Бора Радић“ у Баваништу од 1772. до 2009. године*, 44. (дипломски рад браћен на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду).

¹¹⁶³ ИАП, Ф. 793, кутија бр. 72.

Слика 1. Учитель и ученици другог разреда основне школе у Сакулама, највероватније 1933. године (фотографију нам је проследила ћерка једног од ученика са фотографије – Мира Вујић)

Слике 2, 3, 4. и 5. Наставнице и ученице Школе за домаћице у Панчеву испред зграде ове школе 1923. године (2), ученице ове школе уче шивење (3), у кухињи (4), уче повртарство (5) (извор: *Илустровани лист*, бр 14/1923)

Слика 6. На реверсу фотографије написано је име Анке Смедеревац, ученице III разреда Женске занатске школе у Панчеву, као и година – 1929. (фотографи се налази у власништву аутора овог рада)

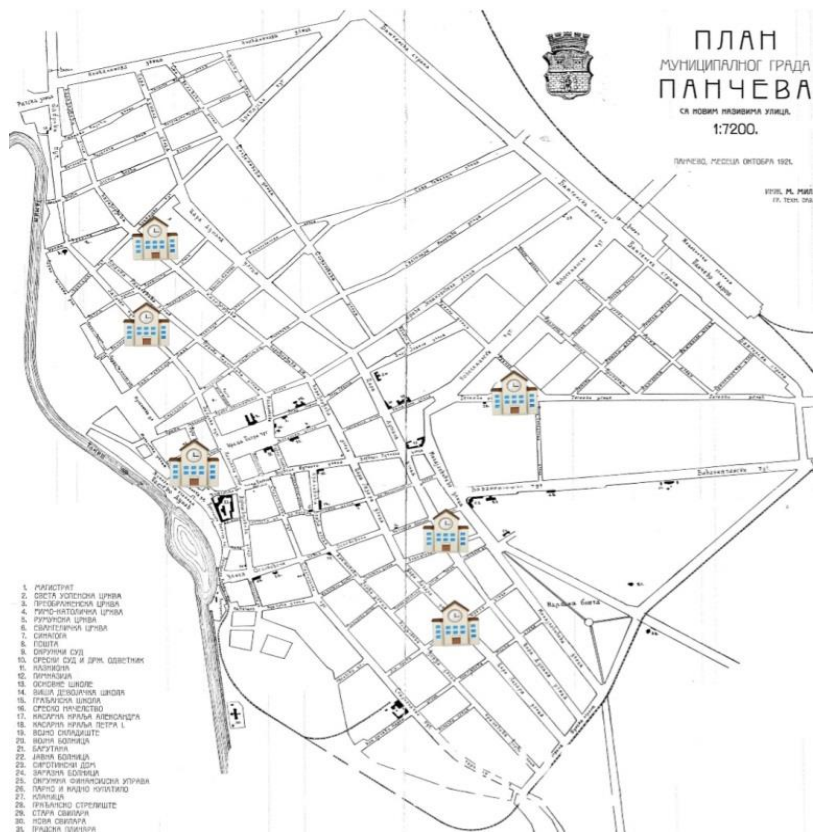
Слика 7. Јованка Познанова (лево) и две госпође у народној ношњи у Радионици банатских ћилимова (извор: *Жена и свет*, бр. 9/1925)

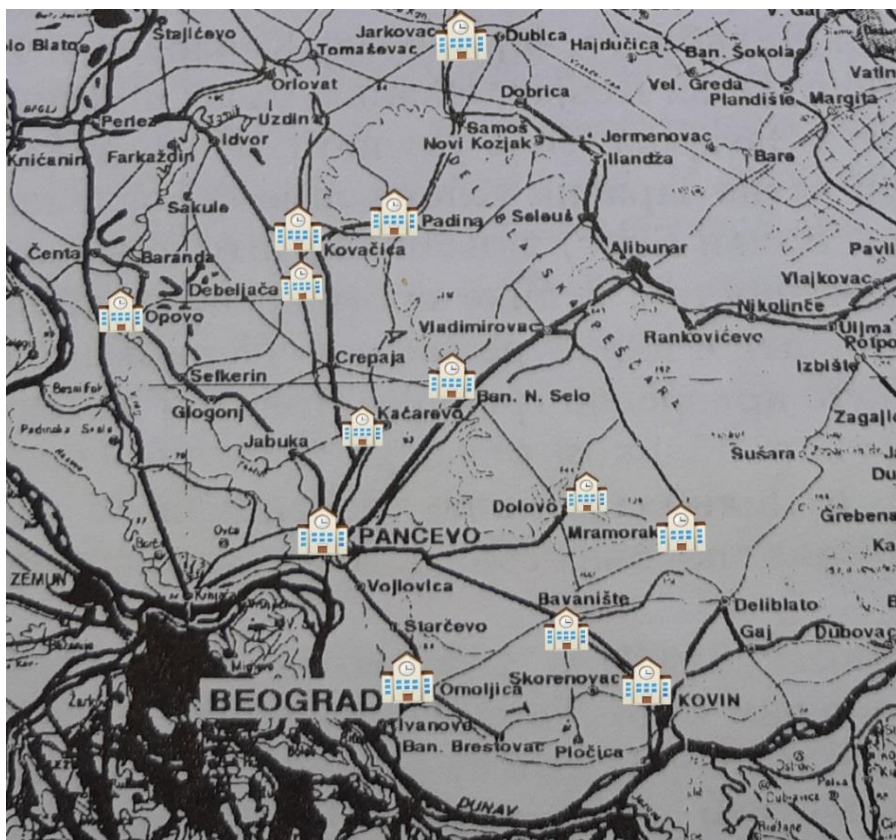
Слике 8. и 9. Изложба у Мушкој грађанској школи у Панчеву 1922. године (извор: АЈ, 66, 2144)

Слика 10. Зграда панчевачке Гимназије (извор: АЈ, 66, 824)

Слика 11. Мапа Панчева из 1921. године (извор: ИАП) на којој смо обележили распоред основних школа.

Слика 12. Део карте Баната из књиге С. Турчића *Насеља Баната: Географске карактеристике*, на којој смо обележили распоред занатско-трговачких школа у југозападном Банату.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

1. Архив Југославије:

- Ф. 65 Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
- Ф. 66 Министарство просвете Краљевине Југославије
- Ф. 69 Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

2. Архив Војводине:

- Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању
- Ф. 77 Торонталско-тамишка жупанија
- Ф. 81 Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању

3. Историјски архив у Панчеву:

- Ф. 13 Гимназија „Урош Предић“, Панчево: 1863-1964.
- Ф. 30 Основна школа „Бора Радић“, Баваниште: 1877-1957.
- Ф. 33 Основна школа „Доситеј Обрадовић“ Панчево: 1878-1956.
- Ф. 46 Основна школа „Жарко Зрењанин“ – Банатско Ново Село: 1883-1958.
- Ф. 59 Добротворна задруга Српкиња панчевачких: 1893-1944.
- Ф. 66 Школа ученика у привреди мешовитог типа: Ковин: 1902-1958.
- Ф. 68 Женска занатска школа Панчево: 1911-1946.
- Ф. 72 Домаћичка и живинарска школа: Баваниште: 1907-1962.
- Ф. 88 Српска мушка грађанска школа: Панчево: 1919-1940.
- Ф. 90 Градско поглаварство 1919-1941.
- Ф. 101 Месни школски одбор Панчево: 1919-1942.
- Ф. 104 Основна школа „Може Пијаде“, Иваново: 1919-1957.
- Ф. 107 Српска женска грађанска школа: Панчево: 1920-1940.
- Ф. 112 Трговачка академија: Панчево: 1923-1932.
- Ф. 115 Стручна продужна школа Баваниште: 1913-1948.
- Ф. 117 Трговачка школа Трговачке омладине: Панчево: 1920-1946.
- Ф. 568 Државна мешовита грађанска школа: Ковин: 1919-1944.

Ф. 570 Нижа женска занатска школа Ковин: 1926-1946.

Ф. 793 Основна школа Скореновац: 1899-1959.

4. Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад

Објављени извори:

М. Берић, *Статистика школа под Министарством просвете у школској години 1925/26: (Прештампано из Просветног гласника)*, Београд 1928.

Годишњи извештај Државне дворазредне трговачке школе у Панчеву: за шк. године 1929/30 и 1930/31, Штампарија „Напредак“ Панчево, Панчево 1931.

Годишњи извештаји Државне гимназије у Панчеву за школске године: 1920/21, 1921/22, 1922/23, 1923/24, 1924/25, 1925/26, 1926/27, 1927/28, 1928/29.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год, Сарајево 1932.

Државна мушка грађанска школа у Панчеву: Извештај за 1928/29. шк. год. Саставио: Петар С. Барјактраровић, управитељ, Панчево 1929.

Државна женска грађанска школа у Панчеву: Годишњи извештај за школску 1932/33 год, Панчево 1933.

Државна женска грађанска школа у Панчеву: Годишњи извештај за школску 1933/34 год, Панчево 1934.

Правила Добротворне задруге Српкиња панчевачких, Панчево, 1923.

Уредба о уређењу школа за домаћице: (Ова Уредба је обнародована у „Службеним Новинама“ 13. октобра 1920. године), Београд 1920.

Штампа и периодика:

Банатски радикал

Време

Женски покрет

Жена и свет

Илустровани лист

Народна слога

Панчевац

Правда

Политика

Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Тежак

Школски гласник

Усмени извори:

1. Усмено сведочење Аурике Перин, рођене Балин. Она је рођена 1938. године у Јабуци. Интервју са њом и њеним супругом урадио је аутор овог рада 7. децембра 2019. године у њиховој кући у Јабуци.
2. Усмено сведочење Љубице Петков, рођене Острман. Рођена је 1932. године у Јабуци. Интервју са њом урадио је аутор овог рада 22. децембра 2019. године у њеној кући у Јабуци.
3. Усмено сведочење Јованка Кутлешић, рођене Рацић. Рођена је 1929. године у Панчеву. Интервју су водили и забележили Јелена Кошарић и Марко Ивошевић у кући саговорнице у Панчеву, 24. маја 2020. године. Интервју је вођен на основу питања која је саставио аутор овог мастер рада.

Остали извори:

1. Порука Саше Панчевачког упућена аутору мастер рада преко Месинџера, 30. јуна 2020. године.
2. Коментари Саше Панчевачког и осталих на Фејсбук страници *Старо Панчево и околна села* (<https://www.facebook.com/StaroPancevo/posts/1452116798281541>)
3. <https://улицепанчева.срб/претрага?upit=краљева+улица>

Литература:

1. P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Београд 2002.
2. Љ. Бошков и др, *Баваниште: Прилози за историју места: Књига I*, Баваниште 2016.
3. Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992.
4. Ž. Vijatov, *Tomaševac (prilozi za istoriju Tomaševca)*, Pančevo 2009.
5. G. Vojvodić, *Diplomski rad: Ženske zanatske škole u Jugoslaviji između dva rata*, Београд 1981.
6. Т. Galamboš, „Razvoj osnovnog obrazovanja u Kovinu od 18. do 1918. godine“, *Informator*, br. 24, Pančevo 1995.
7. Т. Galamboš, *Skorenovac (Székelykeve): Istorija sela*, Kovin 2002.
8. Т. Galamboš, „Osnivanje i izgradnja Poljoprivredne povtorne škole u Pančevu: 1896-1910“, *Informator*, br. 23, Pančevo 1991.
9. Б. Глигоријевић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929“, *Зборник за историју Матице српске*, бр. 5, Нови Сад 1972.
10. Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941*, I-III, Београд 1997.
11. Љ. Димић, В. Теших, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри: К СХС/Југославије: 1918-1941*, Београд 2000.
12. Љ. Димић, *Историја српске државности: Књига III: Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
13. Г. Ђурђевић, *Дипломски рад: Тема: Оснивање, рад и развој основне школе „Бора Радић“ у Баваништу од 1772. до 2009. године*, 44. (дипломски рад браћен на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду).
14. Б. Ђурђевић, „Милош Црњански као гимназијски професор“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 78, Београд 2012.
15. Н. Ђуровић, *Из историје Домаћичких школа*, Београд 1939.
16. Р. Еванс, *У одбрану историје*, Београд 2007.
17. *Женски покрет у Војводини: Приликом прославе педесетогодишњице рада свог издала Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња*, Нови Сад 1933.

18. J. J. Ilić, „Razvoj i osnovne karakteristike stanovništva jugozapadnog Banata sa posebnim osvrtom na opštinu i grad Pančevo: prilozi za monografiju“, *Informator*, br. 19, Pančevo 1984.
19. M. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, I-II, Београд 2005.
20. М. Јанкетић, *Историја Качарева*, Панчево 1957.
21. Б. Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Панчево 2003.
22. Z. Јанјетовић, *Немци и Војводини*, Београд 2009, 180-182.
23. Љ. Јудин, „О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918-1919“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 51, Нови Сад 1968.
24. Ч. М. Јоксимовић, *Наша текстилна радиност: Књига I: Ручно брзо предење и ткање на селу*, Београд 1933.
25. V. Киш, *Маџари/Sekelji u jugozapadnom Banatu: Istorija, demografija, identitet*, Vršac 2019.
26. В. Колаковић, „Насеље Овча: (Панчевачки рит)“, *Годишњак града Београда*, књига VII, 1960.
27. С. Којић, *Неки моменти из живота школе у Банатском Новом Селу (1772-1944)*, Банатско Ново Село 2019.
28. М. Кон Ранић, *Jevrejska opština Pančevo: 1870-2017*, Pančevo 2017.
29. Н. Конески, „Црва Свете Ане: Задужбина Ђорђа Вајферта у Панчеву“, *Зборник радова: Прилози историји града Панчева*, Панчево 2017.
30. Н. Конески „Учитељи и ученици 'Главне школе' у Панчеву од 1853. до 1871. године“, *Гласник музеја Баната: Прилози за науку, уметност и културу*, бр. 19, Панчево 2017.
31. Н. Конески, „Учитељи и ученици Ниже/Више реалне школе у Панчеву од 1851. до 1872. године“, *Гласник музеја Баната: Прилози за науку, уметност и културу*, бр. 20, Панчево 2018.
32. В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској: 1790-1918*, Нови Сад 2013.
33. А. Лебл, „40 година рада Трговачке академије у Вел. Бечкереку“, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, Београд 1934.
34. А. Лебл и др, *Панчевачка гимназија: 1863/64-1963/64*, Панчево 1964.
35. А. Мајер, *Орпово: prilozi za monografiju: drugo izdanje*, Pančevo 2008.

36. M. Maran, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu*, Pančevo 2004.
37. M. Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad 1966.
38. В. Марган, *Монографија Подунавске области*, Панчево 1929.
39. Š. Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini: 1918-1929*, Novi Sad 1981.
40. S. Miletić, *Kovinski kraj između dva svetska rata*, Kovin 2000.
41. С. Милетић, *Политички живот у Ковинском срезу 1919-1929*, Ковин 1998.
42. Т. Т. Милован, *Уздин*, Нови Сад 2005.
43. С. Д. Миловановић, *По равном Банату*, Београд 1935.
44. Н. Милутиновић, *Широм Наше Отаџбине: Књига прва: Наше Вароши, њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића*, Панчево 2004.
45. А. Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio: Doradeno izdanje*, Beograd 2001.
46. Lj. Mitrović, *Iz tame u svetlost: Hronika sela Deliblato*, Novi Sad 1975.
47. М. Мицић, *Школство у новим насељима Баната: (1920-1941)*, Ново Милошево 2013.
48. С. Младеновски, *Банатско село Јабука*, Скопје 1988.
49. *Monografija OVOO „Jovan Jovanović Zmaj“ Kovin: 1904/05. – 1984/85*, Kovin 1985.
50. Ф. Немет, М. Мицић, *Банат – новембар 1918. године: Великобечкеречки лист „Торонтал“ – догађаји, виђења, ставови*, Ново Милошево, Панчево, Сириг 2019.
51. Љ. Ненадовић, *О здравственим приликама у Панчеву: (Прилог монографији Панчева)*, Панчево 2010.
52. Д. Николић, *Срби у Банату у прошлости и садашњости: (Монографија Баната)*, Ново Милошево 2019.
53. А. Огнјановић, *Graničarske narodne škole i njihovi učitelji na teritoriji Vojvodine od 1774. do 1872. godine*, Novi Sad, 1964.
54. Н. Ф. Павковић, *Банатско село: Друштвене и културне промене: Гај и Дубовац*, Нови Сад 2009.
55. Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву: 1919-1941*, Панчево 2005.

56. М. Палић, „Преглед административно-територијалних промена у Војводини од 1918. до 1941. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 38, Нови Сад 1964.
57. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*, Београд 1988.
58. Д. Петров Савичин, *Основна школа у Ченти*, Зрењанин 2005.
59. З. Петровић, *Село Сакуле а у Банату. Књ. 2*, Нови Сад 1994.
60. S. Petrović, „Dobrotvorna zazdruga Srpkinja pančevačkih (1894-1954)“, *Informator*, бр. 24, Панчево 1995.
61. С. Петровски, *Споменица соколског покрета у Панчеву*, Панчево 2017.
62. G. Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918-1941)*, Novi Sad 1976.
63. Д. Попов, *Српска штампа у Војводини: 1918-1941*, Нови Сад 1983.
64. Н. Поповић, *Јевреји у Србији: 1918-1941*, Београд 1997.
65. V. Radašin, *Školska uprava u Banatu, Vačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine: Doktorska disertacija*, Novi Sad 1986.
66. Н. Радосављевић, „Проблем истраживања локалне историје (пример западне Србије)“, *Историјски архив Ваљево: Гласник*, бр. 36, Ваљево 2002.
67. Ј. Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919-1929*, Београд 2018.
68. З. Ротар, *100 година основне школе „Ђура Јакшић“ Панчево: 1913-2013*, Панчево 2013.
69. М. М. Савић, *Наша индустрија, занати и трговина: Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност: IV део*, Сарајево 1925.
70. М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда: Књига X: Привредно стање Бачке, Баната и Барање и Зетске бановине*, Сарајево 1932.
71. М. М. Savić, *Zanatsko-industrijsko školovanje*, Zagreb 1920.
72. И. Б. Спасовић, *Злата вредне: Образовање женске деце у Јужном Банату од 1874. до 1918. године*, Панчево 2014.

73. G. Todorov, *Osnivanje i razvoj građanskih škola u Pančevu: 1918-1941*, Beograd 1993. (дипломски раду брањен на Филозофском факултету у Београду на Катедри за педагогију).
74. М. Todorović, Е. Неš, „Историја школа у Панчеву у XVIII и XIX веку: I део“, *Informator*, br. 21, Pančevo 1987.
75. М. Todorović, Е. Неš, „Историја школа у Панчеву у XVIII и XIX веку: II део“, *Informator*, br. 22, Pančevo 1987.
76. Р. Р. Томић, *Opština Kovin*, Novi Sad 1981.
77. И. В. Тошић, *Школа у Долову 1772-1997*, Долово 1997.
78. Д. Трајковић и др, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884-1984)*, Лесковац 1984.
79. *Трговачка школа у Београду: 1843-1993*, (ур. С. Гароња), Београд 1993.
80. С. Ћурчић, „Географски услови за насељавање Војводине“, *Човек и природа: Здравље људи у Војводини*, Нови Сад 2001.
81. С. Ћурчић, *Насеља Баната: Географске карактеристике*, Нови Сад 2004.
82. Ј. Франк, *Сакуле: Историјско-географски и генеолошки преглед*, Панчево 2009.
83. ЛЈ. Шijački, *Privreda Banata između dva svetska rata*, Novi Sad, 1987.
84. Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929-1941)*, Нови Сад 2007.
85. *XXI век: forum за proevropsku komunikaciju*, br. 3, (ur. S. Nikolin), Pančevo 2008.

ЗАХВАЉУЈЕМО СЕ...

Захваљујемо свима који су нам помогли и који су нас подржали у истраживању. На првом месту свакако је професор Димић. Иако препоручујемо ученицима којима смо ми ментор (у Центру за таленте) да изоставе наше име у списку оних којима се захваљују, ми, сада у другачијој улози, то овом приликом не можемо урадити. Много нам је значила подршка и помоћ ментора, односно професора Димића. Посебну захвалност дугујемо и појединим сарадницима у Архиву Војводине, Историјском архиву у Панчеву (посебно Маји Пујин), и нарочито сарадницима у Архиву Југославије. Тамо смо се, током многобројних дана истраживања, осећали као код своје куће. Нисмо се сусретали са много таквих институција где су нас дочекали са таквом добродошлицом од портирнице, преко архивиста у читаоници и депозитера, па све до директора који би увек, кад би ушао у читаоницу, био насмејан и расположен да се јави истраживачима. Захваљујемо и пријатељима Јелени Кошарић и Марку Ивошевићу на „прикупљању“ једног усменог извора за наш рад, Николи Ђорђевићу на помоћи око куповине фотографија ученица Женске занатске школе у Панчеву, Саше Панчевачком за неколико послатих података (његових сећања) који су нам користили у раду, затим Милице Ђурчин на поклоњеним примерцима школских извештаја панчевачке Гимназије, Мири Вујић на послатим фотографијама и другима. Захваљујемо и свима који су нас подржали и поделили нашу објаву на друштвеним мрежама, посебно онима који су нам се и обратили, са речима подршке. Такође, захваљујемо и својим пријатељима, пре свега Јовани Перишић, Тамари Косијер, Сари Јерковић, Кристини Којић и Филипу Бјелићу, за сву подршку и помоћ током истраживања.